

М. ГОРЬКИЙ

2

Л. Шереметев

ДЕРЖАТВИДАВ

М. ГОРЬКИЙ

2

Т В О Р И

У ШІСТНАДЦЯТИ
ТОМАХ

ПЕРЕКЛАД З РОСІЙСЬКОЇ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
К І В

М. ГОРЬКИЙ

ТОМ 2

ПОВІСТІ, ОПОВІДАННЯ,
НАРИСИ, ВІРШІ

1896 — 1900

БЛІК
.Р

М/19

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КНІВ—1952

М. ГОРЬКИЙ
1898—1899 гг.

**ПОВІСТІ, ОПОВІДАННЯ,
НАРИСИ, ВІРШІ**

1896 — 1900

КОНОВАЛОВ

Неуважно перебігаючи очима газетний аркуш, я зустрів прізвище—Коновалов і, зацікавлений ним, прочитав таке:

«Вчора вночі, в 3-й камері місцевого тюремного замку, повісився на душнику груби міщанин міста Мурома Олександр Іванович Коновалов, 40 років. Самовбивця був арештований у Пскові за бродяжництво і пересилався етапним порядком на батьківщину. За відзивом тюремного начальства, це була людина завжди тиха, мовчазна і задумлива. Причиною, що спонукала Коновалова до самовбивства, як зробив висновок тюремний лікар, слід вважати меланхолію».

Я прочитав цю коротку замітку і подумав, що мені, може, вдасться дещо ясніше висвітлити причину, яка спонукала цього задумливого чоловіка піти з життя, тому що я знав його. Мабуть, я навіть і не маю права промовчати про нього: це був славний хлопець, а їх не часто зустрічаєш на життєвому шляху.

...Мені було вісімнадцять років, коли я зустрів Коновалова. У той час я працював у хлібопекарні як «підручний» пекаря. Пекар був солдат із «музичної команди», він страшенно пив горілку, часто псував тісто і, п'яний, любив награвати на губах і вибивати пальцями на будь-чому всякі п'єси. Коли хазяїн пекарні дорікав йому за зіпсований чи до ранку неготовий на продаж хліб, він скаженів, лаяв хазяїна нещадно і при цьому завжди вказував йому на свій музикальний талант.

— Передержав тісто! — кричав він, настовбурчуючи свої руді, довгі вуса, шльопаючи губами, товстими і завжди чомусь мокрими. — Скоринка згоріла! Хліб сирий! Ах ти, чорт тебе візьми, косоока кікімор! Та хіба я для цієї роботи народився на світ? Будь ти анафема з твоєю роботою, я — музикант! Зрозумів? Я — бувало альт зап'є — на альт граю; гобой під арештом — у гобой дую; корнет-а-пістон хворіє — хто його може замінити? Я! Тім-тар-рам-да-дді! А ти — м-мужик, кацап! Давай розрахунок.

А хазяїн, рихлотіла й пухла людина, з різнокольоровими очима й женоподібним обличчям, колихаючи животом, тупотів по підлозі короткими, товстими ногами і верескливим голосом кричав:

— Губитель! Розоритель! Христопродавець Іуда! — Розчепіривши короткі пальці, він здіймав руки до неба і раптом гучно, пронизливим голосом виголошував: — А якщо я тебе за бунт у поліцію?

— Слугу царя й вітчизни в поліцію? — ревів солдат і вже ліз на хазяїна з кулаками. Той ішов, відпльовуючись і схвильовано сопучи. Це все, що він міг зробити, — було літо, час, коли в приволзькому місті трудно знайти хорошого пекаря.

Такі сцени відбувалися майже щоденно. Солдат пив, псував тісто і грав усякі марші та вальси або «нумери», як він говорив; хазяїн скреготів зубами, а мені, внаслідок цього, доводилося працювати за двох.

І я дуже зрадів, коли одного разу між хазяїном і солдатом сталася така сцена.

— Ну, солдате, — сказав хазяїн, з'являючись у пекарні з обличчям сяючим і задоволеним і з оченятами, що виблискували ехидною усмішкою, — ну, солдате, відкопийлюй губи та грай похідний марш!

— Чому це?! — похмуро сказав солдат, що лежав на ящику з тістом і, як звичайно, був напівп'яний.

— У похід збирайся! — радів хазяїн.

— Куди? — спитав солдат, спускаючи з ящика ноги і відчуваючи щось недобре.

— Куди хочеш...

— Це як розуміти? — запально крикнув солдат.

— А так і розумій, що я більше тебе тримати не стану. Одержуй розрахунок і на всі чотири сторони — марш!

Солдат звик відчувати свою силу і безвихідність становища хазяїна, заява останнього трохи протверезила його: він розумів, як важко йому з поганим знанням ремесла знайти собі місце.

— Ну, це ти брешеш!..— з тривогою сказав він, ставючи на ноги.

— Іди-но, йди...

— Іти?

— Забирайся геть.

— Наробився, значить...— з болем мотнув головою солдат.— Попопив ти з мене крові, всю випив і геть мене. Ловко! Ах ти — павук!

— Я павук? — скипів хазяїн.

— Ти! кровопивець павук — ось як! — переконливо сказав солдат і, похитуючись, пішов до дверей.

Хазяїн ехидно сміявся вслід йому, і його очі радісно сяяли.

— Ану, спробуй тепер найнятись до кого-небудь! Н-да. Я тебе, голубчика, скрізь так розписав, що, хоч ти за дарма просись, — не візьмуть! Ніде не візьмуть...

— Нового найняли? — спитав я.

— Новий цей — старий. Моїм підручним був. Ах, який пекар! Золото! Але теж п'яниця і-іх! Тільки він запоем тягне... От він прийде, візьметься до роботи і місяців три-чотири почне ломити, як ведмідь! Сну, спокою не знає, за ціною не стоїть. Працює і співає! Так він, братіку мій, співає, що навіть слухати неможливо — тяжко стає на серці. Співає, співає, потім почне знову пити!

Хазяїн зітхнув і безнадійно махнув рукою.

— І коли він зап'є — нема йому тут ніякого впину. П'є доти, поки не захворіє або не проп'є все до цурки... Тоді соромно йому буває, чи що, він пропадає кудись, як нечистий дух від ладану... А ось і він... Зовсім прийшов, Льосо?

— Зовсім,— відповів з порога глибокий, грудний голос.

Там, притулившись плечем до одвірка, стояв високий, плечистий чоловік років тридцяти. Одягом це був типовий босяк, обличчям — справжній слов'янин. На ньому червона кумачева сорочка, неймовірно брудна і драна, полотняні широкі шаровари, на одній нозі залишки резинового ботика, на другій — шкіряний опорок. Русаве во-

лосся на голові було сплутане, і в ньому стирчали трісочки й соломинки; все це було і в його русій бороді, що ніби віялом закривала йому груди. Довгасте, бліде, виснажене обличчя його освітлювалось великими блакитними очима, вони дивилися ласкаво. Губи його, гарні, але трохи бліді, теж усміхалися під русявими вусами. Усмішка була така, наче він хотів сказати винувато:

«Ось я який... Не осудіть».

— Проходь, Сашок, ось тобі підручний,— говорив хазяїн, потираючи руки й любовно оглядаючи могутню поstatь нового пекаря. Той мовчки ступив уперед, простяг мені довгу руку з богатирськи широкою кистю; ми поздоровалися; він сів на лаву, витяг уперед ноги, подивився на них і сказав хазяїнові:

— Ти мені, Василю Семеновичу, купи дві зміни сорочок і опорки... Полотна на ковпак.

— Все буде, не бійся! Ковпаки в мене є; сорочки і опорки ввечері будуть. Працюй лишень, поки що; я тебе знаю, хто ти є. Не скривджу... Коновалова ніхто не скривдить, бо — він сам нікого не кривдить. Хіба хазяїн — звір? Я сам теж працював, знаю, як редька сльозу витискає... Ну, то залишайтеся, значить, хлоп'ятка, а я піду...

Ми залишились самі.

Коновалов сидів на лаві і мовчки, усміхаючись, оглядався навкруги. Пекарня містилася в підвалі із склепистою стелею, її три вікна були нижчі від рівня землі. Світла мало, мало й повітря, але зате багато вогкості, бруду і борошняного пилу. Біля стін стояли довгі ящики: один з тістом, другий ще тільки з опарою, третій порожній. На кожен ящик лягала з вікна тьмяна смуга світла. Величезна піч займала майже третину пекарні; біля неї на брудній підлозі лежали мішки борошна. В печі жарко горіли довгі колоди дров, і відбите на сірій стіні пекарні полум'я їх коливалося і дрижало, наче беззвучно розповідало про щось.

Склеписта, закоптіла стеля гнітила своєю вагою, від поєднання денного світла з вогнем печі утворилося непевне освітлення, що втомлювало очі. У вікна з вулиці лився глухий шум і летіла пилюка. Коновалов оглянув усе це, зітхнув і спитав нудним голосом:

— Давно тут працюєш?

Я сказав. Помовчали, спідлоба оглядаючи один одного.

— Яка тюрма! — зітхнув він.— Ходім на вулицю до воріт, посидимо?..

Ми вийшли до воріт і сіли на лавку.

— Тут дихати можна. Я до провалля цього зразу не звикну,— не можу. Сам подумай, від моря я прийшов... у Каспії на ватагах працював... і раптом одразу з широти такої — шелесь в яму!

Він з сумною усмішкою подивився на мене і замовк, пильно вдивляючись у прохожих і в проїжджих. В його блакитних, ясних очах світився сум... Наставав вечір; на вулиці було душно, шумно, курно, від будинків на дорого лягали тіні. Коновалов сидів, притулившись спиною до стіни, склавши руки на грудях, перебираючи пальцями шовковисте волосся своєї бороди. Я збоку дивився на його овальне, бліде обличчя і думав: «Що це за людина?» Але не наважувався заговорити з ним, бо він був моїм начальником і, крім того, викликав у мене дивну повагу.

Лоб у нього був розрізаний трьома тонкими зморшками, але іноді вони розгладжувалися й зникали, і мені дуже хотілося знати, про що думає ця людина...

— Ходім, пора. Ти міси другу, а я тим часом поставлю третю.

Розваживши одну гору тіста, замісивши другу, ми сіли пити чай; Коновалов сунув руку за пазуху і спитав мене:

— Ти читати вмієш? На ось, почитай,— і подав мені зім'ятий, забруднений аркушик паперу.

«Дорогий Сашо! — читав я.— Кланяюсь і цілую тебе заочно. Погано мені й дуже нудно живеться, не можу дочекатися того дня, коли я поїду з тобою чи буду жити разом з тобою; надокучило мені це життя прокляте неможливо, хоч спочатку й подобалося. Ти сам це добре розумієш, я теж стала розуміти, як познайомилася з тобою. Напиши мені, будь ласка, скоріше; дуже мені хочеться одержати від тебе листа. А поки що до побачення, а не прощай, мій милий, бородатий друже моєї душі. Докорів я тобі ніяких не пишу, хоча я тобою і дуже засмучена, тому що ти свиня — поїхав, зі мною не попрощався. Але все ж я від тебе нічого, крім хорошого, не бачила: ти був один ще перший такий, і я про це не забуду. Чи не можна постаратися, Сашо, про мою ви-

ключку. Тобі дівичі говорили, що я втечу від тебе, якщо буду виключена; але все це дурниці й чиста неправда. Якби ти тільки зглянувся на мене, то я після виключки стала б з тобою, як собака твоя. Адже тобі легко це зробити, а мені дуже важко. Коли ти був у мене, я плакала, що примушена так жити, хоч я тобі цього не сказала. До побачення. Твоя Капітоліна».

Коновалов узяв у мене лист і задумливо став крутити його між пальцями однієї руки, другою покручуючи бо-роду.

— А писати ти вмієш?

— Можу...

— А чорнило в тебе є?

— Є.

— Напиши ти їй листа, га? Вона, мабуть, за мерзотника мене вважає, думає — я про неї забув.... Напиши!

— Будь ласка. Вона хто?..

— Проститутка... Бачиш — про виключку пише. Це, значить, щоб я поліції дав обіцянку, що одружуся з нею, тоді їй повернуть паспорт, а книжку в неї відберуть, і буде вона з того часу вільна! Збагнув?

Через півгодини готове було зворушливе послання до неї.

— Ану почитай, як воно вийшло? — з нетерпінням спитав Коновалов.

Вийшло ось як:

«Капо! Не думай про мене, що я негідник і забув про тебе. Ні, я не забув, а просто запив і весь пропився. Тепер знову став на місце, завтра візьму в хазяїна гроші наперед, вишлю їх Пилипові, і він тебе виключить. Грошей тобі на дорогу вистачить. А поки що — до побачення. Твій Олександр».

— Гм... — сказав Коновалов, почухавши голову, — а пишеш ти поганенько. Жалю нема в листі в тебе, сльозі нема. І знову ж — я просив тебе ляяти мене різними словами, а ти цього не написав...

— Та навіщо це?

— А щоб вона бачила, що мені перед нею соромно і що я розумію, як я перед нею винен. А так що! Наче горох просипав — написав! А ти сльозу підпусти!

Довелося підпустити в листа сльозу, що я з успіхом і виконав. Коновалов удовольнився ї, поклавши мені руку на плече, задушевно промовив:

— Ось тепер славно! Спасибі! Ти хлопець, видно, хороший,— ми з тобою уживемося.

Я не мав сумніву в цьому і попросив його розповісти мені про Капітоліну.

— Капітоліна? Дівчинка вона,— зовсім дитина. Вятська, купецька дочка була... Та от схибила. Далі — більше, і пішла в публічний дім... Я — дивлюсь, дитина зовсім! Господи, думаю, хіба так можна? Ну, й познайомився з нею. Вона — плакати. Я кажу: «Нічого, потерпи! Я тебе звідси витягну — почекай!» І все в мене було готове, гроші і все... І раптом я запив і опинився в Астрахані. Потім от сюди потрапив. Повідомив їй про мене один чоловік, і вона написала мені листа.

— Що ж ти,— спитав я його,— одружитися хочеш з нею?

— Одружитися, де мені! Якщо в мене запій — який же я жених? Ні, так я це. Виключу її — і потім іди на всі чотири сторони. Місце собі знайде,— може, людиною буде.

— Вона з тобою хоче жити...

— Та це ж вона дуріє тільки. Вони всі такі... баби... Я їх дуже добре знаю. В мене багато було різних. Навіть купчиха одна... Конюхом я був у цирку, вона мене й нагледіла. «Иди, говорить, в кучери». Мені цирк на той час надокучив, я й погодився, пішов. Ну і теє... Почала вона до мене ластитися. Будинок оце в них, коні, прислуга — як дворяни жили. Чоловік у неї був низенький і товстий, як наш хазяїн, а сама вона така худа, гнучка, як кішка, гаряча. Бувало як обійме та поцілує в губи — як жару в серце всипле. Так ти весь і затремтиш, навіть страшно стане. Цілує бувало, а сама все плаче: плечі в неї навіть ходором ходять. Спитаю її: «Чого ти, Вірунько?» А вона: «Дитина, каже, ти, Сашо; не розумієш ти нічого». Славна була... А це вона правильно, що я не розумію нічого — дуже я дурнуватий, сам знаю. Що роблю — не розумію. Як живу — не думаю!

І, замовкнувши, він глянув на мене широко розкритими очима; в них світився чи то страх, чи запитання, щось тривожне, від чого гарне обличчя його стало ще сумнішим і кращим...

— Ну, і як же ти з купчихою кінчив? — спитав я.

— А на мене, бачиш ти, нудьга находить. Така, скажу я тобі, братіку мій, нудьга, що неможливо мені в ту пору

жити, зовсім не можна. Наче я одна людина на всьому світі і, крім мене, ніде нічого живого немає. І все мені тоді остогидне; і сам я собі стаю тягарем, і всі люди; хоч помирай вони — не охну! Хвороба це в мене, мабуть. Через неї я й пиячити почав... Так от я й кажу їй: «Віро Михайлівно! відпусти мене, більше я не можу!» — «Що, каже, надокучила я тобі?» І сміється, знаєш, та так недобре сміється. «Ні, мовляв, не ти мені надокучила, а сам я собі не під силу став». Спочатку вона не розуміла мене, навіть кричати почала, лаяться... Потім зрозуміла. Похилила голову і говорить: «Що ж, іди...» Заплакала. Очі в неї чорні. Волосся теж чорне й кучеряве. Вона не купецького роду була, а з чиновних... Н-да... Жаль мені її було, і огидний я був сам собі тоді. Йй, звичайно, нудно було з отаким чоловіком. Він зовсім як мішок борошна... Плакала вона довго — звикла до мене... Я її дуже пестив: візьму було на руки і качаю. Вона спить, а я сиджу й дивлюся на неї. Уві сні людина дуже хороша буває, така проста: дихає та всміхається і більше нічого. А то — на дачі коли жили, — бувало поїдемо з нею кататися, — на весь дух вона любила. Приїдемо, десь у куточку в лісі коня прив'яжемо, а самі в холодок на траву. Вона велить мені лягти, покладе мою голову собі на коліна і читає мені яку-небудь книжку. Я слухаю, слухаю, та й засну. Хороші історії читала, дуже хороші. Ніколи я не забуду однієї — про німого Гарасима та його собаку. Він, німий, гнаний чоловік був, і ніхто його, крім собаки, не любив. Сміються з нього і все таке, він зараз до собаки йде... Дуже це жаліслива історія... А діло це було за кріпацтва... Пані й говорить йому: «Німий, іди втопи свого собаку, а то він вие». Ну, німий пішов... Узяв човен, посадив у нього собаку і поїхав... Мене бувало в цьому місці дроз пробирає. Господи! У живої людини єдину в світі радість її вбивають! Які це порядки? Дивна історія! І правда — от що добре! Бувають такі люди, що для них увесь світ в одному чомусь — у собаці, наприклад. А чому в собаці? Бо більше нікого немає, хто б любив таку людину, а собака його любить. Без любові якої-небудь — жити чоловікові неможливо: на те йому й душа дана, щоб він міг любити... Багато вона мені всяких історій читала. Славна була жінка, і досі жаль мені її... Якби не моя планета — не пішов би я від неї, поки вона сама б того не захотіла або її чоловік не

дівнався б про наші з нею діла. Ласкава вона була — ось що перше, не тим ласкава, що дарунки дарувала, а так — серцем своїм ласкава. Цілується вона зі мною і все таке — жінка, як жінка... а найде бувало на неї отака примха... дивно навіть, до чого вона тоді хороша людина була. Дивиться бувало просто в душу і розповідає, як нянька або мати. Я в таку пору бувало просто як п'ятилітня дитина перед нею. Але все-таки пішов від неї — нудьга! Вабить мене кудись... «Прощай, кажу, Віро Михайлівно, прости мені». — «Прощай, каже, Сашо». І — чудна — оголила мені руку по лікоть, та як уп'ялася зубами в м'ясо! Я мало не закричав! Так цілий шматок і видрала майже, — тижнів три боліла рука. Ось і тепер знак е.

Оголивши мускулясту руку, білу й гарну, він показав мені її, усміхаючись добродушно-сумною усмішкою. На шкірі руки біля ліктьового згину було ясно видно шрам — два півкола, що майже з'єднувалися кінцями. Коновалов дивився на них і, усміхаючись, хитав головою.

— Чудачка! Це вона на пам'ять куснула.

Я чув і раніш історії в цьому дусі. Майже в кожного босяка є в минулому «купчиха» або «одна пані з благородних», і в усіх босяків ця купчиха і пані від незлічених варіацій у розповідях про неї є постаттю зовсім фантастичною, дивно поєднуючи в собі найпротилежніші фізичні й психічні риси. Якщо вона сьогодні блакитноока, зла й весела, то можна ждати, що через тиждень ви почувете про неї як про чорнооку, добру й слізливу. І звичайно босяк розповідає про неї в скептичному тоні, з масою подробиць, які принижують її.

Але в історії, розказаній Коноваловим, звучало щось правдиве, в ній були незнайомі мені риси — читання книжок, епітет дитини, вжитий до могутньої постаті Коновалова...

Я уявив собі гнучку жінку, що спить у нього на руках, пригорнувшись головою до широких грудей, — це було красиво і ще більше переконувало мене в правдивості його оповідання. Нарешті, його сумний і м'який тон при спогаді про «купчиху» — тон винятковий. Справжній босяк ніколи не говорить таким тоном ні про жінок, ні про що інше — він любить показати, що для нього на землі немає такої речі, яку б він не насмілився обляяти.

— Ти чого мовчиш, думаєш, я набрехав? — спитав

Коновалов, і в голосі його звучала тривога. Він сидів на мішках з борошном, тримаючи в одній руці склянку чаю, а другою помалу погладжуючи бороду. Його блакитні очі дивилися на мене уважно й запитально, зморшки на лобі лягли різко...

— Ні, ти вір... Нащо мені брехати? Правда, наш брат, бродяга, байки розповідати мастак... Не можна, друже: якщо у людини в житті не було нічого хорошого,— вона ж нікому не нашкодить, коли сама для себе вигдає яку-небудь казку, та й почне розповідати її як бувальщину. Розповідає і сама собі вірить, ніби так і було — вірить, ну, їй і приємно. Багато хто живе цим. Нічого не поробиш... Але я тобі розповів правду,— так воно й було. Хіба тут є що особливе? Жінка живе, і їй нудно. Припустімо, я кучер, але жінці це все одно, тому що і кучер, і пан, і офіцер — всі чоловіки... І всі перед нею свині, всі одного й того ж шукають, і кожен намагається більше взяти, та менше заплатити. Проста ж людина совісніша. А я дуже простий... Жінки це добре в мені розуміють — бачать, що я не скривджу, не на-сміюся з неї. Жінка — вона согрішить і нічого так не боїться, як сміху, знуцання з неї. Вони соромливіші супроти нас. Ми своє візьмемо і хоч на базар підемо розповідати, хвастатися почнемо — ось, мовляв, як ми одну дурну провели!.. А жінці нікуди піти, її за гріх ніхто не похвалить. Вони, брат, навіть найбільш пропащі, і ті сорому більше за нас мають.

Я слухав його і думав: «Невже ця людина вірна сама собі, говорячи всі ці невідповідні для неї слова?»

А він, задумливо втупивши в мене свої по-дитячому ясні очі, все більше дивував мене своїми розмовами.

Дрова в печі згоріли, яскрава купа жару відкинула од себе на стіну пекарні блідорожеву пляму...

У вікно дивився шматочок блакитного неба з двома зірочками на ньому. Одна з них — велика — блищала ізумрудом, друга, недалеко від неї,— була ледве помітна.

Минув тиждень, і ми з Коноваловим були друзями.

— Ти простий хлопець! Це добре! — говорив він мені, широко усміхаючись і плескаючи мене своїм ручищем по плечу.

Працював він артистично. Треба було бачити, як він

орудував семипудовим шматком тіста, розкачуючи його, або як, нахилившись над ящиком, місив, по лікоть занурюючи свої могутні руки в пружну масу, що пицала в його сталєних пальцях.

Спочатку, бачачи, як він швидко метає в піч сирі хлібини, які я ледве встигав підкидати з чашок на його лопату,— я боявся, що він насадить їх одну на одну; але, коли він випік три печі і в жодного із ста двадцяти буханців — пишних, рум'яних і високих — не виявилось «притиску», я зрозумів, що маю справу з артистом у своєму роді. Він любив працювати, захоплювався роботою, похмурнів, коли піч пекла погано або тісто повільно сходило, сердився і лаяв хазяїна, якщо він купував воєке борошно, і був по-дитячому веселий і задоволений, якщо хлібини з печі виходили правильно круглі, високі, «підйомисті», в міру рум'яні, з тонкою, хрумкою скоринкою. Бувало він брав з лопати в руки найвдаліший буханець і, перекидаючи його з долоні на долоню, обпикаючись, весело сміявся, говорячи мені:

— Ех, якого красуня ми з тобою випекли...

І мені було приємно дивитись на цю велетенську дитину, що вклдала всю душу в роботу свою,— як це і слід робити кожній людині в усякій роботі...

Якось я спитав його:

— Сашо, кажуть, ти співаєш добре?

— Співаю... Тільки це в мене разами буває... смугою. Почну я тужити, тоді й співаю... І якщо співати почну,— затужу. Ти вже мовчи про це, не дражни. Ти сам не співаєш? Ах ти,— штука яка! Ти краще потерпи, поки я... Потім обидва заспіваємо, разом. Гарзд?

Я, звичайно, погодився і свистів, коли хотілось співати. Але іноді проривався й починав мугикати собі під ніс, місячи тісто й качаючи хліби. Коновалов слухав мене, ворухив губами і через деякий час нагадував мені про мою обіцянку. А іноді грубо кричав на мене:

— Облиш! Не стогни!

Якось я витяг з моєї скрині книжку і, примостившись до вікна, почав читати.

Коновалов дрімав, розтягнувшись на ящику з тістом, але шелест перегортуваних над його вухом сторінок примусив його розплющити очі.

— Про що книжка?

Це були «Подлиповці».

— Почитай вголос, га?.. — попросив він.

І от я почав читати, сидячи на підвіконні, а він усівся на ящику і, притуливши свою голову до моїх колін, слухав... Іноді я через книжку заглядав йому в обличчя і зустрічався з його очима — у мене досі вони в пам'яті — широко відкриті, напружені, повні глибокої уваги... І рот його теж був напіввідкритий, оголяючи два ряди рівних, білих зубів. Підняті вгору брови, зігнуті зморшки на високому лобі, руки, якими він охопив коліна, вся його нерухома, уважна поза підігрівали мене, і я старався якомога зрозуміліше й образніше розповісти йому сумну історію Сисойки і Пили.

Нарешті, я втомився й закрив книгу.

— Все вже? — пошепки спитав мене Коновалов.

— Менше половини...

— Всю вголос прочитаєш?

— Будь ласка.

— Ех! — Він схопив себе за голову і захитався, сидячи на ящику. Йому щось хотілось сказати, він одкривав і закривав рота, зітхаючи, як міх, і для чогось примружив очі. Я не чекав такого ефекту і не розумів його значення.

— Як ти це читаєш! — пошепки заговорив він. — На різні голоси... Як живі всі вони... Апроська! Пила... дурні які! Смішно мені було слухати... А далі що? Куди вони пойдуть? Господи боже! Адже це все правда. Адже це як є справжні люди... справжні мужики... І зовсім як живі і голоси і пики... Слухай, Максиме! Посадимо в піч — читай далі!

Ми посадили в піч, приготували другу, і знову годину й сорок хвилин я читав книгу. Потім знову пауза — піч спекла, вийняли хліби, посадили інші, змісили ще тісто, поставили ще опару... Все це робилося з гарячковою швидкістю і майже мовчки.

Коновалов, насупивши брови, зрідка лагідно кидав мені односкладові накази і поспішав, поспішав...

На ранок ми закінчили книгу, я відчував, що язик у мене задерев'янів.

Сидячи верхи на мішку борошна, Коновалов дивився мені в обличчя чудними очима і мовчав, спершись руками на коліна...

— Добре? — спитав я.

Він замотав головою, мружачи очі, і знов-таки чомусь пошепки заговорив:

— Хто ж це склав? — В очах його світився непередаваний словами подив, і обличчя раптом спалахнуло гарячим почуттям.

Я розповів, хто написав книжку.

— Ну — людина він! Як ухопив! Га? Навіть моторшно. За серце бере — ось до чого живо. Що ж він, сочинитель, що йому за це було?

— Тобто як?

— Ну, наприклад, дали йому нагороду чи що там?

— А за що йому треба дати нагороду? — спитав я.

— Як за що? Книжка... немовби акт поліцейський. Зараз її читають... судять: Пила, Сисойка... які ж це люди? Шкода їх стане всім... Народ темний. Яке в них життя? Ну, і...

— І — що?

Коновалов збентежено подивився на мене і несміливо заявив:

— Яке-небудь розпорядження повинно вийти. Адже люди, треба їх підтримати.

У відповідь на це я прочитав йому цілу лекцію... Та — на жаль! — вона не справила того враження, на яке я розраховував.

Коновалов задумався, похилив голову, захитався всім корпусом і почав зітхати, ні словом не заважаючи мені говорити. Я втомився нарешті, замовк.

Коновалов підвів голову і сумно подивився на мене.

— То йому, значить, нічого й не дали? — спитав він.

— Кому? — поцікавився я, забувши про Решетникова.

— Сочинителів?

Я не відповів, почувавши роздратування проти слухача, який, очевидно, не вважав себе в силі вирішувати світові питання.

Коновалов, не чекаючи моєї відповіді, взяв книжку в свої руки, обережно покрутив її, розгорнув, закрив і, поклавши на місце, глибоко зітхнув.

— Як усе це премудро, господи! — півголосом заговорив він. — Написала людина книжку... папір і на ньому цяточки всякі — от і все. Написав і... помер він?

— Помер, — сказав я.

— Помер, а книга лишилась, і її читають. Дивиться в неї людина очима і говорить різні слова. А ти слухаєш

і розумієш: жили на світі люди — Піла, Сисойка, Апроська... І жаль тобі людей, хоч ти їх ніколи не бачив і вони тобі зовсім — нічого! По вулиці вони такі, може, десятками живі ходять, ти їх бачиш, а не знаєш про них нічого... і тобі нема до них діла... йдуть вони і йдуть... А в книзі тобі їх жаль до того, що навіть серце щемить... Як це розуміти?.. А сочинитель так без нагороди й помер? Нічого йому не було?

Я розлютився й розповів йому про нагороди сочинителям...

Коновалов слухав мене, злякано витріщаючи очі, і співчутливо цмокав губами.

— Порядки,— зітхнув він на повні груди і, закусивши лівий вус, сумно похилив голову.

Тоді я почав говорити про фатальну роль шинку в житті російського літератора, про ті великі й щирі таланти, що загинули від горілки — єдиної втіхи їх многотрудного життя.

— Та хіба такі люди пиячать? — пошепки спитав мене Коновалов. В його широко відкритих очах сяяло і недовір'я до мене, переляк і жаль до тих людей.— Пиячать! Що ж вони... після того, як напишуть книгу, починають пиячити?

Це, по-моєму, було недоречне запитання, і я на нього не відповів.

— Звичайно, після,— вирішив Коновалов.— Живуть люди і дивляться в життя, і вбирають у себе чуже горе життя. Очі в них, мабуть, особливі... І серце теж... Надивляється на життя і затужать... І ввіллють тугу в книги... Це вже не допомагає, бо — серце зачеплене, з нього туги вогнем не випалиш... Залишається — горілкою її заливати. Ну, й пиячать... Так я кажу?

Я погодився з ним, і це ніби надало йому бадьорості.

— Ну, і по всій правді,— продовжував він розвивати психологію сочинителів,— слід їх за це відзначити. Адже так? Тому що вони розуміють більше від інших і вказують іншим усякі непорядки. Ось тепер я, наприклад,— що таке? Босьяк, галах, п'яниця і зіпсована людина. Життя в мене без усякого виправдання. Навіщо я живу на землі і кому я на ній потрібен, якщо подивитися? Ні кутка свого, ні жінки, ні дітей, і ні до чого цього навіть і бажання немає. Живу, тужу... Навіщо? Невідомо. Внутрішнього шляху в мене нема,— розумієш? Як би це

сказати? Отакої іскорки в душі немає... сили, чи що? Ну, немає в мене однієї штуки — і все тут! Зрозумів? От я живу і цю штуку шукаю і тужу за нею, а що вона таке є — це мені невідомо...

Він, тримаючись рукою за голову, дивився на мене, і на обличчі його відбилася робота думки, що шукає для себе форми.

— Ну, і що ж далі? — допитувався я.

— Далі?.. Не можу я тобі розказати... Але думаю так, що, коли б який-небудь сочинитель придивився до мене, міг би він пояснити мені моє життя, га? Ти як гадаєш?

Я гадав, що і сам спроможен пояснити йому його життя, і відразу ж узявся за цю, на мій погляд, легку і ясну справу. Я почав говорити про умови і середовище, про нерівність, про людей — жертв життя і про людей — володарів його.

Коновалов слухав уважно. Він сидів напроти мене, підперши шочу рукою, і його великі блакитні очі, широко розкриті, задумливі й розумні, поволі поймалися немовби легким туманом, на лобі все різкіше лягали зморшки, він, здається, затримував подих, весь охоплений бажанням зрозуміти мої слова.

Мені лестило все це. Я з жаром розписував йому його життя і доводив, що він не винен у тому, що він такий. Він — печальна жертва умов, істота, по природі своїй, з усіма рівноправна і довгим рядом історичних несправедливостей зведена на ступінь соціального нуля. Я закінчив мову тим, що сказав:

— Тобі нема в чому обвинувачувати себе... Тебе скривдили...

Він мовчав, не зводячи з мене очей; я бачив, як у них зароджується хороша, світла усмішка, і з нетерпінням ждав, чим він відгукнеться на мої слова.

Він ласкаво засміявся і м'яким, жіночим рухом потягся до мене, поклав мені руку на плече.

— Як ти, брат, легко розповідаєш! Звідки тільки тобі всі ці діла відомі? Все з книжок? Багато ж ти читав їх. Ех, якби мені теж почитати з остільки!.. Але головна причина — дуже ти жалісливо говориш... Вперше мені така мова. Дивно! Всі люди один одного обвинувачують у своїх невдачах, а ти — все життя, всі порядки. Виходить, по-твоєму, що людина сама по собі не винувата ні в чому, а написано їй на роду бути босяком — тому вона й

босяк. І про арештантів дуже чудно: крадуть тому, що роботи немає, а їсти треба... Як усе це жалісливо в тебе! Слабкий ти, видно, серцем!..

— Стривай,— сказав я,— ти згодний зі мною? Правду я говорив?

— Тобі краще знати, правду чи ні,— ти грамотний... Воно, мабуть,— якщо взяти інших,— то правда. А от якщо я...

— То що?

— Ну, я — окрема стаття... Хто винен, що я п'ю? Павелка, брат мій, не п'є — в Пермі в нього своя пекарня. А я от працюю краще за нього — однак бродяга і п'яниця, і більше нема мені ні звання, ні долі... А ми ж однієї матері діти! Він ще молодший за мене. Виходить — у мені в самому щось негаразд... Не так я, значить, народився, як людині слід. Сам же ти говориш, що всі люди однакові. А я на окремій стежі.. І не один я — багато нас отаких. Особливі ми будемо люди... ні в який порядок не включаємось. Окремий нам рахунок потрібний... і закони окремі... дуже суворі закони — щоб нас викорінювати з життя! Бо користі від нас нема, а місце ми в ньому займаємо та й іншим на стежці стоїмо... Хто перед нами винний? Самі ми перед собою винні... Бо в нас бажання до життя нема і до себе самих ми почуттів не маємо...

Він — ця велика людина з ясними очима дитини — з таким легким духом виділяв себе з життя в розряд людей, що для нього не потрібні і тому підлягають викоріненню, з таким сміхом журби, що я був буквально приголомшений цим самоприниженням, доти ще не баченим мною в босяка, в своїй масі істоти від усього відірваної, до всього ворожої і над усім готової випробувати силу свого озлобленого скептицизму. Я зустрічав тільки людей, які завжди все винували, на все скаржилися, вперто відсуваючи самих себе вбік з ряду очевидностей, що заперечували їх наполегливі докази особистої непогрішимості,— вони завжди звальювали свої невдачі на безмовну долю, на лихих людей... Коновалов долі не винував, про людей не говорив. У всьому безладді особистого життя був винен тільки він сам, і чим завзятіше я старався довести йому, що він «жертва середовища й умов», тим наполегливіше він переконував мене в своїй винності перед самим собою за свою сумну долю... Це було оригінально, але це страшенно дратувало

мене. А він відчував задоволення, бичуючи себе; саме задоволенням блищали його очі, коли він звучним баритоном кричав мені:

— Кожна людина сама собі господар, і ніхто в тому не винен, якщо я негідник!

В устах культурної людини такі розмови не здивували б мене, бо ще немає такої болячки, яку не можна було б знайти в складному і сплутаному психічному організмі, що іменується «інтелігент». Але в устах босяка,— хоч він теж інтелігент серед скривджених долею, голих, голодних і лихих напівлюдей, напівзвірів, що сповнюють брудні трущоби міст,— з уст босяка дивно було чути ці розмови. Доводилося робити висновок, що Коновалов справді — окрема стаття, але я не хотів цього.

Зовнішнім виглядом Коновалов до дрібниць був найтиповішим босяком; але чим більше я придивлявся до нього, тим більше переконувався, що маю справу з різновидністю, яка руйнувала мое уявлення про людей, що їх давно час вважати за клас і що цілком гідні уваги, як дуже прагнучі й жадаючі, дуже лихі і далеко не дурні...

Ми з ним сперечалися все завязтіше.

— Та почекай,— кричав я,— як може людина встояти на ногах, коли на неї з усіх боків усяка темна сила пре?

— Уприся міцніше! — проголошував мій опонент, розпалюючись і блискаючи очима.

— Та в що упертися?

— Знайди свою точку та й уприся!

— А ти чому ж не впирався?

— От я тобі й кажу, дивак-чоловік, що я сам винен у моїй долі!.. Не знайшов я точки моєї! Шукаю, тужу— не знаходжу!

Однак треба було потурбуватися про хліб, і ми взяли до роботи, продовжуючи доводити один одному правильність своїх поглядів. Звичайно, нічого не довели й, обидва схвильовані, закінчивши роботу, лягли спати.

Коновалов простягся на долівці пекарні і швидко заснув. Я лежав на мішках з борошном і зверху вниз дивився на його могутню бородату постать, що по-богатырському розкинулась на рогожі, кинутій біля ящика. Пахло гарячим хлібом, кислим тістом, вуглекислою... Світало, в шибки вікон, укриті плівкою борошняного пилу, дивилося сіре небо. Гуркотів віз, пастух грав, збираючи стадо.

Коновалов хропів. Я дивився, як здіймалися його широкі груди, і обдумував різні способи найшвидшого навернення його до моєї віри, але нічого не вдумав і заснув.

Вранці ми з ним встали, поставили опару, вмились і сіли на ящику пити чай.

— Що, в тебе є книжка? — спитав Коновалов.

— Є...

— Почитаєш мені?

— Гарзд...

— От добре! Знаєш що? Проживу я місяць, візьму в хазяїна гроші і половину — тобі!

— На що?

— Купи книжок... Собі купи, які до вподоби там, і мені купи — хоч дві. Мені — які про мужиків. От на зразок Пили й Сисойки... І щоб, знаєш, з жалем було написано, а не сміху ради... Є інші — дурниця зовсім! Панфілка і Філатка — навіть з малюнком на першому місці — дурість. Пошехонці, казки різні. Не люблю я це. Я не знав, що є отакі, от як у тебе.

— Хочеш про Стеньку Разіна?

— Про Стеньку? Хорóше?

— Дуже хорóше...

— Давай!

І незабаром я вже читав йому Костомарова: «Бунт Стеньки Разіна». Спочатку талановита монографія, майже епічна поема, не сподобалася моему бородатому слухачеві.

— А чому тут розмов нема? — спитав він, зазираючи в книжку. І, коли я пояснив — чому, він навіть позіхнув і хотів затаїти позіх, але це йому не вдалося, і він сконфужено й винувато заявив мені:

— Читай — нічого! Це я так...

Але в міру того, як історик малював пензлем художника постать Степана Тимофійовича і «князь волзької вольниці» виростав із сторінок книжки, Коновалов перероджувався. Раніш скучний і байдужий, з очима, затуманеними лінивою дрімотою, — він, поступово й непомітно для мене, з'явився передо мною у на диво новому вигляді. Сидячи на ящику напроти мене й обнявши свої коліна руками, він поклав на них підборіддя так, що його борода закрила йому ноги, і дивився на мене жадібними очима, які химерно горіли з-під суворо насуплених брів. У ньому

не було жодної рисочки тієї дитячої наївності, якою він дивував мене, і все те просте, жіночно м'яке, що так личило до його блакитних, добрих очей,— тепер потемнілих і звужених,— зникло кудись. Щось лев'яче, зогневе було в його стиснутій у клубок мускулів постаті. Я замовк.

— Читай,— тихо, але значливо сказав він.

— Ти що?

— Читай! — повторив він, і в тоні його разом з проханням звучало роздратування.

Я продовжував, зрідка поглядаючи на нього, і бачив, що він усе більше розгоряється. Від нього йшло щось таке, що збуджувало й п'янило мене — якийсь гарячий туман. І от я дійшов до того, як піймали Стеньку.

— Піймали! — скрикнув Коновалов.

Біль, образа, гнів звучали в цьому вигуку.

У нього виступив піт на лобі й очі дивно розширилися. Він скочив з ящика, високий і збуджений, зупинився напроти мене, поклав мені руку на плече і голосно, шпарко заговорив:

— Почекай! Не читай... Скажи, що тепер буде? Ні, стривай, не говори! Стратять його? Га? Читай швидше, Максиме!

Можна було думати, що саме Коновалов, а не Фролка — рідний брат Разіну. Здавалося, що якісь узи крові, нерозривні, не остиглі за три століття, досі зв'язують цього босяка із Стенькою, і босяк з усією силою живого, міцного тіла, з усією пристрасстю духу, що тужить без «точки», відчуває біль і гнів пійманого триста років тому вільного сокола.

— Та читай, Христа ради!

Я читав, збуджений і схвильований, відчуваючи, як б'ється моє серце, і разом з Коноваловим переживаючи Стеньчину тугу. І от ми дійшли до катувань.

Коновалов скрипів зубами, і його блакитні очі виблискували, як жарини. Він навалився на мене ззаду і теж не відривав очей від книжки. Його дихання шуміло над моїм вухом і здувало мені волосся з голови на очі. Я стріпував головою для того, щоб відкинути їх. Коновалов побачив це і поклав мені на голову свою важку долоню.

«Тут Разін так скрикнув зубами, що разом з кров'ю виплюнув на підлогу...»

— Годі!.. К чорту! — крикнув Коновалов і, вирвавши

у мене з рук книжку, з усієї сили шпурнув її об підлогу і сам опустився за нею.

Він плакав, і тому що йому було соромно сліз, він якось ричав, щоб не ридати. Він сховав голову в коліна і плакав, витираючи очі об свої брудні тикові штани.

Я сидів перед ним на ящику і не знав, що сказати йому на розраду.

— Максиме! — говорив Коновалов, сидючи на підлозі.— Страшно! Пила... Сисойка. А потім Стенька... га? Яка доля!.. Зуби як він виплюнув!.. га?

І він увесь здригався.

Його особливо вразили виплюнуті Стенькою зуби, він раз у раз, хворобливо пересмикуючи плечима, говорив про них.

Ми обидва з ним були як п'яні під впливом болісної й жорстокої картини катувань, що постала перед нами.

— Ти мені її ще раз прочитай, чуєш? — умовляв мене Коновалов, піднявши з підлоги книжку і подаючи її мені.— Ану лиш, покажи, де тут написано про зуби?

Я показав йому, і він уп'явся очима в ці рядки.

— Так і написано: «зуби свої виплюнув з кров'ю»? А букви ті ж самі, як і всі інші... Господи! Як ото йому боляче було, га? Зуби навіть... а в кінці там що ще буде? Страта? Ага! Слава тобі, господи, все-таки стратять людину!

Він висловив цю радість з такою пристрасстю, з таким задоволенням в очах, що я здригнувся від цього співчуття, яке так сильно бажало смерті змученому Стеньці.

Весь цей день минув для нас у дивному тумані: ми все говорили про Стеньку, згадуючи його життя, пісні, складені про нього, його катування. Разів зо два Коновалов заспівував звучним баритоном пісні й уривав їх.

Ми з ним стали ще ближчі один до одного з цього дня.

Я ще кілька разів читав йому «Бунт Стеньки Разіна», «Тараса Бульбу» і «Бідних людей». Тарас теж дуже сподобався моему слухачеві, але він не міг затемнити яскравого враження від книги Костомарова. Макара Девушкіна і Варю Коновалов не розумів. Йому здавалася тільки смішною мова листів Макара, а до Варі він ставився скептично.

— Ач, ластиться до старого! Хитра!.. А він — яке опудало! Одначе, покинь ти, Максиме, цю мороку! Що тут? Він до неї, вона до нього... Псували папір... ну їх до свиней на хутір! Не жалісно і не смішно: для чого написано?

Я нагадав йому подлиповців, але він не погоджувався зі мною.

— Пила й Сисойка — це інша модель! Вони люди живі, живуть і б'ються... а ці чого? Пишуть листи... нудно! Це навіть і не люди, а так собі, сама вигадка. Ось Тарас із Стенькою, якщо б їх поряд... Матінко! Яких би вони ділов натворили. Тоді й Пила з Сисойкою — підбадьорилися б, мабуть?

Він погано розумів час, і в його уявленні всі улюблені ним герої існували разом, тільки два з них жили в Усолї, один у «хохлах», один на Волзі... Мені насилу вдалося переконати його, що якби Сисойка і Пила «з'їхали» вниз по Камі, вони з Стенькою не зустрілись би, і якби Стенька «чкурнув через донські козаки в хохли», він не знайшов би там Бульбу.

Це засмутило Коновалова, коли він зрозумів, у чому справа. Я спробував почастивати його пугачовським бунтом, бажаючи подивитися, як він поставиться до Ємельки. Коновалов забракував Пугачова.

— Ах, шельма таврована, — ач який! Царським ім'ям прикрився і каламутить... Скільки людей загубив, пец!.. Стенька? — це, брат, інша річ. А Пугач — гнида й більше нічого. Важна птиця! От на зразок Стеньки чи нема книжок? Пошукай... А цього телячого Макара кинь — нецікаво. Вже краще ти ще раз прочитай, як страчували Степана...

У свята ми з Коноваловим ішли за річку, на луки. Ми брали з собою трохи горілки, хліба, книжку і зранку тягли «на вільне повітря», як називав Коновалов ці екскурсії.

Нам особливо подобалося бувати в «скляному заводі». Так чомусь називалася будівля, що стояла недалеко від міста в полі. Це був триповерховий кам'яний будинок з проваленою покрівлею, із зламаними рамами у вікнах, з підвалами, все літо повними рідкого смердючого бруду. Зеленувато-сірий, напівзруйнований, ніби занепалий, він дивився з поля на місто темними западинами своїх покалічених вікон і здавався інвалідом-калікою,

скривдженим долею, викинутим із меж міста, жалюгідним і вмираючим. Під час водопілля цей будинок з року в рік підмивала вода, але він, увесь від покрівлі до основи покритий зеленою коркою плісняви, непохитно стояв, відгороджений калюжами од частих візитів поліції,— стояв і, хоч у нього не було покрівлі, давав притулок різним темним і безпритульним людям.

Їх завжди було багато в ньому; обідрані, напівголодні, боячись сонячного світла, вони жили в цій руїні, як сови, і ми з Коноваловим були серед них бажаними гістьми, тому що і він і я, ідучи з пекарні, брали по буханцю білого хліба, дорогою купували четверть горілки і цілий лоток «гарячого» — печінки, легенів, серця, рубця. На два-три карбованці ми влаштовували дуже ситне частування «скляним людям», як їх називав Коновалов.

Вони платили нам за ці частування розповідями, в яких жахлива, душу потрясаюча правда фантастично переплутувалася з найнаївнішою брехнею. Кожна розповідь з'являлася перед нами мереживом, в якому переважали чорні нитки — це була правда, і зустрічалися нитки яскравих кольорів — брехня. Таке мереживо падало на мозок і серце і боляче давило і те й друге, стискаючи його своїм жорстким, нестерпно різноманітним візерунком. «Скляні люди» по-своєму любили нас — я часто читав їм різні книги, і майже завжди вони уважно і вдумливо слухали моє читання.

Знання життя в них, викинутих за борт його, вражало мене своєю глибиною, і я жадібно слухав їх розповіді, а Коновалов слухав їх для того, щоб заперечувати філософію оповідача і втягти мене в суперечку.

Вислухавши історію життя й паціння, розказану яким-небудь фантастично вбраним суб'єктом, з фізіономією людини, якій аж ніяк уже не можна покласти пальця в рот,— вислухавши таку історію, що завжди носила характер виправдувально-захисної промови, Коновалов задумливо усміхався й заперечно похитував головою. Це помічали.

— Не віриш, Льосо? — вигукував оповідач.

— Ні, вірю... Як можна не вірити людині! Навіть якщо бачиш — бреше вона, вір їй, слухай і старайся зрозуміти, чому вона бреше? Іноді брехня краще за правду пояснює людину... Та й яку ми всі про себе правду мо-

жемо сказати? Найкапоснішу... А збрехати можна добре...
Адже так?

— Так,— погоджується розповідач.— А все-таки ти це до чого головою хитав?

— До чого? А до того, що ти неправильно міркуеш... Розповідаєш ти так, що доводиться розуміти, ніби все твоє життя не ти сам, а сусіди робили і всякі прохожі люди. А де ж ти в цей час був? І чому ти проти своєї долі ніякої сили не виставив? І як це так виходить, що всі ми скаржимося на людей, а самі теж люди? Значить, на нас теж можна скаржитися? Нам жити заважають,— значить, і ми теж кому-небудь заважали, правда? Ну, як це пояснити?

— Треба таке життя будувати, щоб у ньому всім було просторо і ніхто нікому не заважав,— говорять Коновалову.

— А хто повинен будувати життя? — переможно запитує він і, боячись, що в нього перехоплять відповідь на запитання, зразу ж відповідає: — Ми! Самі ми! А як же ми будуватимемо життя, якщо ми цього не вміємо і наше життя не вдалося? І виходить, братіки мої, що вся опора — це ми! Ну, а відомо, що таке є ми...

Йому заперечували, виправдовуючи себе, але він настійливо твердив своє: ніхто ні в чому не винен перед ними, кожен винний сам перед собою.

Дуже важко було збити його з ґрунту цього положення, і важко було засвоїти його погляд на людей. З одного боку, вони в його уявленні були зовсім правоздатними до влаштування вільного життя, з другого — вони якісь слабкі, кволі й рішуче не здатні ні на що, крім скарг один на одного.

Дуже часто такі суперечки, початі опівдні, кінчалися близько півночі, і ми з Коноваловим поверталися від «скляних людей» у п'ятьмі й по коліна в грязюці.

Якось ми мало не втонули в якійсь трясовині, іншого разу ми попали в облаву й ночували в часті разом з двома десятками різних приятелів із «скляного заводу», що з погляду поліції виявилися підозрілими особами. Іноді нам не хотілося філософствувати, і ми йшли далеко на луки, за ріку, де були маленькі озера, дуже багаті на дрібну рибу, що зайшла до них під час повені. В кущах, на березі одного з таких озер, ми запалювали багаття, яке було нам потрібне лише тому, що збільшу-

вало красу обстановки, і читали книжку або розмовляли про життя. А іноді Коновалов задумливо пропонував:

— Максиме! Давай у небо дивитися!

Ми лягали на спини і дивилися в голубу безодню над нами. Спочатку ми чули і шелест листя навколо і сплески води в озері, відчували під собою землю... Потім поволі голубе небо наче притягало нас до себе, ми втрачали почуття існування і, ніби відриваючись од землі, немов плавали в пустині небес, перебуваючи в напівдрімотному, споглядальному стані і стараючись не порушувати його ні словом, ні рухом.

Так лежали ми по кілька годин підряд і повертались додому до роботи духовно і тілесно оновлені й освіжені.

Коновалов любив природу глибокою, безсловесною любов'ю, і завжди, в полі чи на ріці, весь проймався якимсь миролюбно-ласкавим настроєм, який ще збільшував його подібність до дитини. Зрідка він з глибоким зітханням говорив, дивлячись у небо:

— Ех!.. Добре!

І в цьому вигуку завжди було більше змісту й почуття, ніж у риторичних фігурах багатьох поетів, що захоплюються скоріше заради підтримання своєї репутації людей з тонким чуттям прекрасного, ніж із справжнього схилення перед невимовно ласкавою красою природи...

Як усе, і поезія втрачає свою святу простоту, коли з поезії роблять професію.

День за днем минуло два місяці. Я з Коноваловим про багато що переговорив і багато прочитав. «Бунт Стеньки» я читав йому так часто, що він уже вільно переказував книгу своїми словами, сторінку за сторінкою, від початку до кінця.

Ця книжка стала для нього тим, чим стає іноді чарівна казка для вразливої дитини. Він називав предмети, з якими мав справу, іменами її героїв, і, коли одного разу з полиці впала й розбилася хлібна миска, він засмучено й люто вигукнув:

— Ах ти, воевода Прозоровський!

Хліб, що не вдався, він величав Фролкою, дріжджі іменувалися «Стеньчині думи»; сам же Стенька був синонімом усього виняткового, великого, нещасливого, невдалого.

Про Капітоліну, лист якої я читав і писав відповідь на нього в перший день знайомства з Коноваловим, за весь час майже не згадувалося.

Коновалов посилав їй гроші на ім'я якогось Пилипа з проханням до нього поручитися в поліції за дівчину, але ні від Пилипа, ні від дівчини ніякої відповіді не надходило.

І от, одного разу ввечері, коли ми з Коноваловим готувалися саджати хліби, двері в пекарню відчинилися, і з темноти вогких сіней низький жіночий голос, одночасно боязкий і задержуватий, промовив:

— Пробачте...

— Кого треба? — спитав я, в той час як Коновалов, опустивши до ніг лопату, збентежено смикав себе за бороду.

— Булочник Коновалов тут працює?

Тепер вона стояла на порозі, і світло висячої лампи падало їй просто на голову — в білій шерстяній хустці. З-під хустки дивилося кругле, миловиде, кирпате личко з пухлими щоками й ямочками на них від усмішки пухлих, червоних губ.

— Тут! — відповів я їй.

— Тут, тут! — раптом і якимось дуже шумно зрадів Коновалов, кинувши лопату і широкими кроками прямуючи до гості.

— Сашенько! — глибоко зітхнула вона йому назустріч.

Вони обнялися, для чого Коновалов низько нахилився до неї.

— Ну що? Як? Давно? От так ти! Вільна? Добре! От бачиш? Я говорив!.. Тепер у тебе знову є дорога! Ходи сміливо! — поквалпно висловлювався перед нею Коновалов, все ще стоячи біля порога і не розводячи своїх рук, що обняли її ший і стан.

— Максиме... ти, брат, воюй один сьогодні, а я займуся от по дамській справі... Де ж ти, Капо, зупинилася?

— А я прямо сюди, до тебе...

— Сю-юди? Сюди неможливо... тут хліб печуть і... ніяк не можна! Хазяїн у нас найсуворіша людина. Треба буде влаштуватися на ніч в іншому місці... в номері, скажімо. Гайда!

І вони пішли. Я zostався воювати з хлібами і ніяк

не ждав Коновалова раніше ранку, але, на чималий мій подив, години через три він з'явився. Мій подив ще збільшився, коли, поглянувши на нього в надії бачити на його обличчі сяяння радості, я побачив, що воно лише кисле, нудне і втомлене.

— Що ти? — спитав я, дуже зацікавлений цим невідповідним до події настроєм мого друга.

— Нічого... — похмуро сказав він і, помовчавши, досить-таки люто сплюнув.

— Ні, все-таки?... — наполягав я.

— Та що тобі? — втомлено відгукнувся він, на весь зріст простягаючись на ящику. — Все-таки... все-таки... Все-таки — баба!

Мені було дуже трудно домогтися від нього пояснення, і, нарешті, він дав мені його такими приблизно словами:

— Кажу — баба! І коли б я не був дурнем, то нічого б цього не було. Зрозумів? Ось ти говориш: і баба людина! Звісно, ходить вона на самих задніх лапах, трави не їсть, слова говорить, сміється — значить, не скотина. А все-таки нашому братові не компанія... Чому? А... не знаю! Відчуваю, не підходить, але розуміти не можу — чому... Он вона, Капітоліна, яку лінію гне: «Хочу, каже, з тобою жити як дружина. Бажаю, каже, бути твоєю дворняжкою...» Зовсім неподобно! «Ну, мила ти дівчинко, кажу, дурепа ти; ну, поміркуй, як зі мною жити? По-перше, у мене — запій, по-друге, немає в мене ніякого дому, по-третє, я є бродяга і не можу на одному місці жити...» — й інше таке, дуже багато... А вона: «Запій — наплювати! Всі, каже, майстрові мужчини гіркі п'яниці, проте жінки в них є; дім, каже, буде, коли буде жінка, і нікуди, каже, ти тоді не побіжиш...» Я кажу: «Капо, ніяк я не можу на це погодитися, тому що я знаю — життям таким жити не вмю, не навчуся». А вона: «А я, каже, у річку стрибну!» А я їй: «Дурна!» А вона лаятися, та ще як! «Ах ти, каже, баламуте, безсоромна пико, обманщику, довгий чорт!...» І почала, і почала... просто так ото розлютилася на мене, що я ледве не втік. Потім почала плакати. Плаче й ремствує на мене: «Нашо ти, каже, мене з того місця витяг, коли я тобі не потрібна? Нашо ти, каже, мене звідти зманив, і куди, каже, я тепер подінуся? Рудий ти, каже, дурень...» Ну, що тепер з нею робити?

— Та ти її, справді, чого звідти витяг? — спитав я.

— Чого? От дивак! Та жалко! Адже потопає в багні людина... і всякому, хто мимо йде, її жалко. Але щоб обзаводитись... і інше таке, ні-ні! На це я погодитися не можу. Який я сім'янин? Та коли б я міг держатись на цій точці, то я б уже давно наважився. Які резони були! Міг би і з приданим і... все таке. Але якщо це не в моїй силі, як я можу творити таке діло? Плаче вона... це, звичайно... тее, недобре... Але як же? Я не можу!

Він навіть головою замотав на підтвердження свого тоскного «не можу», підвівся з ящика і, обома руками куйовдячи бороду, почав, низько схиливши голову і відпльовуючись, ходити по пекарні.

— Максиме! — прохально й сконфужено заговорив він, — пішов би ти до неї й як-небудь отак сказав їй, чому і від чого... га? Піди, брат!

— Що ж я їй скажу?

— Всю правду говори!.. Не може, мовляв, він. Не підходить це йому... А от скажи ось що... в нього, мовляв, погана хвороба!

— Та це ж неправда? — засміявся я.

— Н-да... неправда... А причина хо-ороша, га? Ах ти, чорт тебе візьми! От так каша! Га? Ну, куди мені жінка?

Він з таким здивуванням і переляком розвів руками при цих словах, що було ясно — йому ніде подіти жінку! І, незважаючи на комізм його викладу цієї історії, її драматична сторона примусила мене сильно задуматись над долею дівчини. А він усе ходив по пекарні й говорив ніби вже сам із собою:

— І не сподобалася тепер вона мені, ну, просто страх як! Так ото і засмоктує вона мене, так і втягає кудись, наче трясовина бездонна. Ач ти, уподобала собі чоловіка! Не дуже розумна, а хитра дівчинка.

Це в ньому, видно, починав говорити інстинкт бродяги, почуття вічного прагнення свободи, на яку зроблено замах.

— Ні, мене на такого черв'яка не спіймаєш, я риба крупна! — хвалькувато вигукнув він. — Я от як візьму, та... а що справді? — І, зупинившись серед пекарні, він, усміхаючись, задумався. Я стежив за грою його збудженої фізіології і старався вгадати, на чому він порішив.

— Максиме! Гайда на Кубань?!

Цього я не ждав. У мене щодо нього були деякі лі-

тературно-педагогічні наміри: я сподівався навчити його грамоти і передати йому все те, що сам знав у той час. Він дав мені слово все літо не рушати з місця; це полегшувало мені моє завдання, і раптом...

— Ну, це вже ти дурниці верзеш! — трохи збентежено сказав я йому.

— Та що ж мені робити? — вигукнув він.

Я почав говорити йому, що посягання Капітоліни на нього зовсім уже не таке серйозне, як він його собі уявляє, і що треба подивитись і почекати.

І навіть, як виявилось, чекати було недовго.

Ми розмовляли, сидячи на підлозі перед пічкою спинами до вікон. Було близько півночі, і з того часу, як Коновалов прийшов, минуло години півтори-дві. Раптом позад нас пролунав дзенькіт шибок, і на долівку гучно гелпнувся важкий булжжик. Ми обидва злякано підхопились і кинулися до вікна.

— Не попала! — верескливо кричали в нього. — Погано цілилася! А вже б...

— Х'ді-імо! — ричав звірячий бас. — Х'ді-імо, а я його опісля почастию!

Одчайдушний, істеричний і п'яний регіт, верескливий, рвучи нерви, летів з вулиці в розбите вікно.

— Це вона! — тужно сказав Коновалов.

Я бачив поки що тільки дві ноги, звішені з панелі в заглиблення перед вікном. Вони висіли і дивно бовталися, б'ючи п'ятами по цегляній стінці ями, ніби шукаючи собі опори.

— Та х'ді-імо! — лопотав бас.

— Пусті! Не тягни мене, дай відвести душу. Прощай, Сашко! Прощай... — слідувала досить-таки нецензурна лайка.

Підійшовши ближче до вікна, я побачив Капітоліну. Схилившись униз, упираючись руками в панель, вона намагалася зазірнути всередину пекарні, і її розпатлане волосся розсипалося по плечах і грудях. Біленька хустина була збита набік, ліф на грудях розірваний. Капітоліна була п'яна і хиталася з боку в бік, гикаючи, лаючись, з істеричним вереском, тремтяча, розпатлана, з червоним, п'яним, залитим слізьми обличчям...

Над нею зігнулася висока постать чоловіка, і він, упираючись однією рукою їй у плече, а другою в стіну будинку, все ричав:

— Х'ді-імо!..

— Сашко! Занапастив ти мене... пам'ятай! Будь проклят, рудий чорте! Не бачити б тобі ні години світла божого. Сподівалась я... насміявся ти, лиходію, з мене... гаразд! Поквитаємось! Сховався! Соромно, пико погана... Сашо... голубчику!

— Я не сховався...— підійшовши до вікна і злязачи на ящик, сказав глухо і густо Коновалов.—Я не ховаюсь... а ти даремно... Я ж добра тобі хотів; добро буде — думав, а ти верзеш зовсім неподібне...

— Сашко! Можеш ти мене вбити?

— Навіщо ти напилася? Хіба ти знаєш, що було б... завтра!..

— Сашко! Сашо! Втопи мене!

— Го-оді! Х'ді-імо!

— Мер-рзотнику! Нащо ти вдаєш із себе хорошу людину?

— Що за шум, га? Хто такі?

Свисток нічного сторожа вдерся в цей діалог, заглушив його і заммер.

— Навіщо я в тебе, чорта, повірила...— ридала дівчина під вікном.

Потім її ноги раптом здригнулися, швидко мелькнули вгору і зникли в п'ятьмі. Пролунав глухий говір, метушня...

— Не хочу в поліцію! Са-ашо! — тужливо репетувала дівчина.

По бруку важко затупотіли ноги.

Свистки, глухе ричання, зойки...

— Са-ашо! Ми-илий!

Здавалося, когось немилосердно катують. Все це віддалялось од нас, ставало глухішим, тихішим і пропало, як кошмар.

Пригнічені цією сценою, що розігралася дивовижно швидко, ми з Коноваловим дивилися на вулицю в п'ятьму і не могли опам'ятатися від плачу, реву, лайок, начальницьких окриків, хворобливих стогонів. Я пригадував окремі звуки і насилу вірив, що все це було наяву. Страшно швидко закінчилась ця маленька, але тяжка драма.

— Всел!..— якось особливо покірливо й просто сказав Коновалов, прислухавшись ще раз до тиші темної ночі, що безмовно й суворо дивилась на нього у вікно.

— Як вона мене!..— з подивом продовжував він через кілька секунд, залишаючись у старій позі, на ящику, на колінах і спираючись руками на пологі підвіконня.— В поліцію потрапила... п'яна... з якимось чортом. Скоро як вирішила! — Він глибоко зітхнув, зліз із ящика, сів на мішок, обхопив голову руками, похитався і снітав у мене півголосом:

— Розкажи ти мені, Максиме, що ж це таке тут тепер вийшло?.. Яке моє тепер у всьому цьому діло?

Я розказав. Насамперед треба розуміти те, що хочеш робити, і на початку діла треба уявити собі його можливий кінець. Він усього цього не розумів, не знав і — кругом у всьому винен. Я був розлючений ним — стогін і крики Капітолїни, п'яне «х'ді-імо!» — все це ще стояло в мене в ушах, і я не щадив товариша.

Він слухав мене з похиленою головою, а коли я скінчив, підвів її, і на обличчі його я прочитав переляк і подив.

— От так раз! — вигукнув він.— Ловко! Ну, і... що тепер? Га? Як же? Що мені з нею робити?

У тоні його слів було так багато чисто дитячого по ширості визнання своєї провини перед цією дівчиною і так багато безпомічного нерозуміння, що мені тут же стало жаль товариша і я подумав, що, мабуть, дуже вже різко говорив з ним.

— І навіщо я її зрушив з того місця! — каювся Коновалов.— Ех! як же вона тепер на мене... Я піду туди, в поліцію, і поклопочуся... Побачу її... і інше таке. Скажу їй... що-небудь. Іти?

Я зауважив, що навряд чи буде яка-небудь користь від його побачення. Що він їй скаже? До того ж вона п'яна і, напевне, спить уже.

Але він укріпився в своїй думці.

— Піду, почекай. Все-таки я їй добра бажаю... як хочеш. А там що за люди для неї? Піду. Ти тут тее... я — скоро!

І, надівши на голову картуз, він навіть без опорок, в яких звичайно франтив, швидко вийшов із пекарні.

Я відробився і ліг спати, а коли вранці, прокинувшись, за звичкою глянув на місце, де спав Коновалов, його ще не було.

Він з'явився тільки надвечір — похмурий, скуйовджений, з різкими складками на лобі і з якимось туманом у

блакитних очах. Не дивлячись на мене, підійшов до ящиків, подивився, що я встиг зробити, і мовчки ліг на підлогу.

— Що ж, ти бачив її? — спитав я.

— За тим і ходив.

— Ну так що ж?

— Нічого.

Було ясно — він не хотів говорити. Вважаючи, що такий настрій не триватиме в нього довго, я не став надокучати йому запитаннями. Він увесь день мовчав, лише зрідка кидаючи мені короткі слова, що стосувалися роботи, походжаючи по пекарні з похнюпленою головою і все з тими ж туманними очима, з якими прийшов. У ньому наче погасло щось; він працював повільно і мляво, зв'язаний своїми думами. Вночі, коли ми вже посадили останні хліби в піч і, боячись передержати їх, не лягали спати, він попросив мене:

— Ану, почитай про Стеньку що-небудь.

Тому що опис катувань і страти найбільше збуджував його, я почав йому читати саме це місце. Він слухав, нерухомо простягшись на підлозі горілиць, і, не кліпаючи очима, дивився в закоптіле склепіння стелі.

— От і покінчили з людиною, — повільно заговорив Коновалов. — А все-таки в той час можна було жити. Вільно. Було куди податися. Тепер ось тиша і смиренство... якщо так збоку поглянути, зовсім навіть смирне життя тепер настало. Книжки, грамота... А все-таки людина без захисту живе і ніякого догляду за нею нема. Грішити їй заборонено, але не грішити неможливо... Тому на вулицях порядок, а в душі — плутанина. І ніхто нікого не може розуміти.

— Ну, то як же ти з Капітолінсю? — спитав я.

— Га? — стрепенувся він. — З Капкою? Шабаш... — Він рішуче махнув рукою.

— Кінчив, значить?

— Я? Ні... вона сама кінчила.

— Як?

— Дуже просто. Стала на свою точку і більше ніяких... Все по-старому. Тільки раніше вона не пила, а тепер пити почала... Ти вийми хліб, а я буду спати.

В пекарні стало тихо. Чаділа лампа, зрідка потріскувала заслінка печі, і скоринки спеченого хліба на полицях теж тріщали. На вулиці, проти наших вікон, роз-

мовляли нічні сторожі. І ще якийсь дивний звук часом долинав до слуху з вулиці — чи то десь скрипіла вивіска, чи то хтось стогнав.

Я витяг хліби, ліг спати, але не спалось, і, прислухаючись до всіх звуків ночі, я лежав, напівзаплющивши очі. Раптом бачу, Коновалов безшумно підводиться з підлоги, іде до полиці, бере з неї книгу Костомарова, розкриває її й підносить до очей. Мені добре видно його задумливе обличчя, я стежу, як він водить пальцем по рядках, хитає головою, перегортає сторінку, знову пильно дивиться на неї, а потім переводить очі на мене. Щось дивне, напружене й запитливе відбиває його задумливе, змарніле обличчя, і довго воно залишається зверненим до мене, нове для мене.

Я не міг стримати своєї цікавості й спитав його, що він робить.

— А я думав, ти спиш...— зняковів він; потім підійшов до мене, держачи книжку в руці, сів поряд і, запинаючись, почав говорити: — Я, бачиш, хочу тебе спитати ось про що... Чи нема якої-небудь книги про порядки життя? Повчання, як жити? Вчинки б треба мені роз'яснити, які шкідливі, які — нічого собі. Я, бачиш ти, вчинками бентежуся своїми... Який на початку мені здається хорошим, в кінці виходить поганим. От хоч би щодо Капки.— Він перевів подих і продовжував прохально:— Так от пошукай-но, чи нема книги про вчинки? І прочитай мені.

Кілька хвилин мовчання...

— Максиме!..

— Га?

— А як мене Капітоліна розмальовувала!

— Та добре вже... Годі тобі...

— Звичайно, тепер уже нема чого... А що, скажи мені... має вона право?..

Це було делікатне питання, але, подумавши, я відповів на нього ствердно.

— От і я теж так вважаю... Має право...— понуро протягнув Коновалов і замовк.

Він довго вовтузився на своїй рогожі, що була постелена просто на підлозі, кілька разів уставав, курив, сідав під вікно, знову лягав.

Потім я заснув, а коли прокинувся, його вже не було в пекарні, і він з'явився тільки надвечір. Здавалося, що

весь він був покритий якимось пилом, і в його затуманених очах застигло щось нерухоме. Кинувши картуза на полицю, він зітхнув і сів поряд зі мною.

— Ти де був?

— Ходив на Капку подивитися.

— Ну й що?

— Шабаш, брат. Я ж тобі говорив...

— Нічого, видно, не поробиш з цим народом...— спробував був я розсіяти його настрій і почав говорити про могутню силу звички і про все інше, що в цьому випадку було доречним. Коновалов уперто мовчав, дивлячись у підлогу.

— Ні, це що-о! Не в тому сила! А просто я заразна людина... Не доля мені жити на світі... Отруйливий дух од мене виходить. Як близько до людини підійду, так зараз вона від мене і заражається. І кожному я можу з собою принести тільки горе... Коли ж подумати— кому я всім моїм життям задоволення приніс? Нікому! А теж, з багатьма людьми мав справу... Тліюча я людина...

— Це дурниця!..

— Ні, справді!..— переконано хитнув він головою.

Я переконував його, але в моїх словах він ще більше знаходив упевненості в своїй непридатності до життя...

Він швидко й різко змінився. Став задумливий, в'ялий, втратив інтерес до книги, працював уже не з колишньою гарячністю, мовчазно, відлюдкувато.

У вільний час лягав на підлогу і вперто дивився в склепіння стелі. Обличчя в нього змарніло, очі втратили свій ясний дитячий блиск.

— Сашо, ти що? — спитав я його.

— Запій починається,— пояснив він.— Скоро я почну горілку глушити... Всередині в мене пече... наче згага, знаєш... Прийшов час... Якби не ця сама історія, я б, може, протягнув скільки-небудь. Ну — їсть мене це діло... Як так? Бажав я людині зробити добро — і раптом... зовсім безглуздо! Так, брат, дуже потрібен для життя порядок вчинків... Невже так уже й не можна вигадати отакий закон, щоб усі люди діяли як один і одне одного розуміти могли? Адже зовсім не можна жити на такій відстані одне від одного! Невже розумні люди не збагнуть, що треба на землі влаштувати порядок і в ясність людей привести?.. Ех!

Захоплений думами про необхідність у житті порядку, він не слухав моїх слів. Я помітив навіть, що він ніби став цуратись мене. Якось, вислухавши в сто перший раз мій проєкт реорганізації життя, він розсердився на мене.

— Ну тебе... Чув я це... Тут не в житті діло, а в людині. Перше діло — людина... зрозумів? Ну, і більше нічого... Отак, по-твоєму, виходить, що, поки там усе це переробиться, людина все-таки повинна залишатися як тепер. Ні, ти її перебудуй спочатку, покажи їй ходи... Щоб їй було і світло і не тісно на землі,— от чого домагайся від людини. Навчи її знаходити свою стежку...

Я заперечував, він гарячився або ставав похмурим і нудно вигукував:

— Е, відчепися!

Одного разу він пішов звечора і не прийшов ні вночі до роботи, ні другого дня. Замість нього з'явився хазяїн із стурбованим обличчям і заявив:

— Загуляв Лексаха у нас. У «Стінці» сидить. Треба нового пекаря шукати...

— А може, очуняє?!

— Ну, якже, жди... Знаю я його...

Я пішов у «Стінку» — шинок, хитромудро обладнаний у кам'яній ограді. Він визначався тим, що в ньому не було вікон і світло падало в нього крізь отвір у стелі. Власне, це була квадратна яма, вирита в землі й покрита зверху тесом. У ній пахло землею, махоркою і перегаром, її сповнювали постійні відвідувачі — темні люди. Вони цілі дні стовбичили тут, очікуючи загулялого майстрового для того, щоб догола обпити його.

Коновалов сидів біля великого столу, посередині шинку, в колі шанобливих й улесливих слухачів його, шістьох паничів у фантастично подраних костюмах, з фізіономіями героїв з оповідань Гофмана.

Пили пиво й горілку, заїдаючи чимось схожим на сухі грудки глини...

— Пийте, братці, пийте, хто скільки може. В мене є і гроші і одяг... Днів на три вистачить усього. Все проп'ю і... шабаш! Більше не хочу працювати і жити тут не хочу.

— Місто найпаскудніше,— сказав хтось, схожий на Джона Фальстафа.

— Праця? — запитально подивився в стелю інший і з подивом спитав: — Та хіба людина для цього на світ народилася?

І всі вони одразу загаласували, доводячи Коновалову його право все пропити і навіть зводячи це право на ступінь неодмінного обов'язку — саме з ними пропити.

— А, Максим... і торбина з ним! — скаламбурив Коновалов, побачивши мене. — Ану, книжнику й фарисею, — цюкни! Я, брат, остаточно зіскочив з рейок. Шабаш! Пропитися хочу до волосся... Коли саме волосся на тілі залишиться — кінчу. Валяй і ти, га?

Він ще не був п'яний, тільки блакитні очі його сяяли збудженням і розкішна борода, що спадала на груди йому шовковим віялом, раз у раз ворушилася — його нижня щелепа тремтіла нервовим дрожжем. Комір сорочки був розстебнутий, на білому лобі блищали дрібні краплинки поту, і рука, простягнута до мене із склянкою пива, тряслася.

— Кинь, Сашо, ходім звідси, — сказав я, поклавши йому руку на плече.

— Кинути?.. — Він засміявся. — Якби ти років на десять раніше прийшов до мене та сказав це, — може, я й кинув би. А тепер я вже, краще, не кину... Що мені робити? Адже я відчуваю, все відчуваю, кожний рух життя... але розуміти нічого не можу і шляху мого не знаю... Відчуваю — і п'ю, тому що більше мені робити нічого... Випий!

Його компанія дивилася на мене з явним незадоволенням, і всі дванадцять очей міряли мою постать далеко не миролюбно.

Бідолахи боялися, що я поведу геть Коновалова — частування, якого вони ждали, може, цілий тиждень.

— Братці! Це мій товариш, — учений, чорт його візьми! Максиме, можеш ти тут прочитати про Стеньку?.. Ах, братці, які книги є на світі! Про Пилу... Максиме, га?.. Братці, не книга це, а кров і сльози. А... Пила ж той — це я? Максиме!.. І Сисойка — я... Йй-богу! От і з'ясувалося!

Він широко розкритими очима, з переляком у них, дивився на мене, і нижня його губа чудно тремтіла. Компанія не дуже охоче очистила мені місце за столом. Я сів поруч з Коноваловим, якраз у момент, коли він хильнув склянку пива наполовину з горілкою.

Йому, очевидно, хотілося якомога швидше оглушити себе цією сумішшю. Випивши, він узяв з тарілки шматок того, що здавалося глиною, а було вареним м'ясом, подивився на нього і кинув через плече в стіну шинку.

Компанія стиха гарчала, як зпрая голодних собак.

— Пропаша я людина... Нашо мене мати на світ народила? Нічого невідомо... Темінь!.. Тіснота!.. Прощай, Максиме, коли ти не хочеш пити зі мною. В пекарню я не піду. Гроші в мене є за хазяїном — візьми і дай мені, я їх проп'ю... Ні! Візьми собі на книги... Береш? Не хочеш? Не треба... А то візьми? Свиня ти, коли так... Іди від мене! І-іди!

Він п'янів, очі в нього по-звірячому блиснули.

Компанія була зовсім готова витурити мене в шию із турту свого, і я, не бажаючи чекати цього, пішов.

Години через три я знову був у «Стінці». Компанія Коновалова збільшилася ще на два чоловіки. Всі вони були п'яні, він — менше від усіх. Він співав, спершись ліктями на стіл і дивлячись на небо крізь отвір у стелі. П'яниці в різноманітних позах слухали його і деякі гикали.

Співав Коновалов баритоном, що на високих нотах переходив у фальцет, як у всіх співаків-майстрових. Підперши щоку рукою, він з почуттям виводив тужливі рулади, і обличчя його було бліде від хвилювання, очі напівзакриті, горло вигнуте вперед. На нього дивилися вісім п'яних, безглуздох і червоних фізіономій, і тільки часом було чути бурмотіння й гикавку. Голос Коновалова вібрував, плакав і стогнав, — було до сліз жалко бачити цього славного хлопця, що співає свою сумну пісню.

Важкий дух, спітнілі, п'яні пики, дві гасові лампи, що чаділи, чорні від бруду й кіптяви дошки стін шинку, його долівка і присмерк, який сповнював цю яму, — все було похмуре і хворобливе. Здавалося, що це бенкетують заживо поховані в склепі і один з них співає в останній раз перед смертю, прощаючись з небом. Безнадійний смуток, спокійний відчай, безвихідна туга звучали в пісні мого товариша.

— Максим тут? Хочеш до мене осавулом? — урвавши свою пісню, заговорив він, простягаючи мені руку. — Я, брат, зовсім готовий... Набрал ватагу собі... от вона... потім ще будуть люди... Знайдемо! Це н-нічого! Пилу й Сисойку призвемо... І будемо їх щодня кашею

годувати й яловичиною... добре? Ідеш? Візьми з собою книжки... будеш читати про Стеньку і про інших... Друже! Ох і нудно мені, нудно мені... ну-удно-о!..

Він з усієї сили грюкнув кулаком по столу. Забряжчали склянки й пляшки, і компанія, очунявши, зразу ж наповнила шинок страшним гомоном.

— Пий, хлопці! — крикнув Коновалов.— Пий! Розваж душу — дуй щосили!

Я пішов від них, постояв біля дверей на вулиці, послухав, як Коновалов ораторствував уже непевним язиком, і, коли він знову почав співати, пішов у пекарню, і услід мені довго стогнала і плакала в нічній тиші незграбна п'яна пісня.

Через два дні Коновалов пропав кудись із міста.

Треба народитися в культурному оточенні для того, щоб знайти в собі терпіння все життя жити в ньому і не захотіти йти куди-небудь із сфери всіх цих важких умовностей, узаконених звичаєм маленьких отруйливих неправд, із сфери хворобливих самолюбств, ідейного сектанства, всілякої нещирості,— одне слово, з усієї цієї суєти суєт, що охолоджує почуття, розбещує розум. Я народився й виховувався поза цим оточенням і з цієї приємної для мене причини не можу приймати його культуру великими дозами без того, щоб через якийсь час у мене не з'явилася настійна потреба вийти за її рамки й освіжитися трохи від надмірної складності і хворобливої витонченості цього побуту.

В селі майже так само нестерпно нудно і сумно, як і серед інтелігенції. Найкраще за все піти в трущоби міст, де хоч усе й брудне, але все таке просте й щире, або йти гуляти по полях і дорогах батьківщини, що дуже цікаво, дуже освіжає й не вимагає ніяких засобів, крім хороших, міцних ніг.

Років п'ять тому я зробив саме таку прогулянку і, походжаючи по святій Русі, потрапив у Феодосію. В той час там починали будувати мол, і, сподіваючись заробити трохи грошей на дорогу, я вирушив на місце спорудження.

Бажаючи спочатку подивитися на роботу як на картину, я зійшов на гору і сів там, дивлячись униз на без-

крає, могутнє море і крихітних людей, що хотіли його скувати.

Передо мною розгорнулася широка картина праці: весь кам'янистий берег перед бухтою був зритий, скрізь ями, купи каміння і дерева, тачки, колоди, штаби заліза, копри для забивання паль і ще якісь пристрої з колод, і серед усього цього сновигали люди. Вони, розірвавши гору динамітом, дробили її кирками, розчищаючи площу для лінії залізниці, вони місили у величезних творах цемент і, роблячи з нього сажневі кубічні камені, спускали їх у море, будуючи оплот проти титанічної сили його невгамовних хвиль. Вони здавалися маленькими, як черв'яки, на фоні темнокоричневої гори, спотвореної їх руками, і, як черв'яки, метушливо копошилися серед куп щєбеню і кусків дерева в хмарах кам'яного пилу, в тридцятиградусній спеці південного дня. Хаос навколо них, розпечене небо над ними надавали їх метушні такого вигляду, ніби вони вкопувалися в гору, прагнучи піти в надра її від сонячної спеки й навколишньої похмурої картини руйнування.

У задушному повітрі стояли гамір і гул, лунали удари кирок об камінь, тужливо співали колеса тачок, глухо падала чавунна баба на дерево палі, плакала «дубинушка», цюкали сокири, обтісуючи деревини, і на всі голоси кричали темні й сірі, метушливі фігурки людей...

В одному місці купка їх, голосно ухкаючи, морочилася з великим уламком гори, намагаючися зсунути його з місця, в іншому піднімали важку деревину і, надриваючись, кричали:

— Бе-е-ри-и!

І гора, порита тріщинами, глухо повторювала: и-и-и!

По ламаній лінії дощок, накиданих тут і там, помалу рухалася низка людей, зігнувшись над тачками, навантаженими камінням, і назустріч їм ішла інша з порожніми тачками, ішла повільно, розтягуючи одну хвилинку відпочинку на дві... Біля копра стояв густий, строкатий натовп народу, і в ньому хтось протяжно тенором виспівував:

І-ех-ма, братці, дуже жарко!

І-ех! Нікому нас не жалко!

Ге-ей, ду-убинушка,

У-ухнем!

Могутньо гудів натовп, натягаючи троси, і кусок чавуну, злітаючи вгору по дудці копра, падав звідти, лунав тупий охкаючий звук, і копер здригався.

На всіх точках площі між горою і морем сновигали маленькі сірі люди, наповнюючи повітря своїм криком, пилом, терпким запахом людини. Серед них походжали розпорядники в білих кітелях з металевими гудзиками, що сяяли проти сонця, як чиїсь жовті холодні очі.

Море спокійно розляглося до туманного обр'ю і тихо хлюпає своїми прозорими хвилями на берег, сповнений руху. Сяючи в блиску сонця, воно ніби всміхалося добродушно усмішкою Гуллівера, який усвідомлює, що, коли він захоче, один рух — і робота ліліпутів зникне.

Воно лежало, засліплюючи очі своїм блиском, — велике, сильне, добре, його могутній подих віяв на берег, освіжаючи втомлених людей, які працюють над тим, щоб обмежити свободу його хвиль, що тепер так лагідно і звучно пестять спотворений берег. Воно ніби жаліло їх: віки його існування навчили його розуміти, що не ті злоумишляють проти нього, котрі будують; воно давно вже знає, що це тільки раби, їх роль боротися з стихіями лицем в лице, а в цій боротьбі готова й помста стихії їм. Вони все тільки будують, вічно працюють, їх піт і кров — цемент усіх споруд на землі; але вони нічого не одержують за це, віддаючи всі свої сили вічному прагненню споруджувати, — прагненню, яке створює на землі чудеса, але все-таки не дає людям притулку і надто мало дає їм хліба. Вони — теж стихія, і от чому море не гнівно, а ласкаво дивиться на їх працю, від якої їм немає користі. Ці сірі маленькі черв'яки, що так поточили гору, — те ж саме, що і його краплини, які першими йдуть на неприступні й холодні скелі берегів у вічному стремлінні моря розширити свої межі і першими гинуть, розбиваючись об них. У масі ці краплини теж рідні йому, тоді вони зовсім як море, — такі ж могутні й такі ж схильні до руйнування; ледве тільки віяння бурі пронесеться над ними. Морю споконвіку відомі й раби, що будували піраміди в пустелі, і раби Ксеркса, смішної людини, яка думала покарати море трьомастами ударів за те, що воно поламало його іграшкові мости. Раби завжди були однакові, вони завжди корилися, їх завжди погано годували, і вони вічно виконували велике й чудесне, іноді обожествляючи тих, хто примушував їх пра-

цювати, частіше проклинаючи їх, зрідка обурюючись проти своїх володарів...

Тихо збігають хвилі на берег, усіяний натовпом людей, що створюють кам'яну перепону їх вічному рухові, збігають і співають свою звучну, ласкаву пісню про минуле, про все, що протягом віків бачили вони на берегах цієї землі...

...Серед тих, що працювали, були якісь дивні, сухі, бронзові постаті в червоних чалмах, у фесках, у синіх коротких куртках і в шароварах, вузьких біля голінки, але — з широкою матнею. Це, як я дізнався, анатолійські турки. Їх гортанний говір змішувався з протяжною, розтягнутою говіркою вятичів, з міцною, швидкою фразою волгарів, з м'якою мовою хохлів.

У Росії голодували, голод зігнав сюди представників мало не з усіх охоплених нещастям губерній. Вони ділилися на маленькі групи, стараючись триматися земляк до земляка, і тільки космополіти-босяки зразу вирізнялися — і своїм незалежним виглядом, і одягом, і особливим складом мови — з-поміж людей, які ще перебували у владі землі і лише тимчасово порвали з нею зв'язок, відірвані від неї голодом, не забували про неї. Вони були в усіх групах: і серед вятичів, і серед хохлів, скрізь почувачи себе на своєму місці, але більшість їх зібралася біля копра, як біля роботи — порівняно з роботою на тачках і з киркою — легшої.

Коли я підійшов до них, вони стояли, опутивши руки з вірьовкою, чекаючи, коли нарядчик налагодить щось у блоці копра, що, мабуть, «заїдав» вірьовку. Він порався там нагорі дерев'яної вежі, раз у раз кричачи звідти:

— Смикни!

Вірьовку ліниво смикали.

— Сті-ій!.. Іще смикни. Сті-ій! П'шов!..

Заспівавач — давно неголений чоловік, з р'ябим обличчям і солдатською виправкою — повів плечима, скосив убік очі, відкашлявся і завів:

— Ба-аба палю в землю гонить!..

Наступний рядок не витримав би навіть самої по-блажливої цензури і викликав одностайний вибух реготу, будши, певно, імпровізацією, тільки-но створеною заспівавачем, який, під сміх товаришів, крутив собі вуса з виглядом артиста, звиклого до такого успіху в своїй публіки.

— Пішо-ов! — несамовито загорлав зверху копра нарядчик.— Заіржали!..

— Митричу,— луснеш!..— попередив його один з робітників.

Голос був мені знайомий, і я десь бачив цю високу, широкоплечу постать з овальним лицем і великими блакитними очима. Це — Коновалов? Але в Коновалова не було шраму від правої скроні до перенісся, що розсікав високий лоб цього чоловіка; волосся Коновалова було світлішим і не вилося такими дрібними кучерями, як у цього; у Коновалова була красива широка борода, цей же голився і носив густі вуса кінцями донизу, як хохол. Однак у ньому було щось добре знайоме мені. Я вирішив з ним заговорити про те, до кого треба звернутися, щоб «стати на роботу», і почав ждати, коли перестануть бити палю.

— О-о-ух! о-о-ох! — могутньо зітхав натовп, присідаючи, натягаючи вірвовку і знову швидко випростуючись, ніби готовий відірватись од землі і злетіти в повітря. Копер рипів і дрижав, над головами натовпу підіймались оголені загорілі й волохаті руки, витягаючись разом з вірвовкою; їх мускули здувалися гулями, але сорокапудовий кусок чавуну злітав угору все на меншу відстань, і його удар об дерево звучав усе слабкіше. Дивлячись на цю роботу, можна було подумати, що це молитесь натовп ідолопоклонників, у відчаї й екстазі здійснюючи руки до свого мовчазного бога і схиляючись перед ним. Облиті потом, брудні й напружені обличчя з розпатланим волоссям, що прилипло до мокрих лобів, коричневі шиї, тремтячі від напруження плечі — всі ці тіла, ледве прикриті різнокольоровими драними сорочками і штанами, насичували повітря навколо себе гарячими випарами і, злившись в одну важку масу мускулів, незграбно вовтузились у вогкій атмосфері, просякнутій спекою півдня і густим запахом поту.

— Шабаш! — крикнув хтось лихим і надірваним голосом.

Руки робітників випустили вірвовки, і вони слабоповисли вздовж копра, а робітники важко опустилися тут же на землю, витираючи піт, важко зітхаючи, поводячи спинами, мацаючи плечі й сповнюючи повітря глухим гомоном, схожим на ричання великого роздратованого звіра.

— Земляче! — звернувся я до облюбованого чоловіка.

Він ліниво обернувся до мене, глянув на моє обличчя своїми очима й зіщулив їх, пильно вдивляючись у мене.

— Коновалов!

— Стривай!...— він відкинув рукою мою голову назад, наче збираючись схопити мене за горло, і раптом увесь спалахнув радісною й доброю усмішкою.

— Максиме! Ах ти... ан-нафемо! Друже... га? І ти зірвався із стежки своєї? В босі приписався? Ну от і добре! Чудово! Давно ти? Звідки ти йдеш? Ми тепер з тобою всю землю обійдемо! Яке там життя... позаду? Нудьга сама, морока; не живеш, а гниєш! А я, брат, з тієї самої пори гуляю по білому світу. В яких місцях бував! Якими повітряними дихав... Ні, як ти вирядився ловко... не впізнати: з одягу — солдат, пикою — студент. Ну що, добре так жити, з місця на місце? А Стеньку ж я пам'ятаю... І Тараса, і Пилу... все!..

Він штовхав мене в бік кулаком, плескав своєю широкою долонею по плечу. Я не міг вставити жодного слова в залп його запитань і тільки усміхався, дивлячись у його добре обличчя, що сяяло задоволенням зустрічі. Я був теж радий бачити його, дуже радий; зустріч з ним нагадала мені початок мого життя, який, безсумнівно, був кращим за його продовження.

Нарешті, мені вдалося-таки спитати старого приятеля, звідки в нього шрам на лобі і кучері на голові.

— А це, бачиш ти... історія одна була. Думав був я пробратися втрюх з товаришами через румунський кордон, подивитися хотіли, як там, у Румунії. Ну, от і подалися з Кагула — містечко таке є в Бессарабії, біля самого кордону. Вночі, звичайно, потихеньку йдемо собі. Раптом: стій! Кордон митний, прямо на нього налізли. Ну — тікати! Тут мене один солдатик і стукнув по голові. Не дуже важно вдарив, а все-таки з місяць я провалявся в госпіталі. І яка ж історія! Солдат земляком виявився! Наш, муромський!.. Його теж скоро в госпіталь поклали — контрабандист його попсував, ножом у живіт ткнув. Очуняли ми і розібралися в ділах. Солдат запитує мене: «Це, каже, я тебе ризонув?» — «Мабуть, ти, коли признаєш». — «Мабуть, я, каже; ти, каже, не сердься — служба така. Ми думали, ви з контрабандою йдете. От, каже, і мене уважили — черево підпороли. Нічого не поробиш: життя — гра серйозна». Ну, ми й здружилися

з ним. Хороший солдатик — Яшка Мазін... А кучері? Кучері? Кучері, братіку мій, це після тифу. Тиф у мене був. Посадили мене в Кишиневі в тюрму, бажаючи судити за самовільне проходження кордону, а там у мене й розігрався тиф... Валявся я з ним, валявся, насилу встав. Може, навіть і не встав би, та сиділка дуже вже наді мною клопоталася. Я, брат, просто дивом дивувався — морочиться зі мною, як з дитиною, а нащо я їй потрібний? «Мар'є, кажу, Петрівно, киньте ви цю музику; адже мені соромно!» А вона знай собі посміхається. Добра дівчина... Спасенне мені читала іноді. Ну, а я кажу—чи немає, мовляв, чогось отакого? Принесла книгу про англійця-матроса, який врятувався від корабельної аварії на безлюдний острів і влаштував на ньому собі життя. Цікаво, страх як! Дуже мені сподобалася книга; так би туди до нього і поїхав. Розумієш, яке життя? Острів, море, небо — ти один собі живеш, і все в тебе є, і ти вільний! Там ще дикий був. Ну, я б дикого втопив — на якого чорта він мені потрібен! Мені й одному не нудно. Ти читав таку книгу?

— Ну, а як же ти вийшов з тюрми?

— А — випустили. Посудили, випрадали й випустили. Дуже просто... От що: я сьогодні більше не працюю, ну його до дідька! Досить, навихляв собі руки і годі. Грошей у мене є карбованців зо три, та за сьогоднішнього півдня сорок копійок одержу. Он скільки капіталу! Значить, ходімо зі мною до нас... ми не в бараці, а тут поблизу, в горі... дірка там є така, дуже зручна для людського проживання. Удвох ми мешкаємо в ній, та товариш хворіє — лихоманка його скорчила... Ну, так ти посидь тут, а я до підрядчика... я скоро!..

Він швидко підвівся і пішов якраз тоді, коли палейці бралися за віршовку, починаючи роботу. Я залишився сидіти на камені, поглядаючи на гомінку метушню, що панувала навколо мене, і на спокійне синюватозелене море.

Висока постать Коновалова, хутко сновигаючи поміж людей, куп каміння, дерева й тачок, зникла вдалині. Він ішов, розмахуючи руками, одягнутий у синю кретонову блузу, яка була йому коротка й вузька, в полотняні штани і у важкі опорки. Шапка руських кучерів колівалася на його великій голові. Іноді він обертався назад і подавав мені руками якісь знаки. Весь він був

якийсь новий, жвавий, спокійно впевнений і сильний. Скрізь навколо нього працювали, тріщало дерево, розколювалося каміння, понуро вищали тачки, здіймалися хмари куряви, щось із гуркотом падало, і люди кричали, лаялись, ухали і співали, наче стогнучи. Серед усієї цієї плутанини звуків і рухів красива постать мого приятеля, що віддалявся кудись твёрдими кроками, дуже різко вирізнялася, будучи немовби натяком на щось, що пояснювало Коновалова.

Години через дві після зустрічі ми з ним лежали в «дірі, дуже зручній для людського проживання». Справді, «діра» була дуже зручна — в горі колись давно брали каміння і вирубали велику чотирикутну нішу, в якій можна було зовсім вільно вміститися чотирьом. Але вона була низька, і над входом до неї висіла брила каменю, утворюючи собою ніби навіс, так що для того, щоб потрапити в діру, слід було лягти на землю перед нею і потім засовувати себе в неї. Глибина її була аршинів три, але лізти в неї з головою не було потреби, та й було ризиковано, бо ця брила над входом могла обрушитись і зовсім поховати нас там. Ми не хотіли цього і влаштувались так: ноги й тулуби сунули в діру, де було дуже прохолодно, а голови залишили проти сонця, в отворі діри, так що коли брила каменю над нами захотіла б упасти, то вона тільки розчавила б нам черепи.

Хворий босяк увесь вибрався до сонця і ліг біля нас кроків за два, так що ми чули, як цокотіли його зуби в пароксизмі лихоманки. Це був сухий і довгий хохол: «з Полтави», — задумливо сказав він мені.

Він качався по землі, намагаючись щільніше закутатись у сірий балахон, зшитий з самих дірок, і дуже образно лаявся, бачачи, що всі його зусилля марні, лаявся і все-таки продовжував кутатись. У нього були маленькі чорні очі, постійно примружені, наче він завжди щось пильно розглядав.

Сонце немилосердно пекло нам потилиці, Коновалов улаштував з моєї солдатської шинелі щось на зразок ширм, устроївши в землю палиці і розіп'явши на них шинель. Здалеку долітав глухий гомін робіт на бухті, але її ми не бачили: праворуч від нас лежало на березі місто важкими купами білих будинків, ліворуч — море, перед нами — воно йшло в незмірну далечінь, де в м'яких півтонах змішались у фантастичне марево якісь дивні й

ніжні, небачені барви, які пестили око й душу невлови-
мою красою своїх відтінків...

Коновалов дивився туди, блаженно усміхався і гово-
рив мені:

— Сяде сонце, ми запалимо багаття, зігріємо чай,
є в нас хліб, є м'ясо. Хочеш кавуна?

Він викотив ногою з кутка ями кавун, витяг із ки-
шені ножа і, розрізаючи кавун, говорив:

— Кожного разу, як я буваю біля моря, я все ду-
маю — чому люди мало оселяються коло нього? Були б
вони від цього кращі, бо воно — ласкаве таке... хороші
думки від нього в душі у людини. Ану розкажи, як ти
сам жив у ці роки?

Я став розповідати йому. Море вдалині вже вкри-
лося багрецем і золотом, назустріч сонцю підіймалися
рожевувато-димчасті хмари м'яких обрисів. Здавалося,
що з дна моря встають гори з білими вершинами, пишно
вбраними снігом, рожевими від проміння заходу.

— Зовсім даремно ти, Максиме, в містах крутишся,—
переконливо сказав Коновалов, вислухавши мою епо-
пею.— І що тебе до них тягне? Тухле там життя. Ні по-
вітря, ні простору, нічого, що людині треба. Люди? Люди
скрізь є... Книги? Ну, годі вже тобі книги читати! Не
для цього, певне, ти народився... Та й книги — дурниця.
Ну, купи її, поклади в торбинку і йди. Хочеш зі мною
йти в Ташкент? У Самарканд або ще куди?.. А потім
на Амур чкурнемо... згода? Я, брат, вирішив ходити по
землі в різні сторони — це найкраще. Ідеш і все бачиш
нове... І ні про що не думається... Дме тобі вітрець на-
зустріч і вигонить з душі всякий пил. Легко й вільно...
Ніяких ні від кого утисків: захотілось їсти — пристав, по-
робив що-небудь за полтину; нема роботи — попроси
хліба, дадуть. Так — хоч землі багато побачиш... Краси
всякої. Гайда?

Сонце сіло. Хмари над морем потемнішали, море теж
стало темним, повіяло прохолодою. Де-не-де вже спа-
лахували зірки, гул роботи в бухті припинився, лише
часом звідти тихі, як зітхання, долинали вигуки людей.
І коли на нас дув вітер, він приносив з собою меланхо-
лійний звук шурхоту хвиль об берег.

Пітьма нічна швидко густішала, і постать хохла, що
за п'ять хвилин перед тим мала цілком визначені обриси,
тепер уже являла собою незграбний клубок.

— Багаття б...— сказав він, покашлюючи.

— Можна...

Коновалов звідкись витяг купку трісок, підпалив їх сірником, і тонкі язички полум'я почали ласкаво лизати жовте смолисте дерево. Струминки диму вились у нічному повітрі, сповненому вогкості й свіжості моря. А навколо ставало все тихше: життя наче відсовувалося кудись од нас, звуки його танули й згасали в пільмі. Хмари розсіялися, на темносиньому небі яскраво засяяли зірки, на оксамитній поверхні моря теж мелькали вогники рибальських човнів і відбитих зірок. Багаття перед нами розцвіло, як велика червоно-жовта квітка... Коновалов сунув у нього чайник і, обнявши коліна, задумливо почав дивитися в огонь. Хохол, як величезна ящірка, підповз до нього.

— Набудували люди міст, будинків, зібралися там у купи, паскудять землю, задихаються, тіснять одне одного... Хороше життя! Ні, от воно життя, от як ми...

— Ого,— труснув головою хохол,— коли б до нього ще нам на зиму кожухи роздобути, а то теплу хату, то й зовсім було б панське життя...— Він примружив одне око і, усміхнувшись, глянув на Коновалова.

— Н-да,— збентежився той,— зима — триклятий час. Для зими міста справді потрібні... тут уже нічого не поробиш... Але великі міста все-таки ні до чого... Навіщо народ збивати в такі купи, коли й двоє-трое вжитися між собою не можуть?.. Я — от про що! Воно, звичайно, якщо подумати, то ні в місті, ні в степу, ніде людині місця немає. Але краще про такі справи не думати... нічого не придумаєш, а душу надірвеш...

Я думав, що Коновалов змінився від бродячого життя, що нарости туги, які були на його серці в перший час нашого знайомства, злетіли з нього, як лузга, од вільного повітря, яким він дихав у ці роки; проте тон його останньої фрази відновив передо мною приятеля все такою ж шукаючою своєї «точки» людиною, якою я його знав. Все та ж сама іржа нерозуміння життя й отрута думок про нього роз'їдали могутню постать, породжену, на її нещастя, з чуйним серцем. Таких «замислених» людей багато в російському житті, і всі вони нещасливіші, ніж будь-хто, бо тягар їх думок збільшений сліпотою їхнього розуму. Я з жалем глянув на приятеля, а він, ніби підтверджуючи мою думку, тоскно вигукнув:

— Згадав я, Максиме, наше життя і все там... що було. Скільки після того виходив я землі, скільки всякої всячини бачив... Нема для мене на землі нічого зручного! Не знайшов я собі місця!

— А навіщо народився з такою шиєю, на яку жодне ярмо не підходить? — байдуже спитав хохол, виймаючи з вогню чайник, що закипів.

— Ні, скажи ти мені...— питав Коновалов,— чому я не можу бути спокійним? Чому люди живуть і нічого собі, роблять своє діло, мають жінок, дітей і все інше?.. І завжди в них є бажання робити те, друге. А я — не можу. Нудно. Чому мені нудно?

— От скавучить людина,— здивувався хохол.— Та хіба ж від того, що ти поскавучиш, тобі полегшає?

— Правда...— сумно погодився Коновалов.

— Я завжди кажу небагато, та знаю, як сказати,— з почуттям власної гідності вимовив стоїк, не перестаючи боротися з своєю лихоманкою.

Він закашлявся, завовтузився й почав розлючено плювати в багаття. Навколо нас усе було глухе, завішене густою пеленою пільми. Небо над нами теж було темне, місяця ще не було. Море скоріше відчувалося, ніж було видиме нам,— такою густою була пільма попереду нас. Здавалося, на землю спустився чорний туман. Багаття погасло.

— А лягаймо спати,— запропонував хохол.

Ми забралися в «діру» й лягли спати, висунувши з неї голови на повітря. Мовчали. Коновалов, як ліг, так і залишився нерухомим, наче скам'янів. Хохол невтомно вовтузився і все цокотів зубами. Я довго дивився, як гліли вуглини багаття: спочатку яскрава й велика, вуглина потроху ставала меншою, вкривалася попелом і зникала під ним. І скоро від багаття не залишилося нічого, крім теплого запаху. Я дивився і думав:

«Отак і всі ми... Хоч би розгорітися яскравіше!»

...Через три дні я попрощався з Коноваловим. Я йшов на Кубань, він не хотів. Але ми обидва розлучилися впевнені, що зустрінємось.

Не довелося...

БОЛЕСЬ

Один знайомий ось що розповів мені:

«Коли я був у Москві студентом, мені довелося жити поряд з однією з «цих»,— знаєш? Вона була полька, звали її Терезою. Висока така, сильна брюнетка, з бровами, що зрослися, і з обличчям великим, грубим, наче вирубаним сокирою,— вона наводила на мене жах тваринним блиском своїх темних очей, густим басовитим голосом, манерами візника, всією своєю величезною, мускулястою по-статтю базарної перекупки... Я жив на горищі, і її двері були проти моїх. Я бувало ніколи не одчиняв своїх дверей, коли знав, що вона дома. Але це, звичайно, траплялося рідко. Іноді мені доводилось зустрічатися з нею на сходах, у дворі, і вона посміхалась до мене посмішкою, яку я вважав хижою й цинічною. Не раз я бачив її п'яну, з осовілими очима, розпатлану, з якоюсь особливо огидною посмішкою... У таких випадках вона казала мені:

— Будьте здорові, пане студент! — і по-дурному реготала, збільшуючи мою огиду до себе. Я б змінив квартиру, щоб позбавитись таких зустрічей і привітань, але в мене була така гарненька кімнатка, з широким краєвидом з вікна, і так тихо було на цій вулиці... Я терпів.

І раптом, якось уранці лежу я на ліжку, намагаючись знайти які-небудь підстави для того, щоб не йти на лекції,— відчиняються двері, і ця огидна Тереза виголошує з порога басом:

— Будьте здорові, пане студент!

— Що вам потрібно? — кажу. Бачу — обличчя в неї зніяковіле, благальне... Незвичайне для неї обличчя.

— Бачите, пане, буду я просити вас про одну справу... ви вже зробіть мені це!

Я лежу, мовчу і думаю:

«Підступ! Замах на мою чистоту, ні більше ні менше. Кріпись, Єгор!»

— Треба б мені, бачите, листа послати на батьківщину,— каже вона, і так благально, тихо, боязко.

«Е, гадаю, чорт з тобою, давай!» Встав, сів до стола, взяв паперу й кажу:

— Проходьте сюди, сідайте й диктуйте...

Вона проходить, обережно сідає на стілець і винувато дивиться на мене.

— Отже, кому лист?

— По Варшавській дорозі, в місто Свенцяни, Болеславу Кашпуту...

— Що писати?.. Кажіть...

— Любий мій Болесю... серце моє... Мій вірний коханий... Хай береже тебе мати божа! Золоте моє серце... чому ти так довго не писав своїй голубці Терезі, що тужить за тобою...

Я ледве-ледве не зареготав. «Тужлива голубка» дванадцяти вершків росту, з пудовим кулачищем і з такою чорною пікою, наче голубка все життя димарі чистила і жодного разу не вмивалася! Стримався якимось, питаю:

— Він — хто, цей Болесьць?

— Болесь, пане студент,— наче образилась вона на мене за те, що я перекрутив ім'я.— Він наречений мій...

— Наречений?!?

— А чого ж пан так здивувався? Хіба ж у мене, у дівчини, не може бути нареченого?

У неї, у дівчини?!

— О, чому ж! Все буває... А давно він ваш наречений?..

— Шостий рік...

«Ого-го!» — думаю я. Ну, написали ми листа. Такого, я вам скажу, ніжного і любовного, що я б сам, здається, помінявся б місцем з цим Болесем, коли б кореспонденткою була не Тереза, а щось інше, трохи менше, ніж вона.

— От, спасибі, вам, пане, за послугу! — каже мені Тереза, кланяючись.— Може й я можу вам чим послужити?

— Ні, уклінно дякую!

— А може, в пана сорочка чи штани в дірках?

Відчуваю, що цей мастодонт у спідниці змусив мене почервоніти, і досить різко заявляю, що не потребую її послуг.

Пішла.

Минуло тижнів зо два... Вечір. Сиджу біля вікна й свищу, роздумуючи, як би мені позбавитись думок про себе? Тоскно, а погода погана, іти нікуди не хочеться, і з нудьги я вдався до самоаналізу, пам'ятаю. Це теж досить-таки нудно, але більше нічого робити не хотілось. Відчиняються двері — слава Богу! — хтось прийшов...

— А що, пан не зайнятий якоюсь спішною справою? Тереза! Гм...

— Ні... а що?

— Хотіла б попросити пана ще листа написати...

— Будь ласка... До Болеся?..

— Ні, тепер уже від нього...

— Що-о?

— О, дурна жінка! Не так я, пане, сказала, простіть! Тепер уже, бачите, треба не мені, а одній подрузі... тобто, не подрузі, а... одному знайомому... Він сам не пише... а в нього є наречена, як от я... Тереза... Так от може пан напише до тої Терези?

Дивлюсь я на неї — пика в неї зникла, пальці тремтять, плутає щось — і... догадуюсь!

— Ось що, пані,— кажу,— ніяких Болесів і Терез у вас нема, і все це ви брешете. А коло мене ви не поживітьесь, і в знайомство заходити я з вами не хочу... Зрозуміли?

Вона раптом якось чудно злякалась, розгубилась, почала тупцяти на одному місці і стала смішно плямкати губами, бажаючи щось сказати і нічого не кажучи. Я чекаю, що з усього цього вийде, і бачу, і почуваю, що, здається, трохи помилився, запідозривши її в бажанні звести мене з путі благочестя. Тут немовбито щось інше.

— Пане студент,— почала вона, і раптом, махнувши рукою, круто повернулась до дверей і вийшла. Я лишився з дуже поганим почуттям на душі, чую — в неї грюкнули двері, голосно так — розгнівалось, видно, бабище... Подумав і вирішив — піду до неї і, покликавши її сюди, напишу їй все, що там треба.

Входжу в її кімнату — бачу, вона сидить біля стола, обіперлась на нього і голову стисла руками

— Послухайте,— кажу...

...Завжди от, коли я розповідаю цю історію і дійду до цього місця, страшенно безглуздо себе почуваю... така нісенітниця! Та-ак...

— Послухайте,— кажу...

Вона схоплюється з місця, іде на мене, блискаючи очима, і починає, поклавши мені руки на плечі, шепотіти, вірніше — гудіти своїм басом...

— Ну, що ж? Ну? Так! Нема ніякого Болеся, нема... І Терези теж нема! А вам що? Вам важко поводити пером по паперу, так? Ех, ви! А ще такий... біленький! Нікого нема, ні Болеся, ні Терези, тільки я одна е! Ну, що ж! ну?

— Дозвольте,— кажу я, приголомшений цим прийомом,— в чім справа? Болеся нема?

— Так, нема! Так що ж?

— А Терези — теж нема?

— І Терези — нема! Я — Тереза!

Нічого не розумію! Вирячую на неї очі, намагаючись визначити, хто з нас збожеволів? А вона пішла знову до стола, покопалась там, іде до мене і ображено каже:

— Якщо вам так уже важко було написати Болеся, то ось воно, ваше писання, візьміть! А мені й інші напишуть...

Бачу — в руці в мене лист до Болеся. Ф-фу!

— Слухайте, Терезо! Що все це означає? Нащо вам потрібно, щоб писали інші, коли я ось написав, а ви його не послали?

— Куди?

— А до цього ж... до Болеся?

— Та його ж нема!

Зовсім нічого не розумію! Лишалось тільки плюнути й піти. Але вона пояснила.

— Що ж? — ображено заговорила вона. — Нема його, так і нема! — І розвела руками, ніби не розуміючи — чому ж це його нема? — А мені хочеться, щоб він був... Хіба ж я не людина, як усі? Звичайно, я... я знаю... Але ж нікому нема шкоди від того, що я пишу йому...

— Дозвольте — кому?

— Та Болеся ж!

— Та ж його нема?

— Ах, Єзус-Марія! Ну, що ж, що нема,— ну? Нема, а начебто є!.. Я пишу до нього, ну, і виходить, начебто він є... А Тереза — це я, і він мені відповідає, а я знову йому...

Я зрозумів... Мені стало так боляче, так прикро, так соромно чомусь. Поруч зі мною, за три кроки живе людина, у якої нема на землі нікого, хто б міг поставитись до неї з любов'ю, сердечно, і ця людина вигадує собі друга!

— От ви мені написали листа до Болеся, а я його дала іншому прочитати, і коли мені читають, я слухаю і думаю, що Болесь є! І прошу написати листа од Болеся до Терези... до мене. Коли такого листа мені напишуть та читають, я вже зовсім думаю, що Болесь є. А від цього мені легше живеться...

...Так... Чорт візьми!.. Ну, я відтоді акуратно став двічі на тиждень писати листи до Болеся і відповідь від Болеся — Терезі... Добре я писав ці відповіді... Вона бувало слухає їх і реве... басом таким ревла. І за те, що я викликав у неї листами до неї від уявлюваного Болеся сльози, вона мені задарма зашивала всі дірки на носках, сорочках тощо... Потім, місяців через три після цієї історії, її посадили за щось у в'язницю. А тепер вона, мабуть, умерла».

...Мій знайомий здмухнув попіл з цигарки, задумливо подивився в небо й закінчив:

«Отож... Чим більше людина скуштувала гіркого, тим шаленіше вона жадає солодкого. А ми цього не розуміємо, одягнуті в наші ветхі добродійності і дивлячись один на одного крізь димок зарозумілості і впевненості в нашій усіякій непогрішності.

Виходить досить-таки по-дурному і... дуже жорстоко. Мовляв, пропащі люди... А що таке пропащі люди? Передусім — люди, та ж сама кість, кров, те ж м'ясо і ті ж нерви, як і в нас. Говорять нам про це цілі віки день у день. А ми слухаємо і... біс його знає, як це все безглуздо! По суті, самі ми теж пропащі і, може, навіть дуже глибоко впали... в безодню всякої зарозумілості і впевненості в зверхності наших нервів і мозку над мозком і нервами тих людей, які тільки менш хитрі, ніж ми, гірше вміють прикидатися хорошими, ніж ми прикидаємось... А втім, годі про це. Таке все це старе... що навіть совісно говорити...»

ЯРМАРОК У ГОЛТВИ

Містечко Голтва стоїть на високій площі, що висунулася в луки, наче мис у море. З трьох боків обрізана примхливою течією Псла, ця рівна площа відкриває широкі обрії на північ, захід і схід, і в південній частині її з'юрмились у мальовничу групу білі хатки Голтви, потопаячи в зелені тополь, слив і черешень. З-за хат підносяться в небо п'ять бань дерев'яної церкви, простенької й теж білої. Золоті хрести відбивають снопи сонячного проміння й, гублячи в блиску сонця свої форми, скидаються на яскраво палаючі факели.

На схід розкинулася рівнина оброблених ланів — аж до горизонту рябіють квадрати, жовті й темні; серед них тут і там стоять пишні, зелені левади, білі хатки ховаються в садах, шляхи в'ються серед хлібів, наче гадюки, стада вдалині на випасах — немов іграшкові. На заході площа крутим урвищем спускається до прудкої течії Псла; його вода виблискує проти сонця сріблом, на берегах стоять верби та осоки; поза Пслем знову лани до обрію і знову на них шматки яскравої зелені, смуги достиглого хліба та білі плями хуторів. Хутори в рамках з тополь і верб, — скрізь, куди не глянеш... Рясно засіяна людьми благодатна земля України!

Понад величезним простором, тісно заставленим возами, тисячоголосий гомін стоїть у повітрі, пекучому та курному. Скрізь товчуться, сперечаються й регочуть чоловіки, горохом сиплеться жвава мова жінок. Десятеро

хохлів за хвилину випускають із себе стільки слів, скільки за той же час вимовлять троє євреїв, а троє євреїв скажуть за ту ж хвилину не більше за одного цигана. Якщо зіставляти, то хохла слід порівняти з гарматою, єврея — із скорострільною рушницею, а циган — то мітральеза. Чорні обличчя, чорне волосся й білі хижі зуби циган так і миготять в юрбі; їх характерна гортанна вимова тріскотить у вухах, — за нею не встигаєш стежити. Їх моторні рухи й жести красиві, але примушують остерігатися, бистрі темні очі з синюватими білками виблискують хитрістю і нахабством. Спритні, гнучкі, вони — це лагідні лисиці з байок і скалять зуби, наче голодні вовки. Четверо з них обсіли якогось чоловіка, уже зовсім спантеличеного і розгубленого під градом переконливих слів, що обсіпають його немудру голову. Він стоїть серед них, старанно чує потилицю й важко міркує. У нього на поводі молоденька конячинка. Її обсіли гедзі так само заповідливо й завзято, як її господаря — цигани. Юрба навколо цієї групи уважно стежить за ходом угоди.

— Подождіть!.. — каже хохол.

— Не хочу! — вигукує циган. — Чого мені ждати: хіба ж я з того, що подожду, гроші зароблю? Я тобі кажу просто, як перед богом: коняка в мене така, що й сам полтавський губернатор на ній поїхав би, куди хочеш — хоч у Петербург! От на — яка в мене коняка! А що в тебе? Тільки тим вона на мою і скидається, що в неї теж чотири ноги та хвіст! А який у неї хвіст? Це сором, дядьку, сором, а не хвіст...

Циган з запалом смикає коняку за хвоста, мацає її скрізь і руками й очима і все говорить, говорить. Його товариші зневажливо радять йому:

— Е, облиш! Чого тобі хочеться на збиток мінятися? От дурний!.. Облиш...

— На збиток? Ну, й буду мінятися на збиток! Хіба ж я моему коневі й кишені не господар? Мені людина подобається, і я хочу людині добро зробити! Дядьку! Моліться господу!..

Хохол знімає шапку, і обидва вони побожно хрестяться на церкву.

— Ну, господи, благослови! — вигукує циган. — Беріть же мого коня і пам'ятайте моє добре серце... Беріть його і давайте мені п'ять карбованців додачі... От і все!.. Кінець!.. Давайте руки...

Хохол з усієї сили б'є долонею по долоні цигана і каже:

— Два дам!

— Е! Чотири з половиною!

— Два!

Циган так ляснув хохла по руці, що той потрусив нею в повітрі і потім уважно оглянув свою долоню, ніби впевнюючись,— чи ціла?

— Чотири рівно!

— Два! — вперто обстоює своє хохол.

— Ну,— стомлено каже циган,— ідіть же тепер до вашої жінки і розкажіть їй, який ви дурень...

— Два! — каже хохол.

— От що,— моліться богу!

Знову моляться і знову б'ють руки один одному.

— Ну, беріть же на своє щастя, мені на збиток: не хочу я з вас, добрий чоловіче, зайвих грошей брати, коли нема їх у вас в кишені... Даєте три з половиною?

— Ні,— хитає головою хохол, оглядаючи циганову коняку, понуру й кудлату.

— Три з чвертю?

— Ні...

— Бодай би ваша жінка сказала вам сто разів «ні», коли ви в неї борщу попросите! Даєте три рівних карбованці? І то не даєте? То беріть же за вашу ціну... Е, пропали мої гроші і кінь хороший!

Коней передають з поли в полу, і хохол іде собі кудись, ведучи на повіді виміняну велику руду кобилу, а та байдуже переступає розбитими ногами. Морда в неї печальна, і журливо дивляться її тьмяні очі на юрбу людей.

Незабаром хохол повертається назад. Він іде квапливо, так що коняка ледве встигає за ним; обличчя в нього зняковіле й розгублене. Цигани дивляться назустріч йому спокійно і балакають про щось своєю дивною мовою.

— Це діло не законне,— похитуючи головою, каже хохол, підходячи до них.

— Яке діло? — цікавиться один з циган.

— А це... Як же ви мені...

— А що ми тобі?..

— Подождіть!.. Як же...

— А як же?

— Та подождіть же!

— А чого ждати? Коли кобила народить? Та ти ж, дядьку, ще й вінця з нею не брав!

В юрбі регіт. Бідолаха хохол апелює до неї.

— Добрі люди — рятуйте! Вони мені беззубу коняку намісто моєї зубатої наміняли!

Юрба не любить неспритних так само, як і кволіх. Вона стає на сторону циган...

— А де ж у тебе очі були? — запитує хохла сивий дід.

— Не май з циганами діла! — повчально заявляє інший.

Обдурений розповідає, що він дивився зуби в коня, але на верхні не звернув уваги, а з них три виявляються поламані. Мабуть, коня колись сильно вдарили по морді і поламали йому три зуби. Куди він придатний отакий? Він їсти не може, — он у нього який здутий живіт. Чоловіка два-три з юрби починають захищати хохла. Зчиняється гвалт, і голосніше за всіх кричить, не стомлюючись, циган...

— Е, добрий чоловіче! чого ж ти затіяв отаку заворуху? Хіба ти не знаєш, як треба коней купувати? Коней купувати — як жінку вибирати, все одно, таке ж важливе діло... Слухай, я тобі скажу одну казку... Як були на світі три братіки, двоє розумні, а третій дурень — ось як ти, або ж я...

Товариші цигана теж горлають на всю горлянку, виправдуючи його; хохли лїниво лаються на відповідь; юрба стає все густіша й тісніша...

— Що ж мені зостається, добрі люди? — гірко запитує скривджений.

— Ходи до урядника! — кричать йому.

— А й піду! — вирішує він.

— Стій, чоловіче! — зупиняє його циган. — Розорити мене хочеш? Розоряй! Давай мені три карбованці — я твою коняку назад віддам! Бажаєш? Давай два! Бажаєш? Ну, іди й скаржся...

Хохлові не дуже приємно «тягати до діла» урядника, і він задумується. Звідусіль йому дають поради, але він лишається глухий і німий, вирішуючи щось сам собі. Нарешті вирішив...

— Ну, от що, — понуро каже він циганові, — нехай бог

тебе судить... Оддай мені мого коня, а два карбованці, що ти в придачу взяв,— твої... Триста трясців тобі у боки — грабуй!

І циган пограбував його з таким виглядом, наче велику ласку йому зробив.

— Догадливі люди! — похвалювали чоловіки циган, відходячи від них.

— Дьоготь московський, найкращий, фабричний, акуратний, апаратний, пахучий, тягучий! Шість копійок кварта, п'ятнадцять четверть! — проголошує чернігівець, сидючи на возі. Віз, бочка і сам торговець — усе це чорне і масне від дьогтю і все посувається однією суцільною масою, поширюючи навколо себе характерний аромат.

— А, мабуть, і по п'ять за квартиру продасте? — довідується у дігтяра чоловік в надзвичайно широких штанах і в солом'яному брилі на голові.

— Тпру-у! По п'ять не можу, хазяїнові на шість копійок присягав...

— А, мабуть, можна по п'ять?

— Аж ніяк...

— Еге... Зовсім не можна?

— Слухай, дядьку, продам тобі по п'ять, не кажи тільки нікому... Не скажеш?

— Ні, не скажу...

— Ну, давай баклажку.

— На що?

— А на дьоготь!

— Та мені того вашого дьогтю не треба, бо я вже купив... І теж по шість копійок і теж у вас... Я спитав вас за тим, що, мабуть, ви тепер дешевше віддаєте цей дьоготь.

Дігтяр мовчки відвертається, торкає коняку і їде між возів, проголошуючи про свій крам... Чоловік проводить його поглядом і каже іншому, що розкинувся на возі:

— Коли б я не купував квартиру дьогтю вранці, була б у мене копійка лишня в кишені...

— Егеж... Жарко!

— Як у пеклі...

— Хіба ж твій батько писав тобі з пекла, як там жарко? — запитують з воза.

Зморна спека все дужчае. Запах дьогтю, гною й поту висить у повітрі разам з тонкою пеленою їдкою курави. Скрізь біля возів стоять і лежать воли, невтомно жуюць сіно і дивляцца в землю великімі, добрымі очыма. Здаецца, што воні думают: у ных такі разумні морды і в очах свіціцца спокійна, звична печаль. Мукають коровы й телята, бекають вівці, розлягаецца дзвін кіс, выпробовуваных покупцамі. Чоловікі, што прыйхалі продавати худобу або руно, лежать пад возамі, ховаючыся від сонця і чекаючы на покупців. Чоловікі, што купуюць, походжають між возамі, выглядаючы худобу і переступаючы через ногы продавців, порозкідані на землі. У кожнаго купеця в руці батіг, і, пiдходячы до волів, покупец вважае за потрібне потягнуць сумірну худобіну по боці батога. Воли павільно пiдводзяцца на ногы, якшо воні лежалі, і важка рухаюцца від удару, якшо стоялі на ногах.

— Скількі за цю пару просіце? — запітуе покупец прастір...

З-під воза лунае некваплива відпавідь:

— Дев'яносто рублів...

— І то гроші! — каже покупец і відходіць або запітуе:

— А чога ж це б вам, дядьку, цілу сотнягу не прасіці?

— Та вже мені бiльш від того, скількі треба,— не треба грошей. А коли вы вже такий добрый, то давайце й усю сотню — я візьму...

— Спасібі вам... А скількі ж бi ділом узялі?

— Та вже так, щоб не довго балакати, візьму я з вас... дев'яносто рублів...

Почынаецца торг. Чоловікі не хапаюцца,— це зовсім не в іх владі,— і продавец вилізае з-під воза не раніше, як переконаецца, што покупец серйозный. Потроху запалююцца, і от уже б'ють один одного по руках, моляцца по десять разів і бiльше, розходзяцца, знову сходзяцца. Усе робіцца павільно, але грунтовно, вдумліво. Соковітоў й міцноў лайкі велікоросів, від якоў дух у грудях спірае й очі на лоба лізуть, не чуці,— іі заступае влучный гумор, щедра прыкрашаючы розмову. Не чуці й велікоруського «тікання». Сівый дід, в якога безвусый хлопец торгуе пару молоденькіх бичків, отак, напрыклад, вчытуе покупцеві:

— Здається мені, що ви, хлопче, раненько матчину цицьку на люльку змінили, бо розуму у речах ваших не бачу я...

— Та як же, діду! Вони й некрасиві — ось роги які...

— А хіба ж ви рогами орати будете? То й купуйте ж собі козлів: у них роги красивіші...

Сини Ізраїля крутяться між возів, наче в'юни. Вони про все питають, усе мацають і все купують. Чоловіки кажуть їм «ти» і пильнують їх, не спускаючи з ока. Пани зустрічаються з чоловіками з почуттям власної гідності, і в розмові з паном у хохла крізь зовнішню шанобливість пробивається не одна нотка зневаги. Видно, що пан давно уже визначений як «непотрібна кузька у бджолиному рої».

Біля одного з возів корова, прив'язана до нього, зненацька захиталася і в корчах повалилася на землю. Жінка, що продавала її, скочила з воза і закрутилася навколо хворої тварини, наче у вихорі. Переляк, мало не жах, змалювався на обличчі бідної жінки, яка одразу побулася надії продати свою худобу.

— Ой, господи! Ой, добрі люди! Рятуйте — що воно таке? Що воно? Ой, мати пречиста!

Одразу виросла юрба і стала палко обговорювати нещастя. Робили припущення, з чого саме захворіла корова і як найкраще лікувати її? З'явився якийсь древній дід, весь, наче пліснявою, вкритий лахміттям, і став відчитувати корову, творячи пошепки молитву. Юрба познімала шапки і мовчки ждала результатів моління, зрідка хрестячись. А корова билася на землі в корчах, намагалася підвестись і знову важко падала. Вона тяжко зітхала, і багато болю було в її лагідних очах. Потім її хазяїн, знявши з голови шапку, став нею розтирати хребет тварині, тричі обвів шапкою навколо рогів, тричі навколо шиї і стільки ж навколо хвоста. І це не допомогло. Принесли пляшку дьогтю і вилили в глотку тварині, потім почастивали корову скипидаром, нарешті з'явився коновал, похмурий мужик, з усякими інструментами при поясі. Він поважно оглянув корову і пробив їй якимось іржавим цвяхом вену на шиї. Тонкими струмками линула густа, чорна кров. Якийсь мораліст знайшовся в юрбі. Він подивився на корову та її засмученого хазяїна і сказав:

— Оце вам, дядьку, божа кара... Здається мені, що хотіли ви утаїти, яка вона, ваша корова... І відкрив господь людям вашу думку... От як!

Хохол подивився на нього і сумно похитав головою.
— Бог мою думку знає...— зітхнув він.

А поруч із цією сценою розігрується інша. Жінка, розмахуючи руками, наче поламаний вітряк крилами, лає свого чоловіка. Він сидить на землі, впираючись у неї руками, і блаженно посміхається. Ніс у нього червоний, сяючий, шапка на потилиці, комір сорочки розв'язався, і сонце б'є йому просто в груди та обличчя.

— Голодранець ти! Хіба ж морді твоїй не сором? Е-е, шибенику! Візьму батога, та як почну стьобати...

— Оле-єно! Утихо-о-омирся-а! — тягне чоловік, підморгуючи жінці.— Слухай... Я їй тобі півкварти купив.

— О-о! — стогне жінка.— Безстыдні очі!

Нахиляючись до чоловіка, вона з великими труднощами піднімає його з землі і намагається засунути це розслаблене хмелем тіло під воза. Чоловік стукається головою об колесо і застерігає жінку:

— У кишені штанів скляниця... то як би й... й вона не побилась... е?

За хвилину вони обоє дружньо розпивають півкварти, і добра, хоч сувора, дружина вже обклала свого старого сіном та одягом так, щоб він міг звалитися в будь-якому напрямі, не ризкуючи вдаритися своєю головою об колесо.

Молоденький єврей з ящиком на грудях ходить і вигукує:

— Роменський тютюн! Панський тютюн! Найміцніший тютюн! Чорт курих — димом жінку заморив!

— Оце добрий тютюнище, коли з нього жінки мруть,— зауважує якийсь Солопій Черевик.

У центрі ярмарку два довгі ряди яток створюють широку вулицю, геть усю набиту народом. Під одним з полотняних наметів примостився єврей з рулеткою. Його оточує щільна юрба переважно молоді, і з неї раз у раз лунають то похмурі, то збуджені голоси:

— Червона! Чорна! Чіт!

Остеронь блідий і стурбований парубок умовляє іншого:

— Онисиме! Дай же мені карбованця! Бо я, мабуть, і верну мої гроші... О, не грати б мені в ту бісову штуку... Вертиться, вертиться — та й виверне твої карманці...

Гострородий ярославець торгує гребінцями, ножичками, книжками, милом...

— Прос-симо! Закордонні товари! Столичні книги! Запашні мила! Небесні духи! Молодий юначе! — дозвольте вам запропонувати книжечку для приємного читання? Чи не вгодно докладно розглянути, дуже цікава історія — смерть пана Івана Ілліча, написав граф Толстой. При цьому весела комедія — «Плоди освіченості». Дуже тонко осміяно панів столичних і російських мужиків. Продаю за двадцять копійок. Графський твір — за двогривений, дешевше ніхто не продасть! А от ще чи не бажаєте — «Князь Серебряний»? Про царя Івана Грізного... з тієї нагоди, як цю книжечку вже читано, — за тридцять п'ять копійок віддам! Вірші поета Пушкіна — по п'ятачку і по три копійки книжка... Чудесні вірші найвеселішого змісту... «Андрій Безстрашний, російська повість»... ціна три копійки. «Япанча, татарський наїзник, взяття міста Казані». Про розведення курей — чи не бажаєте просвітитися? П'ять копійок ціна. Машинка для вусів — будь ласка! «Життя іже во святих отця нашого»... Красуне! Купите дзеркальце? Пахуче мило є... Чого? За Івана Ілліча гривеник? Надруковано на книжці — двадцять. За гривеник можу продати от «Єврейські оповідання»... Тітко! Ти так гребінь поламаєш... Шановний! — купите бритву? «Загробне життя, або про те, що чекає душу нашу після смерті»... Дуже корисно знати — ціна полтиник! Не бажаєте? «Хвороби свійських тварин» — поцікавтесь! «Веретаганська кухня»... А то от годинничок продаю... срібло — наче золото, хід якнайправильніший, ціна дешева... Шановний — мильця для дочки не хочете купити?.. Останнє слово, голубе: за Івана Ілліча — вісімнадцять копійок...

Ані секунди не мовчить цей сухий і худорлявий ярославець, продаючи одразу двом десяткам покупців. Його дзвінкий голос здалеку приваблює до нього народ, і біля його крамнички тісна юрба. Хто купує, а хто просто дивиться на продавця і слухає його жваву, розсип-

часту мову. Здоровенний усатий хохол довго вирячував на ярославця великі опуклі очі і раптом зареготав.

— Чого ви, пане, регочете? — спитав його сусід.

— Та ось він, цей москаль, нехай йому, бісовому сину, гадюка у глотку влізе... Він зовсім як та мологарка працює. Доброму чоловікові за місяць стільки не сказати, як він за годину каже...

А біля возів з глиняним посудом з Опішні,— посудом з чудовими малюнками, але грубуватим виконанням,— торгують хохли. Тут не хапаються. От якась розімліла від спеки жінка з парасолькою в руках підходить, бере макітру— подобу великоруської корчаги— і, розглянувши її, питає:

— Скільки грошей?

— За що? — цікавиться продавець, лежачи під возом на череві.

— А за макітру...

— Тридцять п'ять копійок...

— Ой, лишечко! та то дуже дорого!

— Хіба ж?

— А звісно! Он вона не рівна, та корява...

— А що ж ви, пані, з цієї макітри стріляти хочете, чи що? Навіщо їй бути рівною? Не рушниця ж вона, а макітра.

— Та воно так... Ще й не гладенька вона, та й темнувата якась...

— Так то ж дзеркало гладеньке та блискуче, дзеркало, а не макітра...

— Вона й деренчить...

— О? То значиться — у ній дірка є.

— То ж бо і є, що дірка...

— Так уже світ побудований, пані, що в ньому все діряве... Он і у вас, пані, хусточка з діркою.

Пані червоніє і поправляє хустку на грудях...

— А ви, пані, подивіться, може й знайдете міцну макітру.

Пані дивиться макітри, а продавець, нерухомо лежачи під возом, дивиться на неї...

— Будьте ласкаві, скажіть мені — отака гарна? — показує пані обрану посудину.

— Це? З усіх найлучча...

Починають торгуватись. Це триває довго, часто перериваючись паузами, під час яких жінка вигадує все нові й нові вади в макітрі, а торговець розкошує у спокійному затінку воза. Жвавіше торгують жінки. Вони продають якесь рожеве питво, вишні і тараню. Цієї риби цілі купи лежать на землі, і, тому що її тут дуже любляють, розкуповують її добре. Дзвінкі голоси жінок так і ріжуть вуха.

— Риба чорноморська, керченська, смачна та солоня!

— А от ще найкраща риба!

Вечоріє. Сонце вже низько стоїть над луками, і хмара куряви над ярмарком здається рожевою з променях сонячного заходу. Женуть худобу на Псьол, чути мукання, суворі окрики, де-не-де заводяться пісні. Веселі звуки сопілки розлягаються від цвинтаря. Там, біля земляного валу, що огороджує ниву померлих, зібралася юрба хлопців і, не звертаючи ніякої уваги на «дідові могили», лаштуються танцювати просто перед ними. Тополі на цвинтарі тихо гойдають верхів'ям, наче протестуючи проти порушення миру й тиші у місці вічного спокою.

А тепера я велика,
Треб-ба мені чоловіка...

—співають двоє п'яних, ідучи до цвинтаря. Вони штовхають один одного плечима і хитаються на ногах, наче надламані. У обох блаженні червоні обличчя, обидва вони охрипли від зусиль співати суголосно: один зсунув шапку на вухо, а другий тримає її в руці і диригує нею, не помічаючи, що з неї вилізли і теліпаються в повітрі якесь ганчір'я та шматки прядива. Від цвинтаря навстріч їм несеться дрібний тупіт ніг, що з запалом садять гопака, і завзяті звуки сопілки.

Тіні від возів усе довшають. Жара спадає. З луків тягне запахом свіжоскошеного сіна. Сонце сіло, і на небі задумливо завмерли легкі хмарки, ще рожеві од зорі. Шум помалу вщухає; люди, зморені клопотом і спекою дня, вкладаються спати проти неба й під возами. Важко дихають воли, пережовуючи сіно; форкають коні.

Тепер уже всі звуки розрізнені і виразно чутні, вони

не зливаються у той гул, що оглушував і п'янив протягом дня. От розлягається урочиста музика. Навколо сліпого, який грає на фісгармонії, юрба мовчазних людей стоїть без шапок і побожно слухає музику.

— Гбспода сим восхва-а-лим і возблагодарим творця на-а-шого,— співає сліпий, акомпануючи собі на звучному інструменті. Густі і заспокійливі ноти журливо в'ються в повітрі над головами молитовно настроєних людей, вкритих потом і курявою. Дехто шепоче щось — видно, як ворущаться губи, дехто зітхає... Більшість німа, нерухома і глибоко серйозна.

А від цвинтаря летить завзята пісня, виконувана могутнім хором молодих голосів: «Гей-гей!» — гримить приспів.

Чути, що цю пісню складали в широкому степу, верхи на конях, під час походу, давні волелюбні лицарі, які проливали свою бурхливу й гарячу кров «за віру християнську та вольності козачі»...

— Пойте славу бога нашо-о-го... яко он творець миру і прибіжище челове-е-ков, в нім же обрящем упокоєніє...— співає і грає сліпий.

Ніч іде.

Уже спалахнули де-не-де вогники багать, і навколо них видно постаті людей, червонуваті в блиску вогню. Приємною свіжістю тягне з луків, де Псьол, темний, красивий і бистрий, гінко спішить до Дніпра і з ним — у море. Спалахують зірки...

Ніч іде.

БЕШКЕТНИК

По великій, світлій кімнаті редакції «N-ської газети» нервово бігав схвильований, гнівний редактор і, бгаючи в руках свіжий номер, уривчасто кричав і лаявся. Редактор був маленький, з гострим худим обличчям, прикрашеним борідкою і золотими окулярами. Тупаючи ніжками в сірих штанах, він крутився біля довгого стола, що стояв серед кімнати, завалений зібганими газетами, коректурними гранками й клаптями рукописів. Біля стола, спершись на нього однією рукою, а другою потираючи лоба, стояв видавець — високий, повний блондин середніх літ — і, з тонкою посмішкою на білому ситому обличчі, стежив за редактором світлими очима. Метранпаж, незграбна людина з жовтим обличчям і запалими грудьми, у коричневому сюртуці, дуже брудному й не по зросту довгому, боязко тулився до стіни. Він зводив брови вгору і витріщав очі у стелю, начебто щось пригадуючи або обмірковуючи, а через хвилину розчаровано пошморгував носом і сумно схиляв голову на груди. У дверях стовбичила постать редакційного посильного; раз у раз відштовхуючи його, входили і знову зникали якісь люди з заклопотаними й невдоволеними обличчями. Голос редактора — лютий, роздратований і дзвінкий — іноді підносився до вищання й примушував видавця кривитись, а метранпажа — злякано здригатися.

— Ні... це така підлота! Я кримінальну справу почну проти цього мерзотника... Коректор прийшов? Чорт по-

бери,— я питаю — прийшов коректор? Зібрати сюди всіх наборщиків! Сказали? Ні, ви тільки уявіть, що тепер буде! Всі газети підхоплять... Га-ань-ба! На всю Росію... Я не попущу цьому мерзотникові!

І, піднявши руки з газетою до голови, редактор зазмер на місці, ніби бажаючи обгорнути газетою голову і тим захистити її від очікуваного сорому.

— Ви перше знайдіть його,— сухо усміхаючись, порадив видавець.

— З-знайду! З-знайду! — блиснув очима редактор, знов пускаючись бігти, і, притиснувши газету до грудей, став розлючено шарпати її.— Знайду і упечу... Та що ж цей коректор?.. Ага... Ось... Ну, прошу ласкаво, шановні панове! Гм!.. Смиренні командири свинцевих армій.. Проходьте..

Один по одному до зали входили наборщики. Вони вже знали, в чім справа, і кожен з них приготувався до ролі обвинувачуваного; вони одностайно зображували на своїх замурзаних обличчях, просякнутих свинцевим пилом, цілковиту непорушність і якийсь дерев'яний спокій. Редактор зупинився перед ними, закинувши руки з газетою за спину. Він був нижчий за них на зріст, і йому довелось підвести голову догори, щоб глянути їм в обличчя. Він зробив цей рух занадто швидко, і окуляри раптом вискочили йому на лоб; гадаючи, що вони падають, він змахнув у повітрі рукою, ловлячи їх, але в цей момент вони знову впали на перенісся.

— Чорт вас,— скреготнув він зубами.

На замурзаних обличчях наборщиків засяяли щасливі усмішки. Хтось приглушено засміявся.

— Я вас покликав сюди не для того, щоб ви зуби ваші показували мені! — озлоблено крикнув редактор, бліднучи.— Здається, досить оскандалили газету... Якщо серед вас є чесна людина, яка розуміє — що таке газета, преса... вона скаже, хто це зробив... У передовій статті...— Редактор почав нервово розгортати газету.

— Та в чім справа? — пролунав голос, в якому не чути було нічого, крім простої цікавості.

— А! Ви не знаєте? Ну ось, будь ласка... ось... «Наше фабричне законодавство завжди правило для преси за предмет гарячого обговорення... тобто говоріння безглузких дурниць і нісенітниць!..» Ось! ви вдоволені? Чи не зволить той, хто додав оце «говоріння»...— і головне —

говоріння! як це грамотно й дотепно! — ну, хто ж із вас автор цих «безглузких дурниць і нісенітниць»?

— Та стаття ж чия? Ваша? Ну, ви й автор усього, що в ній наплетено,— пролунав той же спокійний голос, що й раніше запитував редактора.

Це було зухвальство, і всі мимоволі припустили, що винуватця події знайдено. У залі стався рух; видавець підійшов ближче до групи, редактор сп'явся навшпиньки, бажаючи глянути через голови наборщиків, в обличчя того, хто говорив. Наборщики розсунулись. Перед редактором стояв кремезний хлоп'яга, у синій блузі, з рябим обличчям і з волоссям, що вилося догори чубками на лівому виску. Він стояв, глибоко засунувши руки в кишені штанів, і, байдуже втупивши в редактора сірі, сердиті очі, ледве помітно усміхався з кучерявої русої бороди. Усі дивилися на нього — видавець суворо нахмуривши брови, редактор з подивом і гнівом, метранпаж — стримано усміхаючись. Обличчя наборщиків виявляли й погано приховане задоволення, і ляк, і цікавість...

— Це... ви й є? — спитав, нарешті, редактор, показуючи пальцем на рябого наборщика, і багатозначно стиснув губи.

— Я...— відповів той, усміхнувшись якось особливо, просто й образливо.

— А-а!.. дуже приємно! То це ви? Навіщо ж ви вставили, дозвольте дізнатися...

— Та я хіба сказав, що вставив? — І наборщик подивився на своїх товаришів.

— Це він, напевно, Митрію Павловичу,— звернувся до редактора метранпаж.

— Ну я, то й я,— не без деякої добродушності погодився наборщик, махнувши рукою.

Знову всі замовкли. Ніхто не сподівався такого швидкого й спокійного зізнання. Гнів редактора змінився на хвилину подивом. Простір навколо рябого став ширший, метранпаж швидко відійшов від стола, наборщики розступились...

— Ти ж це навмисно, з наміром? — спитав видавець, оглядаючи рябого круглими очима.

— Прошу відповідати! — крикнув редактор, змахуючи зібганою газетою.

— Не кричіть... не боюсь! Багато хто на мене кричав, та без пуття все!..— і в очах наборщика блиснув хва-

цький, зухвалий вогник.— Справді...— продовжував він, переступивши з ноги на ногу і звертаючись уже до видавця,— я це з наміром підставив слова...

— Чуєте? — звернувся редактор до публіки.

— Та що ти таке, справді, чортове ти опудало!— розлютився раптом видавець.— Чи розумієш ти, скільки ти шкоди мені наробив?

— Вам то нічого... ще, мабуть, роздрібний продаж збільшив. А от панові редактору — справді... не дуже до смаку отака штучка.

Редактор наче скам'янів від обурення; він стояв перед цією спокійною і лютою людиною і мовчки блискав очима, не знаходячи слів, щоб виявити почуття, які хвилювали його.

— А тобі ж за це, брат, погано буде! — зловтішно мовив видавець і раптом, пом'якшавши, ляснув себе рукою по коліну.

Власне, він був задоволений і з випадку і з зухвалої відповіді робітника: редактор ставився до нього завжди трохи згорда, не стараючись приховувати свідомість своєї розумової переваги, і ось тепер він, цей самолюбний і самовпевнений чоловік, повалений у порох і — ким?

— За це твоє зухвальство ми тобі, голубе, віддячимо!..— додав він.

— Та вже напевно не подаруєте,— погодився наборщик.

Цей тон і ці слова знову справили враження. Наборщики перезирнулися один з одним, метранпаж звів брови і якось зіщулився, редактор відступив до стола і, спершись на нього руками, більш розгублений і ображений, ніж гнівний, пильно дивився на свого ворога.

— Звуть тебе як? — спитав видавець, вийнявши з кишені записну книжку.

— Микола Гвоздьов! — швидко об'явив метранпаж.

— А ти, Іудо, мовчи, коли тебе не питають,— суворо глянувши на метранпажа, сказав наборщик.— У мене свій язик є, я сам за себе відповім... Звуть мене Микола Семенович Гвоздьов... Живу...

— Знайдемо! — пообіцяв видавець.— А тепер забирайся до дідька! Всі йдіть!..

Гучно тупаючи, наборщики пішли геть. Гвоздьов ішов позаду всіх.

— Зажди... дозволь...— сказав редактор тихо, але вразно, і простяг руку вслід Гвоздьову.

Гвоздьов обернувся до нього, лінивим рухом притулився до одвірка і, покручуючи борідку, втупився в обличчя редактора зухвалими очима.

— Я тебе ось про що питаю,— почав редактор. Він хотів бути спокійним, але це не вдавалося йому: голос його зривався, переходив у крик.—Ти признався... що, роблячи цей скандал... мав на увазі мене. Так? Значить, це що ж? — помста мені? Я тебе питаю — за що? Ти розумієш це? Можеш ти мені відповісти?

Гвоздьов знизав плечима, скривив губи і, схиливши голову, помовчав з хвилину. Видавець нетерпляче притупував ногою, метранпаж витяг уперед шию, а редактор кусав губи і нервово хрускав пальцями. Всі чекали.

— Я, коли хочете, скажу... Тільки, як я неосвічена людина, то, може, незрозуміло буде... Ну, вже вибачте тоді!.. Ось, виходить, у чім справа. Ви пишете всякі статті, людинолюбство всім радите та інше таке... Не вмію я сказати вам усе це докладно — грамоту погано знаю... Ви, мабуть, самі знаєте, про що мову ведете щодня... Ну, от, я й читаю ці ваші статті. Ви про нашого брата робітника паякаєте... а я все читаю... І гидко мені читати, бо все це дурниці самі. Самі слова безсоромні, Митрію Павловичу!.. бо ви пишете — не грабуй, а в друкарні у вас що? Кир'яков минулого тижня робив три з половиною дні, виробив три вісімдесят і захворів. Жінка приходить до контори по гроші, а управитель їй каже, що не їй дати, а з неї треба карбованець двадцять одержати — штрафу. От тобі й не грабуй! Ви чого ж про ці порядки не пишете? І як управитель лається та хлопчиків лупцює за кожну дрібницю? Вам цього не можна писати, бо ви й самі цієї ж політики держитесь... Пишете, що людям погано жити на світі,— і тому ви, я вам скажу, все це пишете, що нічого більше робити не вмієте. От і все... І тому під носом у себе ви ніяких звірств не бачите, а про турецькі звірства дуже добре розповідаєте. Хіба це не дурниці — статті ваші? Давно вже мені хотілося, сорому вашого ради, правдиві слова у ваші статті вклеїти. І не так би ще треба.

Гвоздьов гордо випнув груди, високо підвів голову і, не ховаючи свого торжества, в упор дивився на редактора. А редактор щільно припав до стола, вчепившись у нього руками, відкинувся назад і то блід, то червонів і

все усміхався презирливо, ніяково й болісно. Широко розплющені очі його часто кліпали.

— Соціаліст? — з острахом і цікавістю спитав видавець, стиха звертаючись до редактора. Той усміхнувся, але нічого не відповів, схиливши голову.

Метранпаж відійшов од вікна, де стояла діжка з філодендромом, яка кидала на підлогу кімнати тіннявий узор, став за діжку і дивився звідти на всіх маленькими, чорними й рухливими, як у миші, очима. В них було якесь нетерпляче очікування і часом спалахував радісний вогник. Видавець дивився на редактора. Той відчув це, підвів голову і з неспокійним блиском в очах, з нервовим дрожжям на обличчі гукнув услід Гвоздьову, що був пішов:

— Дозвольте... стривайте! Ви образили мене. Але ви не маєте права... я сподіваюсь, ви це почуваете? Я вдячний вам за... в-вашу... одвертість, з якою ви висловились, але, повторю...

Він хотів говорити з іронією, але замість іронії в словах його звучало щось бліде й фальшиве, і він зробив паузу, бажаючи настроїти себе на відсіч, гідну і його, і цього судді, про право якого судити його, редактора, він ніколи ще не думав.

— Звісно! — хитнув головою Гвоздьов. — Того тільки й правда, хто багато сказати може.

І, стоячи, він оглянувся навколо себе з таким виразом на обличчі, який ясно показував його нетерпляче бажання піти звідси.

— Ні, дозвольте! — підвищуючи тон і підіймаючи руку вгору, заявив редактор. — Ви висунули проти мене обвинувачення, а раніше цього самоправно покарали мене за мою нібито провину перед вами... Я маю право захищатись, і я прошу вас слухати...

— Та вам яке до мене діло? Ви перед видавцем захищайтесь, коли треба. А зо мною про що говорити? Образив я вас, то до мирового тягніть. А то — захищатися! — Він круто повернувся і, заклавши руки за спину, пішов.

На ногах у нього були важкі чоботи з великими підборами, він гучно тупав ними, і кроки його лунко розносились по великій, схожій на сарай, кімнаті редакції.

— Ось так історія з географією! — вигукнув видавець, коли Гвоздьов грюкнув за собою дверима.

— Василю Івановичу, я до цієї справи не причетний... — заговорив метранпаж, винувато розводячи ру-

ками, і обережними дрібненькими кроками підійшов до видавця.— Я верстаю набір і ніяк не можу знати, що мені черговий суне. Я цілу ніч на ногах... перебуваю тут, а дома в мене дружина хворіє, діти без догляду... троє. Я, можна сказати, кров'ю сходжу за тридцять карбованців на місяць... А Федорові Павловичу, коли вони наймали Гвоздьова, я говорив: «Федоре Павловичу, кажу, я Миколку з хлопчиків знаю і повинен вам сказати, що Миколка бешкетник і злодій, без совісті людина. Його вже у мирового судили, кажу, сидів у тюрмі навіть...»

— За віщо сидів? — задумливо спитав редактор, не дивлячись на оповідача.

— За голубів... тобто не за голубів, а за ламання замків. У семи голубниках поламав замки за одну ніч... і всі зграйки повипускав на волю — усіх птахів розігнав! І в мене теж пара смурих, один турман з грою та скобар гак і пропали. Дуже цінні птахи.

— Украв? — зацікавлено спитав видавець.

— Ні, цим не балується. Судився й за крадіжку, та виправдали. Так собі — бешкетник... Розпустив птахів і радий, глузує з нас, голубарів... Били вже його не раз. Якось після биття в лікарні навіть лежав... А вийшов — у куми моєї в печі чортів розвів.

— Чортів? — здивувався видавець.

— Нісенітниця яка! — знизав плечима редактор, наморщивши лоба, і, знову кусаючи губи, замислився.

— Це чиста правда, тільки сказав не так, — сконфузився метранпаж. — Він, бачите, пічник, Миколка. Він на всі руки: в літографській галузі метикує, гравер, водопровідником був теж... Так от кума — в неї свій будинок, вона з духовного стану — і найняла його піч переробити. Ну, він переклав, усе як слід; та тільки, підла людина, в стіну печі вмазав пляшку з ртуттю і з голками... і ще щось кладеться там. Від цього виникає звук — особливий такий, знаєте, ніби стогін і зітхання, і тоді кажуть — чорти в хаті завелись. Піч як витоплять, ртуть у пляшці нагріється й почне там бродити. А голки по склу шкребуть, наче зубом хто скрегоче. Крім голок, ще всякі залізячки у ртуть кладуть, і від них теж різні звуки — голка по-своєму, цвях по-своєму, і виходить якась чортяча музика... Кума навіть продати хотіла будинок, та ніхто не купує, — кому до вподоби з чортами? Три молебні з водосвяттям правила — не помагає. Реве

жінка, дочка в неї на відданні, курей штук із сто, дві корови, гарне господарство... і раптом чорти! Билась, билась, дивитися жалко. Миколка ж її й порятував, можна сказати. Давай, каже, п'ятдесят карбованців — вижену чортів! Вона йому спочатку четвертну дала, а потім — як він витяг пляшку, та дізналися, в чім річ — ну і прощай! Позиватись хотіла, та її відрадили... І ще за ним багато витівок водиться.

— За одну з цих милих «витівок» від завтрашнього дня я буду розплачуватись. Я!? — нервово вигукнув редактор і, зірвавшись з місця, знову почав метатися по кімнаті.— О, боже мій! Як безглуздо, гидко все це...

— Ну-у, занадто вже ви! — заспокійливо сказав видавець.— Зробіть поправку, поясните, чому це трапилось... А хлопець дуже цікавий, прах його побери. Чортів у піч насаджав, ха-ха! Ні, їй-богу! Провчити ми його провчимо, але мерзотник з розумом і викликає до себе щось таке... знаєте!..— Видавець лягнув над головою пальцями і кинув погляд у стелю.

— Вас це веселить, так? — різко крикнув редактор.

— Ну, то що? Хіба не смішно? З розумом, бестія! — віддячив видавець редакторові за окрик.— За якою статтею ви його позивати маєте намір?

Редактор швидко підбіг до видавця.

— Позивати я його не буду! Не можу, Василю Івановичу, бо цей фабрикант чортів має рацію! У вас у друкарні чорт знає що твориться, ви чули? А я граю дурня, з вашої ласки. Він тисячу разів має рацію!

— І в тому додатку, що зробив до вашої статейки? — їдко спитав видавець та іронічно стулив губи.

— Ну то що ж? І в цьому, так! Ви зрозумійте, ми ж ліберальна газета...

— Друкуємо дві тисячі примірників, разом з безплатними та обмінними,— сухо додав видавець.— А наш конкурент у дев'яти тисячах розходиться!

— Н-ну?

— Більш нічого.

Редактор безнадійно махнув рукою і знову з померлими очима почав ходити сюди й туди по залу.

— Чудове становище! — бурмотів він, знизуючи плечима.— Якесь універсальне цькування! Всі собаки на одного, а цей у наморднику. І цей нещасний р-робітник! О, боже мій!

— Та плюньте, батечку, не хвилюйтесь! — порадив раптом Василь Іванович, добродушно усміхаючись, ніби стомившись від хвилювань і суперечок.— Прийшло й минеться, і честь свою знову повернете. Справа значно більш смішна, ніж драматична.

Він миролюбно простяг редакторові свою пухку руку і пішов був із зали до контори.

Раптом двері до контори відчинились, і на порозі з'явився Гвоздьов. Він був у картузі і не без деякої привітності усміхався.

— Я прийшов сказати вам, пане редакторе, що коли ви хочете мене позивати, то скажіть — бо я звідсіля виїду, а етапом повертатися неохота.

— Забирайся геть! — мало не ридуючи з люті, завив редактор і кинувся в глибину кімнати.

— Значить, квит,— сказав Гвоздьов, поправив на голові картуз і, спокійно обернувшись на порозі, зник.

— О-о, бестія! — з захопленням видихнув із себе Василь Іванович услід Гвоздьову і, блаженно усміхаючись, не поспішаючи став надівати пальто.

Днів через два після описаного Гвоздьов, у синій блузі, підперезаній ремінцем, у штанах навипуск, в яскраво начищених черевиках, у білому картузі, надітому набакир і на потилицю, і з сукуватою палицею в руках, поважно гуляв по «Горі».

«Гора» являла собою пологий спуск до річки. У давні часи на спуску цьому стояв густий гай. Тепер майже весь він був вирубаний і лише де-не-де могутні, коряві дуби та берести, поламані грозами, підносили до неба свої старі дупласти стовбури, широко розкинувши вузлувате гілля. Біля коріння їх виласть памолодь, чагарі тупились до стовбурів, і всюди серед зелені, гуляючи, публіка протоптала звивисті стежки, що сповзали вниз до річки, залитої сяйвом сонця. Горизонтально перетинаючи «Гору», ішла широка алея — занедбаний поштовий тракт — і по ній, головним чином, гуляла публіка, походяючи в два ряди, один назустріч другому.

Гвоздьову завжди дуже подобалось бродити сюди й туди по цій алеї разом із публікою й почувати себе таким же, як і всі, так само вільно вдихати повітря, напоене запахом листя, так само вільно й ліниво рухатися,

бути частиною чогось великого й почувати себе рівним з усіма.

Цього дня він був трохи напідпитку, його рішуче рябе обличчя виглядало добродушно й приязно. З лівого виска його кучерявився догори русий чубок. Гарно відтіняючи вухо, він лежав на околичці кашкета, надаючи Гвоздьову хвацького вигляду молодчаги-майстрового, що вдоволений із себе, хоч зараз ладен заспівати, потанцювати, побитися і кожної хвилини не від того, щоб випити. Цим характерним чубком сама природа ніби бажала рекомендувати всім Миколу Гвоздьова як хлопця гарячого й такого, що знає собі ціну. Схвально поглядаючи навколо себе примруженими сірими очима, Гвоздьов миролюбно штовхав публіку, без претензії терпів її штурхани, наступаючи дамам на шлейфи, ввічливо просив вибачити, ковтав разом з усіма густу пилюку й почував себе чудово.

Крізь листя дерев видно було, як за річкою на луках сідало сонце. Небо було там пурпурове, тепле й ласкаве, і манило туди, де воно торкалося краєм до темної зелені луків. Під ноги гуляючих лягали мережані тіні, і натовп людей наступав на них, не помічаючи їх краси. Франтовито засунувши в лівий куток губ цигарку та ліниво випускаючи з правого струминки диму, Гвоздьов приглядався до публіки, відчуваючи в собі настирливе бажання побалакати з ким-небудь за парою пива в ресторані, внизу «Гори». Знайомих нікого не траплялось, а завести нове знайомство якось не випадало: публіка, незважаючи на свято і ясний весняний день, була чомусь похмура і не відповідала на його товариський настрій, хоч він уже не раз з добродушною усмішкою і з виразом повної готовності розпочати розмову зазірав в обличчя людям, що йшли поруч нього. Раптом перед його очима, в масі потилиць, майнула добре знайома гладенько обстрижена й плоска, наче стесана, потилиця редактора. Гвоздьов усміхнувся, згадавши, як він вишпетив цю людину, і з задоволенням став дивитися на сірий низенький капелюх Істоміна. Іноді капелюх редактора ховався за іншими капелюхами, це непокоїло Гвоздьова; він зводився навшпиньки, шукаючи його, знаходив і знову усміхався.

Так, стежачи за редактором, він ішов і пригадував той час, коли він, Гвоздьов, був Миколкою слюсаревим, а редактор — Митькою дияконшиним. У них був ще то-

вариш Мишка, прозваний ними Сахарницею. Був ще Васька Жуков, син чиновника з крайнього на вулиці дому. Гарний дім був — старий, порослий мохом, обліплений прибудовами. У Васьчиного батька була чудова голубина охота. На подвір'ї дому добре було гратись у піжмурки, Васьчин батько скупий був і беріг на подвір'ї всякий мотлох — якісь поламані карети, бочки, ящики. Тепер Васька лікарем у повіті, а на місці старого дому стоять залізничні пакгаузи. Всі вони мешкали тоді на околиці міста, на Задній Мокрій вулиці, жили дружно між собою і в постійній ворожнечі з хлопчиками інших вулиць. Спустошували садки, городи, грали в бабки, в свинку та інші гри, вчилися у приходській школі... Відтоді минуло років з двадцять...

Був час і — минув, були хлопчики — такі ж шибайголови й замазури, як і Миколка слюсарів, — і стали тепер поважними людьми. А Миколка слюсарів застряг на Задній Мокрій. Вони, кінчивши приходську школу, до гімназії потрапили, — він не потрапив... А що, як заговорити з редактором? Привітатися й почати розмову? Почати з того, що попросити вибачення за скандал, і потім поговорити — так, взагалі, про життя...

Капелюх редактора все мелькав перед очима Гвоздьова, ніби підманюючи його до себе, і Гвоздьов наважився. Саме в цей час редактор ішов один у вільному просторі, що утворився серед публіки. Він ступав тонкими ногами у світлих штанах, голова раз у раз поверталася з боку в бік, короткозорі очі мружились, розглядаючи публіку. Гвоздьов порівнявся з ним і збоку приязно зазиравав йому в обличчя, чекаючи слушного моменту, щоб привітатись, і в той самий час відчуваючи гостре бажання знати, як поставиться до нього редактор.

— Здрастуйте, Митрію Павловичу!

Редактор обернувся до нього, однією рукою злегка підняв капелюх, другою поправив окуляри на носі, розгледів Гвоздьова і насупився.

Це не збентежило Миколу Гвоздьова, — навпаки, він якнайприязніше нахилився до редактора і, дихнувши на нього запахом горілки, спитав:

— Прогулюєтесь?

Редактор на секунду зупинився; губи й ніздрі його гидливо здригнулися, і він сухо кинув Гвоздьову:

— Чого вам треба?

— Мені? Нічого! Це я так... гарно сьогодні і дуже бажано мені поговорити з вами про пригоду.

— Я не бажаю з вами ні про що говорити! — заявив редактор, прискорюючи ходу.

Гвоздьов зробив те саме.

— Не хочете? Розумію... Ви маєте своє право, я це дуже добре розумію... Як я вас сконфузив, то, звичайно, ви повинні мати проти мене зуб...

— Ви, просто... ви п'яні...— знову зупинився редактор.— І, якщо ви не дасте мені спокою, я поліцію покличу.

Гвоздьов ласкаво засміявся.

— Ну, навіщо ж?

Редактор скося подивився на нього тоскним поглядом людини, що потрапила в неприємне становище і не знає, як з нього вийти. Публіка вже дивилася на них з цікавістю. Істомін безсило озирався навкруги.

Гвоздьов помітив це.

— Давайте звернемо, — сказав він і, не чекаючи згоди, спритно відтрутив Істоміна плечем убік з широкої алеї на вузьку стежку, що бігла між чагарями униз по горі.

Редактор не виявив протесту проти цього маневру, — може, тому, що не встиг, а може — тому, що без публіки, сам на сам, сподівався швидше й простіше спекатися свого співрозмовника. Він тихенько, обережно упираючись палицею в землю, ішов униз по стежці, а Гвоздьов ступав за ним і дихав йому на капелюх.

— Ось тут близько є одне дерево, що впало, ми й сядемо... Ви, Митрію Павловичу, не гнівайтесь на мене за цей мій вчинок. Вибачте! Я ж бо це зо зла... Нашого брата іноді таке зло бере, що й горілкою не заллеш... Ну, під такий от час і позбиткуешся над ким-небудь: прохожому в пику затопиш або що інше... Я не каюсь — що зроблено, те зроблено, та, може, я навіть дуже добре розумію, що зробив не зовсім у міру... Переборщив.

Чи зворушило редактора це шире пояснення і особа Гвоздьова викликала в ньому цікавість, чи він зрозумів, що йому не відкараскатись від цієї людини, але він спитав Гвоздьова:

— Про що ж ви хочете говорити?

— А так... про все! Тужить душа в мені, бо кривду я почувую собі... Ось тут сядьмо.

— Мені ніколи...

— Знаю я... газета! З'їсть вона вам половину віку, все здоров'я на неї вбухаєте. Я ж розумію! Він, видавць, що? У нього в газеті гроші, а у вас — кров! Очі он ви вже прописали собі... Сідайте!

Перед ними вздовж стежки лежав великий пень — напівзгнилі рештки колись могутнього дуба. Гілля орішини нахилилось над деревом, утворюючи зелений навіс; крізь гілля просвічувало небо, у барвах заходу; прямиї запахи свіжого листя сповнював повітря. Гвоздьов сів і, звертаючись до редактора, що все ще стояв, нерішуче озируючись, заговорив:

— Випив я сьогодні трохи... Нудно мені жити, Митрію Павловичу. Від своїх товаришів робітників відстав я якось, зовсім у мене інший напрям думки. Побачив я сьогодні вас і згадав, що й ви ж товаришем мені були...

Він засміявся, бо редактор дивився на нього з такою швидкою зміною виразів на обличчі, яка робила його справді смішним.

— Товаришем? Коли?

— А давно вже, Митрію Павловичу... Тоді ми ще на Задній Мокрій жили... пам'ятаєте? Через двір один від одного. А насупроти нас Мишка Сахарниця — на теперішні часи Михайло Єфимович Хрульов, слідчий судовий — зволили мати місце проживання при своєму суворому татусеві... пам'ятаєте Єфимовича? Часто він нас з вами за волосся скуб... Та ви садьте!

Редактор ствердно кивнув головою і сів поруч Гвоздьова. Він дивився на нього напруженим поглядом людини, яка пригадує щось міцно забуте, і тер собі лоба.

А Гвоздьов захоплювався спогадами.

— Життя було в нас тоді! І чому тільки людина на все життя дитиною не зостається? Росте... навіщо? Потім вростає в землю. Терпить все своє життя нещастя всякі... озлиться, озвіріє... нісенітниця! Живе, живе і — наприкінці всього життя самі дрібниці... А тоді ми бувало жили без будь-якої темної думки, весело, — пташки — та й годі! Пурхали через огорожі по чужі плоди праці... Пам'ятаєте, я вам одного разу на городі в Петрівни при злодійському ділі в ніс огірком зацідив? Ви крик зняли, а я — драла... Ви з мамашою до мого батька приходили із скаргою, і батько мене одлупцював, як слід... А Мишка, Михайло Єфимович...

Редактор слухав і, мимохіть, усміхався. Йому хоті-

лося б зберегти серйозність і гідність перед цією людиною. Але в оповіданнях про ясні дні дитинства було щось зворушливе, і в тоні Гвоздьова поки що не дуже різко звучали ноти, що загрожували б самолюбству Дмитра Павловича. Та й навколо було гарно. Десь нагорі човгали по піску стежки ноги гуляючої публіки, ледве долинали голоси, іноді бринів сміх; але зітхав вітер,— і всі ці легкі звуки тонули в меланхолічному шелесті листя. А коли шелест завмирав, були моменти цілковитої тиші, наче все кругом чуйно прислухалося до слів Гвоздьова, що плутано розповідав повість про юність...

— Пам'ятаєте Варку, маляра Колокольцева дочку? Тепер вона за друкарником Шапошниковим. Така пані— аж їти мимо неї страшно... Тоді вона дівчатком хворим була... Пам'ятаєте, зникла вона якось, і всі ми — хлопчики з цілої вулиці — по полю та по ярах шукали її! В таборі знайшли і вели її полем додому... Галасу було — страх! Колокольцев прямиками почастував, а Варка, побачивши матір свою, сказала: «А я була в пані офіцерової, і вона мене за доньку до себе кличе!» Хе, хе!.. За доньку!.. Славне дівчатко було.

З річки долинали якісь звуки, немов у тузі тихо охкали чийсь могутні груди. Пароплав ішов, у повітрі плив шум води, яку розбивали його колеса. Небо було рожеве, а навколо Гвоздьова з редактором гуснув присмерк. Повільно заходила весняна ніч. Тиша ставала повною, глибокою, і, ніби скоряючись їй, Гвоздьов притишив голос... Редактор мовчки слухав його, викликаючи в своїй пам'яті невиразні картини давно минулого. Все це було...

— Так от, Митрію Павловичу, значить, воно й виходить, що птах я одного з вами гнізда... А польоти в нас різні... І як згадаю я, що всього й різниці між мною і моїми товаришами колишніми — тільки те, що не сидів я в гімназії за книгами,— гірко мені й тяжко буває... Хіба в цьому людина? В душі вона, в почуттях до ближнього свого, як сказано... Ну от — ви мій ближній, а яку я ціну маю для вас? Ніякої — правда?

Редактор, захоплений своїми думками, не розчув, мабуть, запитання свого розмовника.

— Правда! — сказав він тоном щирим і неуважним. Але Гвоздьов зареготав, і він схаменувся:

— Дозвольте! Що, власне, правда?

— Правда, що я для вас — пuste місце... Чи є я, чи

немає мене, вам однаково — наплювати. Навіщо вам душа моя? Живу я сам один на світі, і всім людям, що мене знають, дуже остогид. Бо — в мене характер злий, і дуже я люблю всякі фокуси витворяти. Одначе, в мене почуття теж є, і розум є... Я почуваю кривду в моєму становищі. Чим я гірший за вас? Тільки моїм заняттям...

— Т-так... це сумно! — сказав редактор, наморщивши лоба, зробив паузу і продовжував якимось заспокійливим тоном:—Але, бачите, тут треба вдатися до іншого погляду...

— Митрію Павловичу! Навіщо погляд? Не з погляду людина людині увагу повинна віддавати, а з руху серця. Що таке погляд? Я говорю про несправедливість життя. Хіба можна мене з якого-небудь погляду забракувати? А я забракований в житті — нема мені в ньому ходу... Чому? Тому, що не вчений? Таж коли б ви, вчені, не з поглядів міркували, а як-небудь інакше — то повинні ви мене не забути і витягти нагору до себе знизу, де я гнию у нецтві й озлобленні моїх почуттів? Чи — з погляду — не повинні?

Гвоздьов примружив око й, торжествуючи, подивився в обличчя свого співрозмовника. Він почував себе у добром настрої й випускав із себе всю свою філософію, придуману за довгі роки свого трудового, безладного й безплідного життя. Редактор був збентежений натиском співрозмовника і намагався визначити — що це за людина і що їй відказати на її мову? А Гвоздьов, у захваті самим собою, казав далі:

— Ви люди розумні, сто відповідей мені дасте, і все буде — ні, не повинні! А я кажу — повинні! Чому? Тому, що я і ви — люди з однієї вулиці і однакового походження... Ви не справжні господарі життя, не дворяни... З тих нашому братові взяти нічого. Ті скажуть: «забирайся до біса!» — і підеш. Бо — вони з давніх-давен аристократи, а ви тому аристократи, що граматику знаєте та інше... Але ви — свій брат, і я можу вимагати від вас показати шлях мого життя. Я міщанин, і Хрульов теж, і ви — дияконів син...

— Але дозвольте...— прохально сказав редактор,— хіба я заперечую ваше право?..

Та Гвоздьову зовсім не цікаво було знати, що заперечує і що визнає редактор; йому треба було висловитися, і він почував себе в цей момент здатним сказати все, що будь-коли хвилювало його.

— Ні, ви дозвольте! — вже якимось таємничим шепотом говорив він, близько схиляючись до редактора й поблискуючи збудженими очима.— Як ви гадаєте, легко мені тепер робити на моїх товаришів, яким я колись носи розквашував? Легко мені з пана судового слідчого Хрульова, в якого я з рік тому ватер-клозет ставив, сорок копійок на чай одержати? Адже він людина одного зо мною рангу... і було його ім'я Мишка Сахарниця... у нього зуби гнилі й досі, як тоді були...

Редактор задумливо дивився на нього збоку і мовчки міркував — що ж сказати цій людині? Треба сказати щось хороше, правдиве й шире. Але в Дмитра Павловича Істоміна нічого потрібного в даний момент не знайшлося ні в голові, ні в серці. Давно вже всякі ідейні й високі розмови з приводу «питань» викликали в ньому почуття нудьги і втоми. Він вийшов сьогодні відпочити, навмисне уникав зустрічей із знайомими — і ось ця людина зі своїми розмовами. Звичайно, в його словах, як і у всьому, що говорять люди, є якась частка правди. Вони — цікаві і могли б стати дуже інтересною темою для фейлетона...

— Все, що ви сказали, — не нове, знаєте, — почав він. — Про несправедливість ставлення людини до людини давно йде мова... Та, коли хочете, ці ваші слова є новина — в тому розумінні, що раніше їх говорили люди іншого гатунку... Ви трохи однобічно й неправильно формулюєте ваші думки... але...

— Знову ваш погляд! — посміхнувся Гвоздьов. — Е-ех, панове, панове! Розумом ви наділені, а серце, видно, померло... Ви мені скажіть що-небудь таке, щоб одразу до душі мені припало... от!

Він, похиливши голову, чекав відповіді.

Істомін знову подивився на нього, наморщив лоба, відчуваючи сильне бажання піти. Йому здавалося, що Гвоздьов п'яніє і через те так розкис після своєї збудженої мови. Він дивився на білий кашкет, що з'їхав на потилицю, на рябу شوку і задерикуватий чубок Гвоздьова, зміряв поглядом всю його дужу жилаву постать і подумав про нього, що це дуже типовий робітник, і якби...

— То що ж? — спитав Гвоздьов.

— Та що ж я можу вам сказати? Одверто кажучи, я не зовсім ясно уявляю собі, чого саме хотіли б ви...

— То ж бо й є!.. Нічого ви мені не можете відповісти,— усміхнувся Гвоздьов.

Редактор полегшено зітхнув, справедливо гадаючи, що розмову скінчено і Гвоздьов уже не чіплятиметься більше до нього з запитаннями... і раптом він подумав:

«А що, як він поб'є мене? Він — такий лютий».

Йому пригадався вираз обличчя Гвоздьова там, у редакції, під час тієї дурної сцени. І він підозріло поглянув скося на нього.

Було вже темно. Тиша переривалася звуками пісні, що долинала здалеку з річки. Співали хором, тенорові голоси чути було зовсім виразно. Великі жуки з металевим дзижчанням носилися в повітрі. Крізь листя дерев видно було зорі... Іноді та чи інша гілка над головами чогось здригалась, і чути було тихе тріпотіння листочків.

— А воно роса буде,— сказав редактор обережно.

Гвоздьов здригнувся і повернувся до нього.

— Що ви сказали?

— Роса буде, кажу, шкідливо це...

— А-а!

Помовчали. На ріці почувся крик:

— Гей-й!.. На-а баржі-і!

— Я думаю йти. До побачення!..

— А чи не випити нам пару пива? — запропонував раптом Гвоздьов і, посміхаючись, додав: — Зробіть честь!

— Ні, вибачте, я в цей час не можу. І потім пора мені, знаєте...

Гвоздьов підвівся з деревини і похмуро подивився на редактора.

Той простягав йому руку, теж підвівшись.

— Не бажаєте, значить, пити пиво зо мною?! Ну і чорт з вами! — відрубав Гвоздьов, насуваючи свій кашкет різким жестом.— Аристократія! На копійку пара! Я й сам нап'юсь...

Редактор хоробро повернувся спиною до свого співрозмовника і пішов стежкою вгору, химерно втягнувши голову в плечі, немов боявся зачепити нею за що-небудь. Гвоздьов широкими кроками пішов униз по горі.

З ріки долинав, надсаджуючись, голос:

— На баржі! Чорти-і! Да-а-вай човна-а-а!

І серед дерев розносилась тиха луна:

— О-а-а!..

ПОДРУЖЖЯ ОРЛОВИХ

...Майже щосуботи перед всеношною з двох вікон підвалу старого й брудного будинку купця Петунникова у тісний двір, заґарашений усяким мотлохом і забудований дерев'яними, похилими від часу службами, виривалися розлючені жіночі вигуки:

— Стривай! Стривай, пропияко, дияволе! — низьким контральто кричала жінка.

: — Пустя! — відповідав їй тенор чоловіка.

! — Не пусти я тебе, недолюдка!

— Бре-ешеш! пустиш!

— Убий, не пусти!

— Ти? Бре-ешеш, еретице!

— Матінко! Убив,— ма-атінко!

— Пу-устиш!

При перших же криках Сенька Чижик, учень маляра Сучкова,— він цілими днями розтирав фарби в одному з сарайчиків у дворі,— прожогом вилітав звідти і, поблискуючи оченятами, чорними, як у миші, на все горло кричав:

— Шевці Орлови стражаються! Ух ти!

Палкий любитель всіляких подій, Чижик підбігав до вікон квартири Орлових, лягав животом на землю і, звисивши вниз свою кудлату, бешкетливу голову з жвавим личком, перемазаним охрою і мумією, жадібними очима дивився вниз, в темну і вогку діру, з якої пахло пліснявою, шевською смолою і прілою шкірою. Там, на дні її, люто борюкалися дві постаті, хриплячи й лаючись.

— Та уб'єш же,— задихаючись, попереджала жінка.

— Б-байдуже! — упевнено і з зосередженою злобою заспокоював її мужчина.

Розлягалися важкі, глухі удари по чомусь м'якому, віддихи, верещання, напружене кректання людини, яка перевертає велику вагу.

— І-ех ти! Я-ак він її колодкою лупонув! — ілюстрував Чижик хід подій у підвалі, а публіка, яка збиралася навколо нього — кравці, судовий розсильний Левченко, гармоніст Кисляков та інші любителі безплатних розваг — раз у раз питали Сеньку, нетерпляче смикаючи його за ноги і за штанчата, просякнуті фарбами:

— Ну?

— Сидить на ній верхи і пикою її в підлогу товче,— доповідав Сенька, час від часу любострасно шулячись від переживаних ним вражень...

Публіка теж нахилилася до вікон Орлових, охоплена палким бажанням самій бачити всі деталі бою; і хоч вона давно вже знала прийоми Гришки Орлова, які застосовував він у війні з дружиною, але все ж таки дивувалася:

— Ах, диявол! Розбив?

— Увесь ніс до крові — так і тече! — захлинаючись, повідомляв Сенька.

— Ах ти, господи, боже мій! — вигукували жінки.— Ах, катюга-мучитель!

Мужчини висловлювалися більш об'єктивно.

— Неодмінно він її до смерті прибіє,— говорили вони.

А гармоніст тоном провидця казав:

— Згадайте мое слово — ножем розпотрошить! Насточортіе морочитися таким-от маніром, та одразу й кінчить усю музику!

— Кінчив! — схоплюючись з землі, півголосом повідомляв Сенька і вмить відлітав од вікон кудись набік, у куточок, де займав новий спостережний пост, знаючи, що зараз має вийти на двір Орлов.

Публіка швидко розходилася, не бажаючи потрапляти на очі лютому шевцеві; тепер, після закінчення битви, він втрачав у її очах всякий інтерес і, разом з тим, був небезпечний.

Звичайно у дворі не було вже ні одної живої душі, крім Сеньки, коли Орлов виходив з свого підвалу. Важко

дихаючи, в розпанаханій сорочці, з розкуйовдженим волоссям на голові, з подряпинами на спітнілому і збудженому обличчі, він спідлоба озирає двір налитими кров'ю очима і, заклавши руки за спину, повільно йшов до старих саней, що лежали вгору полозами біля стіни дров'яного сарая. Інколи він при цьому хвацько посвистував і так поглядав навколо себе, неначе мав намір викликати на бій всю людність будинку Петунникова. Потім він сів на полози санок, витирає рукавом сорочки піт і кров з обличчя і завмирає у стомленій позі, тупо дивлячись на стіну будинку, брудну, з облізлою штукатуркою і з різнобарвними смугами фарб,— малярі Сучкова, повертаючись з роботи, мали звичай чистити щітки об цю частину стіни.

Орлову було років під тридцять. Нервові обличчя з тонкими рисами прикрашали маленькі темні вуса, різко відтіняючи повні, червоні губи. Над великим хрящуватим носом майже зросталися густі брови; з-під них дивилися завжди неспокійно палаючі, чорні очі. Середній на зріст, трохи сутулий від своєї роботи, мускулястий і запальний, він довго, сидячи на санях в якомусь заціпенінні, розглядав розфарбовану стіну, глибоко дихаючи здоровими, смаглявими грудьми.

Сонце вже сіло, але в дворі душно; відгонить олійною фарбою, дьогтем, кислотою капустою і якоюсь гниллю. З усіх вікон обох поверхів будинку у двір ллються пісні й лайка, іноді чиєсь виснажене обличчя з хвилину розглядає Орлова, висунувшись з-за лутки, і зникає, посміхаючись.

Повертаються малярі з роботи; проходячи повз Орлова, вони скося дивляться на нього, переморгуються між собою і, сповнюючи двір жвавою костромською говіркою, збираються хто в лазню, хто в шинок. Згори, з другого поверху сповзають у двір шевці — народ напіводягнений, хирлявий і кривоногий,— починають кепкувати з костромичів-малярів за їх говірку, що сиплеться, як горох. Увесь двір наповнюється гомоном, жвавим і живим сміхом, жартами. Орлов сидить у своєму кутку і мовчить, ні на кого не дивлячись. Ніхто не підходить до нього і ніхто не наважується покепкувати з нього, бо знають, що тепер він — звір лютий.

Він сидить, пойнятий глухою і важкою злобою, яка давить йому груди, утруднюючи дихання, ніздрі його

хижо тремтять, а губи кривляться, оголюючи два ряди міцних і великих жовтих зубів. У ньому росте щось безформне й темне, червоні, каламутні плями плавають у нього перед очима, туга й жадова горілки смокчуть йому нутрощі. Він знає, що, коли він вип'є, йому буде легше, але поки що видно, і йому соромно йти до шинку в такому обірваному і пошарпаному вигляді по вулиці, де всі знають його, Григорія Орлова.

Він не хоче виходити на загальне посміховисько, але й піти додому, щоб одягтися і вмитися, теж не може. Там, на підлозі, лежить побита дружина, а вона тепер йому зовсім огидна.

Вона там стогне, почуває, що вона мучениця і що вона права перед ним,— він знає це. Він знає і те, що вона справді права, а він винуватий,— це ще більше посилює його ненависть до неї, бо поряд цього усвідомлення в душі його кипить злісне темне почуття і воно сильніше, ніж це усвідомлення. В ньому все неспокійне і тяжке, і він безвольно віддається тягареві своїх внутрішніх відчуттів, не вміючи розібратися в них і знаючи, що тільки півпляшка горілки може облегшити його.

Ось іде гармоніст Кисляков. Він у плисовій безрукавці, у червоній шовковій сорочці, в шароварах, заправлених у шикарні чоботи. Під пахвою в нього гармонія в зеленому мішку, чорненькі вусики позакручувані в стрілки, картуз хвацько підбито набакир, і все обличчя сяє завзяттям і веселошами. Орлов любить його за завзяття, за гру, за веселу вдачу і заздрить його легкому, безтурботному життю.

Віт-таю, Гришо, з перемогою,
З слідами бою на щоці!

Орлов не сердиться на нього за цей жарт, хоч він уже чув його разів з п'ятдесят, та й гармоніст не зо зла говорить це, а просто тому, що жартувати любить.

— Що, брат! знову Плевна була? — питає Кисляков, зупиняючись на хвилинку перед шевцем.— Ех ти, Гриня, спіла диня! Ішов би ти туди, куди всім нам дорога... Ключули б ми з тобою.

— Я скоро,— не підводячи голови, говорить Орлов.

— Жду й страждаю за тобою...

Незабаром іде й Орлов.

Тоді з підвалу, держачися за стіни, виходить ма-

ленька, повна жінка. Голова у неї щільно закутана хусткою, з відтулини на обличчі дивиться тільки одне око, смуга щоки й лоба. Похитуючись, вона йде через двір і сідає на те місце, де сидів її чоловік. Її поява нікого не дивує — до цього звикли, і всі знають, що вона просидить тут аж доти, поки Гришка, п'яний і настроений на покаяний лад, не прийде з шинку. Вона виходить у двір тому, що в підвалі душно, і для того, щоб звести вниз по сходах п'яного Гришку. Сходи — напівгнилі й круті; якось Гришка упав з них і вивихнув собі руку, так що тижнів два не працював, і за цей час, щоб прожити, вони заставили майже всі манатки.

З тої пори Матрьона й піджидала його.

Інколи хто-небудь з двору підсідав до неї, найчастіше Левченко — вусатий унтер-офіцер у відставці, розсудливий і поважний хохол з гладенько обстриженою головою і сизим носом. Він сідає і, позіхаючи, питає:

— Знову побилися?

— А тобі що? — недружелюбно й запально говорить Матрьона.

— Та нічого! — пояснює хохол, і після того обоє вони довго мовчать.

Матрьона важко дихає, і в грудях у неї щось хрипить.

— І чого ви все воюєте? Що б вам ділити? — починає міркувати хохол.

— Наше діло... — коротко говорить Матрьона Орлова.

— Ваше, це так, — погоджується Левченко, киваючи головою.

— Так чого ж ти лізеш до мене? — резонно відповідає Орлова.

— Ху ти, яка! Слова їй не скажи! Як подивлюсь я на вас — пара ви з Гришкою! Батогами б вас лупцювати треба щодня — раз вранці і раз увечері — от що! Були б тоді обоє не такі їжаки...

І, роздратований, він іде геть від неї, з чого вона дуже рада: у дворі давно вже ходить поголос, що хохол не даремно до неї ластиться, вона люта на нього, на нього і на всіх людей, які лізуть не в своє діло. А хохол іде в куток двору прямою солдатською ходою, бадьорий і сильний, незважаючи на свої сорок років.

От звідкись йому під ноги підвертається Чижик.

— Вона теж, дядечку, редька, Орлиха ота! — півго-

лосом каже він Левченкові, підморгуючи туди, де сидить Матрьона.

— От я тобі таку пропишу, де слід, редьку! — посміхаючись у вуса, погрожує хохол. Він любить моторного Чижика і уважно слухає його, знаючи, що Чижикові відомі всі таємниці двору.

— Біля неї не обрибишся, — не звертаючи уваги на погрозу, пояснює Чижик. — Максимка-малляр пробував, так вона його так мазонула! Я сам чув — здорово! Прямо по пиці, як по барабану!

Напівдитина, напівдорослий, незважаючи на свої дванадцять років, жвавий і вразливий, він, як губка вологу, жадібно вбирає в себе бруд життя, яке оточує його, на лобі в нього вже є тоненька зморшка, ознака, що Сенька Чижик думає.

...У дворі темно. Над ним сяє, увесь у блиску зірок, квадратний клопоть синього неба, і, оточений високими стінами, двір здається глибокою ямою, коли з нього дивишся вгору. В одному кутку цієї ями сидить маленька жіноча постать, одпочиваючи від побоїв, чекаючи п'яного чоловіка...

Орлови були одружені четвертий рік. Була в них дитина, та, проживши з півроку, померла; вони обоє не довго тужили за нею, заспокоївшись в надії мати другу.

Підвал, де вони жили, — велика, довгаста, темна кімната з склепистою стелею. Прямо біля дверей — велика вариста піч, чолом до вікон; між нею та стіною — вузький прохід у квадрат, освітлений двома вікнами, що виходили в двір. Світло падало з них у підвал скісними, мутними смугами, у кімнаті було вогко, глухо і мертво. Життя билося десь там нагорі, а сюди залітали від нього тільки глухі, невиразні звуки, що падали разом з пилом в яму до Орлових безбарвними уривками. Проти печі, під стіною — дерев'яне двоспальне ліжко за ситцьовою запоною, жовтою, з рожевими квітами; біля другої стіни — стіл, на ньому пили чай і обідали, а між стіною і ліжком, у двох смугах світла, подружжя працювало.

По стінах ліниво мандрували таргани, об'їдаючи хлібний м'якуш, яким були поприклеювані до штукатурки картини з журналів; сумовиті мухи літали всюди, нудно

дзижчали, і засиджені ними картинки дивилися темними плямами з брудносірого фону стін.

День Орлових починався так: годині о шостій ранку Матрьона прокидалася, умивалася і наставляла самовар, не раз покалічений в розпалі бійки і весь укритий латками з олова. Поки закипав самовар, вона прибирала в кімнаті, ходила в крамничку, потім будила чоловіка; він вставав, умивався, а самовар уже стояв на столі, шиплячи й курликаючи. Сідали пити чай з білим хлібом, якого з'їдали вдвох фунт.

Григорій працював добре, і робота в нього була завжди, за чаєм він розподіляв її. Він робив чисту роботу, що вимагала руки майстра, жінка сукала дратву, підклеювала піднаряд, ставила набійки на стоптані каблукки та іншу дрібну роботу. За чаєм обговорювали обід. Взимку, коли треба їсти більше, це було досить цікаве питання; влітку з економії піч топили тільки у свята, їли ж переважно окрошку з квасу, додаючи цибулю, солону рибу, інколи м'ясо, зварене в кого-небудь у дворі. Кінчивши чай, сідали працювати: Григорій на діжечку, оббиту шкірою і з розколиною збоку, жінка поруч нього — на низенький ослінчик.

Спочатку працювали мовчки — про що їм було говорити? Перекинуться парою слів, що стосуються роботи, і мовчать по півгодини й більше. Стукотить мологок, шипить дратва, протягувана крізь шкіру. Григорій інколи позіхне і неодмінно закінчить позіх протяжним ревом або виттям. Матрьона зітхає. Інколи Орлов заводив пісню. Голос у нього різкий, з металічним тембром, але співати він уміє. Слова пісні то збиралися в жалісний і швидкий речитатив і, начебто боячись не договорити того, що хотіли сказати, рвучко виривалися з його грудей, то, раптом розтягаючись у сумні зітхання — з викриком «ех!», — тужні й гучні, летіли з вікна у двір. Матрьона підтягала чоловікові м'яким контральто. Обличчя в обох ставали задумливі й сумні, темні очі Гришки поймалися вологою. Дружина його, поринувши у звуки, якимось тупіла, сидячи неначе в напівсні і похитуючись з боку в бік, а інколи вона неначе захлиналася піснею, розриваючи середину ноти паузою, і знову ведучи її в унісон чоловіковому голосу. Обое вони, співаючи, не почували присутності одне одного, стараючись вилити в чужих словах порожнечу й нудьгу свого темного життя, хотіли, можливо,

оформити цими словами ті напівусвідомлені думки й відчуття, які зароджувалися в їх душах.

Часом Гришка імпровізував:

Е-ох, ти, жи-иття... ех, да ти, життя мое розпрокляте...
Да ти, журба-а! Ех, да ти, журба моя проклятая,
Проклятушая журба-а!..

Матрьоні ці імпровізації не подобалися, і вона звичайно в таких випадках питала його:

— Чого ти завив, як пес перед покійником?

Він чомусь одразу ж сердився на неї:

— Тупориле хрюкало! Що ти можеш розуміти? Кікі-мора болотяна!

— Вив, вив, та й загавкав...

— Мовчати твоє діло! Я хто — підмайстер, чи що, твій, що ти мені рацеї начитувати сунешся, га?..

Матрьона, бачачи, що в нього напружуються жили на шиї і очі палають гнівом, — мовчала, мовчала довго, демонстративно не відповідаючи на запитання чоловіка, гнів якого згасав так само швидко, як і спалахував.

Вона одверталася від його поглядів, що шукали замирення з нею, чекали її посмішки, і вся була повна трепетного почуття ляку, що він знову розсердиться на неї за цю гру з ним. Але водночас сердитися на нього і бачити його поривання до миру з нею для неї було приємно, — адже це значило жити, думати, хвилюватися...

Обое вони — молоді й здорові люди — любили одне одного і пишалися одне одним. Гришка був такий сильний, запальний, вродливий, а Матрьона — біла, повна, з вогником у сірих очах, — «дебела молодичка», — говорили про неї в дворі. Вони любили одне одного, але їм було нудно жити, у них не було вражень і інтересів, які могли б дати їм змогу спочити одне від одного, задовольняли б природну потребу людини — хвилюватися, думати, — взагалі жити. Коли б у Орлових була життєва мета — хоч би складання прошей копійка до копійки — тоді, без сумніву, їм жилося б легше.

Та в них не було й цього.

Постійно один у одного перед очима, вони звикли одне до одного, знали всі слова й жести одне одного. День ішов за днем і не вносив у їх життя майже нічого, що розважало б їх. Інколи, у свята, вони ходили в гості до таких самих убогих духом, як самі, інколи до них

приходили гості, пили, співали, часом — билися. А потім знову один по одному тяглися одноманітні дні, як кільця невидимого ланцюга, що обтяжував життя цих людей роботою, нудьгою і безглуздим роздратуванням одне проти одного.

Іноді Гришка казав:

— От так життя, відьма його бабуся! І навіщо тільки воно мені далось? Робота та нудьга, нудьга та робота...— І, помовчавши, з піднятими до стелі очима, з мінливою усмішкою, він казав далі: — Народила мене мати з ласки божої,— супроти цього нічого не скажеш! Навчився я діла... оце от навіщо? Чи крім мене мало шевців? Ну, гаразд, швець, а далі що? Яка з цього для мене радість?.. Сиджу в ямі й шию... Потім помру. От, кажуть, холера... Ну й що ж? Жив Григорій Орлов, шив чоботи— і помер від холери. В чому ж тут сила? І навіщо це потрібно, щоб я жив, шив і помер, га?

Матрьона мовчала, почувавши в чоловікових словах щось страшне; інколи вона просила його не говорити таких слів, тому що вони проти бога, який уже знає, як улаштувати людині життя. А інколи, будши в поганому настрої, вона скептично казала чоловікові:

— А ти б от не пив сивухи — і жилося б тобі веселіше, і не лізли б у голову такі думки. Інші живуть — не скаржаться, а складають грошенята та свої майстерні на них заводять і живуть потім, як пани.

— І виходить, що ти за такі дерев'яні твої слова — чортова личина! Прикинь розумом, хіба я можу не пити, коли в цьому моя радість? Інші! Багато ти їх, інших, отаких удачливих знаєш? А я хіба до одруження такий був? Це, якщо говорити по совісті, то ти мене смокчеш і життя мені тісниш... У, жаба!

Матрьона ображалася, але відчувала, що чоловік її правий. Коли п'яний, він і веселий і ласкавий,—інші були плодом її фантазії,—і до одруження він був весельчак, цікавий і добрий...

«Чому ж це? Невже і справді я йому важка?» — думала вона.

Серце її стискалося від гіркої думки, їй ставало шкода себе і його: вона підходила до нього і ласкаво, любовно зазірала йому в вічі, міцно пригорталася до його грудей.

— Ну, тепер буде лизатися, корова...— похмуро говорив Гришка і вдавав, що хоче відштовхнути її від

себе; та вона вже знала, що він цього не зробить, і ще ближче, ще міцніше пригорталася до нього.

Тоді в нього спалахували очі, він кидав на підлогу роботу і, посадивши жінку собі на коліна, цілував її багато й довго, зітхаючи на всі груди і говорячи півголосом, неначе боячись, що його підслухає хтось:

— Е-х, Мотре! Живемо ми з тобою гай-гай як погано! Як звір'я, гриземося... А чому? Така зірка моя, під зіркою народжується людина, і зірка — доля її!

Та це пояснення не вдовольняло його і, пригорнувши жінку до грудей, він замислювався.

Вони довго сиділи так у мутному світлі й задушливому повітрі свого підвалу. Вона мовчала, зітхаючи, але інколи в такі хороші моменти згадувала незаслужені образи й побої, які зазнала від нього, і вона з тихими сльозами скаржилася йому на нього.

Тоді він, збентежений її ласкавими докорами, ще палкіше пестив її, а вона все більше розливалася в скаргах. Це, нарешті, знову дратувало його.

— Годі скавчати! Мені, може, в тисячу разів болючіше, коли я тебе б'ю. Розумієш? Ну й помовч. Вашій сестрі дай волю, так ви й за горло. Кинь розмови. Що ти можеш сказати людині, якщо їй життя настогидло?

Часом він зм'якшувався під потоком її тихих сліз та приспрасних скарг і сумовито, задумливо пояснював:

— Що я з своєю влачею зроблю? Кривджу я тебе, — це правда. Знаю, що ти в мене одна душа... ну, не завжди я це пам'ятаю. Розумієш, Мотре, буває, що очі б мої на тебе не дивилися! Немов я об'ївся тебе. І підступить мені в той час під серце таке зло — розірвав би я тебе, та й себе за одним заходом. І чим передо мною ти правіша, тим мені більше бити тебе хочеться...

Вона навряд чи розуміла його, але покаяний і ласкавий тон заспокоював її.

— Бог дасть, якось налагодиться, позвикаємо, — говорила вона, не усвідомлюючи, що вони давно вже звикли і вичерпали одне одного.

— От коли б дитина у нас народилася — було б нам краще, — зітхаючи, казала вона. — Була б у нас і розвага і клопіт.

— Так чого ж ти? Народжуй...

— Але ж... при таких твоїх побоях — не можу я при-

нести. Дуже вже ти по животу й по боках боляче б'еш... Хоч би ногами не бив...

— Ну,— похмуро й сконфужено виправдувався Григорій,— хіба можна в такому разі думати, чим, по чому бити треба? Та і я не кат якийсь... не для втіхи б'ю, а з туги...

— І чого вона завелася в тебе, туга ця? — сумно питала Матрьона.

— Доля така, Мотре! — філософствував Гришка.— Доля і характер душі... Дивися,— гірший я за інших, за хохла, наприклад? Одначе, хохол живе і не тужить. Сам він, ні дружини, нікого... Я б здох без тебе... А він нічого! Він курить люльку і посміхається,— задовольняється, диявол, і тим, що люльку курить. А я так не можу... я народився з неспокоєм у серці. Характер у мене такий... як пружина: натиснеш на нього — тремтить... Вийду я, наприклад, на вулицю, бачу те, се, третє, а в мене нічого немає. Це мені прикро. Хохлові — йому нічого не треба, а мені й того прикро, що він, вусатий чорт, нічого не хоче, а я... і не знаю навіть, чого хочу... всього! Н-да... Я сиджу от у ямі, працюю, і нічого немає в мене. Знову ж і ти... Дружина ти мені, а — що в тобі цікавого? Баба, як баба, з усім бабським начинням... Знаю я все в тобі; як ти чхнеш завтра — і те знаю, бо ти вже тисячу разів, може, при мені чхала... Яке ж через це у мене може бути життя і який інтерес? Немає інтересу. Ну, я й іду в трактир, бо там весело.

— А ти навіщо женився? — питала Матрьона.

— Навіщо? — Гришка посміхався.— Чорт мене знає навіщо... не треба було, коли по совісті сказати... У босяки б краще піти... Там хоч голодно, та вільно — іди куди хочеш! Розгулуй по всій землі!..

— Так іди, а мене відпусти на волю,— казала Матрьона, ладна розревітися.

— Це куди? — значливо питав Гришка.

— А мое діло.

— Ку-уди? — І очі в нього зловісно розгорялися.

— Не кричи,— не боюся...

— Може, нагляділа собі кого? Кажи!

— Пустити!

— Куди пустити? — ревів Гришка.

Він уже держав її за волосся, збивши хустку з її голови. Побої озлобляли її, зло ж давало їй велику на-

солоду, збуджуючи всю її душу, і вона, замість того, щоб двома словами загасити його ревності, іще більше під'юджувала його, усміхаючись йому в обличчя багатозначними усмішками. Він розлючувався та бив її, нещадно бив.

А вночі, коли вона, вся поламана й пом'ята, стогнучи, лежала на постелі рядом з ним, він скося дивився на неї і важко зітхав. Йому було погано, совість мучила його, він розумів, що його ревності не мають підстав і що він даремно побив її.

— Ну, годі вже,— сконфужено говорив він.— Хіба я винен? І ти теж хороша! Замість того, щоб мене уговорити — під'юджуєш. Навіщо це тобі треба?

Вона мовчала, але — вона знала навіщо, знала, що тепер її, побиту й покривджену, чекають його любощі, пристрасні й ніжні любощі примирення. За це вона ладна була щодня платити болем в побитих боках. І вона плакала вже від самої тільки радості чекання, перш ніж чоловік устигав торкнутися до неї.

— Ну, годі, Мотре! Ну, серденько, га? Годі, прости вже! — Він гладив її волосся, цілував її і скрипів зубами від гіркоти, що сповнювала все його ество.

Вікна в них були одчинені, але небо затуляла капітальна стіна сусіднього будинку, і в кімнаті їхній, як завжди, було темно, душно і тісно.

— Ех, життя! Каторго ти чудова! — шепотів Гришка, не вмівчи висловити те, що з болем відчував.— Від ями це, Мотре. Що ми? Неначе ще до смерті в землю поховані...

— Переїдьмо на іншу квартиру,— кризь солодкі сльози пропонувала Матрьона, розуміючи його слова буквально.

— Е-ех! Не те, тітонько! Хоч на горище залізь, все в ямі будеш... не квартира — яма... життя — яма!

Матрьона замислювалася і знову говорила:

— Бог дасть, може, й налагодиться...

— Так, налагодиться... Часто ти це кажеш. А діло в нас, Мотре, не на краще йде... Скандали все частішають,— розумієш?

Це була правда. Проміжки межі їх сварками все меншали, і от, нарешті, кожної суботи ще зранку Гришка вже настроювався вороже до своєї дружини.

— Сьогодні увечері пошабашу і в трактир до Лисого... Нап'юся...— оголошував він.

Матрьона, дивно мружачи очі, мовчала.

— Мовчиш? І вже мовчи собі, ціліша будеш,— попереджав він.

Протягом дня він з озлобленням, яке зростало в міру наближення вечора дедалі більше, кілька разів нагадував їй про свій намір напитися, почував, що їй боляче це чути, і, бачачи, як вона, зосереджено мовчазна, з твердим блиском в очах, готова боротися, ходить по кімнаті, ще більше розлючувався.

Увечері вісник їх нещастя, Сенька Чижик, оголошував про «страженіє».

Побивши дружину, Гришка зникав інколи на цілу ніч, інколи не приходив і в неділю. Вона, вся в синяках, зустрічала його сувора, мовчазна, але повна прихованого жалю до нього, обірваного, часто теж побитого, в грязі, з налитими кров'ю очима.

Вона знала, що йому треба похмелитися, і в неї вже було припасено півпляшки горілки. Він теж знав це.

— Дай чарочку,— хрипко просив він, пив дві-три і сідав працювати...

День минав у нього в докорах сумління; часто він не зносив їх гостроти, кидав роботу і лаявся страшними лайками, бігаючи по кімнаті або валяючись на ліжку. Мотря давала йому час перекипіти, тоді вони мирилися.

Раніше це примирення мало в собі багато гострого й солодкого, та від часу все це поволі мидихалося, і мирилися вже майже тільки тому, що незручно ж було мовчати всі п'ять днів аж до суботи.

— Зіп'єшся ти,— зітхаючи, говорила Мотря.

— Зіп'юся,— підтверджував Гришка і спльовував набік з виглядом людини, якій байдужісінько, спитися чи не спитися.— А ти від мене втечеш,— доповнював він картину майбутнього, допитливо дивлячись їй у вічі.

Вона з якогось часу стала опускати їх, чого раніше не робила, а Гришка, бачачи це, зловісно хмурих брови і тихенько скреготав зубами. Але, потай від чоловіка, вона поки ще ходила до гадалок та ворожбиток, приносячи від них приворотне зілля і вуглинки. А коли все це не допомогло, вона відслужила молебень святому великомученикові Воніфатію, що допомагає від запою, і протягом всієї відправи, стоячи на колінах, гірко плакала, беззвучно ворущачи тремтячими губами.

І все частіше й частіше вона відчувала до чоловіка дику й холодну зненависть, що збуджувала в ній чорні думки, і все менше жаліла вона цю людину, яка три роки тому так збагатила її життя веселим сміхом, пестощами, любовними розмовами.

Так день у день жили ці, по суті, непогані люди, жили, чекаючи чогось такого, що остаточно, вщент розіб'є їх болісно-безглузде життя...

Якось у понеділок, вранці, коли Орлови пили чай, на порозі їх невеселого житла з'явилася поважна постать поліцейського. Орлов швидко підвівся і, намагаючись відновити в своїй похмільній голові події останніх днів, мовчазно втупівся в гостя мутними очима, повний найгірших чекань. Дружина його дивилася лякливо і докірливо.

— Сюди, сюди,— запрошував когось поліцейський.

— Темно, як у ковбані, чорт би забрав купця Петунникова,— пролунав молодий і веселий голос, і в підвал увійшов студент у білому кітелі, з кашкетом у руці, гладенько обстрижений, з великим загорілим лобом, веселими карими очима, що сміхотливо поблискували з-під окулярів.

— Здрастуйте! — вигукнув він баском.— Честь маю представитися — санітар! Прийшов подивитися, як поживаєте... і понюхати ваше повітря — повітря у вас важке!

Орлов вільно зітхнув і привітно посміхнувся. Йому зразу сподобався студент: обличчя в нього було таке здорове, рожеве, лагідне, вкрите на щоках і підборідді руським пухом. Все воно усміхалося якоюсь особливою, ясною усмішкою, від якої в підвалі Орлових стало неначе світліше й веселіше.

— Ну, панове хазяї! — без пауз говорив студент,— помийницю виливайте частіше, а то від неї йде цей дух несмачний. Я вам, тітусю, порадив би мити її частіше. А у вас, дядечку, чому такий нудний вигляд? — звернувся він до Орлова і тут-таки, схопивши його за руку, став мацати пульс.

Жзавість студента трохи збентежила Орлових. Матрьона розгублено усміхалася, мовчки оглядаючи його, Григорій усміхався недовірливо.

— Животики у вас як поживають? — питав той.— Розкажіть, не соромтеся,— діло житейське, а коли хоч

трохи щось негаразд, ми вас наділимо всякими кислими ліками, і все як рукою зніме.

— Ми нічого... при доброму здоров'ї,— сказав Григорій, посміхаючись.— А якщо я не тее... так це тільки зовні... бо,— якщо правду казати,— з похмілля я трохи.

— Тож-бо я носом чую, що немовби ви, хазяїне, трохи-трохи випили вчора — одну крапельночку, знаєте...

Він так кумедно промовив це і так скривився при цьому, що Орлов так і пирснув сміхом. Матрьона теж сміялася, затуляючи рот фартухом. Найвеселіше і найгучніше за всіх сміявся сам студент, він же скоріше за всіх і перестав. Коли розправилися викликані сміхом складки шкіри навколо рота й очей, обличчя його, просте й одкрите, стало ще простіше.

— Випити робочій людині годиться, якщо в міру, але— у теперішній час краще зовсім утриматися від випивки. Чули, яка хвороба ходить між людьми?

І вже серйозно, зрозумілою мовою, він почав розповідати Орловим про холеру і про засоби боротьби з нею. Говорив і ходив по кімнаті, то мацаючи стіну рукою, то зазираючи за двері, в куток, де висів рукомийник і стояло відерце з помями, навіть нагнувся до підпічка і понюхав, чим з нього пахне. Голос у нього раз у раз зривався з басових нот на тенорові, прості слова його розмови якось самі собою, без зусилля слухачів, одно по одному щільно вкладалися в їх пам'яті. Ясні очі його горіли, і увесь він був пройнятий запалом своєї молододі пристрасті до діла.

Григорій з усмішкою цікавості стежив за ним. Матрьона раз у раз пирскала носом, поліцейський зник.

— Тож про чистоту подбайте сьогодні ж, хазяї. Тут поряд з вами будівництво, мулярі вам на п'ятак скільки завгодно вапна дадуть. А від випивки треба втримуватися, хазяїне... Ну, поки що до побачення... Я ще забіжу до вас...

Він зник так само швидко, як з'явився, залишивши спогадом про свої веселі очі задоволені усмішки на обличчях Орлових,— вони були збентежені наскоком свідо-мої енергії в їх темне життя.

— А-яй! — промовив Григорій, хитаючи головою.— От так — хімік! А про них кажуть, що вони отруюють народ! Та хіба людина з таким обличчям буде таке робити?.. Ні, тут зовсім відкрито прийшов і зразу — нате вам, ось

який я! Вапно — хіба це шкодить? Лимонна кислота — що таке? Просто кислота й більш нічого! І головне — чистота скрізь, у повітрі, на підлозі, в помийниці... Ах, чорти! Отруювачі, кажуть... Отакій ширий хлопець, га? Робочій, каже, людині в міру випити завжди слід... чуєш, Мотре? Ану лишень націди мені чарочку,— є ще?

Вона дуже охоче налила йому півчашки горілки з пляшки, яку невідомо звідки взяла.

— Цей справді хороший... повертає до себе,— сказала вона, усміхаючись при згадці про студента.— А інші, всякі — хто їх знає? Може, й справді найнято їх...

— Для чого ж найнято і ким знову ж? — вигукнув Григорій.

— Для людського винищення... Кажуть, що бідного люду дуже багато, і вийшло розпорядження — труїти зайвих,— сказала Матрьона.

— Хто це говорить?

— Всі говорять. Куховарка, що в малярів, казала та й багато інших...

— І дурні! Та яка ж вигода? Ти подумай: лікують! Це як розуміти? Ховають! Це хіба не збитки? Теж потрібна труна, могила і всяке таке... Все йде за рахунок казни... Дур-рниця! Коли б схотіли зробити очистку і зменшення людей, то взяли б та й позасилали їх в Сибір — там місця для всіх вистачить! Або на безлюдні острови... І наказали б там працювати. От тобі й очистка, і дуже навіть вигідно... Тому що безлюдний острів ніякого прибутку не дасть, якщо не засадити його людьми. А казні — прибуток найперша річ, значить, морити людей та ховати їх на свій рахунок їй не з руки... Зрозуміла? І знову ж студент... бешкетник він, це так, але він більше про бунт, а щоб людей морити... ні-і, його для такої гри не купиш за всі мідні! Хіба зразу не видно, що він на цю справу нездатний? Пика у нього не того калібру...

Цілий день вони говорили про студента і про все, що він розповів їм. Згадували його сміх, його обличчя, згадали, що в нього на кітелі неvistачало одного гудзика, і мало не полаялися з-за питання: «з якого ж боку грудей?» Матрьона уперто твердила, що з правого, її чоловік говорив — з лівого і вже двічі міцно лайнув її, але вчасно згадавши, що, наливаючи в чашку горілки, жінка не підняла дно пляшки вгору, поступився. Потім вирішили з завтрашнього дня взятися до запровадження в

себе чистоти і знову, обвіяні чимось свіжим, продовжували розмовляти про студента.

— Ні, який проноза! — захоплювався Григорій.— Прийшов,— неначе десять років знайомі... Обнюхав усе, розказав і... більш нічого! Ні крику, ні галасу, хоч і він начальство теж... А, хай тобі всячина! Розумієш, Матрьоно, тут, брат, є про нас піклування. Зразу видно... Хочуть нас зберегти цілими, а не то, що... Це все дурниці, про помір,— баб'ячі казки! Живіт, говорить, як працює?.. А якщо помір, то на чорта йому знати про стан живота? А як він до пуття розказав про отих... як їх? дияволів, котрі заповзають у кишки, га?

— Якись мов небилиці,— усміхнулася Матрьона.— Мабуть, це тільки для страху, щоб про чистоту старався народ...

— Ну, там хто їх знає, може й правда... від сирості ж черва заводиться. Ах ти, чорт! Як їх, отих кузьок? Небилиці? Ні... На язика вертиться слово, не піймаю...

Вони і коли спати лягли, все ще говорили про подію з тим наївним піднесенням, з яким діти діляться між собою першим гостро пережитим враженням. Так вони й послули серед розмови.

Вранці їх розбудили. Біля ліжка стояла огрядна куховарка малярів, і її завжди червоне повне обличчя проти звичайного було сіре й витягнене.

— Чого вилежуєтесь? — поквапливо говорила вона, якимось особливо шльопаючи товстими губами.— Холера ж у нас у дворі... Одвідав господь! — І вона раптом заплакала.

— Ах, ти — брешеш? — вигукнув Григорій.

— А я й помийниці звечора не винесла,— винувато сказала Матрьона.

— Я, любі ви мої, хочу розрахунок узяти. Піду я... Піду... в село,— говорила куховарка.

— Кого забрало? — спитав Григорій, підводячись з ліжка.

— Гармоніста! Вночі схопило... І схопило, людоньки добрі, прямо за живіт, мовби від миш'яку буває...

— Гармоніст? — бурмотів Григорій. Йому не вірилося. Такий веселий, завзятий парубок, вчора він пройшов через двір таким самим павичем, як і завжди.— Піду, гляну,— вирішив Орлов, недовіриливо посміхаючись.

Обидві жінки злякано скрикнули:

— Гришо, зараза ж бо!

— Що ти, голубе, куди ти?

Григорій міцно вилаявся, всунув ноги в опорки і, розкуйовджений, з розстебнутим коміром сорочки, пішов до дверей. Дружина схопила його ззаду за плече, він почув, що рука її тремтить, і раптом розізлився чомусь.

— У пику дам! Геть! — гримнув він і пішов, штовхнувши жінку в груди.

У дворі було тихо й порожньо. Григорій, ідучи до дверей гармоніста, одночасно відчував озноб страху і гостре вдоволення від того, що з усіх мешканців будинку один він сміливо йде до хворого. Це вдоволення ще більше посилювалося, коли він помітив, що з вікон другого поверху на нього дивляться кравці. Він навіть свиснув, хвацько труснувши головою. Та біля дверей в комірчину гармоніста на нього чекало маленьке розчарування в образі Сеньки Чижика.

Прочинивши двері, він всунув свій гострий ніс в утворену щілину і, за своїм звичаєм, спостерігав, захоплений до такої міри, що обернувся тільки тоді, коли Орлов смикнув його за вухо.

— От скрючило його, дядечку Григорій, — пошепки заговорив він, піднявши до Орлова свою замурзану мордочку, ще більше загострену переживаним враженням. — І мовби розсохся він, — як дірява бочка, — їй-богу!

Орлов, охоплений смердючим повітрям, стояв і мовчки слухав Чижика, намагаючись зазирнути одним оком в щілину непричинених дверей.

— Води дати йому напитися, дядечку Григорій? — запропонував Чижик.

Орлов глянув у хлопчичове обличчя, збуджене майже до нервового дрижання, і сам відчув вибух збудження.

— Неси води! — скомандував він Чижикові і, сміливо відчинивши двері, зупинився на порозі, трохи подавшись назад.

Крізь туман в очах Григорій бачив Кислякова: гармоніст у своєму парадному костюмі лежав грудьми на столі, міцно вчепившись в нього руками, і його ноги в лакованих чоботах мляво совалися по мокрій підлозі.

— Хто це? — спитав він хрипко й апатично, неначе голос його полиняв.

Григорій підбадьорився і, обережно ступаючи по підлозі, пішов до нього, намагаючися говорити бадьоро і навіть жартівливо.

— Я, брат, Митрію Павловичу... А ти що — перебрав, чи що, вчора? — Він уважно, боязко і з цікавістю розглядав Кислякова і не пізнавав його.

Обличчя у гармоніста все загострилось, вилиці випиналися двома різкими кутами, очі глибоко позападали і, оточені зеленастими плямами, були дивно нерухомі, мутні. Шкіра на щоках такого кольору, якою вона буває у покійників в гарячий, літній час; мертво, страшне обличчя, і тільки повільні рухи щелеп доводили, що воно ще живе. Нерухомі очі Кислякова довго дивилися в обличчя Григорієві, і той погляд наганяв на нього жах. Навіщось обмацуючи свої боки руками, Орлов стояв кроків за три від хворого і відчував, що його неначе хто схопив за горло вогкою і холодною рукою, схопив і повільно душить. Йому схотілося мерщій піти з цієї кімнатки, раніше такої світлої і затишної, а тепер пройнятої задушливим запахом гнилі і дивним холодом.

— Ну...— почав був він, готуючись відступати. Але сіре обличчя гармоніста дивно ворухнулося, губи, вкриті чорною смагою, розкрилися, і він сказав своїм беззвучним голосом:

— Це... я... помираю...

Невимовна байдужість трьох його слів віддалася в голові і грудях Орлова, як три тупі удари. З безглуздою гримасою на обличчі він повернувся до дверей, але назустріч йому влетів Чижик з відром у руці, задиханий і увесь в поту.

— Осьдечки — з колодязя Спиридонова,— не давали, чорти...

Він поставив відро на підлогу, кинувся кудись в кут, знову з'явився і, подаючи склянку Орлову, продовжував торохтіти:

— У вас, кажуть, холера... Я кажу, ну, так що? І у вас буде,— тепер вона вже піде чесати, як у слобідці... Так — він мене як торохне по довбешці!..

Орлов узяв склянку, набрав з відра всди і за одним разом випив її. У вухах його лунали мертві слова:

«Це... я... помираю...»

А Чижик в'юном вертівся навколо нього, почувуючи себе якраз у своїй сфері.

— Дайте пити,— сказав гармоніст, сунучись по підлозі разом із столом.

Чирик підскочив до нього і підніс до чорних губів його склянку води. Григорій, прихилившись до стіни біля дверей, неначе крізь сон слухав, як хворий голосно втягав у себе воду; потім почув пропозицію Чирика роздягти Кислякова і покласти його в ліжку, потім розлігся голос малярської куховарки. Її широке обличчя, з виразом страху і співчуття, дивилося знадвору в вікно, і вона говорила плаксивим тоном:

— Дати б йому сажі голландської з ромом: на склянку чайну — сажі дві обідні ложки, та рому по вінця.

А хтось невидимий запропонував оливи з огірковим розсолем і царською водкою.

Орлов раптом відчув, як важка, гнітюча пільма всередині його освітлюється якимсь спогадом. Він міцно потер собі лоба, немов бажаючи посилити яскравість того світла, і раптом швидко вийшов геть, пробіг через двір і зник на вулиці.

— Матінко! Шевця схопило! До лікарні побіг,— крикливо-плачучим голосом пояснила куховарка його втечу.

Матрьона, що стояла поруч неї, подивилася широко розкритими очима і, пополотнівши, вся затряслася.

— Брешеш ти,— хрипко сказала вона, ледве ворущачи білими губами,— Григорій цією поганою хворобою не захворіє,— не піддасться!

Та куховарка, тужливо голосячи, вже зникла кудись, і через п'ять хвилин на вулиці біля будинку купця Петунникова глухо гуділа купка сусідів і прохожих. На всіх обличчях відбивалися ті ж самі почуття: збудження, безнадійний смуток і щось зле, що поступалося інколи місцем удаваному завзяттю. З двору до юрби і назад раз у раз літав Чирик, виблискуючи босими ногами і розповідаючи про хід подій в кімнаті гармоніста.

Публіка, тісно збившись в купу, наповнювала курне й пахуче повітря вулиці глухим гулом свого гомону, а інколи крізь нього прохоплювалася міцна лайка, люта й безглузда.

— Дивіться — Орлов!

Орлов під'їхав до воріт на передку полотняної хури, якою правив похмурий чоловік, увесь одягнений в біле. Він гримнув глухим басом:

— Геть з дороги!

І поїхав прямо на людей.

Вигляд цієї хури і окрик її візничі мовби придушили підвищений настрій глядачів — всі зразу потемніли, багато хто швидко пішов.

Слідом за хурою прийшов студент, знайомий Орлових. Кашкет у нього з'їхав на потилицю, з лоба котився піт, на ньому була надіта якась довга мантия, сліпучо біла, і спереду на її подолі красувалася велика, кругла дірка з рудими краями, очевидно, щойно чимось пропалена.

— Ну, де хворий? — голосно питав він, скося позираючи на публіку, що зібралася в куточку біля воріт, — люди зустріли його недоброзичливо.

Хтось гучно сказав:

— Ач, який кухар!

Другий голос тихше і зловісно пообіцяв:

— Чекай, він тебе почастиє!

Знайшовся, як завжди в натовпі, жартівник.

— Він тобі дасть такий суп, що в тебе лопне пуп!

Розлігся сміх, невеселий, затемнений боязкою підозрою.

— Але ж от самі вони не бояться зарази, — як це розуміти? — багатозначно спитав чоловік з напруженим обличчям і поглядом, повним зосередженої злоби.

Обличчя людей потемніли, гомін став глухіший...

— Несуть!

— А Орлов! Ах, собака!

— Не боїться?

— Йому що? Пияк...

— Обережніше, обережніше, Орлов! Піднімайте вище ноги... Так! Готово! Гайда, Петре! — командував студент. — Я скоро приїду. Ну, пане Орлов, я попрошу вас допомогти мені знищити тут заразу... До речі, про всяк випадок, ви навчіться, як це робити... Згодні?

— Можу, — сказав Орлов, озираючися навколо і відчуваючи приплив гордості.

— І я теж можу, — сказав Чижик.

Він провів сумну хуру за ворота і повернувся саме вчасно, щоб запропонувати свої послуги. Студент крізь окуляри подивився на нього.

— Ти хто будеш, га?

— Із малярів, — в учнях... — пояснив Чижик.

— А холери боїшся?

— Я? — здивувався Сенька.— Отаке! Я — нічого не боюся!

— Н-ну? Здорово! Так от що, братці.— Студент присів на бочку, що лежала на землі, і, похитуючися на ній, став говорити про необхідність для Орлова й Чижика добре помитися.

До них підійшла Матрьона, боязко усміхаючись. За нею куховарка, що витирала мокрі очі засмальцьованим фартухом. Через якийсь час обережно, як кішки до горобців, до цієї групи підійшло ще кілька чоловік. Біля студента зібралось тісне коло чоловік з десять, і це запалило його. Стоячи в центрі людей, швидко жестикулюючи, він, то викликаючи усмішки на обличчях, то зосереджену увагу, то гостру недовіру і скептичні смішки, почав щось на зразок лекції.

— Найголовніше при всіх хворобах — чистота тіла й повітря, яким ви дихаєте,— запевняв він своїх слухачів.

— О, господи! — гучно зітхала малярська куховарка.— Від наглої смерті Варварі великомучениці треба молитися...

— І в тілі і в повітрі живуть, однак теж помирають,— сказав один із слухачів.

Орлов стояв поруч своєї жінки і дивився в обличчя студентові, про щось думаючи. Його смикнули за сорочку.

— Дядечку Григорію! — шепнув Сенька Чижик, поблискуючи палаючими, як жар, очима,— тепер ось помре Митрій Павлович, рідних у нього немає... кому ж гармонія дістанеться?

— Відчепись, чортеня! — відмахнувся Орлов.

Сенька відійшов набік і втупився у вікно кімнатки гармоніста, шукаючи в ній щось жадібним поглядом.

— Вапно, дьоготь,— голосно перераховував студент.

Ввечері того неспокійного дня, коли Орлови сіли пити чай, Матрьона з цікавістю спитала у чоловіка:

— Ти допіру куди ходив із студентом?

Григорій подивився їй в обличчя затуманеними, чужими очима, не відповідаючи.

Десь опівдні, кінчивши мити кімнату гармоніста, Григорій пішов кудись із санітаром, повернувся годині о

третій задуманий, мовчазний. ліг на ліжко і аж до чаю лежав горілиць, не промовивши за весь час і слова, хоч дружина багато разів намагалася викликати його на розмову. Він навіть не налаяв її,— це було дивно, незвично і буджувало її.

Інстинктом жінки, все життя якої зосередилося на чоловікові, вона підозривала, що його поійняло щось нове, їй було боязко і тим жагучіше хотілося знати, що з ним?

— Ти, може, нездужаєш, Гришо?

Григорій злив з блюдечка у рот останній ковток чаю, витер рукою вуса, не хапаючись підсунув жінці порожню склянку і, нахмуривши брови, заговорив:

— Ходив я з студентом у барак...

— У холерний? — вигукнула Матрьона і тривожно, знизивши голос, спитала: — Багато там їх?

— П'ятдесят три з нашим... Декотрі поправляються... Ходять... Жовті, худі...

— Холерні? А може, ні?.. Інших яких-небудь підсунули туди для виправдання: от, мовляв, дивіться, виліковуємо!

— Ти дурна! — рішуче сказав Григорій і люто блиснув очима.— Усі ви тут колоди! Неосвіченість і дурість — більш нічого... Здохнеш з вами при такому вашому нещасті... Нічого ви не можете розуміти,— він різко підсунув до себе знову налиту склянку і замовк.

— Де це ти навчився так? — ехидно спитала Матрьона і зітхнула.

Він помовчав, задумливий, неприступно суворий. Загасаючий самовар тяг пискливу мелодію, повну дратівливої нудьги, у вікна знадвору віяло запахом олійної фарби, карболки і розворушеної помийної ями. Напівприсмерк, писк самовара і запахи — все щільно зливалось одне з одним, чорне жерло печі дивилося на подружжя так, неначе почувало себе призваним проковтнути їх при слушній нагоді. Чоловік і жінка гризли цукор, брязкали посудом, ковтали чай. Матрьона зітхала, Григорій стукав пальцем по столу.

— Чистота небачена! — раптом з роздратуванням заговорив він.— Усі службовці до останнього,— в білому. Хворі раз у раз у ванни лізуть... Вином їх напувають,— два з половиною пляшка! Страви... від самого запаху ситий будеш... Поводження з усіма — материнське.... Н-да... Звольте зрозуміти: живеш на землі, ні один чорт навіть і

плюнути на тебе не хоче, не то щоб зайти інколи і спитати — що, як, і взагалі — яке життя? до душі воно людині чи по її душу? А почнеш помирати — не тільки не дозволяють, але навіть у збитки вводять себе. Бараки... вино... два з половиною пляшка! Невже немає у людей догадки? Адже бараки й вино величезних грошей коштують. Хіба цих самих грошей не можна на поліпшення життя використовувати, — кожного року по кілька?

Дружина не намагалася зрозуміти його слова, їй досить було почувати, що вони нові, і вона безпомилково робила з цього висновок: у Григорія в душі твориться щось недобре для неї. Вона скоріше хотіла дізнатися, — як це торкнеться її? В цьому бажанні була і боязнь, і надія, і щось вороже чоловікові.

— Там, мабуть, уже більше за тебе знають, — сказала вона, коли він кінчив, і підбрала губи.

Григорій повів плечем, скоса глянув на неї і, помовчавши, почав у тоні ще більш піднесеному:

— Знають, не знають — це їх діло. Та коли мені, не бачивши ніякого життя, помирати доводиться, про це я можу говорити. Я тобі ось що скажу: такого порядку я більше не хочу, сидіти, чекати, коли прийде холера та мене скрутить, — не згоден. Не можу! Петро Іванович каже: катай назустріч! Доля проти тебе, а ти проти долі, — чия візьме? Війна! Та й по всьому... Значить, — що тепер? А стаю я служителем у барак — і край! Зрозуміла? Прямо в пащу влізу — ковтай, а я буду ногами дригати!.. Двадцять карбованців на місяць платні, та ще нагороду можуть дати... Можна померти?.. це так, але тут ще швидше здохнеш.

Орлов стукнув кулаком по столу так, що увесь посуд підстрибнув.

Матрьона на початку мови дивилася на чоловіка з виразом неспокою і цікавості, а наприкінці її вже поворожому прищулила очі.

— Це студент тобі порадив? — стримано спитала вона.

— У мене свій розум є, — можу зміркувати, — ухилився Григорій від прямої відповіді.

— Ну, а як же зо мною розправитися порадив він тобі? — продовжувала Матрьона.

— З тобою? — Григорій трохи зніяковів, він не встиг подумати про дружину. Звичайно, можна жінку залишити на квартирі, взагалі так роблять, але Матрьону —

небезпечно. За нею потрібне око та око. Зупинившись на цій думці, Орлов похмуро продовжував: — Що ж, будеш тут жити... а я буду платню одержувати... н-да...

— Так,— спокійно сказала жінка і посміхнулася тією багатозначною, жіночою усмішкою, яка зразу може викликати у чоловіка вражаюче в серце почуття ревності.

Орлов, нервозний і чуйний, відчув це, але із самолюбства, не бажаючи виказувати себе, кинув дружині:

— Квак та хрюк — тільки й твоєї мови!..— І насторожився, чекаючи, — що ще скаже вона?

Вона знов усміхнулася цією дратуючою усмішкою і промовчала.

— Ну, то ж як? — спитав Григорій підвищеним тоном.

— Що? — промовила Матрьона, байдуже витираючи чашки.

— Єхидна! Не викручуйся — приб'ю! — скипів Орлов.— Я, може, на смерть іду!

— Не я тебе посылаю, не ходи...

— Ти б рада послати, я знаю! — іронічно вигукнув Орлов.

Вона мовчала. Це лютило його, але Орлов стримав звичний прояв почуття, стримав під впливом преехидної, як йому здавалося, думки, що майнула у нього в голові. Він усміхнувся злорадною усмішкою, кажучи:

— Я знаю, тобі хочеться, щоб я провалився хоч крізь землю. Ну, ще подивимось, чия візьме... егеж! Я теж можу зробити такий хід — що держися!

Він вискочив з-за стола, схопив з вікна картуз і вийшов, залишивши дружину незадоволеною своєю політикою, збентеженою загрозами, із зростаючим почуттям страху перед майбутнім. Вона шепотіла:

— О, господи! Царице небесна! Пресвята богородице.

Вона довго сиділа біля стола, намагаючись угадати, що зробить Григорій? Перед нею стояв вимитий посуд; на капітальну стіну сусіднього будинку, проти вікон кімнати, загасаюче сонце кинуло червонясту пляму; відбита білою стіною, вона проникла в кімнату, і край скляної сахарниці, яка стояла перед Матрьоною, блищав. Наморщивши лоба, вона дивилась на цей кволий відблиск, поки не стомилися очі. Тоді вона, прибравши посуд, лягла на ліжко.

Григорій прийшов, коли було вже зовсім темно. Ще по його кроках на сходах вона догадалася, що чоловік у

доброму настрої. Він вилаяв п'їтму в кімнаті, підійшов до ліжка, сів на нього.

— Знаєш що? — посміхаючись, спитав Орлов.

— Ну?

— І ти підеш на місце!

— Куди? — тремтячим голосом спитала вона.

— В один барак зо мною! — урочисто промовив Орлов.

Вона обняла його за шию і, міцно стиснувши руками, поцілувала в губи. Він не того чекав і відштовхнув її.

«Прикидається...— думав він,— їй, шельмі, зовсім не хочеться разом з ним. Прикидається, ехидна, за дурня вважає чоловіка...»

— Чого радієш? — грубо й підозріло спитав він, відчуваючи бажання скинути її на підлогу.

— А так! — жваво відповіла вона.

— Крути! Знаю я тебе!

— Єруслан ти мій хоробрий!

— Облиш... а то дивися!

— Гришуню ти мій!

— Та ти що, справді?

Коли її пестощі приборкали його трохи, він заклопотано спитав її:

— А ти не боїшся?

— Та ми ж разом будемо,— просто відповіла вона.

Йому приємно було чути це. Він сказав їй:

— Молодець!

І так ущипнув її, що вона заверещала.

Перший день чергування Орлових збігся з сильним впливом хворих, і двом новачкам, що звикли до повільного руху свого життя, було моторошно й тісно серед бурхливої діяльності, що охопила їх. Незграбні, глухі до наказів, пригнічені моторошними враженнями, вони розгубилися, і хоч намагалися працювати, але тільки заважали іншим. Григорій кілька разів відчував, що заслуговує на гострий окрик або догану за своє невміння, але, на великий його подив, на нього не кричали.

Коли один з лікарів, високий чорновусий чоловік з горбатим носом і величезною бородавкою над правою бровою, звелів Григорієві допомогти одному з хворих сісти у ванну, Григорій з такою старанністю схопив хворого під руки, що той навіть крякнув і зморщився.

— А ти, голубе, не ламай його, він і цілий у ванну влізе...— серйозно сказав лікар.

Орлов сконфузився; а хворий, сухий і довгий здоровило, посміхнувся через силу і хрипко сказав:

— Новий... З незвички.

Другий лікар, старик з гострою сивою бородою і блискучими великими очима, сказав Орловим, коли вони прийшли в барак, напущення, як поводитися з хворими, що робити в тому й іншому випадку, як брати хворих, переносячи їх; наприкінці спитав їх, чи були вони вчора в лазні, і видав їм білі фартухи. Голос у цього лікаря був м'який, говорив він швидко; він дуже сподобався подружжю. Навколо них мелькали люди в білому, лунали накази, підхоплювані прислугою на льоту, хрипіли, ойкали і стогнали хворі, текла й хлюпотіла вода, і всі ці звуки плавали в повітрі, до такої міри густо насиченому гострими запахами, які неприємно лоскотали ніздрі, що здавалося — кожне слово лікаря, кожне зітхання хворого теж пахне, роздираючи ніс...

Спочатку Орлову здавалося, що тут панує безглуздий хаос, в якому він нізачо не знайде собі місця, і що він задихнеться, захворіє... Та минуло кілька годин, і, охоплений віянням всюди розсіяної енергії, він насторожився, пройнявся бажанням пристосуватися до діла, почувуючи, що йому буде спокійніше й легше, коли він закрутиться разом з усіма.

— Сулеми! — кричав лікар.

— Гарячої води! — командував худенький студентик з червоними набряклими повіками.

— Ви — як вас? Орлов... ану тріть йому ноги!.. Ось так... розумієте? Та-ак, та-ак... Легше,— здерете шкіру!— показував Григорієві інший студент, довговолосий і рябий.

— Ще хворого привезли! — лунало повідомлення.

— Орлов, несіть його.

Григорій старався — спітнілий, приголомшений, з мутними очима і з важким туманом у голові. Часом почуття особистого буття в ньому зовсім зникало під тиском вражень, які переживав він. Зелені плями під мутними очима на землястих обличчях, кістки, неначе обточені хворобою, липка, пахуча шкіра, страшні судороги ледве живих тіл — все це стискало серце тугою і викликало нудоту.

Кілька разів у коридорі барака він мигцем бачив дружину; вона схудла, і обличчя в неї було сіре й розгублене. Він охриплим голосом спитав її:

— Ну, що?

Вона кволо усміхнулася йому на відповідь і мовчки зникла.

Григорія кольнула зовсім не звична для нього думка: а може, даремно він втиснув сюди, в таку паскудну роботу, свою жінку! Захворіє вона... І, зустрівши її ще раз, він строго крикнув:

— Дивися, частіше руки мий,— бережися!

— А то що буде? — задерикувато спитала вона, оскаливши свої дрібні, білі зуби.

Це розізлило його. От знайшла місце для смішок, дурна! І до чого ж вони підлі, ці жінки! Та сказати їй він нічого не встиг: перехопивши його сердитий погляд, Матрьона швидко пішла у жіночий відділ.

А він через хвилину вже ніс знайомого поліцейського в мертвецьку. Поліцейський тихо похитувався на ношах, втупившись в ясне й жарке небо скляними очима з-під скривлених повік. Григорій дивився на нього з тупим жахом у серці: позавчора він цього поліцейського бачив на посту і навіть лайнув його, проходячи мимо,— у них були маленькі особисті рахунки між собою. А тепер цей чоловік, такий здоров'як і злючка, лежить мертвий, спотворений, скрючений судорогами.

Орлов відчував, що це негаразд,— навіщо й на світ народжуватися, якщо можна за один день від такої поганої хвороби померти? Він дивився згори вниз на поліцейського і жалів його.

Але раптом зігнута ліва рука трупа повільно поверушилась і випрямилася, а лівий бік скривленого рота, раніше напіввідкритий, закрився.

— Стривай! Пронін...— захрипів Орлов, ставлячи ноші на землю.— Живий! — пошепки сказав він служителям, який ніс з ним труп.

Той обернувся, пильно поглянув на покійника і сердито сказав Орлову:

— Що вигадуєш? Хіба не розумієш, що це він для труни розправляється? Гайда, неси!

— Але ж ворухиться,— тремтячи від жаху, протестував Орлов.

— Неси, неси, дивак-чоловік! Що ти слів не розу-

мієш? Кажу: виправляється,— ну, значить, ворушиться. Ця неосвіченість твоя, дивись, до гріха тебе може призвести... Живий! Хіба можна про мертвий труп говорити такі слова? Це, брат, бунт... Розумієш? Мовчи, нікому й слова про те, що вони ворушаться,— вони всі так. А то ніхто не буде знати: тільки сич та сова та людей півсела, ну й бунт— живих ховають! Прийде сюди народ і рознесуть нас дощенту. І тобі перепаде на бублики. Зрозумів? Звалюй наліво.

Спокійний голос служителя, його некваплива хода впливали на Григорія витверезливо.

— Ти, брат, тільки духом не падай,— звикнеш. Тут добре. Харчі, поводження і всяке таке — все в акураті. Всі, брат, мерцями будемо; це звичайнісінька річ. А поки що,— живи собі, не бійся тільки — головна причина! Горілку п'єш?

— П'ю,— сказав Орлов.

— Ну от. Отам у ямці в мене пляшечка є про всяк випадок, гайда, ковтнемо трохи.

Вони підійшли до ямки за рогом барака, випили, і Пронін, наливши на цукор м'ятних крапель, подав його Орлову з словами:

— Іж, а то пахнути горілкою будеш. Тут щодо горілки — суворо. Бо шкідливо пити її!

— А ти звик тут? — спитав у нього Григорій.

— Я — з самого початку. При мені тут народу перемерло — сотні, прямо сказати. Життя тут неспокійне, а — хороше життя, якщо казати правду. Божа справа. Ніби як на війні... ти про санітарів та сестер-жалібниць чував? Я в турецьку кампанію надивився на них. Під Ардаганом, під Карсом був. Ну, а це, брат, люди, не нам, солдатам, пара. Ми воюємо, рушниця у нас є, кулі, штик; а вони — без нічого під кулями, як у зеленому саду, гуляють. Наш, турчин — беруть і тягнуть на перев'язний. А навколо них — ж-жи! ті-ю! фіть! Іноді йому, санітарові, в потилицю — чик! — і аміні!..

Після цієї розмови і добрячого ковтка горілки Орлов трохи підбадьорився.

«Коли взявся за гуж, не кажи, що не дуж», — усювався він себе, розтираючи ноги хворому. За його спиною хтось, жалісно стогнучи, просив:

— Пи-ити! Ой, голу-убчики-и!

А хтось реготав:

— Ого-го-го! Гарячішої!.. Па-а-ане лікарю, допомагає! От вам Христос,— відчуваю! Дозвольте ще підлити окропачу!

— Дайте вина! — кричав лікар Ващенко.

Орлов працював і бачив, що, по суті, все це зовсім уже не так погано й страшно, як здавалося йому недавно, і що тут — не хаос, а правильно діє велика, розумна сила. Але, згадуючи про поліцейського, він все ж таки здригався і скося позирав з вікна барака у двір. Він вірив, що поліцейський мертвий, але було щось нестійке в цій вірі. А раптом вискочить і закричить? І йому згадалося, як хтось розповідав: одного разу холерні мертвяки повискакували з трун і порозбігалися.

Він згадував про дружину: як там вона? Інколи до цього домішувалося швидкоплинне бажання вибрати хвилинку і подивитися на Матрьону. Та слідом за цим Орлов ніби конфузився свого бажання і вигукував до себе:

«Покрутися отакечки, товстом'яса! Не бійсь, підсохнеш... Збудешся своїх намірів...»

Він завжди підозрівав, що у дружини його є в душі наміри, образливі для нього як чоловіка, а інколи, підносячись в своїх підозрах до якогось об'єктивізму, навіть визнавав, що ці наміри мають підставу. Життя в неї жовтеньке, від такого життя всяка погань у голову полізе. Цей об'єктивізм звичайно перероджував, на час, його підозру в упевненість. Потім він запитував себе: а навіщо йому треба було лізти з свого підвалу в цей казан киплячий? І дивувався. Але всі ці думки ворушилися десь глибоко в нього, вони були мовби відгороджені від безпосереднього впливу на його роботу тією напруженою увагою, з якою він ставився до дій лікарського персоналу. Він ніколи не бачив, щоб якій-небудь праці люди віддавалися так, як вони віддаються тут, і не раз подумав, дивлячись на потомлені обличчя лікарів і студентів, що всі ці люди — воістину не даремно гроші одержують!

Змінившись із чергування, стомлений, Орлов вийшов на подвір'я барака і приліг біля стіни його під вікном аптеки. В голові у нього шуміло, під грудьми пекло, ноги боліли ниючим болем. Ні про що не думалося і нічого не хотілося, він простягся на дерні, подивився в небо, де стояли розкішні хмари, багато прикрашені барвами заходу, і заснув, як убитий.

Приснилося йому, що нібито він з дружиною в гостях у лікаря у величезній кімнаті, обставленій біля стін віденськими стільцями. На стільцях сидять усі хворі з барака. Лікар з Матрьоною танцюють «руської» серед залу, а сам він грає на гармонію й регоче, бо довгі ноги лікаря зовсім не згинаються, і лікар, важний, надутий, ходить по залу за Матрьоною — неначе чапля по болоту. І всі хворі теж регочуть, розгойдуючись на стільцях.

Раптом на порозі з'являється поліцейський.

— Ага! — похмуро й грізно кричить він. — Ти, Гришко, думав, що я помер? На гармонію граєш, а мене в мертвецьку відтяг! Ану лишень ходім зо мною! Вставай!

Охоплений дрожем, облитий потом, Орлов швидко підвівся і сів на землі. Проти нього сидів навпочіпки лікар Ващенко і докірливо говорив йому:

— Який же ти, друже, санітар, коли спиш на землі, та ще й черевом на неї ліг, га? А ось застудиш собі черевко, — тоді ляжеш на ліжку, та ще, чого доброго, і помреш... Це, друже, не годиться, — для спання у тебе є місце в бараку. Тобі не сказали про це? Та ти й спітнілий, і морозить тебе. Ану, йди, я тобі чогось дам.

— Я з утоми, — пробубонів Орлов.

— Тим гірше. Треба берегти себе, — час небезпечний, а ти людина потрібна.

Орлов мовчки пішов за лікарем по коридору барака, мовчки випив якісь ліки із однієї чарки, випив ще з другої, зморщився й плюнув.

— Ну, а тепер іди спи! — І лікар почав переставляти по підлозі коридора свої довгі, тонкі ноги.

Орлов подивився йому вслід і враз, широко усміхнувшись, побіг за ним.

— Широ дякую, докторе!

— За що? — зупинився той.

— За піклування. Тепер я буду старатися для вас з усієї сили! Бо приємне мені ваше піклування... і... що я потрібна людина... і взагалі щ-широ дякую!

Лікар пильно і з подивом дивився на схвильоване якоюсь радістю обличчя барачного служителя і теж усміхнувся.

— Дивачина ти! А, зрештою, нічого, — це все славно у тебе виходить, широко! Давай, старайся з усієї сили; це не для мене буде, а для хворих. Нам треба людину у хвороби відбити, вихопити з її лап — розумієш? Ну, от і

давай старатися з усієї сили, щоб перемогти хворобу. А поки що — спи йди!

Незабаром Орлов лежав на ліжку і засинав з приємним відчуттям ласкаючого тепла в животі. Йому було радісно, і він був гордий своєю такою простою розмовою з лікарем.

Заснув він, жалкуючи, що жінка не чула цієї розмови. Розповісти їй завтра... Не повірять, чортова перець.

— Чай іди пити, Гришо,— розбудила його вранці дружина.

Він підвів голову і подивився на неї. Вона усміхалася йому. Гладенько причесана, в своєму білому балахоні, вона була така чистенька, свіжа.

Йому було приємно бачити її такою і водночас він подумав, що й інші чоловіки в бараці її бачать такою ж.

— Це ж який чай пити? У мене свій чай є,— куди мені йти? — похмуро сказав він.

— А ти йди зо мною попи́й,— запропонувала вона, дивлячись на нього пестливими очима.

Григорій одвів свої очі набік і сказав, що прийде.

Вона пішла, а він знову ліг на ліжку й задумався.

«Ач яка! Чай пити кличе, ласкава... Схудла, одначе ж, за день». Йому стало шкода її і схотілося зробити для дружини приємне. Купити до чаю чогось солодкого, чи що? Але, вмиваючись, він уже відкинув цю думку,— навіть бабу балувати? Проживе й так!

Чай пили в маленькій світлій кімнатці з двома вікнами, що виходили в поле, залите золотистим сяйвом вранішнього сонця. На дерні під вікнами ще блищала роса, вдалині, на обрії, в туманно-рожевому ранковому серпанку, стояли дерева поштового тракту. Небо було чисте, з поля віяв у вікна запах вогкої трави й землі.

Стіл стояв у простінку між вікнами, біля нього сиділо троє: Григорій і Матрьона з подругою — літньою, високою і худю жінкою з рябим обличчям і лагідними сірими очима. Звали її Феліцата Єгорівна, вона була дівця, дочка колезького асесора і не могла пити чай з води лікарняного куба, а завжди наставляла самовар свій власний. Розповівши про все це Орлову надірваним го-

лосом, вона гостинно запропонувала йому сісти біля вікна й дихати досхочу «справжнім небесним повітрям», а потім кудись зникла.

— Що, стомилася вчора? — спитав Орлов у дружини.

— Прямо страх як! — жваво відповіла Матрьона. — Ніг під собою не чую, голівонька обертом, слів не розумію, от-от пластом ляжу. Ледве-ледве до зміни дотягла... Все молилася, — поможи, господи, думаю.

— А боїшся?

— Покійників — боюся. Ти знаєш, — вона нахилилася до чоловіка і з страхом шепнула йому: — вони після смерті ворущаться — їй-богу!

— Це я ба-ачив! — скептично посміхнувся Григорій. — Мені вчора Назаров поліцейський і після смерті своєї мало запотилишника не вліпив. Несу я його в мервецьку, а він я-ак розмахнеться лівою рукою... я ледве одхилився... от як! — Він прибрехав трохи, але це вийшло само собою, мимо його бажання.

Дуже вже йому сподобалося пиття чаю в світлій, чистій кімнаті з вікнами у безмежний простір зеленого поля і блакитного неба. І ще йому щось подобалося — чи то дружина, чи то він сам. Зрештою — йому хотілося показати себе з найкращого боку, бути героєм наступаючого дня.

— Візьмуся я тут працювати — навіть небу жарко стане, от як! Бо є причина в мене до цього. По-перше, люди тут, я тобі скажу, — не існуючі на землі!

Він розповів про свою розмову з лікарем, і, тому що він знову, непомітно для себе, трохи прибрехав, — ця обставина ще більше піднесла його настрої.

— По-друге, — робота сама! Це, брат, велике діло, на зразок війни, наприклад. Холера й люди — хто кого? Тут розум потрібен і все щоб було в акураті. Що таке холера? Це треба зрозуміти, і гати її тим, чого вона не терпить. Мені лікар Ващенко каже: «Ти, каже, Орлов, людина в цьому ділі потрібна! Не лякайся, каже, і жени її з ніг в черево хворому, а там, каже, я її кисленьким і прищикну. Тут їй і край, а людина ожила і цілий вік нам з тобою дякувати повинна, бо хто її у смерті відняв? Ми!» Орлов гордо випнув груди, дивлячись на дружину збудженими очима.

Вона задумливо усміхалася йому в обличчя, він був

красивий і дуже був схожий на того Гришу, яким вона його бачила колись давно, ще до весілля.

— У нас у відділі теж усі такі працьовиті й добрі. Лікарка товстю-уча, в окулярах. Хороші люди, говорять з тобою такечки просто, і все в них розумієш.

— Так ти, значить, нічого, задоволена? — спитав Григорій, трохи охоловши від збудження.

— Я? Господи, ти поміркуй: я маю дванадцять карбованців, та ти двадцять — тридцять два карбованці на місяць! На готовому на всьому! Це, якщо до зими слабуватимуть люди, скільки ми наскладаємо?.. А там, бог дасть, і виліземо з підвалу...

— Н-да, це теж важлива річ... — задумливо сказав Орлов і, помовчавши, вигукнув з пафосом надії, ляпнувши дружину по плечу: — Ех, Матрьонко, хіба нам сонце не усміхнеться? Не бійся, держись!

Вона вся спалахнула.

— Тільки б ти стерпів...

— А про це — мовчок! По шкірі — шило, по життю — рило... Інше життя, інша й поведінка моя буде.

— Господи, коли б це сталося! — глибоко зітхнула жінка.

— Ну й мовчи!

— Гришенько!

Вони розійшлися з якимись новими почуттями одне до одного, натхнені надіями, ладні працювати до знемоги, бадьорі, веселі.

Минуло днів три-чотири, і Орлов заслужив кілька приємних відзивів про себе, як про кмітливого й моторного чоловіка, і, разом з тим, помітив, що Пронін і інші служителі в бараку почали ставитися до нього з заздрістю, з бажанням насолити. Він насторожився, в ньому теж виникла злоба проти товстопикого Проніна, з яким він охоче вів би дружбу і розмовляв «по ширості». В той самий час йому ставало якось гірко, коли він бачив явне бажання товаришів по роботі завдати йому якоїсь шкоди.

«Ех, злидарі!» — вигукував він про себе і тихенько поскрипував зубами, стараючись не пропустити зручної нагоди заплатити ворогам «за личко — ремінцем». Мимохіть думка його спинялася на дружині — з нею можна говорити про все, вона успіхам заздрити не буде і, як Пронін, карболкою чобіт йому не попалить.

Всі дні роботи були такі ж бурхливі й кипучі, як перший, але Григорій вже не так стомлювався, бо витрачав свою енергію з кожним днем свідоміше. Він навчився розпізнавати запахи ліків і, виділивши з них запах ефіру, нишком, коли щастило, з насолодою нюхав його, помітивши, що вдихання ефіру діє майже так само приємно, як добра чарка горілки. З півслова розуміючи накази медичного персоналу, завжди лагідний і говіркий, уміло розважаючи хворих, він все більше й більше подобався лікарям і студентам, і от, під впливом сукупності всіх вражень нової форми буття, у нього утворився дивний, піднесений настрій. Він відчував себе людиною особливих властивостей. В ньому забилося бажання зробити щось таке, що звернуло б на нього увагу всіх, всіх здивувало б. Це було своєрідне честолюбство істоти, яка раптом усвідомила себе людиною і, ще не впевнена в цьому новому для неї факті, хотіла підтвердити його чимось для себе й для інших; це було честолюбство, що поволі перероджувалося в жадобу безкорисливого подвигу.

З таких мотивів Орлов робив усякі ризиковані речі, на зразок того, що сам один, не чекаючи допомоги товаришів і надриваючись, ніс кремезного хворого з ліжка у ванну, доглядав найбрудніших хворих, ставився з якоюсь зухвалістю до можливості заразитись, а до мертвих — з простотою, яка часом переходила в цинізм. Але все це не задовольняло його: йому хотілося чогось значнішого, це бажання все розгорялося в ньому, мучило його і, нарешті, доводило до туги. Тоді він виливав душу дружині, — тому що більше було нікому.

Якось увечері, змінившись з чергування, попивши чаю, обоє вони вийшли в поле. Барак стояв далеко за містом, серед довгої, зеленої рівнини, з одного боку відмежованої темною смугою лісу, з другого — лінією міських будівель; на півночі поле йшло в далечінь і там, зелене, зливалося з мутноблакитним обрієм; на півдні його обрізувало глибоке урвище до ріки, а понад урвищем ішов тракт і стояли на рівній відстані одне від одного старі, гіллясті дерева. Заходило сонце, хрести міських церков, підносячись над темною зеленню садів, палали в небі, відбиваючи пасма золотих променів, в шибках вікон крайніх будинків міста теж відбивалося червоне полум'я заходу. Десь грала музика; з яру, що густо заріс ялинником, віяло смолистим запахом; ліс розстеляв у повітрі

свій складний, соковитий аромат; легкі, душисті хвилі теплого вітру ласкаво плвли до міста; в полі, безлюдному й широкому, було так славно, тихо й солодко-журно.

Орлови йшли по траві мовчки, задоволено вдихаючи чисте повітря замість барачних запахів.

— Де це музика грає, у місті чи в таборах? — тихенько спитала Матрьона у замисленого чоловіка.

Вона не любила бачити його замисленим — він здався чужим їй і далеким від неї у ті хвилини. Останнім часом їм і так мало доводилося бувати разом, і тим більше вона дорожила цими моментами.

— Музика? — перепитав Григорій, неначе звільняючись від дрімоти. — А чорт з нею, з цією музикою! Ти б послухала, яка в душі у мене музика... оце так!

— А що? — тривожно глянувши йому у вічі, спитала вона.

— А я — не знаю що... Горить у мене душа... Хочеться їй простору... щоб міг я розійтися на всю свою силу... Ех! силу я в собі відчуваю — нездоланну! Тобто, коли б оця, наприклад, холера та перетворилася на людину, на богатиря... хоч і на самого Іллю Муромця, — зчепився б я з нею! Іди на смертний бій! Ти сила, і я, Орлов, сила, — ну, хто кого? Придушив би я її і сам би поліг... Хрест надо мною в полі і напис: «Григорій Андрійович Орлов... Визволив Росію від холери». Більш нічого не треба...

Він говорив, і обличчя його палало, а очі сяяли.

— Силач ти мій! — ласкаво шепнула Матрьона, припадаючи до нього боком.

— Розумієш... на сто ножів кинувся б я... але щоб з користю! Щоб від цього полегшення сталося життю. Бо — бачу я людей: лікар Ващенко, студент Хохряков — працюють вони, навіть навдивовижу! Їм би давно треба повмирати з утоми... За гроші, думаєш? За гроші так працювати не можна! У лікаря — слава тобі господи! — є-таки дещо і ще трошки... А старик захворів минулого разу, так Ващенко за нього чотири доби відбарабанив, навіть додому не їздив за увесь час... Гроші тут ні при чому; тут жалість — причина. Жаль їм людей — і не жаліють себе... Заради кого, спитай? Заради всякого... Заради Мишки Усова... Мишці місце в каторзі, бо — кожен знає, що Мишка злодій, а може, й гірше... Мишку лікують... Радіють, як він з ліжка встав, сміються... От і я

хочу цієї самої радості зазнати... і щоб було багато її — щоб задихнувся я в ній! Бо дивитися на них, як вони сміються від своєї радості,— колючка мені. Занию увесь і запалаю. Ех ти... чорт!

Орлов глибоко задумався.

Матрьона мовчала, але серце в неї билосся тривожно — її лякало це збудження чоловіка, в словах його вона виразно відчувала велику пристрасть його бажання, незрозумілого їй, тому що вона й не намагалася зрозуміти його. Йй був дорогий і потрібний чоловік, а не герой.

Підійшли до яру і сіли поруч одне одного. Знизу на них дивилися кучеряві верхів'я молоденьких берізок, на дні яру лежала синювата мла, звідти несло вогкістю, прилим листям, хвоєю. Часом тихо пролітав вітер, гілки беріз гойдалися, гойдалися і маленькі ялини,— увесь яр сповнювався трепетним, боязким шепотом, здавалося, хтось, ніжно коханий і охоронюваний деревами, заснув у яру в холодочку під ними, і вони потихеньку перешіптуються, боячися розбудити його. В місті спалахували воїні, вирізняючись на темному фоні садів, як квіти. Орлови сиділи мовчки,— він задумливо барабанив пальцями по своєму коліну, вона позирала на нього, тихенько зітхаючи.

І враз, охопивши його шию руками, поклала на груди йому голову, пошепки говорячи:

— Голубчику ти мій, Гришо! Любий ти мій! Який ти знову хороший до мене став, завзятий ти мій! Мов тоді... після весілля... живемо ми з тобою... і слова прикрого ти мені не скажеш, розмови всі зо мною говориш, душу розкриваєш... не гримаєш на мене.

— А ти скучила за тим? Я можу й побити, якщо хочеш,— ласкаво пожартував Григорій, відчуваючи в душі приплив ніжності й жалю до дружини.

Він став рукою тихо гладити їй голову, і йому подобалася ця ласка,— така батьківська — ласка дитині. Матрьона справді була схожа на дитину: вона злізла йому на коліна і зіщулилася в нього на грудях у маленький, м'який і теплий клубочок.

— Любий мій! — шепотіла вона.

Він глибоко зітхнув, і на язик йому самі собою потекли нові для нього і для дружини його слова.

— Ех ти, кицька! Бач, як-не-як, а немає друга ближчого за чоловіка. А ти все вбік пориваєшся... Бо коли я іноді кривдив тебе — від туги це! Жили в ямі... Світла

не бачили, людей не знали. Вибрався з ями і прозрів,— а до того сліпий був. Розумію тепер, що дружина, як не-як, перший в житті друг. Бо люди — змії, якщо правду сказати... Всяк дошкулити іншому хоче... Приміром — Пронін, Васюков... Е, ну їх до... Мовчи, Мотре! Налагодиться, не бійся... Вийдемо в люди і заживемо з поняттям... Ну? Чого ти, дурепко ти моя?

Вона плакала солодкими сльозами щастя і на запитання його відповіла поцілунками.

— Єдина ти моя! — шепотів він і теж цілував її.

Обоє вони витирали поцілунками сльози одне одного і обоє відчували їх солонуватий смак. І довго ще говорив Орлов новими для нього словами.

Вже зовсім стемніло. Небо, пишно поцятковане незліченними роями зірок, дивилося на землю з урочистим сумом, в полі було тихо, неначе в небі.

У них зайшло у звичку пити чай разом. На другий ранок, після розмови в полі, Орлов прийшов у кімнату дружини чимось сконфужений і похмурий. Феліцата захворіла, Матрьона була одна в кімнаті і зустріла чоловіка із сяючим обличчям, але одразу ж потемніла і трикратно спитала в нього:

— Чого ти такий? Нездужаєш?

— Ні, нічого,— сухо відповів він, сідаючи на стілець.

— А що ж? — домагалася Матрьона.

— Не спалося. Все думав. Розкудкудакалися ми з тобою вчора, розм'якли... мені тепер сором за себе... Ні до чого це. Ваша сестра, в такому разі, хапається чоловіка в руки взяти... н-да... Тільки ти про це не думай — не пощастить... Мене ти не обійдеш, я тобі не піддамся. Так і знай!

Він сказав це дуже значливо, але на дружину не дивився. Матрьона весь час не зводила очей з його обличчя, і губи її дивно скривилися.

— Що ж, ти каєшся в тому, що вчора мені таким близьким був? — тихо спитала вона.— Каєшся, що цілував та пестив мене? Так, чи що? Прикро мені таке слухати... дуже гірко, краєш ти мені серце такими розмовами. Чого тобі треба? Нудно тобі зо мною,— не мила я тобі, чи що?

Вона дивилася на нього підозріло, і в тоні її звучали і гіркота і виклик чоловікові.

— Н-ні,— ніяково сказав Григорій,— я взагалі... Жили ми з тобою... знаєш сама, що за життя! Згадувати гидко. А от тепер піднялися... і страшно чогось. Все так швидко змінилося... І я сам собі як чужий, і ти інша неначе. Це що таке? І що за цим буде?

— Що бог дасть, Гришо! — серйозно сказала Матрьона.—Ти тільки не кайся в тому, що хороший учора був.

— Гаразд, облиш...— так само зніяковіло зупинив її Григорій.— Я, бач, думаю, що все ж таки нічого не вийде у нас. І попереднє життя наше не веселе, і теперішнє мені не до серця. І хоч не п'ю я, не б'юся з тобою, не лаюся...

Матрьона судорожно засміялася.

— Ніколи тобі тепер займатися всім цим.

— Напитися я б завжди знайшов час,— усміхнувся Орлов.— Не тягне,— от дивно! А потім мені взагалі якось... чи то совісно чогось чи то боязно...— Він труснув головою і задумався.

— Господь тебе знає, що з тобою,— важко зітхнувши, сказала Матрьона.— Життя хороше, хоч роботи й багато; лікарі тебе люблять, сам ти в акураті себе держиш,— вже я й не знаю що? Неспокійний ти дуже.

— Це правда, неспокійний... От я думав уночі: «Петро Іванович каже: всі люди рівні один проти одного, а я хіба не людина, як усі? Але, одначе, лікар Ващенко кращий за мене, і Петро Іванович кращий, і багато інших... Значить, вони мені не рівня і я їм не рівня, я це відчуваю. Вони вилікували Мишку Усова і раді... А я цього не розумію. І взагалі чого радіти, як людина одужала? Життя в неї гірше за холерну судорогу, якщо казати по правді. Вони розуміють це, а — раді... І я теж хотів би радіти, як вони, а не можу... Бо — чого ж радіти, знову-таки?»

— А вони жаліють людей,— заперечила Матрьона.— У нас теж... почне поправлятися хвора, так, господи, що робиться! А котра бідна йде на виписку, так їй і порад, і грошей, і ліків надають... Навіть сльоза мене проймає... добрі люди!

— Ось ти говориш — сльоза... А мене подив бере... Більше нічого.— Орлов знизав плечима і потер собі голу, з нерозумінням глянувши на дружину.

У неї звідкись взялось красномовство, і вона ста-

ранно почала доводити чоловікові, що люди гідні жалю. Нахилившись до нього, дивлячись в обличчя йому пестливими очима, вона довго говорила йому про людей і тягар життя, а він дивився на неї і думав:

«Ач як говорити! Звідки у неї слова?»

— Ти ж і сам жалісливий — кажеш, задушив би холеру, коли б сила. А — для чого? Тобі від того, що вона з'явилася, навіть краще жити стало.

Орлов раптом зареготав.

— А й справді! Таки справді краще! Ах ти, щоб тебе! Люди мруть, а мені від того жити краще, га?.. От так життя! Тьху!

Він устав і, сміючись, пішов на чергування. Коли він ішов по коридору, йому раптом стало жаль того, що, крім нього, ніхто не чув слів Матрьони. «Ловко говорила! Баба, баба, а теж розуміє дещо». І, поійнятий приємним почуттям, він увійшов у свій відділ назустріч хрипам та стогону хворих.

Матрьона, у свою чергу, всяко старалася розширити своє зростаюче значення в житті чоловіка. Трудове, жваве життя дуже піднесло її самооцінку. Вона не думала, не міркувала, але, згадуючи своє попереднє життя в підвалі, в тісному колі клопоту біля чоловіка й господарства, мимохіть порівнювала минуле з теперішнім, і похмурі картини підвального існування поволі відходили все далі й далі від неї. Барачне начальство полюбило її за кмітливість і вміння працювати, всі ставилися до неї ласкаво, в ній бачили людину, це було нове для неї, оживляло її...

Якось, під час нічного чергування, товста лікарка почала розпитувати її про її життя, і Матрьона, охоче й одверто розповідаючи їй про своє життя, раптом змовкла, усміхаючись.

— Ти чого смієшся? — спитала лікарка.

— Та так... дуже вже погано жила я... і от, повірите, люба моя пані,— не розуміла я цього, аж до цього часу не розуміла, як погано.

Після цього огляду минулого в душі Орлової народилося дивне почуття до чоловіка,— вона так само любила його, як і раніше,— сліпою любов'ю самки, але їй стало здаватися, неначе Григорій — боржник її. Часом вона, розмовляючи з ним, брала тон покровительський, бо він часто збуджував у неї жаль своїми неспокійними розмо-

вами. Але все ж таки інколи її охоплював сумнів щодо можливості тихого й мирного життя з чоловіком, хоч вона вірила, що Григорій заспокоїться і загасне в ньому його туга.

Фатальним чином вони повинні були зблизитися одне з одним, і — обоє молоді, працездатні, сильні — зажили б сірим життям напівситої бідності, куркульським життям, цілком захоплені гонитвою за грошем, але від цього кінця їх врятувало те, що Гришка називав своїм «не-спокоем в серці» і що не могло помиритися з буднями.

Вранці похмурого вересневого дня у двір барака в'їхала хура, і Пронін вийняв з неї маленького хлопчика, перемазаного фарбами, кістлявого, жовтого, ледве живого.

— Знову з будинку Петунникова, з Мокрої вулиці,— повідомив візник на запитання, звідки хворий.

— Чижик! — вражено скрикнув Орлов,— ах ти, господи! Сенька! Чиж! Ти мене пізнаєш?

— П-пізнав,— з зусиллям сказав Чижик, лежачи на носилках і повільно зводячи очі під лоб, щоб бачити Орлова, який ішов у нього в головах і схилився над ним.

— Ах ти,— весела пташко! Як же це ти сплонував?— питав Орлов. Він був дивно стривожений виглядом цього хлопчика, вимученого хворобою.— А хлопчика ж за що? — втілив він в одне запитання свої відчуття, сумно хитнувши головою.

Чижик мовчав і шулився.

— Холодно,— сказав він, коли, поклавши на ліжку, стали скидати з нього просякнуте всіма фарбами лахміття.

— А от ми тебе зараз у гарячу воду опустимо,— пообіцяв Орлов.— І вилікуємо.

Чижик потряс голівкою і зашепотів:

— Не вилікуєш... Дядечку Григорій... нахились-но... вухом. А гармонію я потяг... Вона — в дров'янику... Позавчора вперше взяв після того, як украв. Ох яка ж! Сховав її, а тут і черево заболіло... От... Значить, за гріх це... Вона під сходами на стіні висить... дровами я її заклав... От... Ти, дядечку Григорій, віддай її... У гармоніста сестра є... Питала... Від-дай!..— Він застогнав і почав корчитися в судорогах.

З ним зробили все, що могли, але виснажене, худе тільце неміцно держало в собі життя, і увечері Орлов ніс його на ношах в мертвецьку. Ніс і почував себе так, неначе його скривджено.

У мертвецькій Орлов спробував розправити тіло Чижика, це йому не вдалося. Орлов пішов пригнічений, похмурий, несучи з собою образ понівеченого страшною хворобою веселого хлопчика.

Його охопило розслаблююче усвідомлення свого безсилля перед смертю. Скільки він побивався біля Чижика, як ревно трудилися над ним лікарі — помер хлопчик! Прикро... От і його, Орлова, схопить коли-небудь, скрючить, і кінець. Йому стало страшно, його охопила самотність. Поговорити б з розумною людиною про все це! Він не раз пробував заводити розмову з кимось із студентів, але ніхто не мав часу для філософії. Доводилося йти до дружини і говорити з нею. Він пішов, похмурий і сумний.

Вона милася в кутку кімнати, але самовар уже стояв на столі, сповнюючи повітря парою і шипінням.

Григорій мовчки сів, дивлячись на голі, круглі плечі дружини. Самовар клекотів, хлюпотіла вода, Матрьона пирхала, по коридору сюди й туди швидко бігали служителі. Орлов по ході намагався впізнати, хто йде.

Раптом він уявив, що плечі у Матрьони такі ж холодні і вкриті таким самим липким потом, як у Чижика, коли той корчився в судорогах у лікарні на ліжку. Він здригнувся і глухо сказав:

— Помер Сенька...

— Помер?! Царство небесне новопреставленому отроку Семенові! — молитовно сказала Матрьона і слідом за цим почала люто плюватися — мило попало в рот.

— Жаль мені його, — зітхнув Григорій.

— Бешкетник великий був.

— Помер і — шабаш! Не твое тепер діло, який він був... А що помер — то жаль. Веселий був. Гармонію... Гм! Спритний хлопчик... Я інколи дивився на нього і думав: взяти його до себе за учня... Сирота... звик би і став замість сина нам... Здоровенна ти, а не родиш... Народила раз, та й кінець. Ех ти! Були б у нас пискуни отакі, глянь, не так нудно жилося б нам... А то от живи, працєю... А для чого? Для прохарчування свого і твого... А куди ми... куди нам прохарчування? Щоб працювати...

Колесо безглузде виходить. А коли б діти — інша розмовочка. Н-да...

Він говорив, низько опустивши голову, тоном суму і невдоволення. Матрьона стояла перед ним і слухала, поволі бліднучи.

— Я здоровий, ти здорова, а дітей немає... Чому? Егеж... Думаєш, думаєш отак та й... зап'єш.

— Бреєш! — твердо і голосно сказала Матрьона. — Бреєш ти! Не смій ти мені отих підлих твоїх слів говорити... чуєш? Не смій! П'єш ти — так собі, з пустощів, тому що стримати себе не можеш, а бездітство моє ні при чому тут; бреєш!

Григорій був приголомшений. Він відкинувся на спинку стільця, поглянув на дружину і не пізнав її. Ніколи раніше він не бачив її такою лютою, ніколи не дивилася вона на нього такими безжально-злими очима і не говорила з такою силою.

— Ну, ну?! — з викликом промовив Григорій, вчепившись руками в сидіння стільця. — Ану, говори ще!

— І скажу! Не сказала б, та докору твого такого не можу стерпіти. Не народжую я тобі? І не буду! Не можу вже... Не народжу!.. — ридання почулося в її крику.

— Не кричи, — попередив її чоловік.

— Чому не народжую, га? Ану лишень згадай, скільки ти мене бив? Скільки стусанів у боки мені насадив?.. Ось полічи! Як ти мучив, катував мене? Чи знаєш ти, скільки крові з мене лилося після катування твого? По шию сорочка в крові бувала! Ось чому не народжу, чоловіче любий! Як же ти можеш докір мені кидати за це, га? Як же пиці твоїй не совісно дивитися на мене?.. Ти ж бо убивець! Розумієш — убивець! Убивав ти, сам убивав діток своїх! а тепер мені докоряєш за те, що не народжую... Все я від тебе терпіла, все я тобі прощала, — отаких слів повік не прошу! Помирати буду — згадаю! Невже ти не розумієш, що сам винен, що покалічив ти мене? Невже я не як усі жінки — не хочу дітей! Скільки ночей я, не спавши, господа бога благала зберегти дитя в утробі моїй від тебе, убивце... Бачу дитя чуже — слізьми захлинаюся від заздрості та жалю до себе... Мені б... Царице небесна!.. Сеньку отого... нишком пестила... Що я? Господи! Безплідна...

Вона стала задихатися. Слова стрибали з її рота без змісту і зв'язку.

Обличчя в неї було в плямах, вона тремтіла і дряпала собі шию,— в горлі у неї клекотало ридання. Міцно держачись за стілець, Григорій, блідий, пригнічений, сидів проти неї і широко розкритими очима дивився на цю, чужу йому жінку. І боявся її — боявся, що вона вчепиться йому в горло і задушить його. Саме це обіцяли йому її страшні, палаючі злобою очі. Вона була тепер вдвоє сильніша за нього, він це відчував і боявся; не міг встати і ударити її, як зробив би, коли б не розумів, що вона переродилася, ввібравши велику силу звідкись.

— Душу ти мені зачепив... Великий твій гріх передо мною! Терпіла я, мовчала... люблю тебе-бо — але не можу докору такого стерпіти!.. Сили вже немає... Богоданий ти мій! будь ти за слова твої тричі проклятий...

— Мовчать! — ревував Гришка, оскаливши зуби.

— Ви, скандалісти! Забули, де ви?

У Григорія був туман в очах. Не бачачи, хто стоїть на дверях, вилаявся гідкими словами, відштовхнув людину набік і побіг у поле. А Матрьона, постоявши посеред кімнати з хвилину, хитаючись, неначе сліпа, простягнувши руки вперед, підійшла до ліжка і з стогоном упала на нього.

Темніло, у вікна кімнати з неба із сизих, розірваних хмар зазирає цікавий золотистий місяць. Та незабаром по шибках вікон і стіні барака зашарудів дрібний густий дощ — передвісник нескінченних, що наганяють тугу, дощів осені.

Маятник годинника розмірено відбивав секунди, невпинно били в шибки дощові краплі. Одна по одній минали години, і дощ все йшов, а на ліжку нерухомо лежала жінка, дивлячись запаленими очима в стелю; зуби в неї міцно зціплені, вилиці випнулися. Дощ усе шарудів об стіни й шибки; здавалося, він настійливо шепоче щось втомно одноманітне, хоче переконати когось у чомусь, але не має досить пристрасті для того, щоб зробити це швидко, красиво, і сподівається досягти своєї мети нудотною, нескінченною, безбарвною проповіддю, в якій немає щирого пафосу віри.

Дощ ішов і тоді, коли небо вкрилося передсвітанковою сірістю, яка передвіщала непогожий день. Матрьона не могла заснути. В одноманітному шумі дощу вона чула тужне запитання, яке лякало її:

«Що тепер буде?»

Відповідь спалахувала перед нею в образі п'яного чоловіка. Йй було тяжко розлучитися з мрією про спокійне, любовне життя, вона зжилася з цією мрією і гнала геть загрозливе передчуття. І в той же час в неї мигтіло усвідомлення, що, коли зап'є Григорій, вона вже не зможе жити з ним. Вона бачила його іншим, сама стала інша, колишнє життя збуджувало в ній боязнь і огиду — почуття нові, раніше невідомі їй. Але вона була жінка і — почала обвинувачувати себе за незлагоду з чоловіком:

— І як все це сталося?.. О, господи!.. Неначе я з гілляки зірвалася...

Розвиднілося. У полі клубочився важкий туман і неба не видно було крізь його сіру млу.

— Орлова! Чергувати...

Скоряючись наказові, кинутому в двері її кімнати, вона підвелася з ліжка, нашвидкуруч умилася і пішла в барак, почувуючи себе безсилою, напівхворою. В бараці вона викликала загальне здивування млявістю і похмурим обличчям з загаслими очима.

— Ви нездужаєте? — спитала її лікарка.

— Нічого...

— Та ви скажіть, не соромтеся! Адже можна замінити вас...

Матрьоні стало совісно, їй не хотілося виказувати болю й страху перед цією хорошою, але все ж чужою їй людиною. І, зачерпнувши з глибини своєї змученої душі залишок бадьорості, вона, усміхаючись, сказала лікарці:

— Нічого! З чоловіком трохи посварилася... Мине це... не вперше...

— Бідолашна ви! — зітхнула лікарка, яка знала її життя.

Матрьоні хотілося упасти головою в її коліна і заплакати... Та вона тільки щільно стулила губи і провела рукою по горлу, відштовхуючи назад в груди ридання, що готове було вихопитися.

Змінившись з чергування, вона ввійшла в свою кімнату і подивилася у вікно. По полю до барака сунула хура — мабуть, везли хворого. Дрібний дощ сіявся... Більше нічого не було. Матрьона відвернулася од вікна і, важко зітхнувши, сіла біля стола, зайнята єднією думкою:

«Що тепер буде?»

Довго сиділа вона у тяжкій напівдрімоті, кожного разу звуки кроків у коридорі змушували її тремтіти і, підвівшись із стільця, дивитися на двері...

Та коли, нарешті, ці двері відчинилися і ввійшов Григорій, вона не затремтіла і не підвелася, бо відчула себе так, неначе осінні хмари з неба раптом опустилися на неї всією своєю вагою.

А Григорій спинився біля порога, кинув на підлогу мокрий картуз і, гучно гупаючи ногами, підійшов до дружини. З нього текла вода. Обличчя в нього було червоне, очі тьмяні і губи розтягалися в широку, безглузду усмішку. Він ішов, і Матрьона чула, як у чоботях у нього хлюпала вода. Він був жалюгідний, таким вона не чекала його.

— Хороший! — сказала вона.

Григорій безглуздо мотнув головою і спитав:

— Хочеш, у ноги поклонюся?

Вона мовчала.

— Не хочеш? Твоє діло... А я все думав: винен я перед тобою чи ні? Виходить — винен. От я й кажу: хочеш, в н-ноги поклонюся?

Вона мовчала, вдихаючи запах горілки, що йшов від нього, душу її роз'їдало гірке почуття.

— Ти ось що — ти не комизься! Користуйся, поки я смирний, — підвищуючи голос, говорив Григорій. — Ну, прощаєш?

— П'яний ти, — сказала Матрьона, зітхаючи. — Іди лишень спати...

— Брешеш, я не п'яний, а — стомився я. Я все ходив і думав... Я, брат, багато думав... о! ти дивись!..

Він насварився на неї пальцем, криво посміхаючись.

— Чого мовчиш?

— Не можу я з тобою говорити.

— Не можеш? Чому?

Він враз увесь спалахнув, і голос у нього став твердіший.

— Ти вчора накричала на мене тут, налаяла... ну, а я от у тебе прощення прошу. Розумій!

Він сказав це зловісно, у нього тремтіли губи і ніздрі роздувалися. Матрьона знала, що це значить, і перед нею в яскравих образах воскресало колишнє: підвал, суботні бійки, туга й задуха їхнього життя.

— Розумію я! — різко сказала вона. — Бачу, — знову ти озвірієш тепер... ех ти!

— Озвірію? Це до діла не стосується... Я кажу: простиш? Ти що думаєш? Потрібне мені воно, твоє прощення? Обійдуся і без нього, а хочу от, щоб ти мене простила... Зрозуміла?

— Іди, Григорію! — тужно вигукнула жінка, одвертаючись від нього.

— Піти? — зло засміявся Гришка. — Піти, а ти щоб зосталася на волі? Ну, ні-і! А ти це бачила?

Він схопив її за плече, шарпнув до себе і підніс до її обличчя ніж — короткий, товстий кусок іржавого заліза.

— Ех, коли б ти мене зарізав, — глибоко зітхнувши, сказала Матрьона і, звільнившись з-під його руки, знову одвернулася від нього. Тоді і він одсахнувся, вражений не її словами, а тоном їх. Він чув з її вуст ці слова, не раз чув, але так — вона ніколи не говорила їх. Хвилину тому було б йому легко вдарити її, але тепер він не міг і не хотів цього. Майже зляканий її байдужістю, він кинув ніж на стіл і з тупою злобою спитав:

— Диявол! Чого тобі треба?

— Нічого мені не треба! — задихаючись, крикнула Матрьона. — Ти що? Убити прийшов? Ну й убий.

Орлов дивився на неї і мовчав, не знаючи, що йому робити. Він прийшов з певним наміром перемогти дружину. Вчора, під час сутички, вона була сильніша за нього, він це відчував, і це принижувало його в своїх очах. Неодмінно треба було, щоб вона знову підкорилася йому, він твердо знав — треба! Натура пристрасна, він багато пережив і передумав за цю добу і — темна людина — не вмів розібратися в хаосі почуттів, які збурила в ньому дружина своїм правдивим обвинуваченням. Він розумів, що це повстання проти нього, і приніс з собою ніж, щоб злякати Матрьону; він убив би її, коли б вона не так пасивно опиралася його бажанню підкорити її. Та ось вона була перед ним, беззахисна, вбита тугою і — все ж таки сильніша за нього. Йому було прикро бачити це, і прикрість впливала на нього витверзно.

— Слухай! — сказав він, — ти не козирися! Ти знаєш, я й справді — гахну ось тебе в бік — і шабаш! І всій історії буде точка!.. Дуже просто...

Відчувши, що він говорить не те, що треба, Орлов змовк. Матрьона не рухалася, одвернувшись від нього. В ній билосся це невідв'язне питання:

«Що тепер буде?»

— Мотре! — тихо заговорив Григорій, спираючись на стіл рукою і нахилившись до дружини.— Хіба я винен, що... все не в порядку?

Він покрутив головою, зітхнувши.

— Так важко! Та хіба це життя? Ну, скажімо, холерні,— що вони? Хіба вони мені піддержка? Які повмирають, які видужають... а я знову повинен буду жити. Як? Не життя — судорога... хіба не образливо це? Адже я все розумію, тільки мені важко сказати, що я не можу так жити... Їх он лікують і всяка до них увага... а я здоровий, та коли в мене душа болить,— хіба я за них дешевший? Ти подумай — адже я гірший за холерного... у мене в серці судороги! А ти на мене кричиш!.. Ти думаєш, я — звір? П'яниця — і все? Ех ти... баба ти!

Він говорив тихо і переконливо, але вона погано чула його мову, зайнята строгим оглядом минулого.

— Ти от мовчиш,— говорив Гришка, прислухаючись, як у ньому зростає щось нове й сильне.— А чому ти мовчиш? Чого ти хочеш?

— Нічого я від тебе не хочу! — вигукнула Матрьона.— Чого ти мучиш? Чого тобі треба?

— Чого! А того... щоб, отже...

Але тут Орлов відчув, що не може сказати їй, чого саме йому треба,— так сказати, щоб все відразу стало ясно і йому і їй. Він зрозумів, що між ними утворилося щось, чого вже не зв'яжеш ніякими словами...

Тоді в ньому раптом спалахнула дика лють. Він з розмаху ударив жінку кулаком по потилиці і звірем заричав:

— Ти чого, відьмо, га? Ти чого граєшся? Уб'ю!

Вона від удару ткнулася обличчям у стіл, але одразу ж схопилася на ноги і, дивлячись в лице чоловікові поглядом ненависті, твердо, голосно сказала:

— Бий!

— Цить!

— Бий! Ну?

— Ах ти, диявол!

— Ні вже, Григорію, годі! Не хочу я більше цього...

— Цить!

— Не дам я тобі знущатися з себе...

Він заскрипів зубами і відступив від неї на крок — може, для того, щоб зручніше вдарити.

Але в цей момент двері відчинилися, і на порозі з'явився лікар Вашенко.

— Це-е що таке? Ви де, га? Ви що це тут розігруєте?

Обличчя в нього було строге, здивоване. Орлов анітрохи не зніяковів, побачивши його, і навіть поклонився йому, кажучи:

— А так це... дезинфекція між чоловіком та жінкою...

І він судорожно посміхнувся в обличчя лікареві...

— Ти чому не прийшов на чергування? — різко крикнув лікар, роздратований посмішкою.

Гришка знизав плечима і спокійно відповів:

— Зайнятий був... своїми справами...

— А скандалив тут вчора — хто?

— Ми...

— Ви? Дуже добре... Ви поведитесь по-домашньому... без спросу шалаєтесь...

— Не кріпосні ж бо...

— Мовчать! Шинок ви тут улаштували... скоти! Я вам покажу, де ви...

Приплив дикого зухвальства, пристрасного бажання все перекинути, вирватися з плутанини, яка пригнічувала душу, гарячою хвилею охопив Гришку. Йому здалося, що от зараз він зробить щось надзвичайне і зразу визволить свою темну душу від пут, що зв'язали її. Він здригнувся, відчув приємний холодок у серці і, з якоюсь котячою ужимкою повернувшись до лікаря, сказав йому:

— Ви не турбуйте горлянку, не кричіть... я знаю, де я,— в морильні!

— Що-о? Як ти сказав? — нахилився до нього вражений лікар.

Гришка зрозумів, що сказав дике слово, але не охолов від цього, а ще більше розпалився.

— Нічого, обійдеться! З'їсте... Матрьюно! Збирайся.

— Ні, голубчику, стривай! Ти дай мені відповідь...— із зловісним спокоєм промовив лікар.— Я тебе, мерзотнику, за це...

Гришка дивився йому в очі і заговорив, відчуваючи себе так, неначе він стрибає кудись і з кожним стрибком йому дихається все легше...

— Ви не кричіть... не лайтесь... Ви думаєте, якщо хо-

лера, то й ви можете надо мною командувати. Даремна мрія... Що ви лікуєте, так це навіть і непотрібно нікому... А що я сказав — морильня, це, звичайно, я дражнивсья... Але ви, все-таки, не дуже кричіть...

— Ні, брешеш! — спокійно сказав лікар. — Я тебе провчу... гей, ідіть сюди!

У коридорі вже стовпилися люди... Гришка примружив очі і зціпив зуби...

— Я не брешу і не боюся... а коли вам треба провчити мене, то я для вашої зручності і ще скажу...

— Н-ну? Скажи...

— Я піду в місто і шепну: «Хлопці! А знаєте, як хо-леру лікують?»

— Що-о? — широко розкрив очі лікар.

— Так тоді ми тут таку дезинфекцію з лімінацією...

— Що ти говориш, чорт тебе забери! — глухо закричав лікар. Роздратування поступилося місцем здивуванню перед цим чоловіком, якого він знав як працюючого і недурного робітника і який тепер, невідомо нащо, безтолково й безглуздо ліз у петлю...

— Що ти мелеш, дурню?

«Дурень!» — обізвалося луною у всій істоті Гришки. Він зрозумів, що цей присуд справедливий, і ще більше образився.

— Що я говорю! Я знаю... Мені все одно... — говорив він, поблискуючи очима. — Я так розумію тепер, що нашому братові завжди все одно... і зовсім даремно стримуємося ми в наших почуттях... Матрьоно, збирайся!

— Я не піду! — твердо відповіла Матрьона.

Лікар дивився на них круглими очима і тер собі лоба, нічого не розуміючи.

— Ти... п'яний або божевільний чоловік! розумієш ти, що робиш?

Гришка не здавався, не міг здатися. І у відповідь лікареві він говорив іронічно:

— А ви як розумієте? Ви самі що робите? Дезинфекцію, ха, ха! Хворих лікуєте... а здорові помирають від тісноти життя... Матрьоно! Голову розіб'ю! Іди...

— Я з тобою не піду!

Вона була бліда, неприродно спокійна, очі її дивилися в обличчя чоловікові твердо й холодно. Гришка, незважаючи на увесь свій геройський кураж, одвернувся від неї і, опустивши голову, замовк.

— Тьху! — сплюнув лікар. — Сам диявол не добере, що це таке... Ти! Забирайся геть! Забирайся і дякуй, що я тебе не приструнчив... тебе слід би під суд... йолопе! Забирайся!

Григорій мовчки глянув на лікаря і знову поник. Йому було б краще, коли б його побили або хоч відправили в поліцію...

— Востаннє говорю — ідеш ти? — хрипко спитав Гришка жінку.

— Ні, не піду, — відповіла вона і трохи пригнулася, ніби чекаючи удару.

Гришка махнув рукою.

— Ну... чорт вас всіх забирай!.. Та й на який диявол ви потрібні мені?

— Ти, дубино дика, — урезонюючи, почав лікар.

— Не лайтеся! — крикнув Гришка. — Ну, хвойдо проклята, — іду я! Мабуть, не побачимося... а може, побачимося... це вже як я схочу! Так коли побачимося — не з медом буде тобі, так і знай!

І Орлов рушив до дверей.

— Прощай, — трагік! — сардонічно сказав лікар, коли Гришка порівнявся з ним.

Григорій зупинився і, звівши на лікаря тужно виблискуючі очі, стримано і неголосно промовив:

— А ви мене не чіпайте... не заводьте пружину спочатку... розкрутилась вона, нікого не зачепила... ну й гаразд!

Він підняв з підлоги картуз, наліпив його собі на голову, пом'явся і пішов, не глянувши на дружину.

На неї допитливо дивився лікар. Вона стояла перед ним бліда. Лікар кивнув головою вслід Григорію і спитав:

— Що з ним?

— Не знаю...

— Гм... А куди він тепер?

— Пиячити! — твердо відповіла Орлова.

Лікар повів бровами і пішов.

Матрьона подивилася у вікно. Від барака до міста, у вечірньому присмерку, під дощем і вітром швидко простувала постать чоловіка. Одна, серед мокрого, сірого поля...

...Обличчя Матрьони Орлової зблідло ще більше, вона обернулася в куток, стала на коліна і почала молитися,

старанно відбиваючи земні поклони, задихаючись у пристрасному шепоті молитви і розтираючи груди і горло тремтячими від збудження руками.

Якось я оглядав ремісничу школу в Н. Моїм чичероне був знайомий чоловік, один із засновників її. Він водив мене по зразково впорядженій школі і розповідав:

— Як бачите, ми можемо похвалитися... чадо наше зростає і розвивається на славу. Учительський персонал на подив підібрався. У чоботарській і черевичній майстерні, наприклад, учителька — проста шевчиха, молодичка, навіть молодичка, смачна така, шельма, але бездоганної поведінки. А втім, це к чорту... н-да. Так от, ця молодичка — проста, шевчиха, але — як вона працює!.. як уміло навчає свого ремесла, з якою любов'ю ставиться до хлоп'ят — надзвичайно! Неоціненна працівниця... працює за дванадцять карбованців та квартиру при школі... і ще двох сиріт утримує на свої убогі гроші! Це, я вам скажу, прецікава особа!

Він так старанно розхвалював шевчиху, що викликав у мене бажання познайомитися з нею.

Це скоро улаштувалося, і от одного разу Матрьона Іванівна Орлова розповідала мені своє сумне життя. Перший час після того, як вона розійшлася з чоловіком, він не давав їй спокою: приходив до неї п'яний, піднімав скандали, підстерігав її всюди та бив нещадно. Вона терпіла.

Коли барак закрили, лікарка запропонувала Матрьоні Іванівні улаштувати її при школі і охоронити від чоловіка. І те й друге вдалося, і Орлова зажила спокійним, трудовим життям; навчилася за допомогою знайомих фельдшерниць грамоти, взяла собі на виховання двох сиріт — дівчинку й хлопчика — і працює, задоволена собою, з сумом і зо страхом згадуючи своє минуле. У вихованцях своїх вона душі не чує, значення своєї діяльності розуміє широко, ставиться до неї свідомо і серед керівників школи заслужила загальну повагу до себе. Але вона кашляє сухим, підозрілим кашлем, на впалих щоках її горить зловісний рум'янець, в сірих очах приховується багато суму.

Мені пощастило познайомитися і з Орловим. Я знайшов його в одній із міських трущоб, і за два-три поба-

чення ми з ним були друзями. Повторивши історію, розказану мені його дружиною, він задумався ненадовго і потім сказав:

— Так-то, значить, Максиме Савватеїчу, підняло мене, та й кинуло. Так я ніякого геройства і не вчинив. А й до цього часу мені хочеться відзначитися чим-небудь... Розтовкти б усю землю на порох або зібрати ватагу товаришів! Або взагалі щось таке, щоб стати понад всіма людьми і плюнути на них з висоти... І сказати їм: «Ах ви, гади! Навіщо живете? Як живете? Шахраї ви лицемірні і більш нічого!» А потім перекидом вниз з висоти і — вдрізки! Н-да-а! А-ах як нудно й тісно жити!.. Думав я, скинувши з шиї Матрьошку: «Н-ну, Гриню, плавай вільно, якір піднято!» А воно не тут-то було — фарватер мілкий! Стоп! І сиджу на міліні... Але не обсохну, не бійся! Я себе проявлю! Як? — це одному дияволу відомо... Жінка? Ну її до всіх чортів! Хіба таким, як я, жінка потрібна. На біса вона... коли мене на всі чотири сторони зразу вабить... Я народився з неспокоєм у серці... і доля моя — бути босяком! Ходив я і їздив у різні сторони... ніякої розради... П'ю? Звичайно, а то ж як? Все-таки горілка — вона гасить серце... А горить серце великим вогнем... Огидне все — міста, села, люди різних калібрів... Тьху! Невже ж кращого за це і вигадати не можна? Всі один на одного... так би всіх і передувив! Ех ти, життя, диявольська ти премудрість!

Важкі двері шинку, в якому я сидів з Орловим, раз у раз відчинялися і при цьому якимось похитливо верещали. І нутро шинку збуджувало уявлення про якусь пащу, що повільно, але неминуче поглинає одного по одному бідолашних російських людей, неспокійних і всяких...

КОЛИШНІ ЛЮДИ

I

В'їжджа вулиця — це два ряди одноповерхових халупок, тісно притулених одна до одної, ветхих, з кривими стінами й перекошеними вікнами; діряві дахи понівечених від часу людських жител рясніють латками з лубків, поросли мохом; над ними де-не-де стирчать високі жердини із шпаківнями, їх отінює запорошена зелень бузини та покривлених верб — жалюгідна флора міських околиць, заселених біднотою.

Мутнозелені від старості шибки у вікнах хатинок дивляться одна на одну очима лякливих шахраїв. Посеред вулиці повзе вгору звивиста колія, лавіруючи між глибокими вибоїнами, вимитими дощем. Де-не-де лежать порослі бур'яном купи шебеню та всякого сміття — це залишки або початки тих споруд, за які безуспішно бралися обивателі в боротьбі з потоками дощової води, що стрімко стікала з міста. Зверху, на горі, в пишній зелені густих садів ховаються гарні кам'яні будинки, церковні дзвіниці пихато підносяться в блакитне небо, їх золоті хрести сліпуче виблискують проти сонця.

Під час дощів місто спускає у В'їжджу вулицю свою грязь, в суху пору засипає її пилюкою, — і здається, що всі ці потворні хатки теж скинуті звідти, зверху, змені, наче сміття, чиеюсь могутньою рукою.

Приплюснуті до землі, вони вкрили собою всю гору, напівгнилі, немічні, забарвлені сонцем, пилюкою та

дошами в той сірувато-брудний колорит, якого набирає дерево під старість

У кінці цієї вулиці, викинутий з міста під гору, стояв довгий, двоповерховий виморочний будинок купця Петунникова. Він крайній в ряду, він уже під горою, далі за ним широко розгортається поле, зрізане за півверсти крутим урвищем до ріки.

Великий, старий будинок мав найпохмурішу фізіономію серед своїх сусідів. Весь він покривився, в двох рядах його вікон не лишилося жодного, яке б зберегло правильну форму, і скалки від шибок у поламаних рамах мали зеленувато-мутний колір болотяної води.

Простінки між вікнами були закриті тріщинами й темними плямами обваленої штукатурки — немовби час ієрогліфами написав на стінах будинку його біографію. Дах, похилившись на вулицю, ще збільшував його сумний вигляд — здавалося, що будинок зігнувся до землі і покірно жде від долі останнього удару, який оберне його на безформну купу напівгнилих уламків.

Ворота відчинені — одна половинка їх, зірвана з завіс, лежить на землі, і в щілини між її дошками, проросла трава, що густо вкрила велике безлюдне подвір'я будинку. В глибині подвір'я — низенька, закруена будівля з залізним дахом на один схил. В самому будинку ніхто не жив, але в цій будівлі, колись кузні, тепер містилася «нічліжка», утримувана ротмістром у відставці Арістідом Хомичем Кувалдою.

Всередині нічліжка — довга, темна нора, розміром чотири на шість сажнів; вона освітлювалась — тільки з одного боку — чотирма маленькими вікнами та широкими дверима. Цегляні, нештукатурені стіни її чорні від кіптяви, стеля, з барочного днища, теж прокоптіла до чорноти; посередині будівлі стояла величезна піч, основою якої було горно, а навколо печі й попід стінами йшли широкі нари з купками всякого лахміття, що правило нічліжникам за постіль. Від стін тхнуло димом, від долівки — вогкістю, від нар — гниючим ганчір'ям.

Хазяїн нічліжки жив на печі, нари навколо печі були почесним місцем, і на них розташовувалися ті нічліжники, до яких хазяїн ставився з прихильністю й дружбою.

День ротмістр завжди проводив біля дверей у нічліжку, сидячи в якійсь подобі крісла, власноручно складеного ним із цеглин, або ж у харчевні Єгора Вавілова,

що стояла навскоси від будинку Петунникова; там ротмістр обідав і пив горілку.

Перед тим, як найняти це приміщення, Арістід Кувалда мав у місті бюро для рекомендації прислуги; заходячи далі в його минуле, можна було довідатися, що він мав друкарню, а перед друкарнею він, за його словами,— «просто — жив! І добре жив, хай йому чорт! Уміючи жив, можу сказати!»

Це був широкоплечий, високий чоловік років п'ятдесяти, з рябим, опухлим від пияцтва обличчям і широкою брудножовтою бородою. Очі в нього сірі, величезні, зухвало-веселі; говорив він басом, з рокотанням у горлі, і майже завжди в зубах його стирчала німецька фарфорова люлька з вигнутим чубуком. Коли він сердився, ніздрі великого, горбатого, червоного носа широко роздувались, і губи сіпались, оголюючи два ряди великих, наче у вовка, жовтих зубів. Довгорукий, клишоногий, одягнений у брудну й подерту офіцерську шинель, у засмальцьованому кашкеті з червоним околишем, але без козирка, в блаженських валянках, що були йому до колін,— ранком він незмінно був у тяжкому стані похмілля, а ввечері — напідпитку. Доп'яну він не міг напитися, хоч би скільки випив, і веселого настрою ніколи не втрачав.

Вечорами, сидячи в своєму цегляному кріслі з люлькою в зубах, він приймав постояльців.

— Що за людина? — питав він в обідраного й пригніченого суб'єкта, скинутого з міста за пияцтво чи занепалого з якоїсь іншої поважної причини, коли той підходив до нього.

Людина відповідала.

— Подай на ствердження твоєї брехні законну бумагу.

Бумагу подавалось, якщо вона була. Ротмістр засовував її за пазуху, рідко коли цікавлячись її змістом, і казав:

— Усе гаразд. За ніч — дві копійки, за тиждень — гривеник, за місяць — три гривеники. Іди й вибери собі місце, та гляди — не чуже, а то тебе відлупцюють. У мене живуть люди строгі.

Новаки питали його:

— А чаєм, хлібом чи їстівним чим не торгуєте?

— Я торгую тільки стіною та покрівлею, за що сам плачу шахраєві — хазяїну цієї діри, купцю 2-ої гільдії

Іуді Петунникову, п'ять карбованців на місяць,— по-ясняв Кувалда діловим тоном,— до мене йде народ, до розкошів незвичний... а якщо ти звик щодня жерти — он напроти харчевня. Але краще, коли ти, уламку, відучишся од цієї поганої звички. Ти ж не пан—значить, що ти їси? Сам себе їси!

За такі промови, виголошувані удавано суворим тоном, але завжди із сміхом в очах, за уважне ставлення до своїх постояльців ротмістр був серед міської голоти дуже популярний. Часто траплялося, що колишній клієнт ротмістра з'являвся на подвір'я до нього вже не обдертим і пригніченим, а в більш-менш пристойному вигляді і з бадьорим обличчям.

— Здрастуйте, ваше благородіє! Як поживаєте?

— Здоров був. Живий. Кажі далі.

— Не пізнали?

— Не пізнав.

— А пам'ятаєте, я у вас взимку жив щось із місяць... коли ще облава була і трьох забрали?

— Н-ну, брат, під моею гостинною покрівлею раз у раз поліція буває!

— Ах ти, господи! Ще ви тоді частному приставу дулю дали!

— Стривай, ти плюнь на спогади і кажи просто, чого тобі треба?

— Чи не бажаєте ви прийняти від мене частування невеличке? Як я тоді у вас жив, і ви мені, значить...

— Вдячність слід заохочувати, друже мій, бо вона в людей нечасто трапляється. Ти, мабуть, хороший клопць, і хоч я зовсім тебе не пам'ятаю, але в шинок з тобою піду з охотою і нап'юся за твої успіхи в житті з насолсдою.

— А ви все такий же — усе жартуєте?

— Та що ж іще можна робити, живучи серед вас, сіромах?

Вони йшли. Іноді колишній клієнт ротмістра, весь розгвинчений і розхитаний частуванням, вертався в нічліжку; другого дня вони знову частувалися, і одного прекрасного ранку колишній клієнт прокидався з усвідомленням, що він знову геть чисто пропивсь.

— Ваше благородіє! От тобі й маєш! Знов я до вас у команду потрапив? Як же тепер?

— Становище, яким не можна похвалитись, але,

бувши в ньому, не слід і скиглити,— резонував ротмістр.— Треба, друже мій, до всього ставитися байдуже, не псуючи собі життя філософією і не ставлячи ніяких запитань. Філософствувати — завжди дурість, філософствувати з похмілля — невимовна дурість. Похмілля вимагає горілки, а не гризот совісті та скреготу зубового... зуби бережи, а то тебе бити не буде по чому. На ось тобі двогривеник,— піди принеси чвертку горілки, на п'ятачка гарячих фляків чи легені, фунт хліба й два сгірки. Коли ми похмелимося, тоді й зважимо стан справи...

Стан справи визначався цілком точно днів за два, коли в ротмістра не лишалось ані шага від троячки чи п'ятірки, що була у нього в кишені в день появи вдячного клієнта.

— Приїхали! Баста! — казав ротмістр.— Тепер, коли ми з тобою, дурню, пропилися дощенту, спробуємо знову ступити на шлях тверезості й добродетності. Справедливо сказано: не согрішивши — не покаєшся, не покаювшись — не спасешся. Перше ми зробили, але каятися річ марна, давай же одразу спасатися. Рушай на ріку і працюй. Якщо не ручишся за себе — скажи підрядчикові, хай він твої гроші задержує, а то віддавай їх мені. Коли назбираємо капітал, я куплю тобі штани та інше, потрібне для того, щоб ти міг знову зійти за порядну людину і скромного трудівника, гнаного долею. У добрих штанах ти знов можеш далеко піти. Марш!

Клієнт ішов крющикувати на ріку, посміюючись з ротмістрових промов. Він не зовсім розумів їх сіль, але бачив перед собою веселі очі, почував бадьорий дух і знав, що в красномовному ротмістрі він мав руку, яка, в разі потреби, може підтримати його.

І справді, за місяць-два якої-небудь каторжної роботи клієнт, завдяки суровому наглядюві ротмістра над його поведінкою, мав матеріальну можливість знову піднятися на шабель над те місце, куди він спустився з прихильною участю того ж таки ротмістра.

— Н-ну, друже мій,— критично оглядаючи реставрованого клієнта, говорив Кувалда,— штани й піджак у нас є. Це речі величезної ваги — вір моєму досвідюві. Поки в мене були пристойні штани, я відігравав у місті роль порядної людини, але, хай їм чорт, тільки штани з мене злізли, так я впав у людській думці і мусив з міста ско-

титися сюди. Люди, мій прекрасний йолопе, складають думку про всі речі за їх формою, а суть речей їм недоступна з причини властивої людям дурості. Зарубай це собі на носі і, сплативши мені хоч половину твого боргу, з миром іди, шукай і да обрящеш!

— Я вам, Арістиде Хомичу, скільки винен? — зніяковіло довідувався клієнт.

— Карбованець і сім гривеників... Тепер дай мені чи карбованець чи сім гривеників, а решту я підожду тобі, поки ти чи вкрадеш, чи заробиш більше, ніж маєш тепер.

— Щиро дякую за ласку! — каже зворушений клієнт. — От який ви добряга, їй-право! Ех, даремно вас життя скрутило... ото, мабуть, орел з вас був на своєму місці?! Ротмістр жити не може без пишних слів.

— Що це значить — на своєму місці? Ніхто не знає свого справжнього місця в житті, і кожен з нас лізе не в свій хомут. Купцеві Іуді Петунникову місце на каторжних роботах, а він ходить серед білого дня по вулицях і навіть хоче будувати якийсь завод. Учителеві нашому місце біля хорошої баби та серед півдюрини діточок, а він валяється у Вавілова в шинку. Он і ти — ти йдеш шукати місця лакея чи коридорного, а я бачу, що твоє місце в солдатах, бо ти недурний, терплячий і розумієш дисципліну. Бач — яка штука? Нас життя та-сує, мов ті карти, і тільки випадком — та й то ненадовго — ми потрапляємо на своє місце!

Інкони подібні прощальні розмови ставали передмовою до продовження знайомства, яке знову починалося добрячою випивкою і знов доходило до того, що клієнт пропивався й дивувався, ротмістр давав йому реванш, і... пропивались обидва.

Такі повторення попереднього аж ніяк не псували добрих відносин між сторонами. Згаданий ротмістром учитель був саме один із тих клієнтів, які підлагоджувалися тільки на те, щоб зараз же розсипатися. Своїм інтелектом він найближче з усіх інших стояв до ротмістра і, може, якраз цієї причині він завдячував тим, що, опустившись до нічліжки, уже не міг більше піднятися.

З ним Кувалда міг філософствувати, певний, що його розуміють. Він цинив це, і, коли полагоджений учитель збирався залишити нічліжку, заробивши грошенят і маючи намір найняти собі у місті куток, — Арістид Кувалда так сумно виряджав його, так багато прорікав ме-

ланхолійних тирад, що обидва вони неодмінно напивалися й пропивались. Мабуть, Кувалда свідомо ставив справу так, що учитель при всьому бажанні не міг вибитися з його нічліжки. Чи можна було Кувалді, з його освіченістю, скалки якої і тепер ще блискотіли в його мові, із розвинутою від мінливості долі звичкою мислити,— чи можна було йому не бажати й не старатися завжди бачити біля себе людину, подібну до нього? Ми вміємо жаліти себе.

Цей учитель колись щось викладав в учительському інституті надволзького міста, але був усунений з інституту. Потім він служив конторником на шкіряному заводі, бібліотекарем, спробував ще кілька професій, нарешті, склавши іспит на приватного повіреного в судових справах, запив без просипу і потрапив до ротмістра. Був він високий, сутулий, з довгим, гострим носом і лисим черепом. На кістлявому, жовтому обличчі з клинуватою борідкою блищали неспокійно очі, глибоко запалі в орбіти, кутки рота були сумно опущені вниз. Засоби до життя або, певніше, до пияцтва він здобував репортерством у місцевих газетах. Траплялося, що він заробляв за тиждень карбованців з п'ятнадцять. Тоді він віддавав їх ротмістрові й казав:

— Годі! Я повертаюся в лоно культури.

— Похвально! Співчуваючи від душі твоему, Пилипе, рішенню, я не дам тобі й чарки! — суворо попереджав його ротмістр.

— Буду вдячний!..

Ротмістр чув у його словах щось близьке до несміливого благання про послаблення і ще суворіше казав:

— Хоч реви — не дам!

— Ну, й — край! — зітхав учитель і вирушав на репортаж. А через день, найбільше через два, він, жадаючи, дивився на ротмістра звідкись із кутка тоскними й благальними очима і трепетно ждав, коли пом'якшає серце друга. Ротмістр виголошував проїняті убивчою іронією промови про ганебність слабкодухості, про скотинячу насолоду пияцтва і на інші слушні теми. Треба віддати йому справедливість — він цілком щиро захоплювався своєю роллю ментора й мораліста; але настроєні скептично завсідники нічліжки, поглядаючи на ротмістра й слухаючи його картаючі промови, казали один одному, підморгуючи на нього:

— Хімік! Спритно відкараскується! Мовляв, я тобі казав, ти мене не слухав — нарікай на себе!

— Його благородіє справжній воїн — вперед іде, а вже назад дороги шукає!

Учитель ловив свого друга десь у темному кутку і, вчепившись у його брудну шинель, тремтячи, облизуючи сухі губи, невимовним словами, глибоко трагічним поглядом дивився йому в обличчя.

— Не можеш? — похмуро питав ротмістр.

Учитель ствердно кивав головою.

— Потерпи ще день, — може, справишся? — пропонував Кувалда.

Учитель трусив головою заперечливо. Ротмістр бачив, що худе тіло друга все тремтить від жадання отрути, і діставав з кишені гроші.

— Здебільшого даремно буває чинити опір далі, — казав він при цьому, ніби бажаючи виправдати себе перед кимось.

Учитель не всі свої гроші пропивав; принаймні половину їх він витрачав на дітей В'їжджої вулиці. Бідняки завжди на дітей багаті; на цій вулиці, в її пилюзі та ямах, з ранку до вечора галасливо вовтузились купи обідраних, брудних і напівголодних дітлахів.

Діти — живі квіти землі, але на В'їжджій вулиці вони мали вигляд квітів, передчасно зів'ялих.

Учитель збирав їх навколо себе і, накупивши булок, яєць, яблук та горіхів, ішов з ними в поле, до ріки. Там вони спочатку жадібно поїдали все, що пропонував їм учитель, а потім гралися, сповнюючи повітря на цілу версту круг себе гамором і сміхом. Довга постать п'яниці якось зіщулювалася серед маленьких людей, вони ставились до нього, як до свого однолітка, і звали його просто Пилипом, не додаючи до імені дядьку або дядечку. Крутячись круг нього, мов ті в'юни, вони штовхали його, стрибали йому на спину, ляпали його по лисині, хапали за носа. Все це, мабуть, подобалося йому, він не протестував проти таких вольностей. Він взагалі мало розмовляв з ними, а коли й говорив, то обережно й несміливо, наче боявся, що його слова можуть забруднити їх або взагалі пошкодити їм. Він проводив з ними, в ролі їх іграшки й товариша, по кілька годин підряд, розглядаючи жваві мордочки тоскно-сумними очима,

а потім задумливо йшов у харчевню Вавілова і там мовчки напивався до нестями.

Майже щодня, повертаючися з репортажу, учитель приносив з собою газету, і навкруг нього влаштувалися загальні збори всіх колишніх людей. Вони підходили до нього напідпитку або страждаючи з похмілля, по-різному пошарпані, але однаково жалюгідні й брудні.

Йшов товстий, як бочка, Олексій Максимович Сімцов, колись лісничий, а тепер торговець сірниками, чорнилом, ваксою, старик років шістдесят, в парусиновому пальті і в широкому капелюсі, що прикривав пом'ятими полями його товсте й червоне обличчя з білою густою бородою, з якої на світ божий весело дивився маленький густо-червоний ніс і блищали сльозаві цинічні оченята. Його прозвали Кубар — прізвисько влучно окреслювало його круглу постать і мову, схожу на дзижчання.

Вилазив звідкись із кутка Кінець — похмурий, мовчазний, чорний п'яниця, колишній тюремний доглядач Лука Антонович Мартьянов, людина, що жила з гри «в ремінець», «в три листики», «в банківку» та з інших мистецтв, не менш дотепних і однаково нелюбимих поліцією. Він важко кидав своє велике, жорстоко бите тіло на траву, поруч з учителем, блискав чорними очима і, простягаючи руку до пляшки, хрипким басом питав: — Можу?

З'являвся механік Павло Солнцев, сухотний чоловік років тридцяти. Лівий бік у нього був перебитий у бійці, обличчя, жовте й гостре, мов у лисиці, кривилося в ехидну посмішку. Тонкі губи відкривали два ряди чорних, поруйнованих хворобою зубів, лахміття на його вузьких і кістлявих плечах теліпалося, наче на вішалці. Його прозвали Об'їдок. Він промишляв торгівлею мочальними шітками власної фабрикації та віниками з якоїсь особливої трави, дуже придатними для чищення одягу.

Приходив високий, кощавий і сліпий на ліве око чоловік, із зляканим виразом у великих круглих очах, мовчазний, несміливий, — він за крадіжки тричі сидів за вироками мирового й окружного суду. Прізвисько його було Кисельников, але звали його Півтора Тараса, бо він якраз на півзросту був вищий від свого нерозлучного друга диякона Тараса, розстриженого за пияцтво й розпусну поведінку. Диякон був низенький і кремезний чо-

лов'яга з багатирськими грудьми й круглою, кудлатою головою. Він навдивовижу гарно танцював і ще дивовижніше лихословив. Вкупі з Півтора Тарасом вони обрали своєю спеціальністю пиляти дрова на березі ріки, а в години дозвілля диякон розповідав своєму другові і всякому охочому слухати казки «власної творчості», як він заявляв. Слухаючи ці казки, де героями завжди були святі, королі, священники та генерали, навіть мешканці нічліжки гидливо плювалися й витріщали очі від подиву перед фантазією диякона, який розповідав, примруживши очі, дивовижно безсоромні й брудні пригоди. Уява в нього була невичерпна й могутня — він міг вигадувати й говорити цілий день і ніколи не повторювався. В його особі загинув, можливо, визначний поет, в усякому разі неабиякий оповідач, що вмів усе оживляти і навіть у каміння вкладав душу своїми бридкими, але образними й сильними словами.

Був тут ще якийсь недоладний юнак, якого Кувалда прозвав Метеором. Колись він прийшов ночувати і з того часу лишився серед цих людей, на їх подив. Спершу його не помічали — удень він, як і всі, йшов вишукувати собі харчі, але ввечері завжди стовбичив біля цієї дружної компанії, і, нарешті, ротмістр помітив його.

— Хлопчиську! Ти що таке на сій землі?

Хлопчисько сміливо й коротко відповів:

— Я — босяк...

Ротмістр критично подивився на нього. Парубок був якийсь довговолосий, з дурнуватою вилицюватою пикою, прикрашеною кирпатим носом. На ньому була надіта синя блуза без пояса, а на голові стирчав залишок соллом'яного бриля. Ноги босі.

— Ти — дурень! — вирішив Арістід Кувалда. — Ти чого тут вештаєшся? Горілку п'єш? Ні... Красти вмієш? Теж ні. Іди, навчись і приходь тоді, як уже з тебе люди будуть...

Парубок засміявся.

— Ні, я вже поживу з вами.

— Навіщо?

— А так...

— Ах ти — метеор! — сказав ротмістр.

— От я йому зараз зуби повибиваю, — запропонував Мартьянов.

— А за що? — спитав парубок.

— Так..

— А я візьму каменюку і по голові вас стукну,— шанобливо оголосив парубок.

Мартьянов побив би його, коли б не заступився Кувалда.

— Облиш його... Це, брат, якась рідня всім нам, мабуть. Ти без достатньої підстави хочеш йому зуби повибивати; він, як і ти, без підстави хоче жити з нами. Ну, й чорт з ним... ми всі живемо без достатньої на те підстави...

— Але краще б вам, молодий чоловіче, піти від нас,— порадив учитель, оглядаючи цього парубка своїми сумними очима.

Той нічого не відповів і лишився. Потім до нього звикли й перестали помічати його. А він жив серед них і все помічав.

Перелічені суб'єкти склали головний штаб ротмістра; він, з добродушною іронією, називав їх «колишніми людьми». Крім них, у нічліжці постійно мешкало чоловік із п'ять-шість звичайних босяків. Вони не могли похвалитися таким минулим, як «колишні люди», і хоч зазнали злигоднів не менших за тих, але були більш цільними людьми, не так страшно понівеченими. Мало не всі вони — «колишні мужики». Може, порядна людина культурного класу й стоїть вище за таку ж людину з мужиків, але завжди порочна людина з міста незмірно гидкіша й брудніша від порочної людини села.

Видатним представником колишніх мужиків був старик-ганчірник Тяпá. Довгий і потворно худий, він держав голову так, що підборіддя впиралося йому в груди, і від цього його тінь нагадувала своєю формою кочергу. У фас обличчя його не було видно, в профіль можна було бачити тільки горбатий ніс, одвислу нижню губу та кошлаті сиві брови. Він був першим за часом постояльцем ротмістра, переказували, що десь у нього сховано великі гроші. Через ці гроші років з два тому його «чиркнули» ножом по шиї, і відтоді він нахилив голову. Він заперечував, що в нього є гроші, кажучи: «чиркнули просто так, бешкетництво» і що відтоді йому дуже зручно збирати ганчір'я та кістки — голова завжди нахилена до землі. Коли він ішов хиткою, непевною ходою, без кийка в руках та без торбини за спиною — він здавався людиною замисленою, а Ку-

валда в такі моменти говорив, показуючи на нього пальцем:

— Дивіться, ось шукає собі пристановища совість купця Іуди Петунникова, що втекла від нього світ за очі. Дивіться, яка вона пошарпана, погана, брудна!

Говорив Тяпа хрипким голосом, трудно було розуміти його мову, і, мабуть, через те він взагалі мало говорив і дуже любив самотність. Але щоразу, коли в нічліжку з'являвся який-небудь свіжий екземпляр людини, виштовхнутої злиднями з села, Тяпа, побачивши його, проймався злобою і тривогою. Він переслідував нещасного в'їдливими насмішками, що з злим хрипінням виходили з його горла, нацьковував на новака кого-небудь, загрожував, нарешті, власноручно побити й пограбувати його вночі і майже завжди добивався того, що заляканий мужичок зникав з нічліжки.

Тоді Тяпа, заспокоївшись, забивався куди-небудь у куток, де латав своє лахміття або читав біблію, таку ж стару й брудну, як сам він. Він вилазив із свого кутка, коли учитель читав газету. Тяпа мовчки слухав усе, що читалося, і глибоко зітхав, ні про що не питаючи. Та коли, прочитавши газету, учитель згортав її, Тяпа простягав свою кістляву руку й казав:

— Дай-но...

— Нащо тобі?

— Дай,— може, про нас є що...

— Про кого це?

— Про село.

З нього сміялися, кидали йому газету. Він брав її і читав у ній про те, що в якомусь селі градом вибило хліб, в іншому згоріло тридцять дворів, а в третьому жінка отруїла чоловіка — все, що звичайно пишеться про село і що малює його нещасним, дурним і злим. Тяпа читав і мугикав, виявляючи цим звуком, може, співчуття, може, втіху.

У неділю він не виходив збирати ганчір'я, майже цілий день читаючи біблію. Книгу він держав, упираючи її в груди собі, і сердився, коли хто торкав її або заважав йому читати.

— Ей ти, чорнокнижнику,— казав йому Кувалда,— що ти розумієш? Кинь!

— А що ти розумієш?

— І я нічого не розумію, але ж я не читаю книжок...

— А я читаю...

— Ну, і — дурний! — вирішував ротмістр.— Коли в голові заведеться нужда — це клопіт, та коли в голову залізуть ще й думки — як же ти житимеш, стара жабо?

— Мені недовго вже, — казав спокійно Тяпа́.

Одного разу учитель схотів довідатися, де він навчився грамоти. Тяпа́ коротко відповів йому:

— В тюрмі..

— Ти був там?

— Був...

— За що?

— Так... Помилився... От і біблію звідти виніс. Пані якась дала... В тюрмі, брат, добре..

— Н-ну? Чим же це?

— На розум наставляє... Грамоти ось навчився... книжку дістав. Усе — без прошей...

Коли в нічліжку з'явився учитель, Тяпа́ вже давно жив у ній. Він довго придивлявся до вчителя, — щоб глянути людині в обличчя, Тяпа́ перегинав увесь свій корпус набік, — довго прислухався до його розмов і одного дня підсів до нього.

— Ось — ти вчений був... Біблію ж читав?

— Читав...

— То ж то... Пам'ятаєш її?

— Ну — пам'ятаю...

Старий перегнув корпус набік і подивився на вчителя сірим, суворо-недовірливим оком.

— Пам'ятаєш, були там амалікітяни?

— Ну?

— Де вони тепер?

— Зникли, Тяпа́, — вимерли...

Старий помовчав і знову спитав:

— А філістимляни?

— І ці теж...

— Усі вимерли?

— Усі...

— Так... А ми теж вимеремо?

— Настане час — і ми вимеремо, — байдуже обіцяв учитель.

— А від якого ми з колін Ізраїлевих?

Учитель подивився на нього, подумав і почав оповідати про кімерійців, скіфів, слов'ян... Старий ще дужче

вибачився і якимись зляканими очима дивився на нього.

— Брешеш ти все! — захрипів він, коли учитель скінчив.

— Чому брешу? — здивувався той.

— Які ти народи назвав? Нема їх у біблії.

Підвівся й пішов геть із злобним бурчанням.

— З розуму ти виживаєш, Тяпб,— переконано сказав услід вчитель.

Тоді старий знов обернувся до нього і погрозив йому карлючкуватим, брудним пальцем.

— Від господи — Адам, від Адама — євреї, значить, усі люди від євреїв... І ми теж...

— Ну?

— Татари від Ізмаїла... а він од єврея...

— Та тобі ж чого треба?

— Нащо брешеш?

І пішов, залишивши свого співрозмовника в здивуванні. Але днів за два знов підсів до нього.

— Був ти вчений... повинен знати — хто ми?

— Слов'яни, Тяпб,— відповів учитель.

— Говори за біблією — там таких нема. Хто ми — вавілоняни, чи що? Чи — едом?

Учитель став критикувати біблію. Старий довго, уважно слухав його і перепинив:

— Стривай,— облиш! Значить, серед народів, богові знаних,— руських нема? Незнані ми богові люди? Так, чи що? Котрі в біблії записані — господь тих знав... Уражав їх огнем і мечем, руйнував міста й села їхні, а пророків посилав їх повчати,— жалів, значить. Євреїв і татар розсіяв, але зберіг... А ми як же? Чом у нас пророків нема?

— Н-не знаю! — промовив учитель, силкуючися зрозуміти старого. А той поклав руку на плече учителеві, став потихеньку штовхати його назад і вперед і захрипів, наче ковтаючи щось...

— Так і скажи!.. А то говориш ти багато,— немов усе знаєш. Слухати мені тебе огидно... душу ти баламутиш... Мовчав би краще!.. Хто ми? То ж то! Чом у нас нема пророків? А де ми були, коли Христос по землі ходив? Бачиш? Ех ти! І брешеш — хіба цілий народ може вмрети? Народ руський не може зникнути — брешеш ти... він у біблії записаний, тільки не знати під яким

словом... Ти народ знаєш,— який він? Він — величезний... Скільки сіл на землі? Усе народ там живе,— справжній, великий народ. А ти кажеш — вимре... Народ не може вмерти, людина може... а народ потрібен богові, він будівник землі. Амалікітяни не вмерли — вони німці або французи... а ти... ех ти!.. Ну, скажи от, чому нас бог скривдив? Нема нам ні кар, ні пророків од господя? Хто нас навчить?

Мова Тяпі була сильна; насмішка, докір і глибока віра звучали в ній. Він довго говорив, і вчителю, що був, як завжди, напідпитку і в мінорному настрої, стало, нарешті, так погано слухати його, наче його розпилювали дерев'яною пилкою. Він слухав старого, дивився на його покалічене тіло, почував дивну, гнітючу силу слів, і раптом йому стало до болю жаль себе. Йому теж хотілося сказати старому щось сильне, впевнене, щось таке, що привернуло б Тяпу до нього, примусило б говорити не цим докірливо-суворим тоном, а — м'яким, по-батьківському лагідним. І учитель відчував, як у грудях в нього щось клекоче, підступає йому до горла.

— Яка ти людина?.. Душа в тебе пошматована... а говориш! Ніби що знаєш... Мовчав би...

— Ех, Тяпó,— тоскно вигукнув учитель,— це — правильно! І народ — правильно!.. Він величезний. Та — я йому чужий... і — він мені чужий... Ось у чому трагедія. Та — нехай! Страждатиму... І пророків нема... нема!.. Я, справді, говорю багато... і це не потрібно нікому... та — я мовчатиму... Тільки ти не говори зо мною так... Ех, старий! ти не знаєш... не знаєш... не можеш зрозуміти...

Учитель заплакав нарешті. Він заплакав легко й вільно, рясними сльозами, йому стало приємно від цих сліз.

— Ішов би ти на село,— просився б там учителювати чи за писаря... ситий був би і провітрився б. А то чого світом нудиш? — суворо хрипів Тяпá.

А вчитель усе плакав, відчуваючи втіху від сліз.

Відтоді вони стали друзями, і колишні люди, бачивши їх разом, казали:

— Учитель улещує Тяпу, до грошей його держить курс.

— Це його Кувалда підучив розвідати, де в старого капітали...

Може, кажучи так, думали інакше. У цих людей була одна смішна риса: вони любили показати себе один перед одним гіршими, ніж були насправді.

Людина, не почувавши в собі нічого гарного, не від того інколи, щоб похвалитися своїм поганим.

Коли всі ці люди зберуться круг учителя з його газетою — починається читання.

— Ну,— каже ротмістр,— про що сьогодні міркує газетина? Фейлетон є?

— Нема,— повідомляє вчитель.

— Скупиться видавець... а передова є?

— Є... Гуляева.

— Ага! Давай її; він, шельма, розумно пише, гвіздок йому в око.

— «Оцінка нерухомого майна,— читає учитель,— проведена понад п'ятнадцять років тому, і досі ще править за основу для стягання оцінного, на користь міста, податку...»

— Це наївно,— коментує ротмістр Кувалда,— і досі ще править! Це смішно! Купцеві, що орудує справами міста, вигідно, щоб вона й досі ще правила, ну, вона й править...

— Статтю на цю тему й написано,— каже учитель.

— Дивно! Це фейлетонна тема... про це треба писати з перцем...

Спалахує маленька суперечка. Публіка слухає її уважно, бо горілки випито поки що тільки одну пляшку. Після передової читають місцеву хроніку, потім судову. Якщо в цих кримінальних відділах дійовою і потерпілою особою є купець — Арістід Кувалда щиро радіє. Обікрадено купця — дуже добре, шкода тільки, що мало. Коні його побили — приємно чути, але прикро, що він зостався живий. Позов у суді програв купець — чудово, та сумно, що судові витрати не покладено на нього в подвійному розмірі.

— Це було б незаконно,— зауважує учитель.

— Незаконно? А чи законний сам купець? — питає Кувалда.— Що таке купець? Розгляньмо це бруталне й безглузде явище: передусім кожен купець — мужик. Він приходить із села і за якийсь час став купцем. На те, щоб стати купцем, треба мати гроші. Звідки в мужика можуть бути гроші? Як відомо, вони не при-

ходять від трудів праведних. Значить, мужик так чи сяк шахраював. Значить, купець — шахрай-мужик!

— Ловко! — схвалює публіка висновок оратора.

А Тяпа мугикає, потираючи собі груди. Так само він мугикає, коли на похмілля випиває першу чарку горілки. Ротмістр сяє. Читають кореспонденції. Тут для ротмістра — «розливне море», за його словами. Він усюди бачить, як купець погано робить життя і як він псує зроблене до нього. Його промови картають і нищать купця. Його слухають залюбки, бо він — злісно лається.

— Коли б я писав по газетах! — вигукує він.— О, я б показав купця, який він справді є... я показав би, що він тільки тварина, яка тимчасово виконує обов'язки людини. Він брутальний, він дурний, не має смаку до життя, не має уявлення про батьківщину і нічого вищого над п'ятак не знає.

Об'їдок, знаючи слабе місце ротмістра й люблячи дратувати людей, ехидно вставляє:

— Еге, відколи дворяни почали помирати з голоду,— зникають люди з життя...

— Ти маєш рацію, сину павука й жаби; егеж, відколи дворяни занепали,— людей нема! Є тільки купці... і я їх не-на-ви-джу!

— Воно й зрозуміло, бо й тебе, брат, повалили в прах вони ж...

— Мене? Я загинув від любові до життя,— дурню! Я життя любив, а купець його обкрадає. Я не терплю купця саме за це,— а не тому, що я дворянин. Я, коли хочеш знати, не дворянин, а колишня людина. Мені тепер наплювати на все й на всіх... і все життя для мене— коханка, яка мене кинула, за що я й зневажаю його.

— Брешеш! — каже Об'їдок.

— Я брешу? — горлає Арістід Кувалда, червоний від гніву.

— Навіщо кричати? — чути холодний і хмурий бас Мартьянова.— Навіщо розумувати? Купець, дворянин — нам яке діло?

— Поелику ми ні бе, ні ме, ні ку-ку-рі-ку...—вставляє диякон Тарас.

— Одчепіться, Об'їдку,— примирливо каже учитель.— Навіщо солити оселедець?

Він не любить суперечки і взагалі не любить галасу. Коли навкруг розпалюються пристрасті, його губи скла-

даються в болісну гримасу, він розважно й спокійно намагається примирити всіх з усіма, а коли це не вдається йому, йде геть від компанії. Знаючи це, ротмістр, якщо він не дуже п'яний, стримується, не бажаючи втрачати в особі учителя найкращого слухача своїх промов.

— Я повторюю,— спокійніш говорить він,— я бачу життя в руках ворогів, не ворогів тільки дворянина, але ворогів усього благородного, зажерливих, нездатних прикрасити життя чим-небудь...

— Проте, брат,— каже учитель,— купці створили Геную, Венецію, Голландію, купці Англії завоювали своїй країні Індію, купці Строганови...

— Яке мені діло до тих купців? Я маю на увазі Іуду Петунникова та іже з ним...

— А до цих тобі яке діло? — тихо питає учитель.

— А — хіба я не живу? Ага! Живу,— значить, повинен обурюватися, бачачи, як життя псують дикі люди, що полонили його.

— І сміються з благородного обурення ротмістра й людини у відставці,— зачіпає Об'їдок.

— Гаразд! Це нерозумно, я згоден... Як колишня людина, я мушу стерти в собі всі почуття й думки, колись мої. Це, мабуть, правильно... Але чим же я і всі ви — чим же озброїмося ми, якщо відкинемо ці почуття?

— Оце ти починаєш говорити розумно,— підохочує його учитель.

— Нам потрібне щось інше, інші погляди на життя, інші почуття... нам потрібне щось таке, нове... бо й ми в житті — новина...

— Безперечно, нам потрібне це,— каже учитель.

— Навіщо? — питає Кінець.— Чи не однаково, що говорити й думати? Нам недовго жити... мені сорок, тобі п'ятдесят... молодших за тридцять нема серед нас. Та навіть і в двадцять довго не проживеш таким життям.

— І яка ми новина? — посміхається Об'їдок.— Голота завжди була.

— І вона створила Рим,— каже учитель.

— Авжеж, звичайно,— торжествує ротмістр,— Ромул і Рем — хіба вони не золоторотці? І ми — настане наша пора — створимо...

— Порушення громадської тиші й спокою,— перебиває Об'їдок. Він регоче, задоволений з себе. Сміх у нього поганий, роз'їдає душу. Йому вторить Сімцов, диякон,

Півтора Тараса. Наївні очі хлопчачка Метеора горять-яскравим вогнем, і щоки в нього червоніють. Кінець каже, наче молотом б'є по головах:

— Все це дурниці,— мрії,— нісенітниця!

Дивно було бачити, що так міркують ці люди, вигнані з життя, обдерті, просяклі горілкою й злобою, іронією й брудом.

Для ротмістра такі розмови були справжнім святом серця. Він говорив більше за всіх, і це давало йому змогу вважати себе кращим за всіх. А хоч би як низько впала людина — вона ніколи не відмовить собі в насолоді відчути себе дужчою, розумнішою, — бодай навіть тільки си-тішою за свого ближнього. Арістід Кувалда зловживав цією насолодою, але не пересичувався нею, будучи невдоволення Об'їдка, Кубаря та інших колишніх людей, що мало цікавилися такими питаннями.

Зате політика була загальною улюбленицею. Розмова на тему про потребу завоювати Індію чи про приборкання Англії могла затягнутися без кінця. Не менш палко говорили про способи радикального викорінення євреїв з лиця землі, але в цьому питанні гору завжди брав Об'їдок, який складав навдивовижу жорстокі проекти, і ротмістр, що бажав скрізь бути першим, уникав цієї теми. Охоче, багато й бридко говорили про жінок, проте на захист їх завжди виступав учитель, сердячися, коли надто вже переборщували. Йому поступались, бо всі дивилися на нього, як на людину незвичайну, — і в нього, суботами, позичали гроші, зароблені ним за тиждень.

Він взагалі мав багато привілеїв: його, наприклад, не били в тих досить частих випадках, коли розмова кінчалася загальною колотнечею. Йому було дозволено приводити в нічліжку жінок; більше ніхто не мав цього права, бо ротмістр усіх попереджав:

— Баб до мене не водити... Баби, купці та філософія — три причини моїх невдач. Поб'ю, коли побачу, що хтось прийшов з бабою! Бабу теж поб'ю... За філософію — відірву голову...

Він міг відірвати голову — незважаючи на свій вік, він був навдивовижу сильний. Потім, щоразу, коли він бився, йому допомагав Март'янов. Похмурий і мовчазний, наче надмогильний пам'ятник, під час загального бою він завжди ставав спиною до спини Кувалди, і тоді вони зображали собою все ламаючу і незламну машину.

Одного разу п'яний Сімцов ні з того, ні з сього вчепився учителеві в волосся і вирвав жмут його. Кувалда ударом кулака в груди поклав його на півгодини непритомним, а коли він очуняв, примусив його з'їсти вчительке волосся. Той з'їв, боячись бути побитим до смерті.

Крім читання газет, розмов та бійок, розвагою була ще гра в карти. Грали без Мартьянова, бо він не міг грати чесно, про що, кілька разів спійманий на махлюванні, сам же одверто й заявив:

— Я не можу не пересмикувати... Це в мене звичка.

— Буває,— підтвердив диякон Тарас.— Я звик дияконшу свою щонеділі після обідні бити; так, знаєте, коли вмерла вона — така нудьга мене неділями брала, аж неймовірно. Одну неділю прожив—бачу, погано! Другу—виперпів. Третю — куховарку ударив раз... Образилась вона... Подам, каже, до мирового. Уявіть собі моє становище! На четверту неділю — одлупцював її, як дружину! Потім заплатив їй десять карбованців і вже бив заведеним порядком, аж поки знов оженився...

— Дияконе,—брешеш! Як ти міг удруге оженитися?—зупинив його Об'їдок.

— Га? А я так — вона в мене господарства доглядала.

— У вас були діти? — спитав його учитель.

— П'ять штук... Одне потонуло. Старший,— втішний був хлопчик! Двоє померло від дифтериту... Одна дочка вийшла за якогось студента і поїхала з ним у Сибір, а друга схотіла вчитися й вмерла в Пітері... від сухот, кажуть... Еге... п'ятеро було... якже! Ми, духовенство, плодючі...

Він став пояснити, чому це саме так, викликаючи гомеричний регіт своєю розповіддю. Коли реготати втомилися, Олексій Максимович Сімцов згадав, що в нього теж була дочка.

— Лідкою звали... Товста така...

І більше він, мабуть, не пам'ятав нічого, бо подивився на всіх, усміхнувся винувато й — замовк.

Про своє минуле ці люди мало розмовляли один з одним, згадували про нього надзвичайно рідко, завжди в загальних рисах і в більш-менш глузливому тоні. Мабуть, що таке ставлення до минулого й було розумне. бо для більшості людей пам'ять про минуле ослабляє енергію в теперішньому й підживляє надії на майбутнє.

А дощовими, сірими, холодними днями осені колишні люди збиралися в трактирі Вавілова. Там їх знали, трошки боялись, як злодіїв і забіяк, трошки зневажали, як гірких п'яниць, але все-таки шанували й слухали, маючи за розумних людей. Трактир Вавілова був клубом В'їжджої вулиці, а колишні люди — інтелігенцією клубу.

По суботах — вечорами, в неділю — з ранку до ночі — трактир бував переповнений і колишні люди були там бажаними гістьми. Вони вносили з собою в середовище затурканих злиднями й горем обивателів вулиці свій дух, в якому було щось, що полегшувало життя людей, стомлених і розгублених в гонитві за шматком хліба, таких же п'яниць, як пожилці притулку Кувалди, і так само скинутих з міста, як і вони. Вміння про все говорити і все висміювати, безбоязність думок, гострота мови, відсутність страху перед тим, чого вся вулиця боялась, одчайдушне, бравіруjące молодечтво цих людей — не могли не подобатися вулиці. Потім, майже всі вони знали закони, могли дати яку завгодно пораду, написати прохання, допомогти безкарно змахлювати. За все це їм платили горілкою і втішним для них подивом перед їх талантами.

За своїми симпатіями вулиця поділялася на дві, майже рівні партії: одна вважала, що «ротмістр — куди задьористіший, ніж учитель, справжній вояка! Хоробрість і розум у нього величезні!» Друга була переконана, що учитель усім «переважив» Кувалду. Прихильники Кувалди були ті з міщанства, хто мав на вулиці славу завзятих п'яниць, злодіїв та урвиголів, для яких шлях від суми до тюрми був неминучий. Учителя поважали люди статечніші, які на щось надіялися, чогось сподівалися, завжди були чимось зайняті і рідко коли ситі.

Характер відносин Кувалди й учителя до вулиці точно визначився таким прикладом. Одного разу в трактирі обговорювали постанову міської думи, що накладала на обивателів В'їжджої вулиці обов'язок: вибоїни та вимоїни в своїй вулиці засипати, але гною і трупів свійських тварин для цієї мети не вживати, а використовувати на це самий шеб'нь і сміття з місць будівництва яких-небудь споруд.

— Звідки ж я маю взяти оцей самий шеб'нь, коли я за все своє життя саму тільки шпаківню хотів буду-

вати, та й то ось іще не спромігся? — жалібно заявив Мокій Анісімов, що промишляв торгівлею тертими калачами, які пекла його жінка.

Ротмістр вважав, що йому слід висловитися в даному питанні, і грюкнув кулаком по столу, привертаючи до себе увагу.

— Звідки взяти шебінь та сміття? Рушай, хлопці, всією вулицею до міста й розбирай думу. Більш вона через свою ветхість ні на що не потрібна. Таким чином, ви двічі допоможете оздобити місто — і В'їжджу зробите пристойною, і нову думу примусите збудувати. Коней на возіння візьміть у голови, та захопіть і його трьох дочок — дівчата на запряг цілком придатні. А то розкидайте будинок купця Іуди Петунникова і вимостіть вулицю деревом. До речі, я знаю, Мокію, на чому твоя жінка сьогодні калачі пекла: на віконницях з третього вікна та двох східцях з ганку Іудиного будинку.

Коли публіка досхочу нареготалася, статечний городник Павлюгін спитав:

— А як же все-таки бути, ваше благородіє?..

— Ні рукою, ні ногою не ворухити! Розмиває вулицю — ну й нехай!

— Деякі будинки попáдати хочуть...

— Не заважайте їм, нехай падають! Упадуть — дери з міста допомогу; не дасть — катай позов на нього! Вода ж бо звідки тече? З міста? Ну, місто й винне в руйнуванні будинків...

— Вода — від дощу, скажуть...

— Але ж у місті від дощу будинки не валяться? Воно з вас податки лупить, а голосу вам для розмови про ваші права не дає! Воно вам життя й майно псує, та вас же й лагодити примушує! Катай його спереду і ззаду!

І половина вулиці, переконана радикалом Кувалдою, вирішила ждати, коли її хатинки змиє дощова вода з міста.

Статечніші обивателі знайшли в учителі людину, що склала їм переконливу реляцію думі.

У цій реляції відмова вулиці виконати постанову думи була вмотивована так солідно, що дума почула. Вулиці дозволено було використати сміття, що лишилося від ремонту казарм, і дано їй на перевозку п'ять коней з пожежного обозу. Навіть більше — визнано за потрібне прокласти, згодом, по вулиці стічну трубу. Це й багато

іншого створило учителеві широку популярність у вулиці. Він писав прохання, друкував замітки по газетах. Наприклад, якось гості Вавілова помітили, що оселедці й інші страви в трактирі Вавілова зовсім не відповідають своєму призначенню. І от днів через два Вавілов, стоячи за буфетом з газетою в руках, публічно каюся.

— Справедливо — одне можу сказати! Справді, оселедці купив я іржаві, не зовсім гарні оселедці. І капуста — правильно!.. задумалась вона трошки. Звісно ж — кожна людина хоче якнайбільше в свою кишеню п'ятаків нагнати. Ну, й що ж? Вийшло зовсім навпаки: я — замірився, а розумна людина ганьбу поклала на мене за ненажерливість мою... Квит!

Це каяття справило на публіку дуже хороше враження і дало змогу Вавілову згодувати їй і оселедці і капусту, — усе це публіка, під приправою свого враження, непомітно з'їла. Факт дуже значний, бо він не тільки збільшував престиж учителя, а й знайомив обивателя з силою друкованого слова. Траплялося, що учитель читав у трактирі лекції практичної моралі.

— Бачив я, — казав він, звертаючись до маляра Яшки Тюріна, — бачив я, як ти бив свою жінку...

Яшка вже «підмалювався» двома склянками горілки і перебуває в хвацько розв'язному настрої. Публіка дивиться на нього, чекаючи, що ось зараз він «загне колінце», і в харчевні западає тиша.

— Бачив? Сподобалось? — питає Яшка.

Публіка стримано сміється.

— Ні, не сподобалось, — відповідає учитель. Тон його такий значливо серйозний, що публіка мовчить.

— Здавалося б, я старався, — бравірує Яшка, передчуваючи, що учитель його «зріже», — жінка задоволена, не підводиться сьогодні...

Учитель задумливо на столі пальцем рисує якісь фігури і, роздивляючись їх, каже:

— Та бачиш, Якове, чому мені не подобається це... Розгляньмо докладно, що саме ти робиш і чого можна тобі від цього сподіватися. Жінка в тебе вагітна; ти бив її вчора по животу й по боках — значить, ти бив не тільки її, а й дитину. Ти міг дитину вбити, і при пологах жінка твоя вмерла б від цього або дуже захворіла б. Морочитися з хворою жінкою і неприємно, і клопітно, і дорого це тобі коштуватиме, бо хвороби потребують ліків,

а ліки — грошей. Коли ж ти дитини не вбив іще, то, напевно, покалічив, і вона, може, буде виродком: криво-бокою, горбатою. Значить, вона не буде здатна до праці, а тобі важливо, щоб з дитини був працівник. Навіть, коли вона народиться тільки хворою—і то погано: зв'яже матір і потребуватиме лікування. От бачиш, що ти собі готуєш?.. Люди, які живуть з праці своїх рук, мусять родитися здоровими і родити здорових дітей... Чи так я кажу?

— Так,— стверджує публіка.

— Ну, цього, може, той,— не станеться! — каже Яшка, трохи лякаючись перспективи, змальованої учителем.— Вона здорова... крізь неї до дитини либонь не дійдеш? Вона ж, диявол, дуже вже відьма! — вигукує він засмучено.— Тільки-но я що,— то й піде мене їсти, як іржа залізо!

— Я розумію, Якове, що тобі не можна не бити жінку,— знову чути спокійний і вдумливий голос учителя,— у тебе на це багато причин... Не вдача твоєї жінки причина тому, що ти її так необережно б'єш... а все твоє темне й сумне життя...

— Оце правда,— вигукує Яків,— живемо, справді, в темряві, мов у сажотруса за пазухою.

— Ти лютуєш на все життя, а терпить твоя жінка... найближча до тебе людина — і терпить без вини перед тобою,— тільки тому, що ти дужчий за неї; вона в тебе завжди під рукою, і подітися їй від тебе нікуди. Бачиш, як це... безглуздо!

— Воно так... хай їй чорт! Та що ж я маю робити? Чи ж я не людина?

— Так, ти людина!... Ну, ось що я тобі хочу сказати: бити її ти бий, коли без цього не можеш, але бий обережно: пам'ятай, що можеш пошкодити її здоров'ю чи здоров'ю дитини. Ніколи взагалі не слід бити вагітних жінок по животу, по грудях та по боках — бий по шиї або візьми вірвовку і... по м'яких місцях...

Оратор скінчив свою промову, і його глибоко запалі темні очі дивляться на публіку і, здається, за щось просять її вибачити та про щось винувато питають її.

А вона жваво гомонить. Їй зрозуміла ця мораль колишньої людини,— мораль шинку й нещастя.

— Що, брат Яшо, зрозумів?

— Ось вона яка правда буває!

Яків зрозумів: необережно бити жінку — шкода для нього.

Він мовчить, відповідаючи ніяковими усмішками на жарти товаришів.

— І знову ж, що таке жінка? — філософствує калачник Мокій Анісімов. — Жінка — друг, якщо правильно діло розглянути. Вона до тебе наче ланцюгом на все життя прикута, і обоє ви з нею на манір каторжників. Старайся йти з нею весь час у ногу, не зумієш — ланцюг відчуєш...

— Стривай,— каже Яків,— аджеж і ти свою б'єш?

— А я хіба кажу — ні? Б'ю... Інакше неможливо... Кого ж мені — стіну, чи що, гатити кулаками, коли всякий терпець уривається?

— Ну от, і я теж...— каже Яків.

— Ну, яке ж у нас життя тісне та ахове, братці мої! Нема тобі ніде справжнього розмаху!

— І навіть жінку бий оглядаючись! — гумористично журиться хтось. Так вони розмовляють до пізньої ночі або до бійки, що виникає на ґрунті сп'яніння й тих настроїв, які навівають на них ці розмови.

За вікнами трактиру дощ іде, дико віє холодний вітер. У трактирі задушно, накурено, але тепло; на вулиці мокро, холодно й темно. Вітер так стукотить у вікно, наче зухвало викликає всіх цих людей з трактиру і погрожує розвіяти їх по землі, мов порох. Інколи в його витті чути приглушений, безнадійний стогін, і потім лунає холодний, жорсткий регіт. Ця музика наводить на сумні думки про близькість зими, клятві короткі дні без сонця, довгі ночі, потребу мати теплий одяг та багато їсти. На порожній шлунок так погано спиться в нескінченні зимові ночі. Йде зима, йде... Як жити?

Невеселі думки збуджували посилену спрагу в обивателів В'їжджої, у колишніх людей більшало зітхань в їхніх розмовах та зморщок на обличчях, голоси ставали глухішими, відносини одного до одного тупіли. І раптом серед них спалахувала звіряча злоба, прокидалась жорстокість людей загнаних, змучених своєю суворою долею.

Тоді вони били один одного; били жорстоко, по-звірячому; били і знову, помирившись, напивалися, пропиваючи все, що міг взяти в заставу невибагливий Вавілов. Отак, у тупій злобі, нудззі, що стискала їм серця, не ві-

даючи виходу з цього підлого життя, вони проводили дні осені, чекаючи на ще суворіші дні зими.

Кувалда в таку пору приходив їм на допомогу з філософією.

— Не журись, братці! Все має свій кінець — це найкраща якість життя. Мине зима, й знову буде літо... Чудесна пора, коли, кажуть, і в горобця — пиво.

Та його розмови не впливали — ковток найчистішої води не наситить голодного.

Диякон Тарас теж пробував розважити публіку, співаючи пісень і розповідаючи свої казки. Він мав більший успіх. Іноді його зусилля приводили до того, що зненацька одчайдушна, молодецька веселість скипала в трактирі: співали, танцювали, реготали і на кілька годин ставали схожими на божевільних.

Потім знову западали в тупий, байдужий розпач, сидячи за столами в кіптяві ламп, у тютюновому димі, понурі, обдерті, ліниво перекидаючися словом один з одним, слухаючи виття вітру й думаючи про те, як би його напитися, напитися до непритомності?

І всі були глибоко огидні кожному, і кожен таїв у собі безглузду злобу проти всіх.

II

Все на цьому світі відносно, і немає в ньому для людини такого становища, гіршого за яке не могло б нічого бути.

Одного ясного дня наприкінці вересня ротмістр Арістід Кувалда сидів, як звичайно, в своєму кріслі біля дверей нічліжки і, дивлячись на зведений купцем Петунниковим кам'яний будинок поруч трактиру Вавілова, думав.

Будинок, ще оточений риштованням, призначався під свічковий завод і давно вже колов очі ротмістрові порожніми, темними западинами довгого ряду вікон та дерев'яним павутинням, що оточувало його від основи до даху. Червоний, наче кров'ю обмазаний, він скидався на якусь жорстоку машину, яка ще не діє, але вже роззявила ряд глибоких, жадібно зяючих пащ і готова щось жувати й пожирати. Сірий дерев'яний трактир Вавілова, з кривою покрівлею, порослою мохом, сперся на один з цегляних

мурів заводу і здавався великим паразитом, що присмоктався до нього.

Ротмістр думав про те, що скоро й на місці старого будинку почнуть споруджувати щось. Розламають і нічліжку. Доведеться шукати інше приміщення, а такого зручного й дешевого не знайдеш. Жалко, сумно йти з насидженого місця. А йти доведеться тільки через те, що якийсь купець забажав робити свічки й мило. І ротмістр почував, що коли б йому трапилась нагода чим-небудь хоч на якийсь час попсувати життя цьому ворогові, — о! з якою насолодою він попував би його.

Учора купець Іван Андрійович Петунников був у подвір'ї нічліжки з архітектором і своїм сином. Виміряли подвір'я і скрізь понатикали в землю якихось кілочків, що їх, коли Петунников пішов, ротмістр звелів Метєєві повиягати з землі й порозкидати.

Перед очима в ротмістра стояв цей купець — маленький, сухенький, в довгополому одязі, схожому одночасно на сюртук і на піддєвку, в бархатному картузі й високих, яскраво начищених чоботях. Кістляве, вилицювате обличчя, з сивою, клинуватою борідкою, з високим, поритим зморшками лобом, і з-під нього поблискують, завжди щось визираючи, вузькі, сірі примружені очиці. Гострий хрящуватий ніс, маленький рот з тонкими губами. Загалом, у купця вигляд благочестиво хижий і поважно злий.

«Клята покруч лисиці й свині!» — вилаявся сам собі ротмістр і згадав першу фразу Петунникова, яка стосувалася його. Купець прийшов з членом міської управи купувати будинок і, побачивши ротмістра, спитався в свого провожатого жвавою костромською говіркою:

— Оце той самий недогарок — квартирант отой ваш?

І відтоді ось уже півтора року вони змагаються один з одним у своєму вмінні ображати людину.

І вчора між ними сталося легеньке «вправляння в буєслів'ї», як називав ротмістр свої розмови з купцем. Провівши архітектора, купець підійшов до ротмістра.

— Сидиш? — спитав він, смикаючи рукою козилок картуза, так що не можна було розібрати, чи він поправляє його, чи хоче удати поклін.

— Товчешся? — в тон йому сказав ротмістр і зробив рух нижньою щелепою, від чого борода його здригнулась, і невибаглива людина могла зрозуміти це, як поклін або

як бажання ротмістра пересунути свою люльку з одного кутка рота в другий.

— Грошей у мене багато — от і товчусь. Гроші хочуть, щоб їх у життя пускали, от я й даю їм хід, — драгує ротмістра купець, лукаво примружуючи очиці.

— Не тобі, значить, карбованець служить, а ти карбованцеві, — коментує Кувалда, борючися з бажанням дати штурхана в живіт купцеві.

— А хіба це не однаково? З ними, з грішми отими, всяко приємно. А от коли без них...

І купець з нахабно підробленим жалем озирає ротмістра. У того верхня губа сіпається, оголюючи великі вовчі зуби.

— Маючи розум і совість, можна жити й без них... Гроші звичайно з'являються тоді саме, коли в людини совість усихати починає... Совісті менше — грошей більше...

— Це правда... А то є люди, в яких ні грошей, ні совісті...

— Ти замолоду отаким і був? — простодушно питає Кувалда. Тепер у Петунникова здригається ніс. Іван Андрійович зітхає, мружить очиці й каже:

— Мені замолоду, о-ох, великий тягар підняти довелося!

— Уявляю собі...

— Робив я, ох, як робив!

— А багатьох обробив?

— Таких, як ти? Дворян? Нічого, — чимало їх від мене христової молитви навчилося...

— Не вбивав, тільки грабував? — ріже ротмістр. Петунников зеленіє і вважає за потрібне змінити тему.

— А господар з тебе поганий — сидиш, а гість стоїть.

— Нехай і він сяде, — дозволяє Кувалда.

— Та ні на чому, бач...

— На землі... земля всяку погань приймає...

— Я це по тобі бачу... Однак піти від тебе, лайливця, — рівно й спокійно сказав Петунников, але очі його вилили на ротмістра холодну отруту.

Він пішов, лишивши Кувалду в прийнятній свідомості, що купець боїться його. Якби він не боявся, то вже давно б вигнав з нічліжки. Не заради ж п'яти карбованців на місяць він не жене його! Потім ротмістр спостерігає, як купець ходить навколо свого заводу, ходить по

риштованню угору й вниз. Йому дуже хочеться, щоб купець упав і потрошив собі кістки. Скільки вже він склав дотепних комбінацій падіння та всіляких каліцтв, дивлячись на Петунникова, що лазив по риштованню, мов павук по своїх тенетах. Учора йому навіть здалося, що ось одна дошка ворухнулася під ногами купця, і ротмістр від хвилювання схопився з свого місця... Та — нічого не сталося.

І сьогодні, як завжди, перед очима Арістіда Кувалди стовбичить ця червона будівля, міцно збита, цупко вчепившись у землю, наче вже висмоктуючи з неї соки. Здається, що вона холодно й темно глузує з ротмістра зяючими дірами своїх стін. Сонце лле на неї своє осіннє проміння так же щедро, як і на потворні хатки В'їжджої вулиці.

«А що як! — гукнув сам про себе ротмістр, вимірюючи очима заводський мур.— Ах ти, хай тобі чорт! Якби...»
Весь стрепенувшись, збуджений своєю думкою, Арістід Кувалда схопився і квапливо пішов у трактир Вавілова, всміхаючись і мурмочучи щось до себе.

Вавілов зустрів його за буфетом дружнім вигуком:

— Вашою благородію здоров'я бажаєм!

Середній на зріст, з лисою головою, у вінчику сивого кучерявого волосся, з голеними щоками і з прямими вусами сторч, схожими на зубні щітки, прямий і спритний, у шкіряній куртці, він кожним своїм рухом давав змогу впізнати в ньому давнього унтер-офіцера.

— Єгоре! В тебе ввідний лист та план на будинок є? — квапливо спитав Кувалда.

— Маю.

Вавілов підозріло звузив свої злодійкуваті очі і пильно втупився ними в обличчя ротмістра, в якому він бачив щось особливе.

— Покажи мені! — гукнув ротмістр, грюкаючи кулаком по прилавку й сідаючи на табуретку біля нього.

— А навіщо? — спитав Вавілов, що вирішив, побачивши збудження Кувалди, бути насторожі.

— Йолопе, неси мершій!

Вавілов наморщив лоба й допитливо підняв очі до стелі.

— Де вони в мене, ці самі бумажі?

На стелі не знайшлося ніяких вказівок у цьому питанні; тоді унтер утупив очі в свій живіт і з вигля-

дом заклопотаної замисленості став барабанити пальцями по прилавку.

— Годі тобі коцюбитися,— гримнув на нього ротмістр, який не любив його, вважаючи, що колишньому солдатові звичніше бути злодієм, ніж трактирником.

— Та я, Рістиде Хомичу, вже згадав. Здається, вони в окружному суді zostались. Як я вводився у володіння...

— Єгорко, облиш! Тобі ж на користь, покажи мені зараз план, купчу і все, що є. Може, ти не одну сотню карбованців виграєш від цього — зрозумів?

Вавілов нічого не зрозумів, але ротмістр говорив так значливо, з таким серйозним виглядом, що очі унтера загорілись цікавістю, і, сказавши, що подивиться, чи нема цих бумаг у нього в скриньці, він пішов у двері за буфетом. За дві хвилини він вернувся з паперами в руках і з виразом надзвичайного подиву на пиці.

— А вони ж, клятї, дома!

— Ех, ти... блазень з балагану! А ще солдатом був...— не проминув, щоб не докорити йому, Кувалда, вихопивши з його рук колєнкорову папку з синім актовим папером. Потім, розгорнувши перед собою папери і все більше збуджуючи цікавість Вавілова, ротмістр почав читати, розглядати і при цьому багатозначно мугикав. Ось, нарешті, він рішуче підвівся й пішов до дверей, залишивши папери на прилавку й кинувши Вавілову:

— Підожди... не ховай їх...

Вавілов зібрав папери, поклав їх у шухляду з виторгом, замкнув її і посмикав рукою — чи добре замкнулось? Потім він, задумливо потираючи лисину, вийшов на ганок харчевні. Там він побачив, що ротмістр, вимірявши кроками фасад харчевні, лягнув пальцями і знову почав виміряти ту саму лінію, заклопотаний, але вдоволений.

Обличчя Вавілова якось напружувалось, потім витяглось, потім враз радісно засяло.

— Рістиде Хомичу! Невже? — вигукнув він, коли ротмістр порівнявся з ним.

— От тобі й не вже! Понад аршин відрізано. Це по фасаду, а вглиб зараз дізнаюсь...

— Вглиб? Десять сажнів два аршини!

— Що, догадався, голена пико?

— Як же, Рістиде Хомичу! Ну й око ж у вас — у землю ви на три аршини бачите! — захоплено вигукнув Вавілов.

За кілька хвилин вони сиділи один проти одного в кімнаті Вавілова, і ротмістр, великими ковтками тягнучи пиво, казав трактирникові:

— Отже, весь мур заводу стоїть на твоїй землі. Орудуй без ніякого милосердя. Прийде вчитель, і ми накажемо прохання до окружного. Ціну позову, щоб не витратитися на гербові, призначимо найскромнішу, а просити будемо про злом. Це, дурню ти мій, зветься порушення меж чужого володіння,— дуже приємна подія для тебе! Ламай! А ламати таку махіну та сунути її — дорого коштує! Мирову! Отут ти й прижми Іуду. Ми розрахуємо, скільки коштуватиме злом якнайточніше — з битою цеглою, з ямою під новий фундамент — усе підрахуємо! Час — і той врахуємо! І — будь ласка, Іудо, дві тисячі карбованців!

— Не дасть! — тривожно кліпаючи очима, що блискотіли зажерливим вогнем, витягнув Вавілов.

— Бреше! Дасть! Ти повороши мозком — що йому робити? Ламати? Але — дивись, Єгорко, не продешевил! Купуватимуть тебе — не продавайся дешево! Лякати-муть — не бійся! Покладись на нас...

Очі в ротмістра горіли лютою радістю, і обличчя, червоне від збудження, судорожно сіпалося. Він розплав пожадливість трактирника і, умовивши його починати якнайшвидше, пішов, торжествуючи, непохитно лютий.

Увечері всі колишні люди дізнались про ротмістрове відкриття і, палко обговорюючи майбутні дії Петунникова, малювали яскравими барвами його здивування й злобу в той день, коли судовий посильний вручить йому копію позову. Ротмістр почував себе героєм. Він був щасливий, і всі круг нього були вдоволені. Велика купа темних, вдягнених у лахміття постатей лежала на подвір'ї, галасувала й бурхливо раділа, розбуркана подією. Всі знали купця Петунникова. Презирливо мружачи очі, він обдаровував їх такою ж увагою, як і все інше сміття вулиці. Від нього віяло ситістю, що дратувала їх, і навіть чоботи його блищали зневагою до всіх. І ось тепер один з них дошкульно вдарить цього купця по кишені й самолюбству. Хіба це не добре?

Зло в очах цих людей мало багато принадного. Воно було єдиним знаряддям по руці й по силі їм. Кожен із них давно вже виплекав у собі напівсвідоме, невиразне почуття гострої неприязні до всіх людей ситих і вдягне-

них не в лахміття, в кожному було це почуття в різних ступенях його розвитку.

Два тижні жила нічліжка очікуванням нових подій, і за весь цей час Петунников ні разу не з'являвся на будівництво. Дізналися, що його нема в місті, і що копії прохання ще не вручено йому. Кувалда громив практику цивільного судочинства. Навряд чи коли й хто ждав цього купця з такою напруженою нетерплячкою, з якою ждали його босяки.

Не йде, не йде мій ненаглядний-й...
Мабуть, не любить він м-мене-е!

— співав дячок Тарас, підперши щоку і гумористично-скорботно дивлячись на гору.

І от якось надвечір Петунников з'явився. Він приїхав у солідному візку з сином в ролі кучера — червонощоким парубком, в довгому картатому пальті і в темних окулярах. Вони прив'язали коня до риштовання; син вийняв із кишені рулетку, подав кінець її батькові, і вони стали міряти землю, обидва мовчазні й заклопотані.

— Ага-а! — триумфуючи, вигукнув ротмістр.

Всі, хто був у нічліжці, висипали до воріт і дивилися, вголос висловлюючи свої думки з приводу того, що діялося.

— Що то значить звичка красти — людина краде, навіть не хотівши украсти, ризкуючи втратити більше, ніж те, скільки вкраде, — вболівав ротмістр, викликаючи у свого штабу сміх і ряд подібних зауважень.

— Ой, хлопче! — гукнув, нарешті, Петунников, розлючений глузуванням, — гляди, як би я тебе за твої слова до мирового не потяг!

— Без свідків нічого не вийде. Рідний син не може бути свідком з батькової сторони, — застеріг ротмістр.

— Ну, гляди ж! Отаман з тебе хоробрий, але й на тебе знайдеться управа!

Петунников погрожував пальцем... Син його, спокійний і заглиблений в розрахунки, не звертав уваги на купку темних людей, що глузували з його батька. Він навіть ні разу не глянув в їх напрямі.

— Молоденький павучок має добру витримку, — зауважив Об'їдок, докладно простеживши всі дії й рухи Петунникова-молодшого.

Обмірявши все, що було треба, Іван Андрійович нахмурився, мовчки сів у візок і поїхав, а його син твер-

дою ходою попрямував до трактиру Вавілова й зник в ньому.

— Ого! рішучий молодий злодій — так! Ану, що буде далі? — спитав Кувалда.

— А далі Петунников-молодший купить Єгора Вавілова,— впевнено сказав Об'їдок і смачно плямкнув губами, виявляючи цілковите задоволення на своєму го-строму обличчі.

— А ти радієш з цього, чи що? — суворо спитав Кувалда.

— А мені приємно бачити, як людські розрахунки не здійснюються,— з насолодою пояснив Об'їдок, мру-жачи очі й потираючи руки.

Ротмістр сердито сплюнув і промовчав. І всі вони, стоячи біля воріт напіврозваленого будинку, мовчали й дивилися на двері харчевні. Минула година й більше в цій очікуючій мовчанці. Потім двері харчевні відчинилися, і Петунников вийшов такий же спокійний, який увійшов. Він спинився на хвилину, кашлянув, підняв комір пальта, глянув на людей, що дивились на нього, і пішов угору по вулиці.

Ротмістр провів його очима і, звертаючись до Об'їдка, посміхнувся.

— А, мабуть, твоя правда, сину скорпіона й мокриці... У тебе є нюх на все підле, так... Вже з пики цього юного шахрая видно, що він добився свого... Скільки взяв з них Єгорка? Він — узяв. Він їхнього ж поля ягода. Він узяв, будь я тричі проклятий! Це я влаштував йому. Гірко мені розуміти мою дурість. Так, життя все проти нас, братіки мої, мерзотники! І навіть коли плюнеш у пику ближньому, плювок летить назад тобі ж у вічі.

Втішивши себе цією сентенцією, шановний ротмістр подивився на свій штаб. Усі були розчаровані, бо всі почували, що Вавілов і Петунников уклали угоду. Усвідомлення невміння заподіяти зло образливіше для людини, ніж усвідомлення неможливості вчинити добро, бо зло робити так легко й просто.

— Отже,— чого ми тут стовбичимо? Нам нема чого більше ждати... крім могоричу, який я стягну з Єгорки,— сказав ротмістр, хмуро позираючи на харчевню.— Благоденственному і мирному життю нашому під покрівлею Іуди — настав кінець. Попре нас Іуда геть... Про що й оголошую по дорученому мені департаменту санкюлотів.

Кінець похмуро засміявся.

— Тюремнику, ти чого? — спитав Кувалда.

— Куди ж я піду?

— Це, душе моя, питання... Доля твоя відповідь на нього, не турбуйся,— задумливо сказав ротмістр, ідучи в нічліжку. Колишні люди ліниво рушили за ним.

— Ми почекаємо критичного моменту,— говорив ротмістр, ступаючи між ними.— Коли нас витурять геть, тоді ми й пошукаємо нори для себе. А поки що не варт псувати життя такими думками... В критичні моменти людина стає енергійнішою... і якби життя, в усій його сукупності, зробити суцільним критичним моментом, якби щосекунди людина примушена була тремтіти за цілість своєї довбешки... їй-богу, життя було б жвавіше, люди цікавіші!..

— Тобто, з більшою люттю гризли б горлянки одне одному,— пояснив Об'їдок, усміхаючись.

— Ну, то й що? — задириливо гукнув ротмістр, який не любив, щоб хто-небудь пояснював його думки.

— А нічого,— це добре. Коли хочуть швидше кудись доїхати, коней б'ють батогом, а машини роздратовують огнем.

— Ну, так! Нехай усе скаче під три чорти! Мені було б приємно, якби земля враз спалахнула й згоріла або розірвалася на дрізки... аби тільки я загинув останнім, подивившись спершу на інших...

— Люто! — посміхнувся Об'їдок.

— То що? Я — колишня людина,— так? Від мене всі відцуралися — значить, я вільний від усяких пут і уз... Значить, я можу наплювати на все! Я повинен за родом свого життя відкинути геть усе старе... всі манери й прийоми відносин до тих людей, які існують сито й чепурно і гидують мною за те, що ситістю й костюмом я відстав від них, я повинен виплекати в собі щось нове — зрозумів? Таке, знаєш, щоб, коли повз мене йдуть господарі життя на зразок Іуди Петунникова, то щоб вони, бачачи мою показну фігуру,— трепет би холодний в печінках відчували!

— От який у тебе язик хоробрий,— сміявся Об'їдок.

— Ех ти!..— презирливо оглянув його Кувалда.— Що ти розумієш? Що ти знаєш? Чи вмієш ти думати? А я— думав... І читав книжки, в яких ти не добрав би й слова.

— Ще б пак! Де ж мені з свинячою мордою у бубличний ряд... Проте, хоч ти читав і думав, а я не робив ні того, ні другого, але ж недалеко ми один від одного відійшли...

— Геть к бісу! — скрикнув Кувалда.

Його розмови з Об'їдком завжди так кінчалися. Взагалі без учителя його промови, — він сам це знав, — тільки повітря псували, розпливаючись у ньому без оцінки й уваги до них; але не говорити — він не міг. І тепер, вилаявши свого співрозмовника, він почував себе самотнім серед своїх людей. А говорити йому хотілось, і тому він звернувся до Сімцова:

— Ну, а ти, Олексію Максимовичу, куди прихилиш свою сиву голову?

Старий добродушно всміхнувся, потер рукою собі носа і оголосив:

— Не знаю... Побачу! Діло в нас маленьке: випив, та й іше!

— Поважне, хоч і нескладне завдання! — похвалив його ротмістр.

Сімцов, помовчавши, додав, що він улаштується швидше ніж всі вони, бо його жінки дуже люблять. Це була правда: старий завжди мав двох-трьох коханок-повій, які утримували його по два й по три дні підряд на свої злиденні заробітки. Вони часто били його, та він дивився на це стоїчно; дуже побити його вони чомусь не могли, — мабуть, жаліли. Він був палкий женолюб і розповідав, що жінки — причина всіх нещасть його життя. Близькість його відносин до жінок і характер їх відносин до нього стверджувалися й частими хворобами його, і костюмом, завжди добре залатаним і чистішим, ніж костюми товаришів. Тепер, сидячи на землі біля дверей нічліжки серед своїх товаришів, він хвалькувато став розповідати, що його давно вже кличе Редька жити з нею, але він не йде до неї, не хоче піти з компанії.

Його слухали з цікавістю і не без заздрощів. Редьку всі знали — вона жила недалеко під горою і недавно тільки відсиділа кілька місяців за другу крадіжку. Це була «колишня» мамка, висока й огрядна сільська баба, з рябим обличчям і дуже гарними, хоч завжди п'яними очима.

— Ач який, старий чорт! — вилаявся Об'їдок, дивлячись, як самовдоволено всміхався Сімцов.

— А чому вони мене люблять? Тому, що я знаю, чим живе їх душа...

— Н-да? — запитливо вигукнув Кувалда.

— Вмію примусити їх жаліти мене. А жінка, коли вона пожаліє,— хоч заріже з жалоців. Плач перед нею, проси її вбити тебе, пожаліє і — вб'є...

— Це я вб'ю! — рішуче заявив Март'янов, посміхаючись своєю хмурою посмішкою.

— Кого? — спитав Об'їдок, відсуваючись від нього вбік.

— Однаково... Петунникова... Єгорку... хоч тебе!

— Навіщо? — запитав Кувалда.

— Хочу в Сибір... Остогидло мені це... Підле життя... А там уже знатимеш, як треба жити...

— Т-так, там покажуть докладно,— меланхолійно згодився ротмістр.

Про Петунникова й майбутнє виселення з нічліжки більше не розмовляли. Всі вже були певні, що виселення близьке до них, і зайвим вважали утруднювати себе обговоренням цієї теми.

Розмістившись кружка на траві, ці люди лівно точили нескінченну розмову про всяку всячину, вільно переходячи від однієї теми до іншої і витрачаючи стільки уваги до чужих слів, скільки потрібно було її для того, щоб вести розмову, не перериваючи. Мовчати було нудно, але й уважно слухати теж нудно. Це товариство колишніх людей мало одну чудову якість: в ньому ніхто не силував себе, намагаючись здаватися кращим, ніж він є, і не примушував інших силувати себе.

Осіннє сонце старанно гріло лахміття цих людей, які попідставляли йому свої спини й нечесані голови — хаотичне сполучення царства рослинного з мінеральним і тваринним. По кутках подвір'я ріс пишний бур'ян — високі лопухи рясніли чіпкими реп'яхами, і ще якісь нікому не потрібні рослини пестили очі нікому не потрібних людей...

А в харчевні Вавілова відбулася така сцена.

Петунников-молодший увійшов до неї не поспішаючи, роздивився, поморщився гидливо і, повільно знявши з голови сірий капелюх, спитав у трактирника, який зустрів його шанобливим поклоном і люб'язною усмішкою:

— Єгор Терентійович Вавілов — це ви й є?

— Точно так! — відповів унтер, спираючись на прилавок обома руками, мовби готовий перестрибнути через нього.

— Маю до вас справу, — заявив Петунников.

— Цілком приємно... Прошу до кімнат!

Вони пройшли в кімнати й сіли — гість на клейончатий диван перед круглим столом, хазяїн на стілець навпроти нього. В одному кутку кімнати горіла лампада перед величезним трійчатим кіотом, на стіні, біля нього, висіли ікони. Ризи їх були яскраво вичищені, блищали, як нові. В кімнаті, тісно заставленій скринями й старими різноманітними меблями, пахло оливою, тютюном, кислою капустою. Петунников оглядівся й знов скорчив гримасу. Вавілов, зітхнувши, глянув на ікони, а потім вони пильно обдивились один одного і обидва взаємно справили гарне враження. Петунникову сподобались одверто злодійкуваті очі Вавілова, Вавілову — відкрите, холодне й рішуче обличчя Петунникова з широкими, міцними вилицями й частими, білими зубами.

— Ну, ви, звичайно, догадуєтесь, про що я говоритиму! — почав Петунников.

— Про позов... я так гадаю, — шанобливо сказав унтер.

— Саме так. Приємно бачити, що ви не маніритесь, а йдете до справи, як людина прямої душі, — підохотив Петунников співрозмовника.

— Солдат я... — скромно сказав той.

— Це видно. Отже, будемо вести справу просто й прямо, щоб швидше скінчити її.

— Точно так.

— Добре. Ваш позов цілком законний, і ви його, звичайно, виграєте — це насамперед я вважаю потрібним сказати вам.

— Уклінно дякую, — відповів унтер, кліпнувши, щоб сховати усмішку очей.

— Але, скажіть, навіщо ж вам треба було починати знайомство з нами, вашими майбутніми сусідами, так гостро, — прямо з суду?

Вавілов знизав плечима й промовчав.

— Простіше було б прийти до нас і влаштувати все миром — га? Як ви вважаєте?

— Це, звичайно, приємніше. Та бачите... тут є одна

заковика... не своєю волею я чинив... а з намови... Опісля збагнув, як воно було б краще, ну,— та вже запізно.

— Так. Вас, гадаю, адвокат який-небудь навчив?

— Щось таке...

— Ну, то бажаєте кінчити справу миром?

— З великою охотою! — вигукнув солдат.

Петунников помовчав, подивився на нього і раптом холодно й сухо спитав:

— А чому ви цього бажаєте?

Вавілов не сподівався такого запитання і одразу не міг відповісти. На його думку, це було пусте запитання, і солдат, усвідомлюючи свою вищість, посміхнувся у вічі Петунникову-сину.

— Звісно чому... з людьми треба старатися жити в мирі.

— Ну,— перебив його Петунников,— це не зовсім так. Ви, як я бачу, не дуже розумієте, чому вам хотілось би помиритися з нами... Я розповім вам це.

Солдат здивувався трохи. Цей хлопець, весь одягнутий в картату матерію і досить-таки смішний у ній, говорив, як бувало говорив ротний командир Ракшін, що спересердя вибивав у рядових одразу по три зуби.

— Вам треба помиритися з нами тому, що наше сусідство вам дуже вигідне! А вигідне воно тому, що у нас на заводі буде робітників не менше як півтораєста чоловік, згодом — більше. Якщо сто з них після кожної тижневої виплати вип'ють у вас по склянці, значить, за місяць ви продасте на чотириста склянок більше, ніж тепер. Це я взяв найменше. Потім у вас харчевня. Ви, здається, недурна й бувала людина, обміркуйте-но самі вигідність нашого сусідства.

— Це так,— кивнув головою Вавілов,— це я знаю.

— І що ж? — голосно поцікавився купець.

— Нічого... Давайте помиримось...

— Дуже приємно, що ви так швидко вирішуєте. Ось я припас заяву до суду про припинення вами претензії проти батька. Прочитайте й підпишіть.

Вавілов круглими очима подивився на свого співрозмовника і здригнувся, передчуваючи щось надзвичайно погане.

— Дозвольте... підписати? А як же це?

— Просто, от напишіть ім'я та прізвище й більше

нічого, — люб'язно показуючи пальцем, де підписати, пояснив Петунников.

— Ні — це що-о! Я не про це... Я про те, яку ж ви мені винагороду за землю дасте?

— Та вам же ця земля ні до чого! — заспокійливо сказав Петунников.

— Але ж вона моя! — гукнув солдат.

— Звичайно... А скільки ви хотіли б?

— Та хоч би — за позовом... Як там прописано, — несміливо заявив Вавілов.

— Шістсот? — Петунников лагідно засміявся. — Ах ви дивак!

— Я маю право... Я можу хоч дві тисячі вимагати... Можу домогтися, щоб ви зламали... Я так і хочу... Тому й ціна позову така мала. Я вимагаю — ламати!

— Пробуйте... Ми, може, й зламаємо... років через три, втягши вас у великі витрати по суду. А, заплативши, відкриємо свій шинок і харчевню крапцу від вашої — ви й пропадете, як швед під Полтавою. Пропадете, голубе, вже ми про це подбаємо.

Вавілов, міцно зціпивши зуби, дивився на свого гостя й почував, що гість — володар його долі. Жаль стало Вавілову себе перед лицем цієї спокійної, неблаганної постаті в картатому костюмі.

— А в такому близькому сусідстві з нами будши та в згоді живши, ви, служивий, добре могли б заробити. Про це ми теж подбали б. Я, наприклад, навіть зараз порекомендую вам крамничку маленьку відкрити. Знаєте — тютюнець, сірники, хліб, огірки та інше таке... Все це матиме гарний збут.

Вавілов слухав і, як недурний дядько, розумів, що віддатися на великодушність ворога — найкраще. З того й треба було б почати. І, не знаючи, куди подіти свою злобу, солдат уголос вилаяв Кувалду:

— П'яниця, ан-нахтема!

— Це ви того адвоката, що складав вам прохання? — спокійно спитав Петунников і, зітхнувши, додав: — Справді, він міг поганий з вами утяти жарт, якби ми не пожаліли вас.

— Ех! — махнув рукою засмучений солдат. — Двое тут... Один знайшов, другий писав... Кореспондент клятий!

— Це чому ж — кореспондент?

— Пише в газети... Все — ваші постояльці... От люди! Заберіть ви їх, женіть, Христа ради! Розбійники! Усіх тут на вулиці баламутять, підбурюють. Життя нема від них,— одчайдушні люди — так і дивись, пограбують або підпалять...

— А цей кореспондент,—він хто такий?—зацікавився Петунников.

— Він? П'яниця! Учителював — вигнали. Пропився, пише в газети, складає прохання. Дуже підла людина!

— Гм! Він вам і писав прохання? Та-ак! Очевидно, він же писав і про непорядки на будівництві,—риштовання там, чи що, на його думку, неправильно поставлено.

— Він! Я це знаю, він, собака! Сам тут читав і вихвалявся — ось я, каже, Петунникова до збитків призвів.

— Та-ак... Ну, то як же, ви миритися намір маєте?

— Миритися?

Солдат похилив голову і задумався.

— Ех ти, життя наше темне! — з прикрістю в голосі вигукнув він, почухавши потилицю.

— Учитися треба,—порадив йому Петунников, закурюючи цигарку.

— Учитися? Не в тому справа, пане ви мій! Свободи нема, от що! Яке от у мене життя? Тремтячи живу... все озираючись... зовсім не вільний робити бажані мені рухи! А чому? Боюсь... Ця кікімора учитель по газетах пише на мене... санітарний нагляд накликає, штрафи плачу... Постояльці ваші, так і гляди, що спалять, заб'ють, пограбують... Що я проти них можу? Поліції вони не бояться... Посадять їх — вони аж радіють — хліб їм дармовий.

— А ось ми їх заберемо геть — якщо дійдемо згоди з вами,—пообіцяв Петунников.

— Як же ми згоди дійдемо? — тужно й понуро спитав Вавілов.

— Кажіть ваші умови.

— Та що ж? Шістсот за позовом...

— А сто карбованців не візьмете? — спокійно спитав купець, пильно оглянув свого співрозмовника і, лагідно всміхнувшись, додав: — Більше не дам ані карбованця...

Після цього він зняв окуляри і повільно став витирати їх скельця виїнятою з кишені хусткою. Вавілов дивився на нього з тугою в серці і одночасно проймався

пошаною до нього. В спокійному обличчі молодого Петунникова, в його сірих, великих очах, в широких вилицях, у всій його кремезній постаті було багато сили, впевненої в собі і добре дисциплінованої розумом. Вавілову подобалось і те, як Петунников говорив з ним: просто, з дружніми нотками в голосі, без усякого панства, як із своїм братчиком, хоч Вавілов розумів, що він, солдат, не пара цій людині. Розглядаючи його, майже любуючись ним, він не втерпів і, відчувши в собі приплив палкої цікавості, яка на хвилину заглушила всі інші його відчуття, шанобливо спитав Петунникова:

— Де зволили вчитися?

— В технологічному інституті! А що? — скинув той на нього усміхнені очі.

— Нічого, це я так, — даруйте! — Солдат похнюпив голову і враз із захопленням, заздрістю і навіть нахненно скрикнув: — Та-ак! Ось вона, освіта! Одне слово, — наука — світло! А наш брат, — наче сова перед сонцем у цьому світлі... Е-ех! Ваше благородіє! Давайте кінчимо справу?

Він рішучим жестом простягнув руку Петунникову і здушеним голосом сказав:

— Ну — п'ятсот?

— Не більше як сто карбованців, Єгоре Терентійовичу, — немов жалкуючи, що більше дати не може, знизав плечима Петунников, плескаючи по волохатій руці солдата своєю білою й великою рукою.

Вони скоро кінчили, бо солдат раптом пішов назустріч бажанню Петунникова чималими стрибками, а той був непохитно твердий. І, коли Вавілов одержав сто карбованців та підписав папір, — він люто кинув перо на стіл і вигукнув:

— Ну, тепер лишається мені з золотою ротою мати справу! Засміють, затюкають вони мене, дияволи!

— А ви скажіть їм, що я заплатив вам усю суму позову, — запропонував Петунников, спокійно пускаючи з рота тонкі струмки диму й стежачи за ними.

— Та хіба вони цьому повірять? Це теж розумні шахраї, не гірші...

Вавілов спинився вчасно, знімаючись від ледве не сказаного порівняння, і боязко глянув на купецького сина. Той курив, весь був заглиблений у це заняття. Незабаром він пішов, пообіцявши на прощання Вавілову

зруйнувати гніздо неспокійних людей. Вавілов дивився йому вслід і зітхав, відчуваючи сильне бажання крикнути щось люте і образливе в спину цій людині, яка твердою ногою піднімалась на гору по дорозі, поритій ямами, засипаній сміттям.

Увечері в харчевню з'явився ротмістр. Брови в нього були суворо насуплені і права рука енергійно стиснута в кулак. Вавілов винувато всміхався назустріч йому.

— Н-ну, гідний нащадку Каїна та Іуди, розповідай...

— Покінчили,— сказав Вавілов, зітхнувши й опускаючи очі.

— Не маю сумніву. Скільки срібників одержав?

— Чотириста карбованців...

— Мабуть, брешеш... Та це мені ж краще. Без дальших слів, Єгорко, десять процентів мені за відкриття, четвертну вчителів за те, що написав прохання, відро горілки всім нам і відповідну кількість закуски. Гроші зараз давай, горілку й інше на восьму годину.

Вавілов позеленів і широко відкритими очима втупився в Кувалду:

— Це зась! Це грабіж! Я не дам... Що ви, Арістиде Хомичу! Ні, це вже ви залиште ваш апетит на наступне свято! Ач який ви! Ні, я тепер маю змогу не боятися вас. Я тепер...

Кувалда глянув на годинник за прилавком.

— Даю тобі, Єгорко, десять хвилин для твоєї поганой розмови. Кінчай за цей час блудодіяти язиком і давай, що вимагаю. Не даси — зжеру! Кінець тобі дещо продав? Ти в газеті про крадіжку у Басова читав? Розумієш? Сховати не встигнеш нічого — не дамо. І сьогодні ж уночі... Второпав?

— Арістиде Хомичу! За що? — завив відставний унтер.

— Без слів! Зрозумів чи ні?

Високий, сивий і значливо нахмурений Кувалда говорив півголосом, і його хрипкий бас зловісно гув у порожній харчевні. Вавілов завжди трошки боявся його, як колишнього військового й людини, якій нема чого втрачати. Тепер же Кувалда з'явився перед ним у новому вигляді: він не говорив багато й смішно, як завжди, а в тому, що він говорив тоном командира, впевненого в покорі, звучала серйозна загроза. І Вавілов почував, що ротмістр занастить його, якщо схоче, занастить

залюбки. Треба було скоритися силі. Але з злим трепетом в серці солдат ще раз спробував ухилитися від покарання. Він глибоко зітхнув і смиренно почав:

— Мабуть, правду сказано: сама себе баба б'є, як нечисто жне... Набрехав я на себе вам, Арістиде Хомичу... хотів розумнішим здатися, ніж я єсть... Сто карбованців я одержав тільки...

— Далі,— крикнув йому Кувалда.

— А не чотириста, як сказав вам. Значить...

— Нічого не значить. Мені невідомо, коли ти брехав — чи тоді чи тепер. Я одержую з тебе шістдесят п'ять карбованців. Це скромно... Ну?

— Ех, господи боже мій! Я вашому благородію завжди, скільки міг, виявляв повагу.

— Ну? Облиш слова, Єгорко, правнуче Іуди!

— Звольте,— я дам... Тільки бог вас покарає за це.

— Цить, ти, гнійний прищ на землі! — гаркнув ротмістр, люто поводючи очима.— Мене бог покарав... Він примусив мене бачити тебе, розмовляти з тобою... Пристукну на місці, як муху!

Він потряс кулаком перед носом Вавілова і заскреготів зубами, вишкіривши їх.

Коли він пішов, Вавілов став криво посміхатися й часто кліпати очима. Потім по щоках його покотилися дві великі сльозини. Вони були якись сірі, і, коли сховалися в його вусах, дві інші з'явилися на їх місці. Тоді Вавілов пішов у свою кімнату, став там перед образами і так стояв довго, не молячись, не рухаючись і не витираючи сліз із своїх зморшкуватих, коричневих щік.

Диякон Тарас, що завжди мав потяг до лісів та луків, запропонував колишнім людям іти в поле, в якийсь яр і там, на лоні природи, розпити горілку Вавілова. Але ротмістр та інші всі одностайно вилаяли й диякона, й природу, вирішивши пити в себе на подвір'ї.

— Один, два, три...— лічив Арістід Хомич,— усіх нас тринадцятеро; нема вчителя... ну, та ще деякі архаровці надійдуть. Будемо вважати двадцять персон. По два з половиною огірка на брата, по фунту хліба й м'яса... непогано! Горілки припадає по пляшці... Є кисла капуста, яблука й три кавуни. Спитати б, якого ще диявола треба вам, друзі мої, мерзотники? Отож приготуємо жи-

рати Єгорку Вавілова, бо все це — кров і плоть його!

На землі розіслали якесь шмаття з одежі, на ньому порозкладали питво й страви і посідали навкруг, статечно і мовчки, ледве стримуючи жадібне бажання пити, що виблискувало у всіх в очах.

Надходив вечір, тіні його спускалися на споганену покидьками землю на подвір'ї нічліжки, останні сонячні промені освітлювали дах напіврозваленого будинку. Було холоднувато, тихо.

— Приступимо, братіє! — скомандував ротмістр. — Скільки чаш маємо ми? Шість, — а нас — тринадцятеро... Олексію Максимовичу! наливай! Готово? Ні-ну, перрррший взвод... плі!

Випили, крякнули й стали їсти.

— А вчителя нема... ось уже третю добу я не бачу його. Ніхто не бачив? — спитав Кувалда.

— Ніхто...

— Це не в його вдачі! Ну, байдуже. Вип'ємо ще! Вип'ємо за здоров'я Арістіда Кувалди, єдиного мого друга, який усе мое життя ні на хвилину не лишав мене на самоті. Хоча, хай йому чорт, може, я й виграв би що, коли б він на якийсь час звільнив мене від своєї присутності.

— Це дотепно, — сказав Об'їдок і закашлявся.

Ротмістр з усвідомленням своєї вишості подивився на товаришів, але не сказав нічого, бо їв.

Випивши двічі, компанія зразу пожвавішала — порції були величеські. Півтора Тараса висловив неспівне бажання послухати казку, але дякон завів суперечку з Кубарем про переваги худих жінок перед товстими і не звернув уваги на слова друга, доводячи Кубареві свій погляд з запеклістю й запалом людини, глибоко переконаної в правоті своїх поглядів. Наївна пика Метора, що лежав на животі біля нього, виявляла зворушеність, смакуючи хльосткі слівця дякона. Мартьянов, обнявши свої коліна величезними руками, порослими чорною шерстю, мовчки й похмуро дивився на пляшку горілки і ловив язиком вус, намагаючись закусити його зубами. Об'їдок дражнив Тяпу.

— Я вже підглянув, куди ти, чаклун, гроші ховаєш!

— Твоє щастя, — хрипів Тяпа.

— Я, брат, у тебе їх підчеплю!

— Бери...

Кувалді було нудно з цими людьми: серед них не було ні одного співрозмовника, гідного слухати його красномовність і здатного розуміти її.

— Де б це міг бути учитель? — вголос подумав він.

Март'янов подивився на нього й сказав:

— Прийде...

— Я певен, що він саме прийде, а не в кареті приїде. Вип'ємо, майбутній каторжнику, за твоє майбутнє. Якщо ти вб'єш грошовиту людину, поділися зо мною... Я, брат, поїду тоді в Америку, в оці... як їх? Лампаси... Пампаси! Поїду туди і достукаюся там до президента штатів. Потім оголошу всій Європі війну і відлупцюю її. Армію куплю... в Європі ж таки... Запрошу французів, німців, турків і битиму ними їхніх родичів... як Ілля Муромець бив татар татариним. З грошима можна бути Іллею... знищити Європу і найняти до себе в лакеї Іуду Петунникова... Він — піде... дати йому сто карбованців на місяць — і піде! Та лакей з нього буде поганий, бо почне красти...

— І ще тим худа жінка краща за товсту, що вона дешевше коштує, — переконливо говорив дякон. — Перша дяконша моя купувала на плаття дванадцять аршинів, а друга десять... Так само і з їжею...

Півтора Тараса винувато засміявся, повернув голову до дякона, втупився своїм оком йому в обличчя і сконфужено заявив:

— У мене теж була жінка...

— Це з кожним може трапитися, — зауважив Кувалда. — Бреши далі...

— Була худа, та їла багато... І навіть з цього вмерла...

— Ти отруїв її, одноокий, — переконано сказав Об'їдок.

— Ні, їй-богу! Вона севрюги об'їлася, — розповідав Півтора Тараса.

— А я тобі кажу — ти її отруїв! — рішуче твердив Об'їдок.

З ним часто це бувало: сказавши якусь нісенітницю, він починав повторювати її, не наводячи ніяких мотивів на підтвердження і, говорячи спочатку якимось капризно-дитячим тоном, поволі доходив майже до сказу.

Дякон вступився за друга.

— Ні, він отруїти не міг... не було причини...

— А я кажу — отруїв! — вереснув Об'їдок.

— Цить! — грізно крикнув ротмістр. Нудота в нього перероджувалась у тоскну злобу. Він лютими очима озирнув своїх приятелів і, не знайшовши на їх пиках, уже напівп'яних, нічого, що могло б дати дальшу поживу його злобі,— похилив голову на груди, посидів так кілька хвилин і потім ліг на землю горілиць. Метеор гриз огірки. Він брав огірок у руку, не дивлячись на нього, засовував його до половини в рот і зразу перекушував великими жовтими зубами, так що розсіл з огірка бризкав на всі боки, зрошуючи його щоки. Їсти йому, очевидно, не хотілось, але цей процес розважав його. Март'янов сидів нерухомо, наче статуя, в тій самій позі, в якій сів на землю, і так само зосереджено й похмуро дивився на піввідерну сулію з горілкою, вже наполовину порожню. Тяпá дивився в землю і жував м'ясо, що не піддавалося його старим зубам. Об'їдок лежав на животі й кашляв, зіщуливши все своє маленьке тіло. Інші — всі мовчазні й темні постаті — сиділи і лежали в різноманітних позах, лахміття робило їх схожими на гидких тварин, породжених силою, грубою й фантастичною, на глум з людини.

Була собі в Суздалі
Пані люба й чемна,
З нею сталась судорога,
Д-дуже неприємна!

— півголосом наспівував диякон, обнімаючи Олексія Максимовича, який блаженно всміхався йому в вічі. Півтора Тараса похитливо хихикав.

Ніч наближалась. У небі тихо спалахували зірки, на горі в місті — огні ліхтарів. Тужливі свистки пароплавів линули з річки, з виском і деренчанням шибок відчинялися двері в харчевні Вавілова. На подвір'я ввійшли дві темні постаті, наблизилися до групи людей біля пляшки, і одна з них хрипко спитала:

— П'єте?

А друга півголосом, з заздрістю й радістю, промовила:

— Ач які чорти!

Далі через голову диякона простяглась рука, взяла пляшку, і почулося характерне булькання горілки, наливаної з пляшки в чашку. Потім гучно крякнули...

— Ну, й нудьга ж!— вигукнув диякон.— Одноокий! давай загадаємо давнину, заспіваємо «На ріках вавілонських»!

— Він хіба вміє? — спитав Сімцов.

— Він? Він, брат, в архієрейському хорі солістом був... Ну, Одноокий... На-а-рі-і-і-ка-а...

Голос у диякона був дикий, хрипкий, уриваний, а його друг співав верескливим фальцетом.

Повитий пільмою виморочний будинок, здавалося, побільшав розмірами або присунувся всією масою напівзогнилого дерева ближче до цих людей, що будили в ньому глуху луну своїм диким виттям. Хмара, пишна й темна, повільно сунула по небу над ним. Хтось із колишніх людей хропив, інші, все ще недосить п'яні, або мовчки пили й їли, або ж розмовляли півголосом з довгими паузами. Для всіх був незвичним цей гнітючий настрій на бенкеті, рідкісному достатком горілки й страв. Чомусь сьогодні довго не розпалювалось буйне пожвавлення, властиве похильцям нічліжки за пляшкою.

— Ви, собаки! Подождіть вити...— сказав ротмістр співцям, підводячи голову з землі й прислухаючись.— Хтось їде... прольоткою...

Прольотка на В'їжджій вулиці, й у цю пору, не могла не збудити загальної уваги. Хто з міста міг рискнути поїхати по вимоїнах та вибоїнах вулиці, хто й чого? Всі підвели голови й слухали. В нічній тиші виразно розлягався шурхіт коліс, що черкали об крила прольотки. Він усе наближався. Почувся чийсь голос, що брутально питав:

— Ну, де ж?

Хтось відповів:

— А он до того будинку, мабуть.

— Далі не поїду...

— Це до нас! — вигукнув ротмістр.

— Поліція! — пролунав тривожний шепіт.

— На прольотці! Дурень! — глухо сказав Мартьянов.

Кувалда підвівся й пішов до воріт.

Об'їдок, схиливши голову вслід йому, став слухати.

— Це нічліжний дім? — питав хтось деренькучим голосом.

— Егеж,— прогукнув невдоволений бас ротмістра.

— Тут жив репортер Титов?

— Це ви його привезли?

— Так...

— П'яний?

— Хворий!

— Значить, дуже п'яний. Ей, учителю! Ану, підводься!

— Стривайте! Я допоможу вам... він дуже хворий. Він дві доби лежав у мене. Беріть під пахви... Був лікар. Дуже погано...

Тяпа́ підвівся й повільно пішов до воріт, а Об'їдок посміхнувся й випив.

— Запаліть-но світло там! — гукнув ротмістр.

Метеор пішов у нічліжку і засвітив у ній лампу. Тоді з дверей нічліжки простяглась на подвір'я широка смуга світла, і ротмістр разом з якимось маленьким чоловічком ввели по ній учителя в нічліжку. Голова в нього мляво звисла на груди, ноги тяглись по землі і руки висіли в повітрі, наче поламані. З допомогою Тяпі його звалили на нари, і він, здригнувшись усім тілом, з тихим стогоном витягся на них.

— Ми з ним в одній газеті працювали... Дуже нещасний. Я кажу: «Будь ласка, лежіть у мене, де мені не заважаєте...» А він благає мене: «Одвезіть додому!» Хвилюється... я подумав, що це йому шкодить, і от привіз його... Адже це саме тут... так?

— А на вашу думку, в нього ще де-небудь є дім? — грубо спитав Кувалда, пильно розглядаючи свого друга.— Тяпа́, піди-но принеси холодної води!

— Так от...— ніяково пом'явся чоловічок.— Я гадаю... я не потрібен йому?

— Ви? — Ротмістр критично подивився на нього.

Чоловічок був одягнутий у піджак, дуже потертий і старанно застебнутий аж до підборіддя. Штани на ньому були із стрьопами, капелюх рудий від старості, пом'ятий, як і його худе, голодне обличчя.

— Ні, ви не потрібні, тут таких, як ви, багато...— сказав ротмістр, одвертаючись від чоловічка.

— Значить, до побачення! — Чоловічок пішов до дверей і звідти тихо попросив: — Коли що трапиться... ви сповістіть в редакцію... Моє прізвище — Рижов. Я написав би маленький некролог, все ж таки він був, знаєте, діяч преси...

— Гм! некролог, кажете? Двадцять рядків — сорок копійок? Я краще зроблю: коли він помре, я відріжу йому одну ногу і пришлю в редакцію на ваше ім'я. Це

для вас вигідніше, ніж некролог, днів на три вистачить... у нього ноги товсті... Іли ж ви його всі там живого...

Чоловічок якось чудно пирхнув і зник. Ротмістр сів на нари поруч учителя, помацав рукою його лоб, груди і покликав його:

— Пилипе!

Звук глухо відбився в брудних стінах нічліжки і за-вмер.

— Це, брат, безглуздо! — сказав ротмістр, тихенько пригладжуючи рукою скуйовджене волосся нерухомого учителя. Потім ротмістр прислухався до його дихання, гарячого та уривчастого, подивився в обличчя, змарніле й землисте, зітхнув і, суворо нахмуривши брови, оглянувся навколо. Лампа була погана: світло в ній тремтіло і по стінах нічліжки мовчки стрибали чорні тіні. Ротмістр став уперто дивитися на їх безмовну гру, розгладжуючи собі бороду.

Прийшов Тяпа з відром води, поставив його на нари поряд з головою вчителя і, взявши його руку, підняв не своїй руці, ніби зважуючи.

— Не треба води, — махнув рукою ротмістр.

— Попа треба, — впевнено сказав старий ганчірник.

— Нічого не треба, — вирішив ротмістр.

Вони помовчали, дивлячись на вчителя.

— Ходімо вип'ємо, старий чорте!

— А він?

— Ти йому допоможеш?

Тяпа повернувся до вчителя спиною, і вони вийшли на подвір'я.

— Що там? — спитав Об'їдок, звертаючи до ротмістра свою гостру пику.

— Нічого особливого. Вмирає людина... — коротко повідомив ротмістр.

— Побили його? — поцікавився Об'їдок.

Ротмістр не відповів, він пив горілку.

— Наче знав, що в нас є чим поминки по ньому справити, — сказав Об'їдок, закурюючи цигарку.

Хтось засміявся, хтось важко зітхнув. Диякон раптом якось надувся, поплямкав губами, потер лоба і дико завив:

— Іде же праведнії у-по-ко-я-ються-а!

— Ти! — засичав Об'їдок, — чого горлаєш?

— Дай йому в морду! — порадив ротмістр.

— Дурень,— почувся хрип Тяпї.— Коли людина ко-
нає, треба, щоб тихо було.

Було досить тихо: і в небі, що нахмарилося й погро-
жувало дощем, і на землі, вдягнутій понурою пiтьмою
осінньої ночі. Часом чулося хропіння поснулих, буль-
кання наливаної горілки, плямкання. Диякон щось бурмо-
тів. Хмари пливли так низько, що здавалося — ось вони
зачеплять за дах старого будинку і перекинуть його на
групу цих людей.

— А... погано на душі, коли вмирає людина
близька...— заїкаючись, вимовив ротмістр і схилив го-
лову на груди.

Ніхто йому не відповів.

— Серед вас — він був найкращий... найрозумніший
і найпорядніший... Мені жаль його...

— Со-о святи-ими упоко-ой... співай, одноока
шельмо! — забурчав диякон, штовхаючи в бік свого
друга, що дрімав поруч нього.

— Цить!.. ти! — злим шепотом скрикнув Об'їдок,
схоплюючись на ноги.

— Я його вдарю по довбешці,— запропонував Мар-
тьянов, підводячи голову з землі.

— А ти не спиш? — незвично ласкаво сказав Арі-
стїд Хомич.— Чув? Учитель у нас...

Мартьянов важко засовався на землі, встав, поди-
вився на світло, що смугами виходило з дверей та вікон
нічліжки, хитнув головою і мовчки сів поруч ротмістра.

— Вип'ємо? — запропонував той.

Помацки знайшовши склянки, вони випили.

— Піду, подивлюся...— сказав Тяпá,— може, йому
треба що.

— Труну треба...— посміхнувся ротмістр.

— Не говоріть ви про це...— глухим голосом попро-
сив Об'їдок.

За Тяпóю підвівся з землі Метеор. Диякон теж хотів
підвестись, але звалився набік і голосно вилаявся.

Коли Тяпá пішов, ротмістр ударив по плечу Мартья-
нова і півголосом заговорив:

— Отак от, Мартьянов... Ти краще від інших повинен
відчувати... Ти був... а втім, к чорту це. Жаль тобі Пи-
липа?

— Ні,— помовчавши, відповів колишній тюремник.—
Я, брат, нічого такого не відчуваю... розучився... Мер-

зенно так жити. Я серйозно кажу, що вб'ю кого-небудь...

— Так? — непевно мовив ротмістр.— Ну... що ж? Вип'ємо ще!

— Діло в н-нас маленьке... випив — та й іще-е!

Це прокинувся і блаженним тоном проспівав Сімцов.

— Братці?! Хто тут? Налийте старому чарку!

Йому налили й подали. Випивши, він знову звалився, ткнувшись головою в чийсь бік.

Хвилини зо дві тривало мовчання, таке ж темне й моторошне, як ця осіння ніч. Потім хтось зашепотів...

— Що? — почулося запитання.

— Я кажу, славний він хлопець був. Голова, тихий такий,— говорили півголосом.

— Граші мав... І не жалів їх для свого брата...— І знов запала мовчанка.

— Доходить! — почувся хрип Тяпі над головою ротмістра.

Арістід Хомич підвівся і, особливо твердо ступаючи ногами, пішов у нічліжку.

— Пощо йдеш? — спитав його Тяпа.— Не ходи. П'яний же ти... негарно!

Ротмістр зупинився, подумав:

— А що гарне на цій землі? Іди ти к бісу!

По стінах нічліжки все стрибали тіні, ніби мовчки боючись одна з одною. На нарах, витягшись на весь зріст, лежав учитель і хрипів. Очі в нього були широко відкриті, голі груди сильно здіймались, в кутках губ кипіла піна, і на обличчі був такий напружений вираз, мовби він силкувався сказати щось значне, трудне і — не міг і невимовно страждав від цього.

Ротмістр став перед ним, заклавши руки за спину і з хвилину мовчки дивився на нього. Потім заговорив, болісно наморщивши лоба:

— Пилипе! Скажи мені що-небудь... слово втіхи другові... кинь!.. Я, брат, люблю тебе... Всі люди — тварюки, ти був для мене — людина... хоч ти п'яниця! Ах, як ти пив горілку, Пилипе! Саме це тебе й згубило... А чому? Треба було вміти владати собою... і слухати мене. Х-хіба я не казав тобі бувало...

Таємнича, всенищівна сила, звана смертю, наче ображена присутністю цієї п'яної людини при похмурому і урочистому акті боротьби її з життям, вирішила швидше

скінчити своє безстрасне діло,— учитель, глибоко зітхнувши, тихо простогнав, здригнувся, витягся й завмер.

Ротмістр хитнувся на ногах, ведучи свою мову далі.

— Хочеш, я принесу тобі горілки? Але краще не пий, Пилипе... Стримайся, переможи себе... А то випий! Навіщо, кажучи одверто, стримувати себе... Чого ради, Пилипе? Правда? Чого ради?..

Він узяв його за ногу і потягнув до себе.

— А, ти заснув, Пилипе? Ну... спи! На добраніч... Завтра я все це роз'ясню тобі і ти впевнишся, що нічого не треба забороняти собі... А тепер спи... якщо ти не вмер...

Він вийшов, супроводжуваний мовчанням, і, приїшовши до своїх, оголосив:

— Заснув... або вмер... Не знаю... Я т-трошки п'яний...

Тяпа ще більше зігнувся, хрестячи собі груди. Мартянов мовчки зщулювся і ліг на землю. Об'їдок став швидко вовтузитися на землі, півголосом, злим і тоскним тоном кажучи:

— Хай усім чорт!.. Ну, помер! Ну, що ж? Мене ж... мені навіщо знати це? Навіщо мені про це розповідати? Настане час — я сам помру... не згірш від нього... Не гірший я від інших.

— Це правильно! — голосно казав ротмістр, важко опускаючись на землю.— Настане час, і всі ми помremo не гірше від інших... ха-ха! Як ми проживемо... це пусте! Але ми помremo — як усі. В цьому — мета життя, вірте моему слову. Бо людина живе, щоб померти, і помирає... І якщо це так — то чи не однаково, як вона жила? Мартянов, я правду кажу? Вип'ємо ж іще... і ще, поки живі...

Накрапав дощ. Густа, задушна пітьма вкривала постаті людей, що валялися на землі, зібгані сном або сп'янінням. Смуга світла з нічліжки, зблідши, затремтіла і раптом зникла. Мабуть, лампу задув вітер або в ній догорів гас. Падаючи на залізний дах нічліжки, краплини дощу дріботіли боязко й нерішуче. З гори, з міста неслися сумні, повільні удари в дзвін — стерегли церкву.

Мідний звук, злітаючи з дзвіниці, тихо плив у пітьмі і повільно завмирав у ній, але перше, як пітьма встигала заглушити його останню, трепетно зітхаючи ноту, народжувався новий удар, і знов у нічній тиші лунало меланхолійне зітхання металу.

Вранці першим прокинувся Тяпá.

Повернувшись на спину, він подивився на небо — скалічена шия його тільки в такій позі дозволяла йому бачити небо над головою.

Небо одноманітно сіре. Там, угорі, згусла сіра й холодна сутінь, погасила сонце і, сховавши собою блакитну безмежність, виливала на землю смуток. Тяпá перехрестився й підвівся на лікті, щоб подивитися, чи не зосталося де горілки. Пляшка була порожня. Перелазячи через товаришів, Тяпá став оглядати чашки. Одну з них він знайшов майже повну, випив, витер губи рукавом і почав трусити за плече ротмістра.

— Вставай... гей! Чуєш?

Ротмістр підвів голову, дивлячись на нього тьмяними очима.

— Треба поліції заявити... ну, вставай!

— А що? — сонно й сердито спитав ротмістр.

— Що він вмер...

— Це хто?

— Та вчений...

— Пилип? Та-ак!

— А ти забув... ех-ех! — докірливо хрипів Тяпá.

Ротмістр звівся на ноги, гучно позіхнув і потягся так, аж у нього кістки хруснули.

— То йди ти, об'яви...

— Я не піду... не люблю я їх,— понуро сказав Тяпá.

— Ну, розбуди диякона... А я піду подивлюся.

Ротмістр увійшов у нічліжку і став у ногах учителя. Мертвий лежав, витягшись на всю довжину; ліва рука була в нього на грудях, права відкинута так, наче він розмахнувся, щоб ударити когось. Ротмістр подумав, що, якби вчитель устав тепер, він був би такий же заввишки, як Півтора Тараса. Потім він сів на нари в ногах приятеля і, згадавши, що вони прожили разом близько трьох років, зітхнув. Увійшов Тяпá, держачи голову, як цап, що намірився буцатись. Він сів по той бік ніг учителя, подивився на його темне обличчя, спокійне й серйозне, з міцно стуленими губами, і захрипів:

— Так... от і вмер... І я вмру скоро...

— Тобі пора,— хмуро сказав ротмістр.

— Пора вже! — погодився Тяпá.— І тобі теж треба б умерти... Все ж краще, ніж отак-о...

— А може, гірше? Ти як знаєш?

— Гірше не буде. Помреш — з богом справу матемеш... А тут з людьми... А люди — що вони значать?

— Ну гаразд, не хрипи,— сердито обізвав його Кувалда.

В сутіні, що сповнювала нічліжку, стало значливо тихо.

Довго вони сиділи біля ніг мертвого товариша й зрідка поглядали на нього, обидва заглиблені в думки.

Потім Тяпá спитав:

— Ховати його ти будеш?

— Я? Ні! Поліція нехай ховає.

— Ну! Ти, мабуть, ховай... за прохання ж узяв з Вавілова його гроші... Я дам, коли не вистачить...

— Гроші його в мене... а ховати не стану.

— Негарно це. Мертвого грабуєш. Я от скажу всім, що ти його гроші зажерти хочеш...— пригрозив Тяпá.

— Дурний ти, старий чорте,— презирливо сказав Кувалда.

— Не дурний я... а тільки ж негарно, не по-дружньому.

— Ну й гаразд. Одчепись!

— Ач! А скільки грошей там?

— Четвертна...— неважно сказав Кувалда.

— Ого!.. Дав би мені хоч п'ятірочку...

— Який ти мерзотник, старий...— байдуже подивившись в обличчя Тяпá, сказав ротмістр.

— Справді, дай...

— Іди к бісу!.. Я йому на ці гроші пам'ятник поставлю.

— На що йому?

— Куплю жорно і якір. Жорно покладу на могилу, а якір ланцюгом прикую до нього... Це буде дуже важко...

— Навіщо? Химериш ти...

— Ну... не твое діло!

— Я, гляди, скажу...— знову пригрозив Тяпá.

Арістід Хомич тупо подивився на нього й промовчав.

— Чуєш... їдуть!— сказав Тяпá, підвівся й вийшов з нічліжки.

Незабаром у дверях її з'явився частний пристав, слідчий і лікар. Усі троє по черзі підходили до вчителя і, глянувши на нього, виходили геть, обдаровуючи Кувалду косими й підозріливими поглядами. Він сидів, не звертаючи на них уваги, аж поки пристав спитав його, киваючи головою на вчителя:

— З чого він вмер?

— Спитайте в нього... Я думаю, з незвички...

— Що таке? — спитав слідчий.

— Я кажу — вмер він, на мою думку, з незвички до тієї хвороби, на яку занедужав...

— Гм... так! А він давно хворів?

— Витягти б його сюди, не видно там нічого, — запропонував лікар нудним тоном. — Може, є знаки...

— Ану, покличте кого-небудь винести його, — звелів пристав Кувалді.

— Кличте самі... Він мені не заважає й тут... — бай-дуже озвався ротмістр.

— Ну! — крикнув поліцейський, роблячи люте обличчя.

— Тпру! — відпаривував Кувалда, спокійно злий, не рухаючися з місця і вишкіривши зуби.

— Я, хай вам чорт!.. — крикнув пристав, розлютившись так, що обличчя в нього налилося кров'ю. — Я вам цього не подарую! Я...

— Добренького здоров'ячка, панове любі! — солодким голосом сказав купець Петунников, з'являючись у дверях.

Озираючись гострим поглядом всіх одразу, він здригнувся, відступив крок назад і, скинувши картуза, побожно перехрестився. Потім по обличчю його розпливлась усмішка зловтішного торжества, і, в упор дивлячись на ротмістра, він шанобливо спитав:

— Що це тут? Ніби людину вбито?

— Та щось схоже на це, — відповів йому слідчий.

Петунников глибоко зітхнув, знову перехрестився і засмученим тоном заговорив:

— А, господи боже мій! Як я цього боявся! Завжди бувало зайдеш сюди, подивишся... ай, ай, ай! Потім прийдеш додому, і все таке починає ввижатися — боронь боже кожного!.. Скільки разів я панові цьому, ось... головнокомандувачу золотої роти, хотів відмовити в квартирі, та боюсь усе... знаєте... народ такий... краще поступитись, думаю, а то коли б не той...

Він плавно повів рукою в повітрі, потім провів нею по обличчю, зібрав у жменю бороду і знову зітхнув.

— Небезпечні люди. І пан оцей ніби за начальника у них... точнісінько отаман розбійницький.

— А от ми його помацаємо, — багатообіцяючим тоном сказав пристав, дивлячись на ротмістра мстивими очима. — Він мені теж добре відомий!..

— Так, ми з тобою, брат, давні знайомі...— підтвердив Кувалда фамільярним тоном.— Скільки я тобі та присним твоїм хабарів за мовчання попереплатив!

— Панове! — вигукнув пристав, — ви чули? Прошу запам'ятати! Я цього не подарую... А-а! Так от що? Ну, ти в мене пам'ятай це! Я тебе... скор-рочу, мій друже...

— Не хвались на рать ідучи...— спокійно говорив Арістід Хомич.

Лікар, молодий чоловік в окулярах, дивився на нього з цікавістю, слідчий з зловісною увагою, Петунников з торжеством, а пристав галасував і метушився, наскакуючи на нього.

У дверях нічліжки з'явилась похмура постать Март'янова. Він підійшов тихо і став позаду Петунникова, так що його підборіддя опинилося над тім'ям купця. Збоку з-за нього визирав дякон, широко розкриваючи свої маленькі, опухлі й червоні очиці.

— Але давайте ж що-небудь робити, панове! — запропонував лікар.

Март'янов скривив страшну гримасу і раптом — чхнув прямо на голову Петунникову. Той скрикнув, присів і плигнув убік, мало не збивши з ніг пристава, що ледве вдержав його, розкривши йому обійми.

— Бачите? — тривожно сказав купець, показуючи на Март'янова.— От які люди! га?

Кувалда реготав. Лікар і слідчий сміялися, а до дверей нічліжки підходили все нові й нові постаті. Напівсонні, опухлі фізіономії з червоними запаленими очима, з розпатланим волоссям на головах, безцеремонно розглядали лікаря, слідчого й пристава.

— Куди лізете! — умовляв їх городовий, смикаючи за лахміття й відштовхуючи від дверей. Але він був один, а їх багато, і вони, не звертаючи на нього уваги, лізли, дихаючи горілчанним перегаром, мовчазні й зловісні. Кувалда подивився на них, потім на начальство, трохи збентежене кількістю цієї негарної публіки, і, всміхаючись, сказав начальству:

— Панове! Може, ви хочете познайомитися з моїми квартирантами та приятелями? Хочете? Однаково — рано чи пізно вам доведеться, з обов'язку служби, знайомитися з ними...

Лікар збентежено засміявся. Слідчий щільно стулив

губи, а пристав здогадався, що треба було зробити, і гукнув на подвір'я:

— Сидоров! Свисти... скажи, коли прийдуть сюди, щоб дістали воза...

— Ну, а я піду! — сказав Петунников, висуваючися звідкись із-за рогу. — Квартирку ви мені сьогодні звільніть, пане... Я ламатиму цю халупку... Потурбуйтеся... а то я звернусь до поліції...

На подвір'ї пронизливо сюрчав свисток поліцейського, біля дверей нічліжки тісною юрбою стояли її мешканці, позіхаючи й чухаючись.

— Значить, не хочете знайомитися?.. Неввічливо!.. — сміявся Арістід Кувалда.

Петунников дістав з кишені гаманець, порився в ньому, витяг два п'ятаки і, хрестячись, поклав їх у ноги небіжчика.

— Господи благослови... на похорон грішного праху...

— Що-о? — гаркнув ротмістр. — Ти — на похорон? Забери геть! Геть забери, я тобі кажу... мер-рзотник! Ти смієш давати на похорон, чесноі людини твої злодійські гроші... розтרוшу!

— Ваше благородіє! — злякано крикнув купець, хапаючи пристава за лікті. Лікар і слідчий вискочили геть, пристав голосно кликав:

— Сидоров, сюди!

Колишні люди стали в дверях муром і з цікавістю, що оживляла їх пом'яті пики, дивилися й слухали.

Кувалда, потрясаючи кулаком над головою Петунникова, ревів, люто поводячи налитими кров'ю очима:

— Падлюко й злодію! Забери гроші! Паскудна тварюко — бери, кажу... а то я в баньки твої увіб'ю оці п'ятаки, забери!

Петунников простяг тремтячу руку до своєї лепти і, захищаючись другою рукою від кулака Кувалди, говорив:

— Будьте свідком, пане пристав, і ви, добрі люди.

— Ми, купче, недобрі люди, — почувся деренькучий голос Об'їдка.

Пристав, надувши обличчя, мов пузир, несамовито свистів, а другу руку держав у повітрі над головою Петунникова, що звивався перед ним так, наче хотів улітти йому в живіт.

— Хочеш, я примушу тебе, ехидно підла, ноги цілувати в цього трупа? Х-хочеш?

І, вчепившись у комір Петунникова, Кувалда швидко пошмигнув його, немов те кошеня, до дверей.

Колишні люди швидко розступилися, щоб дати купцеві місце для падіння. І він простягся біля їх ніг, злякано й шалено виючи:

— Убивають! Караул... убили-и!

Мартьянов повільно підняв свою ногу, націлюючись нею в голову купця, Об'їдок із сладострасним виразом на своїй фізіономії плюнув в обличчя Петунникову. Купець зіщулювався в маленьку грудочку і, впираючись в землю ногами й руками, покотився на подвір'я, підохочуваний реготом. А на подвір'ї вже з'явилося двоє поліцейських, і пристав, показуючи їм на Кувалду, кричав:

— Арештувати! Зв'язати!

— В'яжіть його, голубчики! — благав Петунников.

— Не смійте! Я не тікаю... я сам піду, — говорив Кувалда, відмахуючись від городових, що підбігли до нього.

Колишні люди зникали один по одному. Віз в'їхав на подвір'я. Якись понурі обідранці вже тягли з нічліжки учителя.

— Я т-тебе, голубчику... стривай! — грозив пристав Кувалді.

— Що, отамане? — ехидно питав Петунников, збуджений і щасливий, дивлячись на ворога, якому в'язали руки. — Що? Попався? Стривай! Чи те ще буде!..

Але Кувалда мовчав. Він стояв між двома поліцейськими, страшний і прямий, і дивився, як учителя звалювали на воза. Чоловік, що держав труп під пахви, був низенький на зріст і не міг покласти голови вчителя в той момент, коли ноги його вже були кинуті на воза. З хвилину учитель був у такій позі, наче хотів кинутися з воза сторч головою й схватися в землі від усіх цих злих і дурних людей, які не давали йому спокою.

— Веди його, — скомандував пристав, показуючи на ротмістра.

Кувалда, не протестуючи, мовчазний і насуплений, рушив з подвір'я і, проходячи повз учителя, нахилив голову, але не глянув на нього. Мартьянов із своїм закам'янілим обличчям пішов за ним. Подвір'я купця Петунникова швидко порожніло.

— Н-но, поїхали! — змахнув візник віжками над крупом коняки

Віз рушив, затрусився по нерівній землі подвір'я. Учитель, вкритий якимось ганчір'ям, витягся на возі горілиць, і живіт у нього трусився. Здавалося, що вчитель тихо й вдоволено сміється, радий з того, що ось, нарешті, він виїздить з нічліжки і більше вже не повернеться до неї,— ніколи не повернеться... Петунников, проводжаючи його поглядом, благочестиво перехрестився, потім старанно став оббивати своїм картузом порох і сміття, що пристали до його одягу. І в міру того, як порох зникав з його піддьовки, на обличчі його з'являвся спокійний вираз вдоволення. З подвір'я йому видно було, як вулицею на гору йшов ротмістр, з прикрученими на спині руками, високий, сірий, в кашкеті з червоним околишем, схожим на смугу крові.

Петунников усміхнувся усмішкою переможця і пішов до нічліжки, але раптом зупинився, здригнувшись. На порозі проти нього стояв з кийком у руці і з великим мішком за плечима страшний старик, йоржистий від лахміття, що прикривало його довге тіло, зігнутий тягарем ноші, схиливши голову на пруди так, наче він хотів кинутися на купця.

— Ти чого? — крикнув Петунников. — Ти хто?

— Людина, — почувся глухий хрип.

Петунников від цього хрипу зрадів і заспокоївся. Він навіть усміхнувся.

— Людина! Ах ти... такі хіба люди бувають?

І, уступившись, він пропустив повз себе старика, який йшов прямо на нього й глухо бурмотів:

— Усякі бувають... як бог захоче... Є гірші за мене... ще гірші є... так!

Хмуре небо мовчки дивилося на брудне подвір'я і на чистенького чоловічка з гострою сивою борідкою, який ходив по землі, щось виміряючи своїми кроками й гострими очицями. На даху старого будинку сиділа ворона і урочисто каркала, витягуючи шию й похитуючись.

У сірих, суворих хмарах, які затягли все небо, було щось напружене й невблаганне, немовби вони, наміряючись зірватися зливою, твердо вирішили змити весь бруд із цієї нещасної, змученої, печальної землі.

МАЛЬВА

Море — сміялось.

Під легким подувом гарячого вітру воно здригалось і, вкриваючись дрібними брижами, що сліпучо яскраво відбивали сонце, усміхалося до блакитного неба тисячами срібних усмішок. У глибокому просторі між морем і небом носився веселий плескіт хвиль, що вибігали одна за одною на пологий берег піщаної коси. Цей звук і сяйво сонця, тисячократно відбитого брижами моря, гармонійно зливалися в безперервний рух, повний живої радості. Сонце було щасливе з того, що світило; море — з того, що відбивало його радісне світло.

Вітер ласкаво гладив атласні груди моря; сонце гріло їх своїм гарячим промінням, і море, дрімотно зітхаючи під ніжною силою цих пестошів, насичувало гаряче повітря солоним ароматом випарів. Зеленасті хвилі, вибігаючи на жовтий пісок, скидали на нього білу піну, вона з тихим звуком танула на гарячому піску, зволожуючи його.

Вузька, довга коса схожа була на величезну башту, що впала з берега в море. Встромляючись гострим шпилем у безмежну пустелю мінливої проти сонця води, вона губила своє підніжжя в далечині, де гаряча мла ховала землю. Звідти, з вітром, прилинав важкий запах, незрозумілий і прикрий тут, серед чистого моря, під блакитним, ясним склепінням неба.

У пісок коси, всипаний риб'ячою лускою, були встром-

лені дерев'яні кілки, на них висіли неводи, кидаючи від себе павутину тіней. Кілька великих човнів і один маленький стояли рядом на піску, хвилі, вибігаючи на берег, наче вабили їх до себе. Багри, весла, корзини і бочки безладно валялися на косі, серед них здіймався курінь, споруджений з лози, лубків та рогож. Перед входом до нього на сукуватій палиці стирчали, підшвами до неба, валянки. І над усім цим хаосом здіймалася довга жердина з червоною ганчіркою на кінці, що тріпотіла од вітру.

У затінку одного човна лежав Василь Легостєв, вартовий на косі, передовому посту рибних промислів Гребеншикова. Лежав він на грудях і, підтримуючи голову долонями рук, пильно дивився в далечінь моря, до ледве видної смужки берега. Там, на воді, мигтіла маленька чорна пятка, і Василеві було приємно бачити, як вона чимраз збілшується, наближаючись до нього.

Примружуючи очі від яскравої гри сонячного проміння на хвилях, він вдоволено усміхався: це їде Мальва. Вона приїде, зарегоче, груди її стануть принадно колихатися, обійме його м'якими руками, розцілує і дзвінко, полохаючи чайок, почне говорити про новини там, на березі. Вони з нею наварять доброї юшки, вип'ють горілки, поваляються на піску, розмовляючи і закохано пустуючи, потім, коли стемніє, закип'ятять чайник чаю, нап'ються з смачними бубликами і ляжуть спати... Так буває кожної неділі, кожного свята на тижні. Рано-вранці він повезе її на берег сонним ще морем, у передсвітанковому свіжому присмерку. Вона, дрімаючи, сидітиме на кормі, а він веслуватиме й дивитиметься на неї. Смішна вона буває в той час, смішна і мила, як сита кішка. Може, вона сповзе з лавочки на дно човна й засне там, згорнувшись клубком. Вона часто робить так...

Цього дня навіть чайки знеможені від спеки. Вони сидять рядами на піску, порозкривавши дзьоби й поопускавши крила, або ліниво гойдаються на хвилях без криків, без звичайного хижого пожвавлення.

Василеві здалося, що в човні не сама Мальва. Невже знову Серьожка причепився до неї? Василь важко повернувся на піску, сів і, прикривши очі долонею, з тривогою в серці почав роздивлятися, хто ще там їде? Мальва сидить на кормі і керує. Весляр — не Серьожка, веслує він невміло, з Серьожкою Мальва не стала б керувати.

— Гей! — нетерпляче вигукнув Василь.

Чайки на піску здригнулись і насторожились.

— Гей-гей!... — долинув з човна дзвінкий голос Мальви.

— З ким ти?

У відповідь долинув сміх.

— Чортиця! — неголосно вилаявся Василь і сплюнув.

Йому дуже хотілося знати, хто це їде там; скручуючи цигарку, він уперто дивився в потилицю і спину весляреві. Гучний плеск води під ударами весел розлягається в повітрі, пісок рипить під босими ногами вартового.

— Хто це з тобою? — гукнув він, коли побачив знайому йому усмішку на гарному обличчі Мальви.

— А ось зажди, дізнаєшся! — зі сміхом озвалась вона.

Весляр обернувся обличчям до берега і, теж сміючись, глянув на Василя.

Вартовий нахмурих брови, пригадуючи, — хто цей, немовби знайомий йому парубок?

— Удар дужче! — скомандувала Мальва.

Човен з розмаху майже до половини виповз на пісок разом з хвилюю і, хитнувшись набік, став, а хвиля скотилася назад, у море. Весляр вискочив на берег і сказав:

— Здрастуй, батьку!

— Яків! — придушено вигукнув Василь, більше здивувавшись, ніж зрадівши.

Вони обнялись і поцілувалися по три рази в губи і щоки; на обличчі у Василя подив поєднався з радістю і збентеженням.

— То ж бо я дивлюся... і щось тее воно, — серце свербить... Ох, ти, — як це ти? Ото! А я дивлюся — Серьожка? Ні, бачу, не Серьожка! Аж — це ти!

Василь одною рукою гладив бороду, а другою махав у повітрі. Йому хотілося глянути на Мальву, але в його обличчя вп'ялися усміхнені очі сина, і йому було ніяково від їх блиску. Почуття задоволення собою від того, що в нього такий здоровий, красивий син, боролосся в ньому з почуттям ніяковості через присутність коханки. Він переступав з ноги на ногу, стоячи перед Яковом, і одне за одним кидав йому запитання, не дожидуючи відповіді на них. У голові в нього все якось переплуталося і особливо недобре стало йому, коли почувлися глузливі слова Мальви:

— Та ти не крутишся вже... з радощів! Веди його в курінь та частуй...

Він обернувся до неї. На губах у неї вигравала усмішка, незнайома йому, і вона вся — кругла, м'яка і свіжа, як завжди, в той же час була якась нова, чужа. Вона переводила свої зеленуваті очі з батька на сина й лузала гарбузове насіння білими, дрібними зубами. Яків теж з усмішкою розглядав їх, і кілька неприємних для Василя секунд усі троє мовчали.

— Я зараз! — раптом заквапився Василь, рушаючи до куреня. — Ви йдіть з-під сонця, а я наберу води, піду... юшку варитимемо! Я тебе, Якове, та-акою юшкою нагодую! Ви тут тее... розташовуйтеся, я цю ж хвилину...

Він схопив з землі біля куреня казанок, швидко пішов кудись у неводи й сховався в сірій масі їх складок.

Мальва і його син теж попрямували до куреня.

— Ну ось, молодець хороший, я приставила тебе до батька, — говорила Мальва, скоса оглядаючи кремезну постать Якова.

Він повернув до неї своє обличчя в кучерявій темно-русій бороді і, блиснувши очима, сказав:

— Так, приїхали... А добре тут, — море он яке!

— Широке море... Ну, що ж, — дуже постарів батько?

— Ні, нічого. Я думав — він сивіший, а в нього ще мало сивини... і міцний...

— Скільки, кажеш, часу, як ви не бачились?

— Років з п'ять, мабуть... Як ішов він з села — мені тоді сімнадцятий був...

Вони ввійшли до куреня, де було душно, а від рогож тхнуло солоною рибою, і сіли там: Яків — на товстий обрубок дерева, Мальва — на купу кулів. Між ними стояла перерізана впоперек бочка, дно її правило за стіл. Сівши, вони мовчки, уважно подивились одне на одного.

— Виходить, тут працювати хочеш? — спитала Мальва.

— Та от... не знаю я... Коли знайдеться що — працюватиму.

— У нас знайдеться! — впевнено пообіцяла Мальва, обмацуючи його своїми зеленими, загадково примруженими очима.

Він не дивився на неї, витираючи рукавом сорочки спітніле обличчя.

Раптом вона засміялась.

— Маті, мабуть, батькові накази та поклони з тобою прислала?

Яків глянув на неї, нахмурився й коротко сказав:

— Звісно... А що?

— Нічого!

Сміх її не подобався Якову, — він наче піддражнював його. Парубок одвернувся від цієї жінки і згадав накази матері.

Провівши його за край села, вона сперлася на тин і швидко говорила, часто кліпаючи сухими очима:

— Скажи ти йому, Яша... Христа ради, скажи ти йому — батьку, мовляв!.. Мати сама, мовляв, там... п'ять років минуло, а вона все сама! Старіється, мовляв!.. скажи ти йому, Яківчику, ради господи. Скоро старую мати буде... сама, все сама! Працює все. Христа ради, скажи ти йому...

І вона мовчки заплакала, сховавши обличчя у фартух.

Тоді Якову не було жалко її, а тепер стало жалко... Глянувши на Мальву, він суворо повів бровами.

— Ну, ось і я! — вигукнув Василь, з'являючись у курені з рибою в одній руці і ножем — у другій.

Він вже подолав своє збентеження, глибоко сховавши його всередині себе, і тепер дивився на них спокійно, тільки в руках його виявлялась не властива йому метушливість.

— Ось зараз запалю я багаття... і прийду до вас... поговоримо! Ой, Якове, га?

І він знову пішов з куреня.

Мальва, не перестаючи лузати насіння, безцеремонно розглядала Якова, а він старався не дивитись на неї, хоч йому цього дуже хотілося.

Потім, тому що мовчанка обтяжувала його, він сказав уголос:

— А торбину я в човні залишив, — піти взяти!

Неквапливо підвівшись з місця, він вийшов, на зміну йому в курінь з'явився Василь і, нахилившись до Мальви, заговорив квапливо й сердито:

— Ну, чого ти приїхала з ним? Що я про тебе скажу йому? Хто ти мені?

— Приїхала, та й усе! — коротко сказала Мальва.

— Ех, ти... нетямуща баба! Як я тепер буду? Так просто йому в очі й тее... зразу?.. У мене дружина дома! Мати його... Повинна була ти це зміркувати!

— Дуже мені треба міркувати! Боюсь я його, або що? Чи тебе? — спитала вона, зневажливо примружуючи свої зелені очі.— А як ти ото закрутився перед ним! От смішно мені було!

— Смішно тобі! А я як буду?

— А ти думав би про це раніше!

— Та я знав, чи що, що його так ось раптом викине сюди з моря?

Рипів пісок під ногами Якова, і вони обірвали свою розмову. Яків приніс легеньку торбину, кинув її в куток і скоса, недобрими очима, глянув на жінку.

Вона з захопленням лузала насіння, а Василь присів на обрубок, потер руками коліна й з усмішкою заговорив:

— То ось ти, значить, і з'явився... як це ти надумав?

— Та так... Писали ми тобі...

— Коли? Я ніякого листа не одержував!..

— Ну? А ми писали...

— Загубився, видно, лист,— засмутився Василь.— Ач як, хай йому чорт... га? Коли треба — він і загубився...

— Виходить, ти не знаєш наших справ? — спитав Яків, недовірливо глянувши на батька.

— Та звідки? Не одержував я листа!

Тоді Яків розказав йому, що кінь в них здох, хліб весь вони з'їли ще на початку лютого; заробітків не було. Сіна теж не вистачило, корова мало з голоду не здохла. Перебилися сяк-так до квітня, а потім вирішили так: хай їде Яків після оранки до батька на заробітки, місяців на три. Про це вони написали йому, а потім продали три вівці, купили хліба та сіна, і от Яків приїхав.

— Ось воно що! — вигукнув Василь.— Та-ак... А... як же ви... грошей я вам посилав...

— Чи великі ж гроші? Хату лагодили... Мар'ю заміж віддали... Плуга я купив... Адже п'ять років... часу минуло!

— Та-ак! Невистачило, значить? Отаке діло... А юшка в мене вибіжить! — Він підвівся і вийшов геть.

Присівши навпочіпки перед багаттям, над яким, закипаючи, висів казанок, скидаючи піну у вогонь, Василь задумався. Все, що розказав йому син, не дуже зворушило його, але викликало в ньому неприємне почуття до дружини і Якова. Скільки він їм за п'ять років грошей переслав, а вони все-таки не справилися з хазяй-

ством. Якби не Мальва, він сказав би Якову дещо. Самовільно, без батькового дозволу з села пішов — вистачило розуму на це, — а з хазяйством справитися не міг! Хазяйство, про яке Василь, живучи до цього дня життям приємним і легким, згадував дуже зрідка, тепер раптом нагадало йому про себе, як про бездонну яму, куди він п'ять років кидав гроші, як про щось зайве в його житті, не потрібне йому. Він зітхнув, мішаючи ложкою юшку.

У сяйві сонця маленький жовтавий вогонь багаття був жалюгідний, блідий. Голубі, прозорі струмки диму тяглися від багаття до моря, назустріч бризкам хвиль. Василь стежив за ними й думав про те, що тепер йому гірше житиметься, не так вільно. Напевне, Яків уже здогадався, хто ця Мальва...

А вона сиділа в курені, бентежачи парубка задирливими, визивними очима, в яких, не зникаючи, вигравала усмішка.

— Думаю, мабуть, наречену в селі залишив? — раптом сказала вона, заглядаючи в обличчя Якова.

— Може, і залишив, — неохоче відповів той.

— Гарна, чи як? — неуважно спитала вона.

Яків промовчав.

— Чого мовчиш?.. Краща за мене, чи ні?

Він подивився їй в обличчя, не бажаючи цього. Щоби в неї були смагляві, повні, губи соковиті, — напіврозтулені задирливою усмішкою, вони здригалися. Рожева ситцьова кофта якось особливо добре сиділа на ній, облягаючи круглі плечі й високі, пружні груди. Але не подобалися йому її лукаво примружені, зелені, усміхнені очі.

— Навіщо ти так кажеш? — зітхнувши, сказав він благальним голосом, хоч бажав говорити з нею суворо.

— А як треба казати? — засміялась вона.

— І смієшся теж... чого?

— З тебе сміюсь...

— Ну, що я тобі? — ображено спитав він і знову опустил очі під її поглядом.

Вона не відповіла.

Яків здогадувався про те, хто вона батькові, і це завважало йому вільно говорити з нею. Здогад не вражав його: він чув, що на відхожих промислах люди дуже розбещуються, і розумів, що такому здоровому чоловікові, як його батько, без жінки важко було б прожити стільки

часу. Але все-таки ніяково і перед нею, і перед батьком. Потім він згадував свою матір — жінку стомлену, буркотливу, що працювала там, у селі, не покладаючи рук...

— Готова юшечка! — оповістив Василь, входячи до куреня. — Дістань-но ложки, Мальво!

Яків глянув на батька й подумав:

«Видно, часто вона в нього буває, коли знає, де ложки лежать!»

Узявши ложки, вона сказала, що треба піти помити їх і що в кормі човна в неї є горілка.

Батько і син подивилися услід їй і, залишившись сам на сам, помовчали.

— Ти з нею як зустрівся? — спитав Василь.

— А я питаю про тебе в конторі, і вона була там... І каже: «Ніж їти, каже, пішки по піску, поїдьмо човном, я теж до нього». От і приїхали.

— Та-ак... А я бувало думаю: «Який-то тепер Яків?»

Син добродушно усміхнувся в обличчя батькові, і ця усмішка надала Василеві сміливості.

— А... нічого молодичка?

— Нічого, — невизначено сказав Яків, кліпнувши очима.

— Ніякого дідька не вдієш, братіку мій! — вигукнув Василь, змахуючи руками. — Терпів я спочатку — не можу! Звичка... я жонатий чоловік. Знову ж і одягу вона полатає і інше таке... І взагалі... ех-ех! Від жінчини, як від смерті, нікуди не втечеш! — щиро закінчив він своє пояснення.

— Мені що? — сказав Яків. — Це — твоє діло, я тобі не суддя.

А про себе думав:

«Буде тобі така штани латати...»

— Знов же мені тільки сорок п'ять років... Витрат на неї небагато, не жінка вона мені... — говорив Василь.

— Звичайно, — погоджувався Яків і думав: «А все-таки, мабуть, трусить кишеню!»

Прийшла Мальва з пляшкою горілки і в'язкою бубликів у руках; сіли їсти юшку. Іли мовчки, кістки обсмоктували голосно й випльовували їх з рота на пісок до дверей. Яків їв багато й жадібно; це, мабуть, подобалося Мальві: вона ласкаво усміхалась, дивлячись, як віддуваються його засмагли щоки, швидко рухаються волі, великі губи. Василь їв погано, але старався показати, що дуже захоплений їжею, — це йому потрібно було

для того, щоб без перешкоди, непомітно для сина і Мальви, обдумати своє ставлення до них.

Лагідну музику хвиль перебивали хижі крики чайок. Спека ставала не такою гарячою, вже часом у курінь залітав прохолодний струмінь повітря, насиченого запахом моря.

Після смачної юшки і горілки очі Якова осовіли. Він почав дурнувато усміхатися, ікати, позіхати і дивитися на Мальву так, що Василь визнав за потрібне сказати їйому:

— Ти приляж тут, Яшутко, поки буде чай... а там ми тебе розбудимо.

— Це можна-а...— погодився Яків, звалюючись на кулі.— А... ви куди? Ха-ха!

Василь, збентежений його сміхом, поквапливо вийшов, а Мальва стиснула губи, зсунула брови й відповіла Якову:

— А куди ми підемо — це не твоє діло! Ти що? Ти ще нашому богу — бе! Ось що ти, парубійку!..

— Я? Гарзд! — вигукнув Яків услід їй.— За-ажди... Я тобі покажу! Ач яка...

Він побурчав ще трохи і заснув з п'яною, ситою усмішкою на розчервонілому обличчі.

Василь увіткнув у пісок три багри, з'єднав їх верхні кінці, накинув на них рогожу і, так влаштувавши затінок, ліг у ньому, закинувши за голову руки, дивлячись у небо. Коли Мальва сіла на пісок поряд з ним, він повернув до неї своє обличчя, і на ньому вона побачила прикрість і незадоволення.

— Що — не дуже радий синові? — спитала вона, засміявшись.

— От він... сміється з мене... через тебе!..— похмуро сказав Василь.

— Ну? Через мене? — лукаво здивувалась вона.

— А як же?

— Ох ти, бідолашненький! Що ж тепер? Не ходити до тебе, чи як? га? Ну — не буду!..

— Ач, відьма яка! — докорив їй Василь.— Ех ви, люди! Він сміється, а ти теж... а ви мені найближчі! Чого ж смієтесь? Чорти! — Він одвернувся від неї й замк.

Мальва, обхопивши руками коліна, тихенько похитувала станом. розглядаючи зеленими очима сяйне, веселе

море, і усміхалась однією з тих переможних усмішок, що їх так багато в жінки, яка розуміє силу своєї краси.

Парусне судно бігло по воді, як велика, незграбна птиця з сірими крильми. Воно було далеко від берега і йшло ще далі, туди, де море і небо зливалися в синю безмежність.

— Чого мовчиш? — спитав Василь.

— Думаю,— сказала Мальва.

— Про що це?

— Так,— повела вона бровами і, помовчавши, дала: — Син у тебе — молодець парубок..

— А тобі що? — ревниво вигукнув Василь.

— Мало там що...

— Ти — гляди! — обвів він її суворим поглядом, повним підозри.— Ти не дурій! Хоч я й смирний, але ти мене не дратуй,— егеж!

Він зціпив зуби й стиснув кулаки, кажучи далі:

— Ти сьогодні зразу, як приїхала, грати почала щось... Я ще не розумію цього... ну, гляди, зрозумію, недобре тобі буде! І усмішечки в тебе отакі... і все інше... Я теж з вашою сестрою вмію поводитися...

— А ти мене, Васю, не лякай! — байдуже й не дивлячись на нього, попросила вона.

— Ото ж бо! не жартуй же...

— А ти вже не страхай...

— Я й прочухана дам, коли пустувати почнеш! — загрожував Василь, озлоблюючись.

— Битимеш? — обернулася вона до нього, з цікавістю дивлячись в його схвильоване обличчя.

— А що ти за графиня? І відлупцюю...

— Та я тобі що — дружина, чи що? — напоумливо й спокійно спитала Мальва і, не чекаючи відповіді, казала далі: — Звикши бити дружину з доброго дива, ти й зомною так само думаєш? Ну, ні. Я сама собі пані і нікого не боюсь. А ти он — сина боїшся: ото як почав крутитися перед ним — сором! А ще загрожувеш мені!

Вона погордливо хитнула головою й замовкла. Її холодні, зневажливі слова придушили розлючення у Василя. Ніколи ще він не бачив її такою гарною.

— Розходилась, розкаркалась! — мовив він, і злостячись і любуючися нею.

— І ще скажу тобі ось що. Ти Серьожці вихвалявся, що я без тебе, як без хліба, жити не можу! Даремно ти

це... Може, я не тебе люблю й не до тебе ходжу, а люблю я тільки місце оце...— Вона широко повела рукою навколо себе.— Може, мені те подобається, що тут пусто — море та небо і ніяких підлих людей нема. А що ти тут — це байдуже мені... Це ніби плата за місце... Якби Серьожка був — до нього б я ходила, син твій буде — до нього піду... А ще краще, якби вас зовсім нікого не було... обридли ви мені!.. Якщо я з моєю красою захочу — я завжди собі чоловіка, якого мені треба, виберу...

— Он я-ак?! — люто зашипів Василь і раптом схопив її за горло.— То ось що-о?

Він трусив її, але вона не відбивалася, хоч обличчя її червоніло і очі наливалися кров'ю. Вона просто покладала обидві свої руки йому на руку, що здушувала їй горло, і вперто дивилася йому в обличчя.

— То в тобі он що є! — хрипів Василь, дедалі лютішаючи.— А — мовчала, шкура... а — обіймала... а пестила мене... я ж тобі дам!

Він пригнув її до землі і з насолодою вдарив по шії раз, другий,— важкими ударами міцно стиснутого кулака. Приємно було йому, коли кулак з розмаху падав на її пружну шию.

— На... Що, гадюко? — переможно спитав він її й відштовхнув від себе.

Вона, не охнувши, мовчазна й спокійна, впала на спину, розпатлана, червона і все-таки гарна. Її зелені очі дивилися на нього з-під вій з холодною ненавистю. Але він, відсапуючись від збудження і приємно задоволений виходом злоби, не бачив її погляду, а коли переможно глянув на неї — вона усміхалася,— здригнулись її повні губи, спалахнули очі, на щоках з'явилися ямки. Василь зачудовано подивився на неї.

— Що ти,— чорт! — грубо смикнувши її за руку, крикнув він.

— Васька!.. Це ти бив мене? — півшепотом спитала вона.

— Ну, а хто? — Нічого не розуміючи, він дивився на неї і не знав, що йому робити. Чи не вдарити її ще раз? Та в ньому вже не було злоби, і рука його не підводилась на неї.

— Виходить, ти мене любиш? — знову спитала вона, і від її шепоту йому стало гаряче.

— Гарзд,— похмуро сказав він.— Чи так тобі треба!

— А я ж думала, що ти вже не любиш мене... думаю: «Ось тепер син до нього приїхав... прожене він мене...»

Вона засміялася дивним, занадто гучним сміхом.

— Дурепа! — сказав Василь, теж мимоволі усміхнувшись. — Син, — що він мені за уставник?

Йому стало соромно перед нею і жалко її, але, згадавши її слова, він заговорив суворо:

— Син тут ні при чому... А що я вдарив тебе — сама винна, навіщо дратувала?

— Та я ж це навмисно, — перевіряла тебе... — І вона пригорнулася до нього плечем.

— Перевіряла! Чого там перевіряти? От і доперевірялась.

— Нічого! — впевнено сказала Мальва, мружачи очі, — я не гніваюсь — адже з любові побив? А я тобі за це заплачу... — Вона впрост подивилась на нього і, притишивши голос, повторила:

— Ох, як заплачу!

Василь у цих словах почув обіцянку, приємну для нього, вона солодко хвилювала; усміхаючись, він спитав:

— А як?.. Ану?!

— Побачиш, — спокійно сказала Мальва, але губи в неї здригнулись.

— Ех ти, миленька моя! — вигукнув Василь, міцно стиснувши її руками закоханого. — А знаєш, як побив я тебе — дорожка ти мені стала! Справді! Рідніша... чи як?

Чайки носились над ними. Лагідний вітер з моря приносив бризки хвиль майже їм до ніг, а невгамовний сміх моря все лунав.

— Ех, діла наші! — вільно зітхнув Василь, задумливо голублячи жінку, що пригорнулася до нього. — І як усе влаштовано на світі: що гріх, те й солодке. Ти ось нічого не розумієш... а я іншим разом задумаюсь про життя — аж страшно стане! Особливо вночі... не спиться коли... Дивишся: перед тобою море, над тобою — небо, навколо темно так, моторошно... а ти тут — сам! І станеш тоді сам для себе таким мале-еньким, маленьким... земля під тобою хитається і нікого на ній, крім тебе, нема. Хоч би ти була в той час... все-таки двоє...

Мальва, заплющивши очі, лежала в нього на колінах і мовчала. Грубувате, але добре, коричневе від сонця і вітру обличчя Василя нахилилося над нею, його велика вилянула борода лоскотала їй шию. Жінка не рухалася,

тільки груди її здіймалися високо і рівно. Очі Василеві то блукали в морі, то зупинялися на цих грудях, що були близько біля нього. Він став цілувати її в губи, не кваплячись, цмокаючи так голосно, наче гарячу й жирно машену кашу їв.

Години зо три вони пробули так; коли сонце почало спускатися в море, Василь сказав нудним голосом:

— Ну, піду чай кип'ятити... скоро гість прокинеться!

Мальва лінивим рухом розніженої кішки відсунулася набік, він неохоче підвівся і пішов до куреня. Жінка, трохи піднявши вії, подивилася вслід йому й зітхнула, як зітхають люди, скинувши ношу, що стомила їх.

Потім вони, трое, сиділи круг багаття й пили чай.

Сонце забарвлювало море в живі кольори заходу, зеленасті хвилі блищали пурпуром і перлами.

Василь, сьорбаючи чай з білого глиняного кухля, розпитував сина про село, сам згадував про нього. Мальва, не втручаючись, слухала їх повільну мову.

— Живуть, виходить, мужички?

— Живуть, хоч як там...— відповів Яків.

— Нашому братові — чи багато треба? Хату та хлібця вдосталь, та на свято горілки чарку... Але й цього нема... Хіба ж я пішов би сюди, якби можна було годуватися дома? В селі я сам собі хазяїн, з усіма рівна людина, а тут ось — наймит...

— Зате тут ситніше та й робота легша...

— Ну, цього теж не кажи! Буває так, що всі кості ниють. Знову ж тут чужому робиш, а там — самому собі.

— А виробити більше, — спокійно відказував Яків.

У думці Василь погоджувався з доказами сина: в селі й життя і робота тяжчі, ніж тут; але йому чомусь не хотілося, щоб Яків знав це, і він суворо сказав:

— А ти лічив заробіток тутешній? В селі, брат...

— Як у ямі: і темно, і тісно, — усміхнулась Мальва. — А особливо бабське життя — самі сльози.

— Бабське життя однакове скрізь... і світ скрізь той самий, і те саме сонце! — нахмурився Василь, глянувши на неї.

— Ну, це ти брешеш! — вигукнула вона, жвавішаючи. — Я в селі хочу, чи не хочу, а повинна заміж іти. А замужем жінка — вічна раба: жни, та пряди, та біля худоби ходи, та дітей роди... А що залишається для неї самої? Самі чоловікові побої та сварка...

— Не все побої,— перебив її Василь.

— А тут я нічия,— не слухаючи його, говорила вона.— Як чайка, куди хочу, туди й лечу! Ніхто мені дороги не заступить... Ніхто мене не зачепить!..

— А як зачепить? — посміхаючись, нагадуючим тоном спитав Василь.

— Ну, я вже відплачу! — тихо сказала вона, і очі її, що були засвітилися, згасли.

Василь поблажливо засміявся.

— Ех ти,— метка ти, та слабка! Бабські слова говориш. В селі жінка — потрібна для життя людина... а тут — то вона... для пустощів тільки живе... — Помовчавши, він додав: — Для гріха.

Яків, коли їх розмова увалася, сказав, задумливо зітхнувши:

— І краю, здається, нема цьому морю...

Всі троє мовчки глянули в пустиню перед ними.

— Якби все це земля була! — вигукнув Яків, широко розмахнувши рукою.— Та якби чорнозем! Та якби розорати!

— Он що! — добродушно засміявся Василь, схвально глянувши в обличчя синові, що аж почервоніло від сили висловленого бажання. Йому приємно було чути в синових словах любов до землі, і він подумав, що ця любов, може, скоро і настійливо потягне Якова від спокус вільного промислового життя назад до села. А він залишиться тут з Мальвою — і все піде по-старому...

— Це, Якове, добре ти сказав! Селянинові так і слід. Селянин через землю й дужий: доки він на ній — живе, зірвався з неї — пропав! Селянин без землі, як дерево без кореня: на діло воно придатне, а прожити довго не може — гние! І краси лісової в ньому нема — обскубане, обстругане, непоказне!.. Це ти, Якове, дуже добре сказав.

Море, приймаючи сонце в свої надра, зустрічало його привітною музикою хлюпання хвиль, забарвлених його прощальним промінням у дивні, багаті на відтінки кольори. Божественне джерело світла, що творить життя, прощалося з морем красномовною гармонією своїх барв, щоб далеко від трьох людей, які стежили за ним, розбудити сонну землю радісним сяйвом проміння сходу.

— У мене душа тане, коли я дивлюся, як сонечко заходить, справді, їй-богу! — сказав Василь до Мальви.

Вона промовчала. Блакитні очі Якова усміхались, блукаючи в далечині моря. Довго всі трое задумливо дивились туди, де згасали останні хвилини дня. Перед ними тліли жарини багаття. Позаду ніч розгортала по небу свої тіні. Жовтий пісок темнішав, чайки зникли,— все навколо ставало тихим, мрійно-ласкавим... І навіть негвамовні хвилі, вибігаючи на пісок коси, звучали не так весело й шумно, як удень.

— Чого я сиджу? — сказала Мальва.— Треба йти.

Василь пощулився й глянув на сина.

— Куди квапитись? — невдоволено пробурмотів він.— Зажди,— ось місяць зійде...

— А що — місяць? Я й так не боюсь,— не вперше ж мені вночі звідси йти!

Яків глянув на батька й примружив очі, ховаючи усмішку, потім подивився на Мальву,— вона теж дивилася на нього,— і йому стало ніяково.

— Ну, що ж! Іди! — дозволив Василь, незадоволений і нудний.

Вона встала, попрощалась і поволі пішла вздовж берега коси; хвилі, підкочуючись їй під ноги, наче загравали з нею. В небі тремтливо спалахували зорі — його золоті квіти. Яскрава кофтинка Мальви, віддаляючись від Василя і його сина, що проводжали її очима, линяла в сутінках...

Любий мій.. іди скоріш!
Е-ех! До грудей горниш міцніш!

— заспівала Мальва високим голосом.

Василеві здалося, що вона спинилась і чекає. Він люто плюнув, думаючи: «Це вона навмисно, дразнить мене, чортиця!»

— Ач яка! Співає! — усміхнувся Яків.

Вона була для їх очей тільки сірою плямою в сутінках.

Не жалій грудей моїх,
Білих лебедів отих!

— лунав над морем її голос.

— Ач які! — вигукнув Яків і всім тілом потягся туди, звідки лунали вабливі слова.

— Значить, не впорався ти там з господарством? — почувся суворий голос Василя.

Яків, дивуючись, глянув на нього і прибрав попередньої пози.

Потопаючи в шумі хвиль, до їхніх вух долинали окремі, розірвані слова задирливої пісні:

...Ох... не спати вже мені
...Ніченьку оцю... самій!

— Жарко! — тоскно вигукнув Василь, вовтузячись на піску.— Ніч же... а жарко! Отака проклята сторона...

— Це — пісок... нагрівся за день...— одвернувшись і начебто запинаючись, казав Яків.

— Ти чого?.. Смієшся немов? — суворо спитав його батько.

— Я? — невинно спитав Яків.— Чого це?

— Ото ж бо, мовляв, ніби нема чого...

Вони замовкли.

А крізь шум хвиль до них долинали чи то зітхання, чи то тихі, ласкаво-кличні звуки.

Минуло два тижні, знову настала неділя, і знову Василь Легостев, лежачи на піску біля свого куреня, дивився на море, чекав Мальву. І пустинне море сміялось, граючись відображеним сонцем, і легіони хвиль народжувалися, щоб вибігти на пісок, скинути на нього піну своїх грив, знову скотитися в море й розтанути в ньому. Все було таке саме, як і чотирнадцять днів тому. Тільки Василь, що перше чекав свою коханку з спокійною впевненістю, сьогодні чекав її з нетерпінням. Минулої неділі її не було, а — сьогодні повинна бути! Він не мав сумніву, що вона прийде, але йому хотілося швидше бачити її. Яків не заважатиме сьогодні: позавчора він приїжджав по невід разом з іншими робітниками й сказав, що в неділю зранку подасться до міста купити собі сорочок. Він найнявся на ватаги по п'ятнадцять карбованців на місяць, уже кілька разів їздив ловити рибу і тепер мав вигляд жвавий і веселий. Від нього, як від усіх робітників, тхнуло солоною рибою, і, як усі, він був брудний і обдертий. Василь зітхнув, подумавши про сина.

«Коли б він тут не зіпсувався... розбеститься... тоді, мабуть, не захоче вже назад на село йти... І доведеться мені самому...»

Крім чайок, у морі нікого не було. Там, де воно відокремлювалось від неба тонкою смужкою піщаного берега, часом з'являлися на цій смужці маленькі, чорні цятки, рухалися по ній і зникали. А човна все не було, хоч уже промені сонця падають у море майже прямовисно. В цей час Мальва бувала вже давно тут.

Дві чайки зчепилися в повітрі й б'ються так, аж пір'я летить з них. Несамовиті крики рвуть веселу пісню хвиль, таку постійну, так гармонійно поєднану з урочистою тишею сьйного неба, що вона здається звуком радісної гри сонячного проміння на рівнині моря. Чайки падають у воду, б'ють одна одну, люто скрикуючи від болю й злоби, і знову здіймаються в повітря, переслідуючи одна одну... А подруги їх — ціла зграя — ніби не бачачи цієї боротьби, пожадливо ловлять рибу, перекидаючись у зеленкуватій, прозорій, мінливій воді.

Море — пустинне. Не з'являлась у ньому там, далеко біля берега, знайома темна цятка...

— Не їдеш? — вголос сказав Василь. — Ну й не треба! А ти думала як?..

І він зневажливо сплюнув у напрямі до берега.

Море сміялось.

Василь підвівся й пішов у курінь, маючи намір варити собі обід, але відчув, що їсти йому не хочеться, вернувся на старе місце і знову ліг там.

«Хоч би Серьожка приїхав! — у думці вигукнув він і примусив себе думати про Серьожку. — Це — зух-хлопець. З усіх сміється, до всіх лізе з кулаками. Здоровий, грамотний, бувалий... але пияк. З ним весело... Жінки побиваються за ним, і — хоч він недавно з'явився — всі за ним так і бігають. Тільки Мальва тримається далі від нього... Не їде чогось. Отака окаянна молодичка! Може, вона розсердилась на нього за те, що він ударив її? Та хіба їй це новина? Мабуть, як били... інші! Та й він тепер дасть їй...»

Так, думаючи то про сина, то про Серьожку і найбільше про Мальву, Василь крутився на піску та все чекав. Неспокійний настроїй непомітно перероджувався в нього в темну підозрілу думку, але він не хотів зупинитися на ній. І, приховуючи від себе свою підозру, він перебув час до вечора, то встаючи й походжаючи по піску, то знову лягаючи. Вже море потемнішало, а він усе ще розглядав його далечінь, чекаючи човна.

Мальва не прийшла того дня.

Лягаючи спати, Василь похмуро лаяв свою службу, що не дає йому змоги піти на берег, а засинаючи, він часто сноплювався, — крізь дрімоту йому вчувалося, що десь далеко хлюпають весла. Тоді він прикладав руку козирком до своїх очей і дивився в темне, каламутне море. На березі, на промислі горіло два вогнища, а в морі нікого не було.

— Гляди ж, відьмо! — погрожував він. А потім заснув важким сном.

А на промислі ось що сталося того дня.

Яків прокинувся рано-вранці, коли сонце ще не лекло так гаряче і з моря віяло бадьорою прохолодою. Він вийшов з барака до моря вмиватися і, підійшовши до берега, побачив Мальву. Вона сиділа на кормі баркаса, причаленого до берега, і, спустивши за борт босі ноги, розчісувала мокрі коси.

Яків спинився й став дивитися на неї цікавими очима.

Ситцева кофтинка, не застебнута на грудях, спустилася з одного плеча, а плече було таке біле, смачне.

У корму баркаса били хвилі, Мальва то підіймалась над морем, то опускалась так низько, що босі її ноги майже торкалися води.

— Купалася, чи що? — гукнув Яків.

Вона повернула до нього обличчя, мигцем глянула на нього і, знову розчісуючи коси, відповіла:

— Купалась... Чого рано встав?

— Ти ще раніше...

— А я тобі хіба зразок?

Яків промовчав.

— За моєю манерою будеш жити — важко буде тобі голову носити! — сказала вона.

— О? Ач яка страшна! — посміхнувся Яків і, присівши навпочіпки, почав умиватися.

Набираючи пригорщами води, він хлюпав нею собі на обличчя та покректував, відчуваючи свіжість. Потім, утираючись поділком сорочки, спитав Мальву:

— Чого ти мене страхаєш усе?

— А ти чого на мене очі витріщаєш?

Яків не пам'ятав, щоб він дивився на неї більше, ніж на інших промислових жінок, але тепер раптом сказав їй:

— Та коли ж ти... он яка здобна!

— От батько дізнається про ці твої замашки — він тобі шию наздобить!

Вона лукаво й задерикувато дивилася йому в обличчя.

Яків засміявся й поліз на баркас. Він знову-таки не розумів, про які його замашки вона говорить, та коли вона говорить, то, значить, він поглядав на неї пильно. Йому стало приємно, весело.

— А що батько? — говорив він, ідучи до неї по борту баркаса. — Ти що — куплена його, чи що?

Сівши поруч неї, він уп'явся очима в її голе плече, напівоголені груди, у всю її постать — свіжу і міцну, що пахла морем.

— Ось ти, — білуга яка! — з захопленням вигукнув він, пильно оглянувши її.

— Не для тебе! — коротко заявила вона, не дивлячись на нього, не поправляючи свого надто відкритого костюма.

Яків зітхнув.

Перед ним неозоро стелилося море в промінні ранкового сонця. Маленькі грайливі хвилі, породжувані ласкавим подихом вітру, тихо билися в борт. Далеко в морі, як рубець на атласних грудях його, видно було косу. З неї в м'яке тло блакитного неба врізалась жердина тонкою рисочкою, і було видно, як має на вітрі ганчірка.

— Так, хлопче! — заговорила Мальва, не дивлячись на Якова. — Смачна я, та не для тебе... Та й ніким я не куплена, і батькові твоєму не підвладна. Живу сама для себе... Але ти до мене не лізь, бо я не хочу між тобою і Василем стояти... Сварки не хочу та всяких чвар... Зрозумів?

— Та мені що? — здивувався Яків. — Я ж тебе не займаю...

— Зайняти мене ти не смієш! — сказала Мальва.

Вона так це сказала, з такою зневагою до Якова, що це в ньому образило і мужчину і людину. Задирливе, майже злостиве почуття охопило його, очі спалахнули.

— Овва? Не смію? — вигукнув він, підсовуючись до неї.

— Не смієш!

— Н-ну? А як займу?

— Займи!

— А що буде?

— А я дам тобі по потилиці, ти й перекинешся у воду.

— Ану, дай!

— А — займи!

Він обвів її палаючими очима й раптом міцно обхопив її збоку дужими лапами, здушивши їй груди і спину. Доторкнувшись до її тіла, гарячого й дужого, він спалахнув весь, і горло його стиснулося від якоїсь задухи.

— Ось! Ну... бий! Ну... що?

— Пусту, Яшко! — спокійно сказала вона, роблячи спроби визволитися з його тремтячих рук.

— А по потилиці хотіла?

— Пусту! Гляди, погано буде!

— Ну... не страхай мене! Ех ти... малина!

Він припав до неї і вп'явся товстими губами в її рум'яну щоку.

Вона задириливо зареготала, міцно схопила Якова за руки і раптом, сильним рухом усього свого тіла, рвонулася вперед. В обіймах одне одного вони важкою масою звалились у воду й сховалися в піні та бризках. Потім на збуреній воді з'явилася мокра голова Якова із зляканим обличчям, а поряд неї виринула Мальва. Яків, одчайдушно змахуючи руками, бив навколо себе по воді, вив і рикав, а Мальва з гучним реготом плавала навколо нього, хлюпаючи йому в обличчя пригорщами солоної води, пірнала, ухиляючись від широких помахів його лап.

— Чорт! — закричав Яків, пирхаючи. — Я втоплюсь!.. Годі!.. Йй-богу..втоплюсь! Вода — гірка... Ах ти... потопаю-у!

Та вона вже покинула його і, по-чоловічому загрибаючи руками, пливла до берега. Там, спиртно забравшись знову на баркас, вона стала на кормі і, сміючись, дивилася на Якова, що покvapливо підпливав до неї. Мокра одежа, прилипнувши до її тіла, вимальовувала його форми від колін до плечей, і Яків, підпливши до човна та вчепившись рукою в нього, уп'явся жадібними очима в цю майже голу жінку, що весело сміялася з нього.

— Ну, вилазь, вайло! — сказала вона крізь сміх і, ставши на коліна, подала йому одну руку, а другою сперлась на борт човна.

Яків схопив її руку і з захопленням вигукнув:

— Ну... Тепер тримайся! Я тебе — в-викупаю!..

Він тягнув її до себе, стоячи по плечі у воді; хвилі перебігали йому через голову і, розбиваючись об човен, бризкали в обличчя Мальві. Вона мружилась, реготала

і раптом, вискнувши, стрибнула у воду, збивши Якова з ніг вагою свого тіла.

І знову вони почали гратися, як дві великі риби, в зеленастій воді, бризкаючи один на одного та звискуючи, пирхаючи, пірнаючи.

Сонце, сміючись, дивилося на них, і шибки у вікнах промислових будівель теж сміялись, відбиваючи сонце. Шуміла вода, яку розбивали їх дужі руки, чайки, стривожені цим борсанням людей, з пронизливими криками носилися над їх головами, що зникали під навалою хвиль з далечини моря...

Нарешті, потомившись і наковтавшись води, вони вилізли на берег і сіли на сонці відпочивати.

— Тьху! — кривлячись, плювався Яків.— Ну, і вода ж погана! То ж бо її так багато!

— Поганого всього багато на світі, хлопців, наприклад,— матінко скільки! — сміялась Мальва, викручуючи воду з своїх кіс...

Коси в неї були темні і хоч не довгі, але густі й кучеряві.

— Ото ж бо ти старого й уподобала собі,— ехидно усміхнувся Яків, штовхнувши її ліктем у бік.

— Буває старий кращий за молодого.

— Вже коли батько хороший, виходить, син ще кращий...

— Ач який! Де вчився чванитись?

— Мені дівки в селі часто говорили, що я зовсім не поганий хлопець.

— Хіба дівки що тямлять? А ти в мене спитай...

— А ти хто? Хіба не дівка?

Вона пильно глянула на нього, він негоже сміявся. Тоді вона раптом стала серйозною і з серцем сказала йому:

— Була, та — дитину привела!

— Склала, та ладу мало,— сказав Яків і зареготав.

— Дурило! — різко кинула йому Мальва й одвернулась від нього.

Яків знітився і замовк, стиснувши губи.

З півгодини вони обоє мовчали, повертаючись до сонця так, щоб воно швидше висушило їх мокрий одяг.

У бараках — довгих брудних сараях з дахами на один схил — прокидалися робітники. Здаля всі вони були схожі один на одного — обірвані, патлаті, босі... Долинали до

берега їх хрипкі голоси, хтось стукав у дно порожньої бочки, сипались глухі удари, наче гуркотів великий барабан. Дві жінки верескливо лаялись, гавкав собака.

— Прокидаються,— сказав Яків.— А я ж хотів сьогодні поїхати до міста раніше... І ось розпустувався з тобою....

— Зо мною добра не буде,— чи то жартуючи, чи то серйозно сказала вона.

— Чого ти все лякаєш мене? — здивовано усміхнувся Яків.

— А от побачиш, як батько тебе...

Це нагадування про батька раптом розсердило його.

— Що батько? Ну? — грубо вигукнув він.— Батько! Я сам не маленький... Ото штука... Тут не той лад... я не сліпий, бачу... Він сам не святий... Він тут себе не обмежує... Ну, і мене не займай.

Вона глузливо подивилася йому в обличчя й з цікавістю спитала:

— Не займати тебе? А ти що робити збираєшся?

— Я? — він надув щоки й випнув уперед груди, начебто вагу підіймав.— Я б то? Я багато можу! Мене чистим повітрям добре обвіяло, сільську пилюку здмухнуло з мене.

— Скоренько! — глузливо вигукнула Мальва.

— А що? Я ось візьму та й відіб'ю тебе в батька.

— Н-ну? Невже?

— А хіба боятимусь?

— Та ну-у?

— Ти ось що,— схвильовано й палко почав говорити Яків,— ти мене не дражни! Я... гляди!

— Що? — спокійно спитала вона.

— Нічого!

Він одвернувся від неї й замовк з виглядом парубка завязаного й певного себе.

— А ти задерикуватий! Он у прикажчика чорненьке цуценя, бачив? То воно таке саме, як ти. Здаля гавкає, вкусити хоче, а близько підійдеш, воно підібгає хвоста та й тікає!

— Ну, зажди ж! — вигукнув Яків, злостячись.— Зажди ти! Побачиш, який я, побачиш!

А вона сміялась йому у вічі.

До них ішов повільною ходою й похитуючи станом високий, жилавий, бронзовий чоловік у густій шапці роз-

кошланого вогненнорудого волосся. Кумачева сорочка без пояса була розірвана на спині в нього майже до коміра, і, щоб рукави її не сповзали з рук, він засукав їх до плечей. Штани являли собою колекцію різноманітних дір, ноги були босі. На обличчі, густо обсипаному ластовинням, зухвало блискали великі блакитні очі, ніс, широкий і задертий догори, надавав усій його постаті вигляду одчайдушно-нахабного. Підійшовши до них, він зупинився і, виблискуючи на сонці тілом, що виглядало з незліченних дір його одягу, гучно шморгнув носом, запитливо втупився в них очима і смішно скривив пику.

— Учора Серьожка випив трошки, а в кишені в Серьожки сьогодні — порожньо, як в нутрі у гармошки... Позичте двогривений! Я все одно не відам...

Яків добродушно зареготав з його жвавої мови, Мальва усміхнулась, розглядаючи його обідрану постать.

— Дайте, чорти! Я вас повинчаю за двогривений — хочете?

— Ах ти, базікало! Та хіба ти піп? — сміявся Яків.

— Дурню! Я в Угличі в попа за двірника був... дай двогривеного!

— Я не хочу вінчатися! — відказав йому Яків.

— Все одно — дай! Я твоєму батькові не скажу, що ти до його кралі залицяєшся, — наполягав Серьожка, облизуючи язиком сухі, потріскані губи.

— Бреши, так він тобі й повірить...

— Вже як я збрешу, то повірить! — пообіцяв Серьожка, — і відлупцює тебе — он як!

— Не боюсь! — посміхнувся Яків.

— Ну, то я сам відлупцюю! — спокійно заявив Серьожка, примружуючи очі.

Якову було жалко двогривеного, але його застерігали, що з Серьожкою не треба заводитися, а краще задовольняти його вимоги. Багато він не жадає, а коли не дати йому — зробить під час роботи яку-небудь капость або поб'є ні з сього, ні з того. Яків, згадавши ці напучування, зітхнув і поліз до кишені.

— Ось так! — похвалив його Серьожка, сідаючи на пісок поряд нього. — Завжди мене слухай, розумний будеш. А ти, — звернувся він до Мальви, — скоро заміж за мене підеш? Швидше збирайся, — я довго не чекатиму.

— Обідраний ти... Позашивай діри спочатку, потім поговоримо, — відповіла Мальва.

Серьожка критично подивився на свої діри й хитнув головою.

— А ти мені краще свою спідницю дай.

— Егеж! — сказала Мальва і засміялась.

— Справді! Дай — є яка-небудь старенька?

— Та ти купи собі штани, — порадила Мальва.

— Ну, я краще проп'ю гроші...

— Краще! — сміявся Яків, тримаючи в руці чотири п'ятаки.

— А як же? Мені піп казав, що людина не про шкуру свою дбати повинна, а про душу. Душа в мене вимагає горілки, а не штанів. Давай гроші! Ну, ось тепер я вип'ю... А батькові про тебе все-таки скажу.

— Кажі! — махнув рукою Яків і хвацько підморгнув Мальві, штовхнувши її в плече.

Серьожка помітив це, сплюнув і ще пообіцяв:

— І відлупцювати тебе не забуду... Як тільки вільний час випаде — такого дам чосу!

— Та за віщо? — тривожно спитав Яків.

— Вже я знаю... Ну, то заміж за мене скоро підеш? — звернувся Серьожка до Мальви.

— А от ти розкажи мені, що ми робити будемо та як жити, тоді подумаю, — серйозно сказала вона.

Серьожка подивився в море, примруживши очі, і, облизавши губи, пояснив:

— Нічого не будемо робити, гулятимемо!

— А їсти де візьмемо?

— Ну, — махнув рукою Серьожка, — ти, немов мати моя, міркуеш. Що та як? Хіба я знаю, що та як? Піду вип'ю...

Він підвівся й пішов геть від них, супроводжуваний дивною усмішкою Мальви і неприязним поглядом парубка.

— Ач який командир! — сказав Яків, коли Серьожка відійшов від них далеко. — У нас би на селі такого джигуна швидко приборкали... Дали б йому до-оброго про-чухана — та й годі... А тут бояться...

Мальва подивилась на нього й процідила крізь зуби:

— Ах ти, порося! Знаєш ти йому ціну!

— Чого там знати! Ціна таким п'ятачок за пучок, та й то — коли їх у пучку сотня.

— Теж! — глузливо вигукнула Мальва. — Це — тобі ціна... А він... всюди бував, скрізь пройшов усю землю й нікого не боїться...

— А я кого боюсь? — хоробро спитав Яків.

Вона не відповіла йому, задумливо стежачи за грою хвиль, що вибігали на берег, гойдаючи важкий баркас. Щогла хиталася туди й сюди, корма, здіймаючись і падаючи у воду, ляпала по ній. Звук був голосний і набридливий, — наче баркасові хотілось відірватися від берега, піти в широке, вільне море, і він сердився на канат, що тримав його.

— Ну, чого ж ти не йдеш собі? — спитала Мальва Якова.

— А куди мені? — озвався він.

— До міста хотів...

— Не піду!

— Ну, до батька поїдь.

— А ти?

— Що?

— Теж поїдеш?

— Ні...

— Ну, і я ні.

— Цілий день біля мене стирчатимеш? — спокійно спитала Мальва.

— Не дуже ти мені потрібна... — відповів Яків з образою, встав і пішов від неї.

Та він помилився, кажучи, що вона не потрібна йому. Без неї стало нудно. Дивне почуття виникло в ньому після розмови з нею: невиразний протест проти батька, глухе незадоволення з нього. Вчора цього не було, не було й сьогодні до зустрічі з Мальвою... А тепер здавалося, що батько заважає йому, хоч він там, далеко в морі, на тій, ледве помітній для ока, смужці піску... Потім йому здавалося, що Мальва боїться батька. А якби вона не боялася — зовсім би інше вийшло в нього з нею.

Він тинявся по промислу, розглядаючи людей. Он, у тіні барака, на бочці сидить Серьожка і, бринькаючи на балалайці, співає, смішно викривлюючи пику:

Чуєш, пане пол-лі-цай!
Чемність ти до мене май...
У холодну ти б завдав,
Щоб в багно я не упав...

Його оточує чоловік з двадцять таких самих голодранців, від усіх — як і від усього тут — тхне солоною рибою, селітрою. Чотири жінки, некрасиві й брудні, сидячи

на піску, п'ють чай, наливаючи його з великого бляшаного чайника. А он якийсь робітник, дарма що ще ранок, уже п'яний, борсається на піску, намагаючись звестися на ноги й знову падаючи. Десь, звискуючи, плаче жінка, доливають звуки зіпсованої гармонії, і всюди блищить риб'яча луска.

Опівдні Яків знайшов собі тіняве містечко серед купи порожніх бочок, ліг там і проспав до вечора, а прокинувшись, знову почав ходити по промислу, відчуваючи невиразний потяг кудись.

Проходивши годин зо дві, він знайшов Мальву далеко від промислу під купою молодих верб. Вона лежала на боці і, тримаючи в руках якусь пошарпану книжку, дивилася назустріч йому, усміхаючись.

— Ач ти де! — сказав він, сідаючи поряд неї.

— А ти мене давно шукаєш? — впевнено спитала вона.

— Та хіба я тебе шукав?! — вигукнув Яків, раптом розуміючи, що це так і є — він шукав її. І, здивований, парубок хитнув головою.

— Ти грамотний? — спитала вона його.

— Грамотний... тільки погано, забув усе вже...

— І я теж — погано... У школі вчився?

— У земській.

— А я сама вивчилась...

— Ну?

— Справді... В Астрахані в адвоката за куховарку була; син його навчив мене читати.

— Значить, не сама... — пояснив Яків.

Вона подивилася на нього й знову спитала:

— А тобі хочеться книжки читати?

— Мені? Ні... що там?

— А я — люблю, — ось випросила в прикажчикової жінки книжку та й читаю...

— Про що?

— Про Олексія божого чоловіка.

І, задумливо розповівши йому про те, як юнак — син багатих і поважних батьків — пішов од них і від свого щастя, а потім повернувся до них злидений і обдертий, жив у дворі в них разом з собаками, не кажучи їм до смерті своєї, хто він, — Мальва тихо спитала у Якова:

— Навіщо це він так?

— Хто ж його знає? — байдуже відповів Яків.

Горби піску, наметеного вітром і хвилями, оточували їх. Здаля долинав глухий, темний шум — це на промислі гомоніли. Сонце сідало, на піску лежав рожевуватий відблиск його проміння. Жалюгідні кущі верболозу ледве тремтіли своїм убогим листям під легким вітром з моря. Мальва мовчала, прислухаючись до чогось.

— Чому ж ти не поїхала сьогодні туди... на косу?

— А тобі що?

Яків скося жадібними очима поглядав на жінку, міркуючи, як би сказати їй те, що треба.

— Я ось, коли сама і тихо... все плакати хочу... Або— співати. Тільки пісень я хороших не знаю, а плакати — соромно...

Він почув її голос, тихий, ласкавий, але те, що говорила вона, не зачепило в ньому нічого, лише надало різкішої форми його бажанню.

— А ти ось що,— глухо заговорив він, підсуваючись до неї, але не дивлячись на неї,— ти послухай, що я тобі скажу... Я — хлопець молодий...

— І дурний, дурний! — переконливо витягнула Мальва, хитаючи головою.

— Ну, нехай дурний,— з досадою вигукнув Яків.— Хіба тут розум потрібен? Дурний — і нехай! А ось що я скажу — хочеш ти зо мною...

— Не хочу!..

— Чого?

— Нічого!

— Та ти не дурій!..— Він обережно взяв її за плечі.— Ти поміркуй...

— Забирайся геть, Яшко! — суворо сказала вона, струснувши з себе його руку.— Забирайся!

Він підвівся й озирнувся навколо.

— Ну... коли ти так — мені наплювати! Вас тут багато... Думаєш — ти краща за інших?

— Щеня ти,— спокійно сказала вона, ставши на ноги й струшуючи пісок з одягу.

І вони пішли поряд одне з одним на промисел. Ішли поволі, бо ноги грузли в піску.

Яків грубо умовляв її зважити на його бажання, вона спокійно посміювалась і відповідала йому дошкульними словами.

Раптом він, коли вони були вже біля промислових бараків, спинився і схопив її за плече.

— А це ж ти навмисно розпалюєш мене?! Навіщо ти це? Я тобі — гляди!

— Відчепися ти, кажу тобі! — вона вивернулася з-під його руки й пішла, а назустріч їй з-за рогу барака з'явився Серьожка і, труснувши своєю кошлатою вогненною головою, сказав зловісно:

— Гуляли? Гарзд!

— Ідть ви всі до дідька! — злобно крикнула Мальва.

А Яків спинився проти Серьожки й похмуро дивився на нього. Між ними було кроків з десять відстані.

Серьожка втупився в очі Якову. Постоявши так з хвилину, як два барани, що ладні стукнутися один в одного лобами, вони мовчки розійшлися в різні сторони.

Море було тихе і червоне від заходу: над промислом стояв глухий шум, і в ньому рельєфно вирізнявся п'яний жіночий голос, що істерично вигукував безглузді слова:

...Та-агарга, матагарга,
Матапечка м-моя!
П-п'яна та побита,
Пшарпаная-а!

І ці слова, гідкі, як стоноги, розбігалися по промислу, просякнутому духом селітри й гнилої риби,— розбігались, ображаючи собою музику хвиль.

У ніжному сьйві ранкової зорі далечінь моря спокійно дрімала, відбиваючи перламутрові хмари. На косі вовтузилися напівсонні рибалки, вкладаючи в баркас снасті.

Сіра маса сіті повзла по піску на баркас і складалася в купу на дні його.

Серьожка, як завжди, без шапки, напівголий, стоячи на кормі, підганяв рибалок хрипким, похмільним голосом. Вітер грався клаптями його сорочки й рудими чубками волосся.

— Василю! Де зелені весла? — гукав хтось. Василь, похмурий, як жовтневий день, укладав невід у баркасі, а Серьожка дивився йому в зігнуту спину й облизував губи — ознака його бажання похмелитися.

— У тебе горілка є? — спитав він.

— Є,— глухо сказав Василь.

— Ну, то я не поїду... залишуся біля сухого крила.

— Готово! — гукнули з коси.

— Відчалюй, давай!—командував Серьожка, сходячи з баркаса.— Ідьте... я залишуся тут. Гляди — завозь ширше, не плутай!.. Та кладіть рівніше,— вузлів не на-в'яжіть!..

Баркас зіштовхнули у воду, рибалки повлазили в нього з бортів і, побравши весла, підняли їх догори, готові вдарити по воді.

— Раз!

Весла дружно впали у хвилі, і баркас рвонувся вперед, у широку рівнину осяяної води.

— Два! — командував стерновий, і, як лапи велетенської черепахи, весла піднялися по бортах...—Раз!.. Два!..

На березі коло сухого крила невода залишалося п'ятеро: Серьожка, Василь та ще троє. Один з них опустився на пісок і сказав:

— Поспати ще...

Двоє пішло за його прикладом, і на піску скорчилися грудками три тіла в брудному лахмітті.

— Ти чому в неділю не був? — спитав Василь Серьожку, ідучи з ним до куреня.

— Не можна було...

— П'яний був?

— Ні. Стежив за твоїм сином та за його мачухою,— спокійно сповістив Серьожка.

— Знайшов клопіт! — криво усміхнувся Василь.— Що вони, малі діти, чи що?

— Гірше... Той — дурень, а та — юродива...

— Це Мальва юродива? — спитав Василь, і очі його спалахнули злобою.— Чи давно такою стала?

— У неї, брат, душа не до тіла...

— Підла в неї душа.

Серьожка подивився скося на нього й зневажливо пирхнув.

— Підла! Ех ви... землеїди тупорилі! Ні дідька ви розуміти не можете... Вам аби тільки цицьки були в жінки гладкі,— а характеру її вам не треба... А в характері весь цвіт у людини... без характеру жінка — без солі хліб. Чи можеш ти мати втіху від такої балалайки, в якій струн нема? Пес!..

— Ач до якої мови допився вчора!..— вколов його Василь.

Йому дуже хотілося спитати, де і як бачив учора Серьожка Якова і Мальву, але було совісно.

Прийшовши до куреня, він налив Серьожці повну чайну склянку горілки, сподіваючись, що після такої порції Серьожка зразу сп'яніє і сам розкаже йому про все.

Але Серьожка випив, крякнув і, весь прояснівши, сів на порозі куреня, потягаючись та позіхаючи.

— Вип'єш — як вогню проковтнеш!.. — сказав він.

— Ну і п'єш ти! — вигукнув Василь, вражений швидкістю, з якою Серьожка проковтнув горілку.

— Вмію... — кивнув босяк рудою головою і, витерши долонею мокрі вуса, почав говорити повчально: — Вмію, брат! Я все роблю швидко і прямо. Без викрутів — катай прямо та й годі! А куди потрапиш — це однаково! З землі, крім як у землю, нікуди не зіскочиш...

— Ти хотів на Кавказ іти? — спитав Василь, поволеньки посуваючись до своєї мети...

— Піду, коли захочу. Коли я захочу, — я просто — раз-раз і... все! Або по-моєму вийде, або гулю на лобі наб'ю... Просто!

— Простіше й бути не може! Ніби як без голови живеш...

Серьожка глузливо подивився скося на Василя.

— А ти — розумний! Тебе скільки разів у волості шмагали?

Василь подивився на нього і змовчав.

— А це ж добре, що у вас начальство розум ззаду наперед різками переганяє... Ех ти! Ну, що ти з своєю головою можеш зробити? І куди ти з нею потрапиш? І що ти можеш видумати? Ото ж бо! А я без голови пружу просто і знати нічого не знаю! І напевне далі за тебе буду, — хвастовито говорив босяк.

— Це — чого доброго!.. — усміхнувся Василь. — Ти й до Сибіру дійдеш...

Серьожка широко розреготався.

Він не п'янів, усупереч сподіванці Василя, і того лютило це. Дати йому ще склянку було жалко, а в тверезому стані від Серьожки нічого не дізнаєшся... Та босяк сам виручив його.

— Ти чого ж про Мальву не питаєш?

— А що мені? — байдуже мовив Василь, здригаючись від якогось передчуття.

— Вона ж у неділю не була тут... Питай, як вона жила за ці дні... Мабуть, ревнуєш, старий чорте!

— Багато їх! — зневажливо махнув рукою Василь.

— Багато їх! — передражнив Серьожка.— Ех ви, село ликове поміщика дикого! Дай вам мед, чи дай дьоготь — все у вас саламаха буде...

— Ти чого її все хвалиш? Сватати, або що, прийшов? То я її сам давно висватав,— глузливо сказав Василь.

Серьожка оглянув його, помовчав і поважно почав говорити Василеві, поклавши йому руку на плече:

— Я знаю, що вона живе з тобою. Я тобі в цьому не заважав — не треба було... Але тепер цей Яшка, син твій, коло неї крутиться — відлупцюй його, щоб пам'ятав! Чуєш? А ні, то я сам відлупцюю... Ти мужик хороший... дурень дубовий... Я тобі не заважав, і ти це пам'ятай...

— Он що! І ти теж за нею? — глухо спитав Василь.

— Теж! Якби я знав, що теж,— я б просто всіх вас позбивав з мого шляху і — край... А то — до чого вона мені?

— То чого ж ти плутаєшся? — підозріло спитав Василь.

Серьожку, мабуть, вразило це просте запитання.

Він широко розкритими очима подивився на Василя і засміявся.

— Чого плутаюсь? Та — чорт його знає чого... Так,— баба вона... отака... з перцем... Подобається мені... А може, мені її жалко, або що...

Василь дивився на нього недовірливо, але почував, що Серьожка щиро, від душі говорить.

— Якби вона незаймана дівка була — ну ще можна пожаліти. А так — дивно щось!

Серьожка мовчав, дивлячись, як баркас далеко в морі повертався носом до берега, окреслюючи широку дугу. Очі Серьожки дивилися одверто, обличчя було добре й просте.

Василь полагіднішав, дивлячись на нього.

— А ти це правильно, вона баба славна... кручена тільки!.. Яшка? Ну, я йому дам! Ач, щеня!..

— Мені він не подобається...— заявив Серьожка.

— А він лащиться до неї? — крізь зуби спитав Василь, розгляджуючи бороду.

— Він,— от побачиш,— клином увійде між вами,— впевнено сказав Серьожка.

В далині морській спалахнуло рожеве віяло проміння

сходу. Крізь шум хвиль від моря з баркаса долинув слабкий вигук:

— Веди-и!..

— Вставайте, хлопці! Гей! До невода! — командував Серьожка.

І незабаром вони, всі п'ятеро, вже вибирали свій край невода. З води тяглась на берег мотузка, пружна, як струна, і рибалки, чіпляючи до неї лямки, покректуючи, тягли мотузку.

А другий бік невода вів до берега баркас, перебігаючи по хвилях.

Сонце, чудове і яскраве, підіймалося над морем.

— Як побачиш Якова — скажи, щоб він завтра побував у мене, — попросив Василь Серьожку.

— Гарзд.

Баркас пристав до берега, і, зіскочивши з нього на пісок, рибалки тягли своє крило невода. Дві групи позолі наближались одна до одної, і поплавці невода, стрибаючи у воді, утворили правильне півколо.

Пізно увечері цього дня, коли робітники на промислі повечеряли, Мальва, стомлена й задумлива, сиділа на розбитому човні, перекинутому догори дном, і дивилася на море, повите сутінками. Там, далеко, горів вогонь; Мальва знала, що це багаття запалив Василь. Самотній, наче заблудившись у темній далині моря, вогонь то яскраво спалахував, то пригасав, ніби знемагаючи. Мальві було сумно дивитися на ту червону, загублену в пустині цятку, що слабо тремтіла в невгамовному рокотанні квиль.

— Ти чого тут сидиш? — почувся голос Серьожки в неї за спиною.

— А тобі що? — спитала вона, не глянувши на нього.

— Цікаво.

Він помовчав, розглядаючи її, скрутив цигарку, закупив і сів верхи на човен. Потім сказав приязно:

— Чудна ти баба: то тікаєш від усіх, то мало не всім на шию вішаєшся.

— Це тобі, чи що, я вішаюсь? — байдуже сказала вона.

— Не мені, а Яшці.

— А тобі задро?

— Мм... Давай прямо, щиро говорити? — запропонував Серьожка, вдаривши її по плечу. Вона сиділа боком до нього, і він не бачив її обличчя, коли вона коротко кинула йому:

— Говори.

— Ти що, Василя кинула, чи як?

— Не знаю, — відповіла вона, помовчавши. — А тобі навіщо це?

— Та — так...

— Сердита я на нього тепер.

— За що?

— Бив мене!..

— Н-ну?.. Це він би то? А ти — далася йому? Ай-яй! Серьожка був здивований. Він заглядав збоку їй в обличчя й іронічно цмокав губами.

— Якби захотіла — не далася б, — відказала вона з серцем.

— То чого ж ти?

— Не захотіла.

— Дуже, значить, любиш kota? — глузливо сказав Серьожка і обдав її димом своєї цигарки. — Ну, діла! А я вже думав, що ти не з таких...

— Нікого я вас не люблю, — знову байдуже сказала вона, відмахуючись рукою від диму.

— Брешеш, мабуть?

— Навіщо мені брехати? — спитала вона, і з її голосу Серьожка зрозумів, що брехати їй, справді, нема чого.

— А якщо ти його не любиш, то як же ти дозволяєш йому бити тебе? — серйозно спитав він.

— Та хіба я знаю? Чого ти чіпляєшся?

— Дивно!.. — труснувши головою, сказав Серьожка.

І обое вони довго мовчали.

Ніч наближалася. Тіні лягали на море від хмар, що повільно сунули по небу. Хвилі звучали.

Вогонь у Василя на косі згас, але Мальва все ще дивилася туди. А Серьожка дивився на неї.

— Слухай! — сказав він. — Ти знаєш, чого хочеш?

— Якби знала! — з глибоким зітханням, дуже тихо відповіла Мальва.

— Виходить, не знаєш? Це погано! — впевнено сказав Серьожка. — А я ось завжди знаю! — І з відтінком суму додав: — Тільки мені рідко чого хочеться.

— Мені завжди хочеться чогось, — задумливо почала

Мальва.— А чого?.. не знаю. Іншим разом сіла б у човен — і в море! Далеко-о! І щоб ніколи більше людей не бачити. А іншим разом так би кожного чоловіка закрутила, та й пустила дзигую навколо себе. Дивилася б на нього та сміялась. То жалко всіх мені, а найбільше — саму себе, то побила б усіх людей. І потім би себе... страшною смертю... І тоскно мені і весело буває... А люди всі якісь дубові.

— Люди гнілі,— погодився Серьожка.— То ж бо, я дивлюсь на тебе й бачу — не кішка ти, не риба... і не птаха... А все це є в тобі однак... Не схожа ти на баб.

— І то слава богу! — усміхнулася Мальва.

З-за пасма піщаних горбів, ліворуч від них, з'явився місяць, повиваючи море срібним сяйвом. Великий, лагідний, він повільно плыв угору по блакитному склепінню неба, яскравий блиск зір бліднув і танув у його рівному, мрійному світлі.

Мальва усміхнулася.

— А... знаєш?.. Мені часом здається,— що, якби барак уночі підпалити,— ото метушня була б!

— Яка! — з захопленням вигукнув Серьожка і раптом штовхнув її в плече.— Знаєш що... я тебе навчу,— кумедну штуку вступимо! Хочеш?

— Ну? — з цікавістю спитала Мальва.

— Ти цього Яшку,— роздрочила здорово?

— Вогнем пашить,— усміхнулася вона.

— Нацькуй його на батька, а батька на нього! Йй-богу! Кумедно буде... Зчепляться вони, як ведмеді... Ти підігрій старого, та й цього теж... А потім ми їх одного на одного й спустимо... га?

Мальва обернулася до нього й пильно подивилася на його руде, весело усмінене обличчя. Освітлене місяцем, воно здавалося не таким рябим, як удень, при сонячному світлі. На ньому не було помітно ні злоби,— нічого, крім добродушної і, трохи, бешкетної усмішки.

— За що ти їх не любиш? — підозріло спитала Мальва.

— Я?.. Василь — нічого, мужик хороший. А Яшка — погань. Я, бачиш, усіх мужиків не люблю... сволота! Вони прикинуться сиротами — їм і хліба дають і — все!.. У них он є земство, і воно все для них робить... Хазяйство в них, земля, худоба... Я в земського лікаря за кучера служив, надивився на них... потім бродяжив багато. При-

Йдеш бувало в село, попроси хліба — хап тебе! Хто ти, та що ти, та дай паспорт... Били кілька разів... То за конокрада вважають, то просто так... В холодну садовили... Вони скиглять та прикидаються, але жити можуть: у них є зачіпка — земля. А я що проти них?

— А ти хіба не мужик? — перебила його Мальва, уважно слухаючи його мову.

— Я міщанин! — з певною гордістю зрікся Серьожка. — Міста Углича міщанин.

— А я — з Павліша, — задумливо сповістила Мальва.

— За мене нема кому заступитися! А мужики... вони, чорти, можуть жити. У них земство, і все таке.

— А земство — це що? — спитала Мальва.

— Що? А чорт його знає, що! Для мужиків поставлено, їх управа... Плюнь на це... Ти говори про діло — влаштуй-но їм сутичку, га? Нічого ж від цього не буде, — поб'ються тільки.. Адже Василь бив тебе? Ну, от і хай йому його ж син за твої побої відплатить.

— А що? — усміхнулась Мальва. — Це добре б...

— Ти подумай... хіба не приємно дивитися, як через тебе люди ребра один одному ламають? Через самі тільки твої слова?.. повернула ти язиком раз-другий і — край!

Серьожка довго, з захопленням розказував їй про чудову її роль. Він водночас і жартував, і говорив серйозно.

— Ех, якби я гарною бабою був! Та-акий би я на цьому світі заколот розвів! — вигукнув він нарешті, схопив голову в руки, міцно стиснув її, зажмурих очі й замовк.

Місяць уже був високо в небі, коли вони розійшлися. Без них краса ночі збільшилась. Тепер залишилося тільки незмірне, урочисте море, посріблене місяцем, і сине, вкрите зорями небо. Були ще горби піску, купи верб серед них і дві довгі, брудні будівлі на піску, схожі на величезні, грубо збиті гроби. Але все це було жалюгідне й нікчемне перед морем, і зорі, що дивилися на це, сяяли холодно.

Батько і син сиділи в курені один проти одного, пили горілку. Горілки приніс син, щоб не нудно було сидіти в батька та щоб задобрити його. Серьожка сказав Якову, що батько сердиться на нього за Мальву, а Мальві загрожує побити її мало не до смерті; що Мальва знає

про цю погрозу і тому не піддається йому. Якову. Серьожка сміявся з нього.

— Да-асть він тобі за твої шури-мури! Так накрутить вуха, що вони з аршин завдовжки будуть! Ти краще не показуйся на очі йому!

Глузування рудого, неприємного чоловіка викликало в Якова гостру злість на батька. А тут ще Мальва мнеться і, дивлячись на нього то задерикувато, то сумно, підсилює до болю його бажання володіти нею...

І ось Яків, прийшовши до батька, дивиться на нього, як на камінь серед своєї дороги,— на камінь, що через нього неможливо перескочити і обминути його не можна. Але, почувавши, що він нітрохи не боїться батька, Яків упевнено дивився в його похмурі, лихі очі, наче казав йому:

«Ану, зачепи?!»

Вони вже два рази випили, але нічого не сказали ще один одному, крім кількох незначних слів про життя на промислі. Сам на сам серед моря, вони нагромаджували в собі злість один на одного, і обидва знали, що незабаром вона спалахне, обпече їх.

Рогожі куреня шаруділи під вітром, лубки постукували один об один, червона ганчірка на кінці жердини лопотіла щось. Всі ці звуки були боязкі й схожі на далекий шепіт, що безладно, нерішуче просив чогось.

— Що, Серьожка п'є все? — похмуро спитав Василь.

— П'є, шовечора п'яний,— відповів син, наливаючи ще горілки.

— Загине він... Ось воно, оте вільне життя... без страху!.. І ти такий самий будеш...

Яків коротко відповів:

— Я таким не буду!

— Не будеш?! — хмуричи брови, сказав Василь.— Знаю я, що кажу... Скільки часу живеш тут? Третій місяць пішов, незабаром треба буде додому йти, а чи багато грошей понесеш? — Він сердито хлюпнув з кухля в рот собі горілку і, зібравши бороду в руку, смикнув її так, аж у нього голова затряслась.

— За такий малий час багато тут і не можна добути,— резонно відповів Яків.

— А коли так, то нема чого тобі тут шалатися — іди на село!

Яків мовчки усміхнувся.

— Чого пику кривиш? — загрозово вигукнув Василь, дратуючись спокоем сина.— Батько каже, а ти смієшся! Гляди, чи не рано почав волю собі брати? Коли б не загнуждав я тебе...

Яків налив горілки, випив. Грубі причіпки ображали його, але він стримувався, не бажаючи говорити так, як думав і хотів, щоб не розлютити батька. Він трошки торопів перед його поглядом, що блискав суворо і жорстко.

А Василь, побачивши, що син випив сам, не наливши йому, ще більше розлютився.

— Каже тобі батько — іди додому, а ти йому смішки показуєш? Прости, щоб у суботу розрахували, і... марш на село! Чуєш?

— Не піду! — твердо сказав Яків і вперто крутнув головою.

— Це як воно? — заревів Василь і, обіпершись руками об бочку, підвівся з свого місця.— Я тобі кажу чи ні? Чого ти, собако, проти батька гарчиш? Забув, що я можу з тобою зробити? Забув ти?

Губи в нього тремтіли, обличчя кривили судороги; дві жили здулися на скронях.

— Нічого я не забув, — півголосом сказав Яків, не дивлячись на батька.— Ось ти, чи все пам'ятаєш, гляди?

— Не твоє діло вчити мене! Розтрошу доценту...

Яків ухилився від батькової руки, занесеної над його головою, і, зціпивши зуби, заявив:

— Ти не займай мене... Тут не село.

— Мовчи! Я тобі скрізь — батько!..

— Тут у волості не відшмагаєш, нема її тут, волості тієї, — усміхнувся Яків просто в обличчя йому і теж поволі підвівся.

Василь, з налитими кров'ю очима, витягнувши вперед шию, стиснув кулаки і дихав в обличчя синові гарячим подихом, змішаним з духом горілки; а Яків відкинувся назад і пильно стежив похмурим поглядом за кожним рухом батька, готовий відбивати удари, зовні спокійний, але — весь у гарячому поту. Між ними була бочка, що правила їм за стіл.

— Не відшмагаю? — хрипло спитав Василь, вигинаючи спину, як кіт, готовий стрибнути.

— Тут — усі рівня... Ти робітник — і я теж.

— Он що-о?

— Ну, а як? За що ти на мене напався? Думаєш, я не розумію? Ти сам спочатку...

Василь зарикав і так швидко махнув рукою, що Яків не встиг ухилитися. Удар прийшовся йому по голові; він похитнувся й вискалив зуби в звіряче обличчя батька, який уже знову підняв руку.

— Гляди! — застеріг він його, стискаючи кулаки.

— Я тобі — погляджу!

— Кинь, кажу!

— Ага... ти!.. ти — батька?.. батька?.. батька?..

Ім було тісно тут, ноги їх заплутувалися в мішках з-під солі, заважала перекинута бочка, обрубок.

Одбиваючись кулаками від ударів, Яків, блідий і спітнілий, із зціпленими зубами і поглядом, що по-вовчому горів, поволі відступав перед батьком, а той ішов на нього, люто махаючи кулаками, сліпий у своїй злобі, якимось раптом і химерно розкуйовджений — наче наїжився, як розлючений кабан.

— Відчепись — годі — кинь! — говорив Яків, зловісно і спокійно, виходячи з дверей куреня на волю.

Батько рикав і ліз на нього, але його удари натрапляли тільки на синові кулаки.

— Ач як тебе... ач... — піддражнював його Яків, почуваючи себе спритнішим.

— Зажди... стрив-вай...

Але Яків стрибнув набік і кинувся тікати до моря.

Василь пустився за ним, нахиливши голову і простягаючи руки вперед, але зашпортнувся ногою за щось і впав грудьми на пісок. Він швидко підвівся на коліна і сів, упершись в пісок руками. Він був зовсім знесилений цією бійкою і тоскно заголосив від пекучого почуття невідплаченої образи, від гіркого усвідомлення своєї слабкості.

— Будь ти проклятий! — захрипів він, витягаючи шию до Якова і спльовуючи слину несамовитості з своїх тремтячих губ.

Яків притулився до човна й пильно дивився на батька, потираючи рукою забиту голову. Один рукав його сорочки був відірваний і висів на нитці, комір теж був розірваний, білі слітнілі груди лисніли проти сонця, наче змазані жиром. Він почував тепер зневагу до батька; він вважав його дужчим, і, дивлячись, як батько, розкошланий і жалюгідний, сидить на піску і свариться на нього

кулаками, він усміхався поблажливою, образливою усмішкою дужого до слабкого.

— Проклинаю я тебе... навіки!

Василь так голосно вигукнув цей проклин, що Яків мимоволі оглянувся в далечінь моря, до промислу, наче думає, що там почують цей крик безсилля.

Але там були тільки хвилі і сонце. Тоді він плюнув набік і сказав:

— Кричи!... Кому прикрість зробиш? Собі тільки... А коли в нас так вийшло, я ось що скажу...

— Мовчи!.. Иди з очей... геть! — гукнув Василь.

— На село я не піду... буду тут зимувати...— говорив Яків, не перестаючи стежити за рухами батька.— Мені тут краще,— це я розумію, не дурень. Тут легше... Там ти б надо мною верховодив, як хотів, а тут — на ось тобі, зась!

Він дав батькові дулю й засміявся, не голосно, але так, що Василь, знову розлючений, скочив на ноги і схопивши весло, кинувся до нього, хрипко вигукуючи:

— Батькові? Батькові це? Уб'ю...

Та, коли він, сліпий у своїй люті, підскачів до човна, Яків був уже далеко від нього. Він біг, і відірваний рукав сорочки метлявся за ним у повітрі.

Василь кинув на нього весло, але воно не долетіло, і мужик, знову знесилений, повалився грудьми в човен і дряпав нігтями дерево, дивлячись на сина, а той гукав до нього здаля:

— Соромився б! Сивий уже, а — через бабу — так озвірів... Ех ти! А в село я не повернусь... Сам іди туди... нема чого тобі тут робити...

— Яшко! мовчи! — заглушаючи його вигуки, заревів Василь.— Яшко! Уб'ю я тебе... Иди геть!

Яків пішов не кваплячись.

Тупими, божевільними очима батько дивився, як він іде. Ось він став коротший, ноги його ніби потонули в піску... він поринув у нього до пояса... до плечей... з головою. Нема його... Але через хвилину, трохи далі від того місця, де він зник, знову спочатку з'явилася його голова, плечі, потім весь він... Він став менший тепер... Обернувся і дивиться сюди і щось гукає.

— Проклятий ти! Проклятий, проклятий! — відповів Василь на вигук сина. Той махнув рукою, знову пішов і... знову зник за піщаним горбом.

Василь ще довго дивився в той бік, поки в спині йому не заніло від незручної пози, в якій він напівлежав, притулившись до човна. Розбитий, він підвівся на ноги і похитнувся від терпкого болю в кістках. Пояс збився йому під пахви; дерев'яними пальцями він розв'язав його, підніс до очей і кинув на пісок. Потім пішов у курінь і, зупинившись перед заглибиною в піску, згадав, що на цьому місці він упав і що якби не впав він, то спіймав би сина. В курені все було розкидано. Василь пошукав очима пляшку з горілкою і, знайшовши її між кулями, підняв. Корок було заткнуто в шийку пляшки міцно, горілка не вилілась. Василь поволі виколупав корок і, всунувши шийку пляшки собі в рот, хотів пити. Але скло стукало його по зубах, і горілка лилася з рота на бороду, на груди.

В голові у Василя шуміло, на серці було важко, спину ламав терпкий біль.

— Старий я, однак!..— уголос сказав він і сів на пісок біля входу в курінь.

Перед ним було море. Сміялися хвилі, як завжди го-мінкі, грайливі. Василь довго дивився на воду і згадав жадібні слова сина:

«Якби це все земля була! Та якби чорнозем! Та якби розорати!»

Ідке почуття охопило мужика. Він міцно потер собі груди, подивився навколо себе й глибоко зітхнув. Голсва його низько похилилась і спина зігнулася, наче тягар ліг на неї. Горло стискалося від приступів ядухи. Василь відкашлявся, перехрестився, дивлячись на небо. Тяжка дума охопила його.

...За те, що він, заради гулящої баби, кинув дружину, з якою прожив у чесній праці понад півтора десятка років,— господь покарав його повстанням сина. Так, господи!

Познущався син з нього, боляче рвонув його за серце... Вбити його мало за те, що він так надсадив душу своєму батькові! Через що? Через жінку погану, що ганебним життям живе!.. Гріх би йому, старому, зв'язуватися з нею, забувши про свою дружину і сина...

І ось господь, у святому гніві своєму, нагадав йому, через сина вдарив його по серцю справедливою карою своєю... Так, господи!..

Василь сидів, зігнувшись, хрестився і часто кліпав очима, змахуючи віями сльози, що засліплювали його.

Сонце спускалося в море. На небі тихо згасала багряна зоря. З мовчазної далини линув теплий вітер у мокре від сліз обличчя мужика. Поринувши в думи каяття, він сидів доти, поки не заснув.

Через день після сварки з батьком Яків з партією робітників подався на барці під буксиром пароплава верст за тридцять від промислу ловити осетрів. Повернувся він на промисел через п'ять днів сам, човном під парусом,— його послали по харчі. Він приїхав опівдні, коли робітники, пообідавши, відпочивали. Було вестерпню жарко, розпечений пісок пік ноги, а луска та кістки з риби кололи їх. Яків обережно йшов до бараків і ляв себе за те, що не надів чобіт. Повертатись на баркас було лїнь, до того ж він квапився швидше попоїсти чого-небудь і побачити Мальву. В нудний час, перебутий у морі, він часто згадував її. Йому тепер хотілось дізнатися, чи бачила вона його батька і що він казав їй... Може, він побив її? Її побити не завадить,— смирніша буде! А то занадто вже задержувата та спритна вона...

На промислі було тихо і пустинно. Вікна в бараках були відчинені, і ці великі, дерев'яні ящики теж, здавалось, мучилися від спеки. У прикажчиковій конторі, що сховалася між бараками, заходячись, кричала дитина. З-за купи бочок долинали чийсь тихі голоси.

Яків сміливо пішов на них: йому здалося, що він чує мову Мальви. Але, підійшовши до бочок і глянувши за них, він відступив назад і, насупившись, став.

За бочками, в затінку від них, лежав горілиць, закинувши руки під голову, рудий Серьожка. По один бік його сидів батько, а по другий — Мальва.

Яків подумав про батька:

«Чого він тут? Невже перейшов на промисел з своєї спокійної посади, щоб до Мальви ближче бути, а його до неї не підпускати? Ох, чорт! Якби мати про всі ці його вчинки знала!.. Іти до них, чи не треба?»

— Так! — сказав Серьожка. — Виходить—прощай? Ну, що ж! Іди, колупай землю...

Яків радісно кліпнув.

— Іду... — сказав батько.

Тоді Яків сміливо ступив уперед і привітався:

— Чесній компанії!

Батько мигцем глянув на нього й одвернувся вбік, Мальва й оком не повела, а Серьожка дригнув ногою і сказав густим голосом:

— Ось повернувся з далеких країв улюблений син наш Яшка! — і своїм звичайним тоном додав: — Здерти з нього шкуру на барабан, як смушок з баранця...

Мальва тихо засміялась.

— Жарко! — сказав Яків, сідаючи.

Василь знову глянув на нього.

— А я тебе, Якове, чекаю, — заговорив він.

Голос його здався Якову тихшим, як завжди, і обличчя було наче нове.

— Я по харчі... — сповістив він і попросив у Серьожки тютюну на цигарку.

— Нема в мене тютюну тобі, дурневі, — сказав Серьожка, не рухаючись.

— Іду я додому, Якове, — значливо промовив Василь, копирсаючи пісок пальцем.

— Чого — отак? — невинно подивився на нього син.

— Ну, а ти... залишишся?

— Егеж, я залишуся... Що ж нам двом дома робити?

— Ну... я нічого не скажу. Як хочеш... не маленький! Тільки ти тее... пам'ятай, що я недовго протягну. Жити, може, і буду, а працювати не знаю вже як... Одвик я, мабуть, від землі... То ти пам'ятай, мати в тебе там є.

Йому, певно, важко було говорити: слова якомось в'язнули в нього в зубах. Він гладив бороду, і рука його тремтіла.

Мальва пильно дивилась на нього. Серьожка примружив одне око, а друге зробив круглим і втупився ним в обличчя Якова. Яків був сповнений радості і, боячись виявити її, мовчав, дивлячись на свої ноги.

— Не забудь же про матір... Гляди, один ти в неї, — говорив Василь.

— Чого там? — сказав Яків, пощулившись. — Я знаю.

— Добре, коли знаєш! — недовірливо глянувши на нього, сказав батько. — Я кажу тільки — не забудь, мовляв.

Василь глибоко зітхнув. Кілька хвилин усі четверо мовчали. Потім Мальва сказала:

— Скоро задзвонять на роботу...

— Ну, я піду!..— підводячись на ноги, оповістив Василь. І всі інші попідводилися за ним.

— Прощай, Сергію... Як трапиться тобі бути на Волзі — може, завітаєш?.. Сибірського повіту, село Мазло, Ніколо-Ликовської волості...

— Гаразд,— сказав Серьожка, труснувши йому руку і, не випускаючи її з своєї жилавої лапи, порослої рудою шерстю, глянув з усмішкою йому в сумне й серйозне обличчя.

— Ликово-Нікольське—велике село... Далеко його знають, а ми від нього — чотири версти,—пояснював Василь.

— Ну, ну... Я забреду,— коли нагода буде...

— Прощай!

— Прощай, чоловіче добрий!

— Прощай, Мальво! — глухо сказав Василь, не дивлячись на неї.

Вона не кваплячись витерла собі губи рукавом і, закинувши йому на плечі свої білі руки, тричі мовчки й серйозно поцілувала його в щоки і в губи.

Він зняковів і щось невиразно мугикнув. Яків нахилив голову, приховуючи усмішку, а Серьожка легенько позіхнув, дивлячись у небо.

— Жарко тобі буде йти,— сказав він.

— Нічого... Ну, прощай, Якове!

— Прощай!

Вони стояли один проти одного, не знаючи, що робити. Сумне слово «прощай», яке так часто й однамітно звучало в повітрі в ці секунди, розбудило в душі Якова тепле почуття до батька, але він не знав, як виявити його: обняти батька, як це зробила Мальва, чи потиснути йому руку, як Серьожка? А Василеві була прикра нерішучість, що виявлялася в позі і на обличчі синовому, і ще він почував щось близьке до сорому перед Яковом. Це почуття викликалося в ньому спогадами про сцену на косі і поцілунками Мальви.

— То про матір же пам'ятай! — сказав, нарешті, Василь.

— Та добре вже! — тепло усміхнувшись, вигукнув Яків.— Ти не турбуйся... а я вже!..

І він труснув головою.

— Ну... і все! Живіть тут, дай вам господи... не поминяйте лихом... То казанок той, Серього, в пісок я закопав, під кормою, біля зеленого човна.

— А навіщо йому казанок? — швидко спитав Яків.

— Його на моє місце призначили... Туди, на косу! — пояснив Василь.

Яків подивився на Серьожку, глянув на Мальву і похилив голову, приховуючи радісний блиск у своїх очах.

— Прощайте ж, братця... іду я!

Василь поклонився їм і пішов. Мальва рушила за ним.

— Я проведу тебе трошки...

Серьожка ліг на пісок і схопив за ногу Якова, що теж був ступив за Мальвою.

— Тпру! Куди?

— Зажди! Пусти... — рвонувся був Яків.

Але Серьожка схопив його й за другу ногу.

— Посидь зо мною...

— Та ну-у! Чого дурієш?

— Я не дурію... А ти сядь!

Яків сів, зціпивши зуби.

— Чого тобі треба?

— Зажди! Ти помовчи, а я подумаю, тоді й скажу...

Він грізно обвів парубка своїми нахабними очима, і Яків скорився йому...

Мальва і Василь якийсь час ішли мовчки. Вона заглядала збоку в обличчя йому, а очі її дивно блищали. А Василь похмуро насупився і мовчав. Ноги їх грузли в піску, і йшли вони повільно.

— Васю!

— Чого?

Він глянув на неї й зараз же одвернувся.

— А це ж я навмисно посварила тебе з Яшкою... Можна було б і так жити вам тут, не сварячись, — говорила вона спокійно і рівно.

— Навіщо ж це ти? — помовчавши, спитав Василь.

— Не знаю... Так!

Вона здвигнула плечима, усміхаючись.

— Добре зробила діло! Ех ти! — докорив він їй злим голосом.

Вона промовчала.

— Зіпсуєш ти мені хлопця, зовсім зіпсуєш! Ех-ех! Відьма ти, відьма... бога не боїшся... сорому не маєш... що робиш?

— А що треба робити? — спитала вона його. Чи то тривога, чи то досада звучали в її запитанні.

— Що? Ех ти!..— спалахуючи гострою злобою до неї, вигукнув Василь.

Йому страшенно хотілося вдарити її, повалити її собі під ноги і втоптати в пісок, б'ючи чобітьми в її груди й обличчя. Він стиснув кулак і оглянувся назад.

Там, біля бочок, стирчали постаті Якова і Серьожки, і обличчя їх були повернені до нього.

— Іди собі геть,— іди! Прибив би я тебе...

Він майже шепотів їй лайки просто в обличчя. Очі в нього були налиті кров'ю, борода тряслась, а руки мимоволі тяглися до її кіс, що вибилися з-під хустки.

А вона дивилася на нього спокійно своїми зеленими очима.

— Убити б мені тебе, повія ти! Зажди... налетити іще... скрутять тобі в'язи!

Вона усміхнулась, помовчала, а потім, зітхнувши глибоко, кинула йому:

— Ну, годі... Прощай!

І, круто повернувшись, пішла назад.

Василь гримав услід їй і скреготав зубами. А Мальва йшла і все старалася попасти своїми ногами у виразні глибокі сліди ніг Василя, витиснуті в піску, і, попавши в цей слід, вона старанно затирала його своєю ногою. Так вона поволі йшла аж до бочок, де Серьожка зустрів її запитанням:

— Ну, провела?

Вона ствердно кивнула йому головою і сіла поруч нього. Яків дивився на неї й ласкаво усміхався, ворущачи своїми губами так, наче він шепотів щось, що чув тільки сам.

— Що ж,— провела і жалко стало? — знову спитав її Серьожка словами пісні.

— Ти коли підеш туди, на косу? — відповіла вона запитанням, киваючи головою в море.

— Увечері.

— І я з тобою...

— Здорово!.. Це я люблю...

— І я піду! — рішуче заявив Яків.

— Хто тебе кличе? — спитав Серьожка, мружачи очі.

Розлігся деренчливий звук розбитого дзвона — заклик до роботи. Звуки покvapливо линули в повітрі один за одним і вмирили у веселому шурхоті хвиль.

— А ось вона покличе! — сказав Яків, визивно дивлячись на Мальву.

— Я? Навіщо ти мені потрібен? — здивувалась вона.

— Будемо говорити прямо, Яшко!.. — суворо сказав Сергій, підводячись на ноги. — Якщо ти до неї чіплятимешся — поб'ю, аж юшка піде! А пальцем зачепиш — уб'ю, як муху! Лясну по голові — і нема тебе на світі! У мене — просто!

Все обличчя його, вся постать і вузлуваті руки, що потяглися до горла Якова, дуже переконливо свідчили про те, як усе це просто для нього.

Яків відступив на крок і придушено сказав:

— Зажди! Вона ж бо сама...

— Цить — і край! Що ти таке? Не тобі, собако, баранця їсти, скажи спасибі, як дадуть кісточки погризти... Ну?.. Чого баньки лупиш?

Яків глянув на Мальву. Зелені очі її усміхалися в обличчя йому образливою, зневажливою усмішкою, і вона пригорнулася збоку до Серьожки так ласкаво, що Якова у жар кинуло.

Вони пішли від нього поряд одне з одним і, відійшовши трохи, засміялись обоє гучним сміхом. Яків міцно втиснув праву ногу в пісок і завмер у напруженій позі, важко дихаючи.

Вдалині по жовтих, мертвих хвилях піску посувалася маленька, темна людська постать; праворуч від неї сяяло проти сонця веселе, могутнє море, а ліворуч, геть аж до обрію, лежали піски — одноманітні, похмурі, пустинні. Яків подивився на самотню людину і, закліпавши очима, повними образи і нерозуміння, міцно потер собі груди обома руками...

На промислі закипала робота.

Яків чув соковитий, грудний голос Мальви, яка гучно кричала:

— Хто взяв мого ножа?..

Хвилі звучали, сонце сяяло, море сміялось...

З НУДЬГИ

...Вивергаючи клуби важкого, сірого диму, пасажирський поїзд, як величезний плазун, зникав у степовій даліні, в жовтому морі хлібів. Разом з димом поїзда в пекучім повітрі танув сердитий шум, що порушував протягом кількох хвилин байдуже мовчання широкої і пустинної рівнини, серед якої маленька залізнична станція викикала своєю самотністю почуття смутку.

І, коли глухий, але життєвий шум поїзда розвіявся, замер під ясным куполом безхмарного неба,— навколо станції знову запанувала гнітюча тиша.

Степ був золотавожовтий, небо — яскравоблакитне. І той і друге неосяжно великі; коричневі будівлі станції, кинуті посеред них, справляли враження випадкового мазка, що псував центр меланхолійної картини, старанно написаної художником, позбавленим фантазії.

Щоденно о дванадцятій дня і о четвертій після полудня до станції приходять із степу поїзди і стоять по дві хвилини. Ці чотири хвилини — головна і єдина розвага станції: вони приносять з собою враження її службовцям.

У кожному поїзді натовп різноманітних людей, різноманітно одягнутих. Вони з'являються на мить; у вікнах вагонів мелькнуть їх стомлені, нетерплячі, байдужі обличчя — дзвінок, свистки — і з гуркотом вони несуться по степу, вдалину, в міста, де кипить шумливе життя.

Службовцям станції цікаво бачити ці обличчя, і, від-

правивши поїзд вони обмінюються один з одним спостереженнями, схопленими на льоту. Навколо них лежить мовчазний степ, над ним—байдуже небо, а в їх серцях—невиразна заздрість до людей, які щоденно кудись мчать повз них, тоді як вони лишаються, замкнені в пустині, живучи ніби поза життям.

І от, відправивши поїзд, вони стоять на пероні станції, проводжаючи очима чорну стрічку,—вона зникає в золотому морі хліба,—і мовчать під враженням життя, що пролетіло повз них.

Вони майже всі тут: начальник станції—добродушний, повний блондин з великими козацькими вусами; його помічник — рудуватий молодий чоловік з гострою борідкою; станційний сторож Лука — маленький, верткий і хитрий, і один із стрілочників — Гомозов, кремезний, широкобородий, мовчазний мужик.

На лавці біля дверей станції сидить дружина начальника, маленька, товста жінка, що дуже страждає від спеки. На колінах у неї спить дитина, обличчя в неї таке ж пухле й червоне, як у матері.

Поїзд ховається за схилом, здається, що він зарився в землю.

Тоді начальник станції говорить, звертаючись до дружини:

— А що, Соню, самовар готовий?

— А звісно,— ліниво й тихо відповідає вона.

— Лука! Ти тут, того підмети полотно й перон... бачиш — скільки накидали всякої всячини...

— Я знаю, Матвію Єгоровичу...

— Так... ну, що ж? Будемо чай пити, Миколо Петровичу?

— Як звичайно,— каже помічник.

А після проводу денного поїзда Матвій Єгорович питає дружину:

— А що, Соню, обід готовий?

Потім віддає наказ Луці, завжди те ж саме; запрошує помічника, який столується в них:

— Ну, що ж? Будемо обідати?

А помічник резонно відповідає йому:

— Як завжди...

Ідуть з перону в кімнату, де багато квітів і мало меблів, де чути дух кухні й пелюшок, і там, біля столу, розмовляють про те, що промелькнуло повз них.

— Помітили, Миколо Петровичу, у другому класі брюнечку в жовтому? Ядовита штукенція!..

— Нічогенька, але одягнена без смаку,— відповідає помічник.

Він завжди говорить коротко і впевнено, вважаючи себе людиною досвідченою й освіченою. Він закінчив гімназію. У нього є зошит у чорному коленкорі; він записує в нього всякі висловлення знаменитостей, виловлюючи їх з фейлетонів газет і книг, що випадково потрапляють до його рук. Начальник беззаперечно визнає його авторитет у всьому, що не стосується служби, і слухає його уважно. Особливо йому подобаються премудрості з зошита Миколи Петровича, і він завжди простодушно захоплюється ними. Зауваження помічника про костюм брюнетки викликає у Матвія Єгоровича запитання:

— Хіба жовте не до лица брюнечкам?

— Я кажу про фасон, а не про колір,— пояснює Микола Петрович, акуратно накладаючи варення із скляної вази собі на блюдечко.

— Фасон — це інша річ!.. — погоджується начальник.

У розмову встряє його дружина, бо ця тема близька і зрозуміла їй. Але тому що ум цих людей не дуже витончений — розмова провадиться повільно і рідко хвилює їхні почуття.

А в вікно дивиться степ, зачарований мовчанням, і небо, поважне в своєму чудовому спокої.

Майже щогодини з'являються товарні поїзди; але обслуга, що супроводжує їх, давно знайома. Всі ці кондуктори — люди напівсонні, пригнічені докучливою їздою по степу. А втім, іноді вони розповідають про події на лінії: на якійсь верстві роздавило людину; або говорять про новини по службі: той оштрафований, цей переведений. Ці новини не обговорюються — їх пожирають, як ласуни пожирають смачну й рідкісну страву.

Сонце повільно сповзає з неба на край степу, і коли воно майже торкнеться до землі, то стає багровим. На степ лягає червонувате освітлення, що збуджує тоскне почуття, невиразний потяг в далечінь, геть з цієї пустоти. Потім сонце доторкається краєм до землі і ліниво йде в неї або за неї. В небі ще довго після нього грає музика яскравих кольорів вечірньої заграви, але вона все блідшає, і спадає присмерк, тихий і мовчазний. Спалахують зорі і мерехтять, наче злякані нудьгою на землі.

У присмерках степ звужується; на станцію з усіх боків повзе пільма ночі. І от приходить ніч, чорна, похмура.

На станції світять вогні; яскравіше і вище за всіх зеленуватий вогонь семафора. Круг нього темрява й мовчання.

Часом лунає дзвоник — повістка до поїзда; квапливий звук дзвона лине в степ і швидко тоне в ньому.

Незабаром після дзвоника з темної далини, виблискуючи, вибігає червоний вогонь, і тиша в степу здригається від глухого гуркоту поїзда, що йде до самотньої станції, оточеної пільмою.

Нижчий шар маленького товариства на станції живе трохи інакше, ніж аристократія. Сторож Лука вічно бореться з бажанням збігати до дружини й брата в село за сім верст від станції. Там у нього господарство, як він каже Гомозову, коли просить цього мовчазного і статечного стрілочника «почергувати» на станції.

При слові «господарство» Гомозов завжди тяжко зітхає і каже Луці:

— Що ж, піди. Господарство потребує догляду, це правда...

А другий стрілочник, Афанасій Ягідка, старий солдат з круглим, червоним обличчям у сивій щетині, людина насмішкувата й злобна, не вірить Луці.

— Господарство! — каже він, посміхаючись. — Дружина!.. Розумію я, що воно таке... Дружина в тебе вдова, чи що? Чи солдатка?

— Ах ти пташиний губернатор! — зневажливо відгукується Лука.

Він прозиває Ягідку пташиним губернатором за те, що старий солдат пристрасно любить птахів. Уся будка в нього, і всередині, і зовні, обвішана клітками й сажками; в ній, як і навкруг неї, цілий день, не змовкаючи, лунає пташиний галас. Полонені солдатом перепели неугавно кричать своє одноманітне «підь-падьом», шпаки воркочуть довгі промови, різнокольорові маленькі пташки безугавно щебечуть, свистять і співають, тішачи самотнє життя солдата. Він возиться з ними весь свій вільний час і, поводячись з ними ласкаво й дбайливо, не виявляє ніякого інтересу до товаришів. Луку він зве вужем, Гомо-

зова — кацапом і, не соромлячись, каже їм у вічі, що вони обидва «баб'ячі прихвосні» і що слід за це бити їх.

Лука на його слова мало звертає уваги, але, якщо солдатів вдасться роздратувати його, Лука довго і їдко лає його:

— Гарниза ти сіра, щуриний об'їдок! Що ти можеш розуміти, відставної кози барабанщик? Ганяв ти все своє життя жаб з-під гармат та полкову капусту каравулив... чи твоє діло мудрувати? Іди до перепелів, пташиний командир!

Ягідка, спокійно вислухавши лайку сторожа, ішов скаржитись на нього начальникові станції, а той кричав, щоб до нього не лізли з дрібницями, і гнав солдата геть. Тоді Ягідка знаходив Луку і вже сам починав лаяти його — не хапаючись, спокійно, важкими й поганими словами, від яких Лука швидко тікав, відпльовуючись.

Гомозов на попрікання солдата відповідав зітханнями і зніяковіло виправдувався:

— Що поробиш? Нічого не зробиш з цим... Звичайно... баловство це... але, між іншим, не суди та не судимий будеш...

Одного разу солдат відповів йому, посміхаючись:

— Заладила сорока Якова одне про всякого! Не суди, не суди... а коли не судить, то людям нема про що й розмовляти...

Крім дружини начальника, на станції була ще одна жінка — куховарка. Звали її Орина; їй було років під сорок, і була вона дуже негарна: кремезна, з одвислими грудьми, завжди брудна та обірвана. Вона ходила, перевалюючись з ноги на ногу, і на її рябому обличчі блищали вузькі злякані оченята, обведені зморшками. Було щось рабське, затуркане в її незграбній постаті, товсті губи її завжди складалися так, наче вона хотіла просити прощення у всіх людей, валятися в ногах у них і не сміла плакати. Гомозов прожив на станції вісім місяців, не звертаючи особливої уваги на Орину; зустрічаючись з нею, він казав їй «здрастуй!» Вона відповідала йому тим же, перекидалися двома-трьома фразами і потім розходились, кожен у своїй справі. Але одного разу Гомозов прийшов на кухню начальника станції і запропонував Орині по-

шити йому сорочки. Вона погодилась і, пошивши сорочки, чомусь сама понесла їх до нього.

— От і спасибі! — сказав Гомозов. — Три сорочки, по гривенику штука, отже — тридцять копійок належить тобі... Так?

— Авжеж... — відповіла Орина.

Гомозов задумався і довго мовчав.

— А ти якої губернії? — спитав він, нарешті, жінку, що весь час дивилась на його бороду.

— Рязанської... — відповіла вона.

— Здалеку! А сюди ж як потрапила?

— А так... одна я... самотня...

— Від цього й далі можна зайти... — зітхнув Гомозов. І знову вони довго мовчали.

— От і я теж. Нижегородський я, Сергачського повіту... — заговорив Гомозов. — От і я теж сам, увесь тут. А було в мене господарство, дружина теж була... діти — двоє. Дружина вмерла в холеру, а діти просто так... А я той... замотався з горя. Та-ак... Потім пробував знову влаштуватися — аж ні, розгвинтилась машина, не працює. Ну й пішов... убік, отже, з своєї дороги... от і б'юсь третій рік уже...

— Погано, коли нема свого гнізда, — тихо сказала Орина.

— Ще б пак!.. Ти вдова, чи що?

— Дівка...

— Де вже там! — одверто висловив сумнів Гомозов.

— Йй-богу, дівка, — запевнила його Орина.

— Чого ж заміж не вийшла?

— Хто мене візьме? Без усього я... кому користь... та й на обличчя негарна...

— Та-ак... — задумливо вимовив Гомозов і, погладжуючи бороду, став допитливо дивитись на неї. Потім спитав, скільки вона одержує платні.

— Два з полтинником...

— Так. Ну... значить, тридцять копійок тобі з мене? От що... ти прийди-но увечері по них... годині так о десятій, га? Я тобі й віддам... чаю поп'ємо, поговоримо з нудьги... Обое ми самотні... приходь!

— Прийду, — просто сказала вона й пішла.

Потім, прийшовши до нього акуратно о десятій годині вечора, пішла від нього вже на світанку.

Гомозов більше не кликав її до себе і тридцять ко-

пійок їй не віддавав. Вона сама з'явилась до нього, тупа й покірна, прийшла і мовчки стала перед ним. Він, лежачи на ліжку, подивився на неї і, посунувшись до стіни, сказав:

— Сідай.

А коли вона сіла, заявив їй:

— Ти ось що,— тримай це в секреті. Щоб ніхто ні-ні! А то мені буде недобре... я не молоденький, та й ти теж... Розумієш?

Вона ствердно кивнула головою.

Проводжуючи її, він дав їй полатати свій одяг і знову нагадав їй:

— Щоб жодна душа — ні-ні!

Так вони і зажили, ховаючи від усіх своєї відносини.

Орина прокрадалась до нього ночами мало не поповзом. Він приймав її поблажливо, з виглядом володаря, і часом одверто казав їй:

— А й погана ж ти на лице!

Вона мовчки посміхалась йому блідою, винуватою посмішкою і, йдучи від нього, майже завжди несла з собою яку-небудь роботу, дану ним.

Бачились вони не часто. Але іноді Гомозов, зустрічаючи її де-небудь на станції, півголосом казав їй:

— Приходь сьогодні...

І вона покійно з'являлась до нього з таким серйозним виразом на своєму рябому обличчі, ніби прийшла для того, щоб виконати свій обов'язок, важливість якого стала зрозуміла їй.

А коли йшла додому, то на обличчі її вже знову була звичайна для нього мертва міна винуватості й ляку.

Іноді вона, зупинившись де-небудь у кутку чи за деревом, довго дивилася в степ. Там панувала ніч, і від суворого мовчання її на серці ставало моторошно.

Одного разу, провівши вечірній поїзд, станційне начальство влаштувало чаювання в саду перед вікнами квартири Матвія Єгоровича, в густій тіні тополь.

У жаркі дні вони часто робили так,— це все-таки вносило деяку різноманітність в їхнє монотонне життя.

Пили чай і мовчали, вичерпавши враження, залишені поїздом.

— А сьогодні жаркіше, ніж учора,— сказав Матвій

Єгорович, одною рукою передаючи порожню склянку дружині, а другою витираючи піт з обличчя.

Дружина, беручи склянку, мовила:

— Це від нудьги здається, що жаркіше...

— Гм! Можливо... справді... От карти хороша річ на цей випадок... але — нас тільки трое...

Микола Петрович знизав плечима і, прижмурившись, чітко промовив:

— Карточна гра, за висловом Шопенгауера, є банкруство будь-якої думки.

— Ловко! — здивувався Матвій Єгорович. — Як це? Банкруство думки... та-ак! А хто сказав?

— Шопенгауер, німець, філософ...

— Фі-ілософ? Мм...

— А що ці філософи — в університетах служать? — поцікавилась Софія Іванівна.

— Тобто як вам сказати? Це не чин, а... так би мовити, природна здібність... філософом може бути всякий... хто родиться із звичкою думати та у всьому шукати початок і кінець. Звичайно, і в університетах бувають філософи... але вони можуть бути і просто так... навіть служити на залізниці.

— І багато одержують ті, що при університетах?

— Залежно від розуму...

— Але, коли б був четвертий, — ми б чудово повинти! — з зітханням сказав Матвій Єгорович.

І розмова урвалась.

У синьому небі співають жайворонки, на тополях стрибають з гілки на гілку вільшанки і тихо свистять. У кімнаті плаче дитина.

— Орина там? — питає Матвій Єгорович.

— Звичайно... — коротко відповідає йому дружина.

— Оригінальна баба ця Орина; ви зверніть увагу, Миколо Петровичу...

— Оригінальність — перший відбиток банальності, — мовби про себе каже Микола Петрович, з виглядом задумливим і мислячим.

— Як? — жвавішає начальник.

І, коли Микола Петрович врозумливо повторює вислів, він солодко мружить очі, а Софія Іванівна млосним голосом каже:

— Як ви добре пам'ятаєте те, що читали... а я от прочитаю і на другий день, хоч убийте, нічого не пам'я-

таю... Ось недавно в книжці «Нива» прочитала щось таке цікаве, таке забавне,— а що? ні слова не пам'ятаю!

— Звичка,— коротко пояснює Микола Петрович.

— Ні, це краще того... як його? Шспенгауера...— посміхаючись, каже Матвій Єгорович.— Виходить, що все нове буде старим!

— І навпаки, бо один поет сказав: «Так, економна суть буття нового: усе нове в ній шиється з старого».

— Фу ти, чорт! Як це у вас... наче з решета сиплеться!

Матвій Єгорович задоволено сміється, його дружина мило посміхається, а Микола Петрович втішений і марно намагається приховати це.

— Хто це сказав про банальність?

— Барятинський, поет.

— А друге?

— Теж поет — Фофанов.

— Ловкачі! — похваляє поетів Матвій Єгорович і співуче, з усмішкою задоволення на обличчі, повторює вислів.

Нудьга ніби грається з ними,— на хвилину звільнить їх від своїх тісних обіймів і знову обійме. Тоді знову вони мовчать, віддихуючись від спеки, що посилюється чаєм.

У степу — тільки сонце.

— Так, то я заговорив був про Орину,—згадує Матвій Єгорович.— Чудна ця жінка, дивлюсь я на неї і дивуюсь. Наче її приголомшило чимсь, не сміється вона, не співає, говорить мало... пеньок якийсь. А втім, вона дуже добре працює і так, знаєте, возиться з Льолею, така уважна до дитини...

Він говорить тихо, не бажаючи, щоб Орину у вікно почула його слова. Він знає, що не можна хвалити служницю, якщо не хочеш, щоб вона зарозумілась. Дружина перебиває його, багатозначно хмурачись:

— Ну, вже ти облиш... ти не все знаєш про неї!

Любов палає,
Скорюсь я — знаю,
Терпіль несила,
О, демон милий!

— тихенько й речитативом наспівує Микола Петрович, відбиваючи такт по столу ложкою. Він посміхається.

— Що, що таке? Вона... ну, ну, це ви вже брешете обоє!

І Матвій Єгорович гучно регоче. Щоки в нього трясуться і з лоба швидко стікають крапельки поту.

— Це зовсім навіть не смішно! — зупиняє його дружина.— По-перше, у неї на руках дитина; по-друге — ба-чиш, хліб який? Перекис, підгорів... А чому?

— Та-ак, хліб, справді, не тее... треба їй зауважити! Але, їй-богу! це... цього я не сподівався! Адже вона тісто! Ах ти, чорт візьми! Але він, хто він? Лукашка? Я ж його висмію, старого чорта! Чи це Ягідка? А-а, брита губа!

— Гомозов...— коротко каже Микола Петрович.

— Ну-у! Такий статечний мужик? О-о? Та ви не тее— не вигадуйте, га?

Матвія Єгоровича дуже зацікавлює ця прекумедна історія. Він то регоче із зволоженими очима, то серйозно говорить про необхідність з закоханими суворо поговорити, потім уявляє собі ніжні розмови між ними і знову оглушливо регоче.

Нарешті, він втрачає міру. Тоді Микола Петрович робить суворо обличчя, а Софія Іванівна різко обриває чоловіка.

— Ах, чорти! Ну й посміюсь же я з них! Це цікаво...— невгаває Матвій Єгорович.

З'являється Лука й доповідає:

— Телеграф стукає...

— Іду. Давай повістку сорок другому.

Незабаром він з помічником іде на станцію, де Лука дрібно відбиває в дзвін повістку. Микола Петрович сідає до апарата, запитуючи сусідню станцію: «чи можу відправити поїзд № 42», а його начальник ходить по конторі, усміхається й каже:

— А ми з вами висміємо їх, чортів... все-таки, з нудьги, посміємося хоч трохи...

— Це можна собі дозволити!..— погоджується Микола Петрович, працюючи ключем апарата.

Він знає, що філософ повинен висловлюватись лаконічно.

Ім дуже швидко трапилась нагода посміятись.

Якось раз уночі Гомозов прийшов до Орини на погрібник, де вона, з його наказу і з дозволу начальниці, влаштувала собі постіль серед усякого господарського мотлоху. Тут було вогко й холоднувато, а поламані стільці, діжечки, дошки і всяка мізерія лякали в темряві своїм виглядом; а коли Орини була сама серед них — їй було

так страшно, що вона майже не спала і, лежачи на снопах соломи з розплющеними очима, все шепотіла тихо молитви, відомі їй.

Гомозов прийшов, довго і мовчки м'яв і стискав її, а коли втомився, то заснув. Але незабаром Орина розбудила його тривожним шепотом:

— Тимофію Петровичу! Тимофію Петровичу!

— Ну? — кризь сон спитав Гомозов.

— Замкнули нас...

— Як так? — спитав він, схоплюючись.

— Підійшли і... замком...

— Брешеш ти! — злякано й гнівно шепнув він, відштовхуючи її від себе.

— Подивись сам, — покірно сказала вона.

Він устав і, чіпляючись за все, що траплялось на дорозі, підійшов до дверей, штовхнув їх і, помовчавши, понуро сказав:

— Це солдат...

За дверима почувся радісний регіт.

— Випусти! — голосно попросив Гомозов.

— Що? — почувся голос солдата.

— Випусти, кажу...

— Вранці випустимо, — сказав солдат і пішов собі.

— Чергування в мене, чорт! — сердито й благально тукнув Гомозов.

— Я почергую... сиди, знай!..

І солдат пішов.

— Ах, собака! — тоскно прошепотів стрілочник. — Почекай... замикати мене все-таки ти не можеш... Є начальник... що ти йому скажеш? Він питає — де Гомозов — га? От і відповідай йому тоді...

— Те це, гляди, сам начальник і звелів йому, — тихо й безнадійно мовила Орина.

— Начальник? — злякано перепитав Гомозов. — Нащо ж це йому? — І, помовчавши, він крикнув їй: — Брешеш ти!

Вона відповіла тяжким зітханням.

— Що ж це буде? — спитав стрілочник, сідаючи на діжку біля дверей. — Сором мені який! А все ти, потворо чортова, все це ти... у-у!

Стиснувши кулак, він погрозився в бік, звідки чути було звук її дихання. Вона ж мовчала.

Вогка темрява оточувала їх, — темрява, насичена духом кислої капусти, плісняви й ще чогось гострого, що

лсскотало в носі. В двері крізь щілини пробивались стрічки місячного світла. За дверима гуркотів товарний поїзд, що відходив зі станції.

— Чого мовчиш, кікіморо? — заговорив Гомозов із злобою й презирством.— Як тепер я буду? Натворила діла й мовчиш? Думай, бісяко, що будемо робити? Куди мені від сорому подітися? Ах ти, господи! Нащо я зв'язався з такою!..

— Я прощення попрошу,— тихо мовила Орина.

— Ну?

— Може, простять...

— А мені що з цього? Ну, простять тебе, ну? Адже сором на мені лишиться чи ні? З мене сміятися будуть? Помовчавши, він знову починав докоряти й ляяти її. А час ішов немилосердно поволі. Нарешті, жінка з тремтінням у голосі попросила його:

— Прости мені, Тимофію Петровичу!

— Кілкою би тебе по двобещці простити! — загарчав він.

І знову запало мовчання, понуре, гнітюче, повне тупого болю для двох людей, замкнутих у п'ятьмі.

— Господи! хоч би світало скоріше,— тужливо благала Орина.

— Мовчи ти... я тобі ось засвічу! — пригрозив їй Гомозов і знову почав кидати їй тяжкі докори. Потім почалося катування тишею й мовчанням. А жорстокість часу все збільшувалася з наближенням світанку, ніби кожна хвилина барилася зникнути, тішачись смішним становищем цих людей.

Гомозов задрімав, нарешті, і прокинувся від крику півня, що залунав коло погрібника.

— Ей, ти... відьмо! Спиш? — глухо спитав він.

— Ні,— важким зітханням відповіла Орина.

— А то б заснула! — з іронією запропонував стрілочник.— Ех ти...

— Тимофію Петровичу,— майже зойкнувши, озвалась Орина,— не гнівайся ти на мене! Пожалій ти мене! Христом богом прошу — пожалій! Одна ж я, сама-самісінька! І ти мені... рідний ти мій — адже ти мені...

— Не вий — не сміши людей! — суворо спинив Гомозов істеричний шепіт жінки, від якого він трохи лагіднішав.— Мовчи вже... коли бог убив...

І знову вони мовчки чекали кожної наступної хвилини.

Проте хвилини йшли, не приносячи їм нічого. Ось, на-
решті, в щілинах дверей заблищало проміння сонця і
блискучими нитками прорізало пільму в погрібнику. Не-
забаром біля погрібника пролунали кроки. Хтось під-
йшов до дверей, постояв і пішов.

— М-мучителі! — застогнав Гомозов і плюнув. Знову
чекання, мовчазне й напружене.

— Господи!.. помилуй!.. — прошепотіла Орина.

Неначе тихо підкрадаються до погрібника... Гуркоче
замок, чути суворий голос начальника:

— Гомозов! Бери Орину за руку й виходь — ну,
швидко!..

— Іди ти! — півголосом сказав Гомозов. Орина під-
йшла і, похиливши голову, стала поруч нього.

Двері відчинились, перед ними стояв начальник стан-
ції. Він уклонявся й говорив:

— З законним шлюбом поздоровляю! Будьте ласкаві!
Музико — грай!

Гомозов ступив через поріг і спинився, оглушений ви-
бухом безглузлого шуму. За дверима стояли Лука,
Ягідка і Микола Петрович.

Лука бив кулаком по відру і цапиним тенором кричав
щось; солдат грав на свою дудку, а Микола Петрович
махав у повітрі рукою і, надувши щоки, робив губами,
як труба:

— Пум! Пум! Пум-пум-пум!

Відро деренчало, дудка вила й ревла. Матвій Єгоров-
вич реготав, узявшись за боки. Реготав і його помічник,
дивлячись на Гомозова, що розгублено стояв перед ними,
з сірим обличчям і зніяковілою посмішкою на тремтячих
губах. За ним непорушно, немов кам'яна, стояла Орина,
похиливши голову низько на груди.

Тимофію та й Орина
Про кохання говорила...

— співав Лука нісенітницю і корчив Гомозову огидні
гримаси. А солдат наблизився до Гомозова і, підставивши
дудку до його вуха, грав, грав.

— Ну, ідїть... ну... під руку бери її!.. — кричав началь-
ник станції, надриваючись від реготу. На ганку сиділа
дружина і хиталась з боку в бік, верескливо викрикуючи:

— Мотю... годі... ах!.. умру!

За мить кохання
Терплю страждання!

— співав Микола Петрович коло самого носа Гомозова.

— Ур-ра молодим! — скомандував Матвій Єгорович, коли Гомозов ступив уперед. І всі четверо дружно гаркнули «ура», причому солдат кричав ревучим басом.

Орина йшла за Гомозовим, підвівши голову, розкривши рота і звівши руки уздовж тіла. Очі її тупо дивилися вперед, але навряд чи бачили що-небудь.

— Мотю, звели їм... поцілуватися!.. ха, ха, ха!

— Молоді, гірко! — закричав Микола Петрович, а Матвій Єгорович навіть сперся об дерево, бо від сміху не міг триматися на ногах. А відро все гуркотіло, дудка вила, ревла, дражнила, і Лука, пританцьовуючи, співав:

Ой густу ж оця Орина
Та й нам кашу наварила!

І Микола Петрович знову робив губами:

— Пум-пум-пум! Тра-та-та! Пум! пум! Тра-ра-ра!

Гомозов дійшов до дверей у казарму і зник. Орина лишилась у дворі, оточена людьми, що біснувалися. Вони кричали, реготали, свистіли їй у вуха і стрибали навколо неї у нападі шалених веселощів. Вона стояла перед ними з нерухомим обличчям, розпатлана, брудна, і жалюгідна, і смішна.

— Молодий утік, а... вона лишилась, — кричав Матвій Єгорович дружині, показуючи на Орину, і знову корчився від реготу.

Орина повернула до нього голову і пішла повз казарми — в степ. Свист, крик, регіт проводжали її.

— Годі! Облиште! — кричала Софія Іванівна. — Дайте їй очухатись! Обід треба готувати.

Орина йшла в степ, туди, де по той бік лінії відчуження стояла щетиниста смуга хліба. Вона йшла повільно, як людина, що глибоко задумалась.

— Як, як? — перепитував Матвій Єгорович учасників цього жарту, що розповідали одне одному різні подробиці поведінки молодих. І всі реготали. А Микола Петрович навіть тут знайшов час і місце вставити маленьку мудрість:

Смеяться, право, не грешно
Над тем, что кажется смешно!

— сказав він Софії Іванівні і поважно додав: — Але багато сміятися — шкідливо!

Сміялися того дня на станції багато, проте обідали погано, тому що Орина не прийшла варити і обід готувала сама начальниця станції. Але й поганий обід не вбив хорошого настрою. Гомозов не виходив з казарми до часу свого чергування, а як вийшов, то його покликали в конторі начальника, і там Микола Петрович, під регіт Матвія Єгоровича й Луки, став розпитувати Гомозова, як він «закохував» у себе свою красуню.

— Оригінальністю своєю — це гріхопадіння номер перший, — сказав Микола Петрович начальнику.

— Гріхопадіння і є, — хмуρο усміхаючись, говорив статечний стрілочник. Він зрозумів, що коли зуміє розповісти про Орину, кепкуючи з неї, то з нього будуть менше сміятися. І він розповідав:

— Спершу вона мені все підморгувала.

— Підморгувала?! Ха-ха-ха! Миколо Петровичу, ви тільки уявіть, як це вона, така п-пика, повинна була йому підморгувати? Чудово!

— Значить, підморгує, а я бачу і думаю собі — чейкай! Потім, ото ж, каже, хочеш, каже, я тобі сорочки пошию!

— Та «не в шитті була тут сила»... — зауважив Микола Петрович і пояснив начальнику: — Це, знаєте, з Некрасова — з вірша «Нарядная и убогая»... Проводжуй, Тимофійо!

І Тимофій говорив далі, спершу змушуючи себе, потім поволі збуджуючись брехнею, бо бачив, що брехня корисна йому.

А та, про яку він говорив, лежала в цей час у степу. Вона увійшла глибоко в море хліба, важко опустилася там на землю і довго нерухомо лежала на землі. Коли ж сонце напекло їй спину до того, що вона вже не могла більше терпіти палючого проміння його, вона перевернулася горілиць й затулила обличчя руками, щоб не бачити неба, надто ясного, і надміру яскравого сонця в глибині його.

Сухо шелестіло колосся хлібів навколо цієї жінки, роздавленої ганьбою, і неугавно, заклопотано трішали незчисленні коники. Було жарко. Спробувала вона згадати молитви і не могла: перед очима в неї крутились веселі пики, а у вухах нив тенор Луки, чулося виття дудки і регіт. Від цього чи від спеки їй давило груди, і от вона, розстебнувши кофту, підставила своє тіло промінню

сонця, сподіваючись, що так їй легше буде дихати. І в той час, як сонце палило її шкіру, зсередини її груди свердлило відчуття, схоже на згагу. Тяжко зітхаючи, шепотіла вона зрідка:

— Господи!.. помилуй!..

На відповідь їй чувся сухий шелест колосся та стрекіт коників. Підводячи голову над хвилями хліба, вона бачила їх золотисті переливи, чорну трубу водокачки, що стирчала далеко від станції, в балці, і покрівлі станційних будівель. Більше нічого не було в неосяжній жовтій рівнині, покритій голубим куполом неба, і Орині здавалось, що вона сама на землі, лежить у самій середині її і вже ніхто ніколи не прийде поділити тягар її самотності,— ніхто, ніколи!..

Надвечір вона почула крики:

— Орино-о! Оришко, чо-орт!..

Один голос був голосом Луки, другий — солдата. Їй хотілось почути третій, але він не покликав її, і тоді вона заплакала рясними сльозами, що швидко котилися з її рябих щік на груди їй. Плакала вона і терлась голими грудьми об суху теплу землю, щоб заглушити цю печію, що все дужче терзала її. Плакала і мовчала, стримуючи стогін, наче боялась, що хтось почує і заборонить їй плакати.

Потім, коли зайшла ніч, встала і повільно пішла на станцію.

Дійшовши до станційних будівель, вона прихилилась до стіни погрібника і довго стояла тут, дивлячись у степ. З'являлись і зникали товарні поїзди; вона чула, як солдат розповідав кондукторам про її ганьбу і кондуктори реготали. Регіт котився далеко пустинним степом, де ледве чуто свистіли ховрашки.

— Господи!.. помилуй!..— зітхала жінка, щільно туплячись до стіни. Але зітхання ці не полегшували тягаря, що давив їй серце.

Перед ранком вона обережно пробралась на горище станції і там повісилась, зробивши петлю з вірówki, на якій сушила випрану нею білизну.

Через два дні по духу від трупа Орину знайшли. Спершу всі злякались, потім стали гадати, хто винен у цій справі? Микола Петрович незаперечно довів, що винен — Гомозов. Тоді начальник станції дав стрілочнику в зуби і грізно звелів йому мовчати.

З'явилися власті, вчинили слідство. Вияснилось, що Орина хворіла на меланхолію... Робітникам дорожнього майстра було доручено одвезти її в степ і там закопати. Коли ж це було виконано — на станції знову запанував порядок і спокій.

І знову її жителі почали жити по чотири хвилини на добу, знемагаючи від нудьги й безлюддя, від неробства і спеки, з заздрістю стежачи за поїздами, що пролітали повз них.

...А взимку, коли по степу з завиванням і ревом гуляє хурделиця, обсипаючи маленьку станцію снігом і дикими звуками,— жителям станції живеться ще нудніше.

[„ВПЕРШЕ Я ПОВАЧИВ ЦЮ ЖІНКУ...“]

Вперше я побачив цю жінку, коли вона йшла за труною когось, очевидно, близького їй,— чорна хмара крепу спадала з її голови на струнку, високу постать, красиво вигнуті губи були міцно стулені, на її обличчі — немов мармуровому — сухо горіли темні очі, і вся вона здавалась мені втіленням гордого страждання.

Потім я почав зустрічати її на березі моря, в безлюдному і похмурому місці: там лежало одне на одному величезне сіре каміння — залишки обваленої гори,— порізане глибокими зморшками, вкрите нальотом солі і клоччям мертвих водоростей.

Непорушно, як статуя, вона сиділа серед каміння,— тут безмовна глибина її горя виступала передо мною ще яскравіше,— вітер тихо грався серпанком жалоби, а до ніг її, з пустині моря, одна за одною йшли веселі хвилі й розбивалися об каміння біля ніг її. Іноді я бачив на її обличчі важкі, великі сльози.

Мені хотілося заговорити з нею, але я не наважувався, і ось одного разу, яскравого травневого дня,— море допомогло мені.

Напередодні був сильний зиб, а в цей день м'які, гнучкі хвилі йшли на берег весело і плавно, прикрашаючи похмуре сіре каміння білою піною, різнобарвними бризками і знову з ласкавим шурхотом відходячи в море.

Хвиля ліниво підійшла до берега, підняла свій кучерявий гребінь ще вище, на мить немовби зупинилася в

пустотливій непорушності і раптом, схилившись, гучно розбилась об каміння...

Жінка тихо скрикнула, швидко підвелась на ноги і, усміхаючись, стала струшувати з сукні бризки води.

Коли вона крикнула,— я кинувся до неї, але в ту ж мить спинився, бачачи, що вона не потребує допомоги.

Вона помітила мій рух,— ясна усмішка освітила її обличчя, красиво стрепенулися її гордих очей, і глибоким, грудним голосом вона спитала:

— Я злякала вас?

Потім, указуючи очима на нову хвилю, що тихо підкрадалась до берега, вона додала:

— Вона так несподівано високо плеснула... Пробачте мені! Я перебила вам...

— Не турбуйтеся,— відповів я,— ви мені не перебили...

— Та ні ж... я бачила. Це — недобре. Не треба заважати людині, коли вона мовчить...

— Ви... дивно говорите...— промовив я.

— Я знаю ціну цих слів,— відповіла вона спокійно.

І сіла вище на камінь. Знову обличчя її стало застиглим, а очі спинилися на чомусь у далечині моря, яскраво залитій сонцем і пустинній. Там все народжувались, одна за одною, веселі, сміливі хвилі і плавно котились на берег, щоб із сміхом і співом розбитися об сіре каміння.

— Пані! — тихо сказав я,— ніщо не збагачує душу людини так, як її збагачує самотність, але іноді немає сил пережити своє горе самому... І тоді самотність виснажує серце, як засуха землю...

Вона обернулася до мене й уважно, але мовчки подивилася мені в обличчя сумовито-темними очима.

— Я бачив вас, коли ви йшли за труною,— зніяковіло продовжував я,— а тут — ви плакали...

— О, то була не перша труна! — сказала вона тихо і похилила голову.— І не так боляче ховати людей на кладовищі, як це боляче, коли ховаєш їх живими в своєму серці. Але ж трапляється... ви знаєте?

Я знав. Ми обоє замовкли.

Біля наших ніг, виграючи, вмирали хвилі і воскресали знову, надокучливо й пожадливо кричали чайки, нас обіймав здоровий, міцний запах моря, воно виблискувало під промінням сонця зеленими й синіми вогнями, прекрасне, могутнє...

— Чи ділився хто-небудь з вами щастям? — раптом заговорила жінка.— Я думаю — ні. А горем? Певно — часто, чи не так? Ось бачите...

І знову погляд її задумливо поринув у пустиню моря, де серед білих гребенів хвиль метушливо мелькали чайки.

— Ми надто багато говоримо про своє горе, ми надто багато скаржимося. Все навколо нас насичено нашими стогонами... і, вмираючи, ми на всьому лишаємо тільки відбитки наших особистих страждань. Приходять інші люди, вони молоді, дужі й сміливі, але перед тим як узнати життя безпосередньо, вони отруюються нашою спадщиною. Ми розмалювали життя тьманими, темними фарбами і тільки болячки свої малюємо красиво; ми скрізь, де змогли,— а особливо в поезії,— висунули вперед наші особисті невдачі... Ті, що йдуть за нами, бачать і чують це все... і втомлюються чужим горем раніше, аніж надійде своє. А коли воно надходить,— у них вже немає сили чинити опір йому... і вони теж голосно стогнуть...

Вона замовкла й подивилася в небо, де метушливо мелькали чайки...

— Хто поважає людину, той мусить мовчати про себе. Хто дав нам эле право отруювати людей тяжким виглядом наших особистих болячок? У стародавні часи поранений на смерть гордо мовчав, щоб і стогоном своїм не дати ворогові злої радості... а ми ладні оглушити увесь світ жалісним криком, навіть коли у нас болять зуби. Нам чужа великодушність мовчання... Моя печаль, можливо,— моя смертельна хвороба... але часто люди хворіють і вмирають від пожадливості і від надмірностей... мені їх не жалко.

Помовчавши, вона сказала тихо, але виразно:

— Так би хотілося бачити людей більш гордими... Коли б я була чарівницею — кожного новонародженого я наділяла б великодушністю мовчання!

Вона підвелась — висока, струнка, вся в легкій чорній хмарі серпанку. Біля ніг її покірно й весело розбивалися хвилі, її обличчя було спокійне, і глибокі очі гордо дивилися в далечінь.

— Прощайте! — сказала вона, хитаючи головою, і знову її довгі вії ласкаво стрепенулись.

Я вклонився їй мовчки.

І вона повільно пішла серед сірого каміння, то з'являючись між ним, то зникаючи знову, гнучка, дужа, сповнена великодушного мовчання про своє горе.

Жваво й весело одна за одною хвилі розбивалися об прибережне каміння, і повітря, насичене бадьорим запахом моря, тихо й сонно тремтіло від їх шумливого плескоту. Радісно, і щедро, і безмовно сонце обливало море і землю жагучим плодотворним світлом.

КИРИЛКО

...Коли візок викотився з лісу на галяву, Ісай трохи підвівся на козлах, витягнув шию, подивився в далечінь і сказав:

— Ох ти, чорт,— здається, рушила!

— Ну?

— Справді... начебто йде...

— Жени швидше!

— Е-ех, ти, мар-рмаладина!

Коротенька й товста тварина, з осячими вухами і шерстю пуделя, від удару пужалном по її крупу відскочила набік з дороги, спинилася і, перебираючи на місці ногами, ображено замотала головою.

— Н-но, я тобі пококетую! — крикнув Ісай, сміючи віжки.

Псаломщик Ісай М'якінников — потворна людина сорока років від роду. На лівій щоці і під щелепою в нього росла руда борода, а на правій здулася величезна гуля,— вона, закривши йому око, спускалася зморшкуватим мішком на плече. Одчайдушний пияк, непоганий філософ і насмішник, він, віз мене до свого рідного брата й мого товариша, сільського вчителя, що помирав од сухот. За п'ять годин часу ми не пройшли й двадцяти верст, бо дорога була кепська, а та фантастична тварина, що везла нас, була поганою вдачі. Ісай називав її страховищем, жорном, ступою та іншими химерними іменами, причому кожне з них однаково личило цьому коневі, влучно під-

креслюючи ту чи іншу особливість його зовнішнього вигляду і вдачі. І серед людей часто трапляються такі самі складні істоти, що їх хоч як назвеш — все буде гаразд, лише ім'я людини їм не личить.

Над нами нависло сіре небо, зовсім вкрите хмарами, навколо простелилися луки в темних плямах таловин. Попереду, версти за три, здіймалися синюваті горби високого берега Волги, важке небо спиралося на них. Ріки не було видно за кошлатою гривою прибережних кущів. З півдня дув вітер, вода в калюжах морщилась і кривлялася, в повітрі метався нудний, вогкий звук — хлюпала грязюка під ногами коняки...

— Затримає нас ріка, — говорив Ісай, підстрибуючи на передку. — А Яків не дочекається й помре... тоді з усієї нашої мандрівки вийде саме тільки марне натрудження плоті... Та якщо ми й застанемо його живим — що з того? Сама завада та й більш нічого... у час смертний не слід стирчати перед очима в того, хто відходить, треба залишити людину саму, щоб не відвертати її погляд всередину себе на річ сторонню... У час смертний людина повинна дивитися в глибину свого серця, а не на дрібниці, бо живий для того, хто вмирає, є дрібниця і зайва річ... Скажімо, воно так уже визначено законом життя, щоб біля одра стояли близькі того, хто покидає юдоль цю... та якщо міркувати, вдаючись до розуму, а не мозком п'ят наших, то знову-таки виявиться, що в цьому звичаї нема користі ні живим, ні мертвим, а тільки надмірність в терзанні серця. Живий не повинен і згадувати про те, що є смерть і чекає на нього вона... Живому це шкідливо, бо затьмарює радощі... Ти, чортів товкач! Перебирай ногами жвавіш!.. Н-но!..

Ісай говорив одотонно, густим, хрипким голосом, і його недоладна, довга постать, закутана в широку, діряву руду свиту, незграбно метлялась на козлах, підстрибуючи, перехиляючись з боку на бік, кланяючись і відкидаючись назад. Крислатий чорний капелюх, батюшчин подарунок, був прив'язаний поворозками під бородою, і вітер кидав в обличчя Ісаєві кінці поворозок. Псаломщик трусив гострою головою, капелюх зсувався йому на очі, поли свити роздувались од вітру. Ісай крутився, шулився, лаявся, а я, дивлячись на нього, подумав про те, як багато людина витрачає енергії на боротьбу з дрібницями. Якби нас не обсідали огидні черви дрібного

буденного лиха — ми легко розчавили б страшних змії нашого нещастя.

— Іде! — похмуро вигукнув Ісай.

— Бачиш?

— Бачу в куцах коней, і люди біля них... Значить — нема їзди!

— Може, як-небудь переправимось.

— Балакай! Звісно, переправимось... коли крига пройде. А до того часу що робитимемо? Ото ж бо... І потім — їсти я хочу! Так я хочу їсти, що аж сказати цього не можна простою мовою. Казав я тобі — давай закусямо... Ні, вези... На, привізі!..

— Їсти й мені хочеться... Ти нічого не взяв з собою?

— Коли ж я забув! — сердито відповів Ісай.

Виглядаючи з-за його спини, я бачив коляску, запряжену трійкою коней, і плетений шарабан парою. Коні дивилися назустріч нам, а біля них стояли якісь постаті: одна висока, з рудими вусами, в кашкеті з червоною околичкою, друга — в чорному довгополому сюртуку на хутрі.

— Земський начальник Сушов, а це мірошник Мамаєв, — пробурмотів Ісай, напівобернувшись до мене, і шанобливим тоном наказав своєму коневі: — Тпру, дбайливіче... Спізналися ми, виходить? — зсунувши з голови капелюха, звернувся він до товстого кучера, що стояв біля трійки.

Кучер похмуро глянув на його яйцеподібний череп і мовчки одвернувся вбік.

— Не потрапили, — усміхаючись, відповів купець Мамаєв, низенька і повна людина з червоним обличчям і шахрайськи ласкавими очима.

Земський начальник, спершись ліктем на крило коляски, курив і крутив вуса, спідлоба поглядаючи на нас. Тут було ще двоє людей: кучер Мамаєва, рослий хлопець з кучерявим чубом і з величезним ротом, і мужичок на кривих ногах, у подертому кошуку, туго підперезаний, — він перегнувся наперед і ніби застиг у поклоні нам. Маленьке, зморшене обличчя його поросло ріденькою сірою борідкою, очі заховані в мішках зморщок, тонкі губи складені в усмішку, і в ній водночас поєднувалися шанобливість з глузуванням і дурість з крутіємством. Він сидів навпочіпки, був схожий на мавпу і, поволі повертаючи голову то туди, то сюди, стежив за всіма, не

показуючи нікому своїх очей. З численних дір його ко- жушка висувалось клоччя брудної вовни, і вся постать мужика справляла дивне враження: він здавався пожо- ваним, немовби тільки оце вирвався з якоїсь величезної паші, що намагалася зжерти його... Високий горб піску, за яким ми стояли, закривав нас від вітру і ріку від нас.

— Піти глянути, як там діло? — сказав Ісай і поліз на горб. За ним похмуро рушив земський начальник, потім я і купець. Мужичок став рачки і теж почав дертися на горб. Коли ми вилізли на його верхівку, то всі посі- дали там, похмурі, як вбрани. Перед нами аршини на чотири відстані і сажнів на три нижче від нас — широ- кою синювато-сірою смугою лежала ріка, вся в зморш- ках, у виразках, в купах дрібно потовченої криги. Крига вкривала її, наче хворобливою коростою, і сунула по- вільно, але — непереможна сила була в її русі. Рипучий шурхіт стояв у повітрі, холодному й вогкому.

— Кирилко! — покликав земський начальник.

Мужичок схопився на ноги і, стягнувши з голови шапку, зігнувся перед земським так, наче підставляв йому свою голову, яку той мав відтяти.

— Що ж — скоро?

— Не затримає, ваше благородіє, зараз стане... Ба- чите, ваша милість, як пре? Коли так густо йде, не може вона не стати... Там, за версту вище — коса. Як на неї навалить — то й готове діло. Вся штука у великій кри- жині... якщо крижина застрягне у воротях коло коси — тут їй і перепона! Затисне її у вузину — вона весь хід і затримає...

— Ну, годі...

Мужик плямкнув губами й замовк.

— Ні, це чорт зна що! — обурено заговорив зем- ський. — Я ж тобі казав, йолопові, переправ два човни на цей бік, га? казав?

— Казали, це правда! — винувато відповів мужик.

— Н-ну, а ти?

— Не встиг, — бо — рушила вона зразу...

— Бовдур! Ні, — звернувся земський до Мамаєва, — ці осли зовсім не можуть розуміти людської мови!

— Сказано — муж-жики, — чемно усміхаючись, про- шипів Мамаєв, — раса дика... плем'я тупе. Та ось тепер будемо сподіватися від запопадливості земства і розпо- всюдження ним шкіл — освіти й освіченості...

— Школи,— егеж! Читальні, ліхтарі — чудово! Я розумію це... але все ж, хоч я й не проти освіти, як ви знаєте, а проте до-обре шмагання виховує швидше і коштує дешевше... егеж! За різку мужик не платить, а на освіту з нього шкуру деруть дужче, ніж різкою дерли. Поки що освіта тільки розоряє його, ось що... Я все ж не кажу — не давайте освіти, я кажу — пожалійте, почекайте...

— Справді так! — з задоволенням вигукнув купець.— Дуже б слід було почекати, бо важко мужикові як на теперішні дні... недороди, хвороби, схильність до горілки — все це, так би мовити, під корінь його підтинає, а тут школи, читальні... Що з нього візьмеш за такого ладу? Зовсім нема чого з нього взяти,— повірте вже мені!

— Вам це відомо, Микито Павловичу,— переконливо, але ввічливо сказав Ісай і благочестиво зітхнув.

— Ще б пак! Сімнадцять років ходжу круг нього. Я щодо навчання так гадаю: якщо в добрий час, то воно може дати користь усякій людині... Але, якщо в мене в череві, пробачте, пусто,— нічого я вчитися не побажаю, крім хіба красти...

— Навіщо вам учитися! — шанобливо й лагідно вигукнув Ісай.

Мамаєв глянув на нього й скривив губи.

— Ось мужик,— Кирилко! — покликав земський.— Ось мужик,— звернувся він до нас з деякою урочистістю на обличчі і в тоні,— це, рекомендую, незвичайний мужик, бестія, яких мало! Коли горів «Григорій», він, голодранець оцей... власними руками врятував шістьох пасажирів, пізньої осені години з чотири поспіль, ризкуючи життям, купався у воді, під час бурі, вночі... Врятував людей і втік... його шукають, хочуть подякувати, клопотатися про медаль... а він у той час краде казенний ліс, і його схоплено на гарячому! Хороший хазяїн, скупий, невістку загнав у домовину, жінка, стара, б'є його поліном. Він пияк і дуже богомільний, співає на криласі... Має добру пасіку і до всього того — злодій! Стояла тут баржа, він попався на крадіжці трьох ящиків ізюму,— будь ласка, дивіться, яка постать?

Всі ми уважно подивилися на талановитого мужика. Він стояв перед нами, сховавши очі, і шморгав носом. Біля губ його перебігали дві зморшки, але губи були щільно стулені і обличчя зовсім нічого не виявляло.

— І от ми питаємо його — Кирилко! Скажи — яка користь від грамоти, від шкіл?

Кирилко зітхнув, поцмокав губами і не сказав нічого.

— Ну, ось ти грамотний,— суворіше заговорив земський,— ти повинен знати — краще тобі жити від того, що ти грамотний?

— Всяко буває,— сказав Кирилко, нахилиючи голову ще нижче.

— Та ні, все-таки — ти читаєш, ну, що ж, яка користь з того для тебе?

— Користі, воно, звичайно, нема, щоб, значить, просто взяти її... та коли поміркувати, то... вчать, виходить, на користь це їм...

— Кому — їм?

— Учителям, виходить... земству, значить, і взагалі... начальству!

— Дурень же ти! А тобі ж, тобі — є користь?

— Це — як хочете, ваше благородіє...

— Хто хоче?

— Ви... значить, як ви начальник...

— Забирайся геть!

У земського кінці вусів здригались і обличчя почервоніло.

— От бачите, він нічого не сказав, але його відповідь ясна. Ні, панове, перше, ніж навчати мужика азбуки, треба — дисциплінувати його!.. Він — зіпсована дитина, так! але він і — ґрунт! Ви розумієте?.. Основа піраміди державного устрою... і раптом — хитається! Ви розумієте серйозність такого... е... е... безладдя?

— Річ ясна,— сказав Мамаєв.— І, справді, слід зміцнити...

А що і я цікавлюсь долею мужика, я теж втрутився в розмову, і незабаром ми в чотири голоси гаряче й заклопотано вирішували долю його. Справжнє покликання кожного з нас — встановлювати правила поведінки для наших ближніх, і несправедливі ті проповідники, що докоряють нас за егоїзм, бо в некорисливому прагненні бачити людей кращими ми завжди забуваємо про себе.

Ми сперечалися, а ріка, як величезна змія, повзла перед нами і терлася об берег своєю холодною, сірою лускою.

І наша розмова звивалася, як змія, роздратована змія, що кидається то сюди то туди в своєму намаганні

схопити те, що їй потрібно і що вислизає від неї. Від нас вислизав предмет розмови — мужик. Хто він? Він сидів на піску недалеко від нас; він мовчав, і обличчя його було спокійне.

Мамаєв говорив:

— Ні-і, він не дурний! Він навіть дуже не дурний... його досить трудно обдурити...

Земський начальник дратувався:

— Я не кажу — дурний! я кажу — розбещений! Зрозумійте! Живе без належної опіки над ним, як неповнолітнім,— ось у чому корінь безладдя в його житті...

— А я, з дозволу сказати, вважаю так, що він — нічого! Боже створіння, як і всі... Але — пробачте! очманів він... від непорядкованості буття свого втратив надії...

Це говорив Ісай, говорив голосом елейним і шанобливим, солодко усміхаючись і зітхаючи, його очиці боязко мружились і не хотіли дивитися прямо, а гуля тряслася, наче в ній було багато сміху, він хотів вихопитися назовні і не смів. А я запевняв, що мужик — просто голодний, і що якби дати йому вволю доброї їжі, то він, напевне, виправиться...

— Ви кажете — голодний? — роздратовано вигукнув земський.— Але, чорт його бери, чому? Треба зрозуміти, чому він голодний? Чому, скажіть бога ради, сорок, п'ятдесят років тому він не знав, що то за голод? Я кажу... я... я ось сам голодний! Егеж, чорт, у цю хвилину я сам, з його ласки, голодний! Га? Як вам це подобається? Я наказував — переправити сюди човни й чекати мене... Приїжджаю... Сидить Кирилко. Тьху! Ні, це, я вам скажу, просто йолопи...

— Справді,— дуже б було приємно попоїсти! — меланхолійно сказав Мамаєв.

— Е-егеж,— зітхнув Ісай.

І всі ми, роздратовані суперечкою, вже не раз сердито пирхавши один на одного, замовкли, об'єднані бажанням їсти, і подивилися на Кирилка, який під нашими поглядами пересмикнув плечем і став повільно стягати шапку з своєї голови...

— Як же це ти, брат, з човном тим?..— докірливо сказав Ісай.

— Та воно що човен?.. Хоч би він і був — його не з'їси...— винувато відповів Кирилко.

Ми всі четверо одвернулись від нього...

— Шість годин сиджу тут, — оповістив Мамаєв, глянувши на золотий годинник, вийнятий з кишені, — з своєї кишені, повинен я додати.

— Ось, будь ласка, дивіться! — роздратовано вигукнув земський і повів вусами. — А ця bestія... каже — незабаром створиться затор... Ти! скоро, чи що?

Очевидно, земський вважав, що Кирилко має якусь владу над рікою і рухом криги на ній, і було ясно, що Кирилко, справді, винен у цьому, бо запитання земського привело в рух усі члени мужичка. Кирилко рушив аж на край горба, прикрив очі долонею і став, наморщивши лоба, дивитися в далечінь, навіщось дригаючи лівою ногою й ворущачи губами, начебто він шепотів заклинання ріці.

Крига йшла суцільною масою, синюваті крижини з глухим шарудінням лізли одна на одну, ламалися, тріщали, розсипалися на дрібні шматки; часом між ними з'являлася каламутна вода і зникала, бо її затирала крига. Здавалося, величезне тіло, вражене нашкірною хворобою, все в струпах і ранах, лежить перед нами, а чиясь могутня, невидима рука очищає його від брудної луски, і здавалося — мине ще кілька хвилин — ріка визволиться з важких оков і з'явиться перед нами широка, могутня, прекрасна, блиснуть з-під снігу і криги її хвилі, і сонце, прорвавши хмари, радісно і яскраво гляне на неї.

— Тепер уже — зараз, вашебродіє! — жваво вигукнув Кирилко. — Рідшає, — онде там! он-о біля коси!

Він простягав руку з шапкою вдалину, де я нічого не бачив, крім криги...

— До Ольхової далеко?

— Якщо навпростець іти, верст із п'ять, вашбродіє...

— Ч-чорт... гм! Може, в тебе є що-небудь? Картопля, хліб?

— Хліб?.. Це так, хліб є... А картоплі нема... не вродила вона нині, картопля ота...

— При тобі хліб?

— Хліб? за пазухою, ось він...

— На якого дідька ти носиш його за пазухою?

— Та його трохи, вашебродіє, фунтів зо два... і знову ж — тепліший він від того...

— Ет, дурень... Треба було вчора ще кучера послати

в Ольхову! Молока б, абощо, випити... та цей усе твердить — зараз! зараз!.. Отака мерзота!

Земський почав злісно смикати вуса, а Мамаєв лагідно задивився на пазуху мужика, який стояв, похнюпивши голову, і повільно підіймав до неї руку з шапкою. Ісай подавав Кирилкові якісь знаки пальцями; мужик глянув на нього і став тихо посуватися до нього, обернувшись обличчям до спини земського начальника.

Крига рідшала, між крижинами з'являлися розколини, наче зморшки на нудному, безкровному обличчі. Мінячись на ньому, вони надавали ріці то одного, то іншого виразу, завжди однаково мудрого, завжди холодного, але — то сумного, то насмішкуватого, то спотвореного болем. Вогка маса шмар дивилася на мінливість криги нерухомо. Байдуже, шурхотіння крижин об пісок звучало, як чийсь боязкий шепіт, і наганяло сум.

— Дай мені, брат, хлібця! — почув я придушений шепіт Ісає.

І в той самий час Мамаєв густо крякнув, а земський голосно і сердито сказав:

— Кирилко! дай сюди хліб...

Мужичок зірвав одною рукою шапку з голови, другу руку засунув за пазуху і, поклавши хліб на шапку, простягнув його до земського, зігнувшись мало не дугою. Взявши хліб у руку, земський гидливо оглянув його і з кислою усмішкою під вусами сказав нам:

— Панове! Всі ми, я бачу, є претендентами на володіння цим шматком, і всі ми маємо на нього однакове право, — право людей, що хочуть їсти... Що ж? поділимо нарівно... цю вбогу трапезу... Хай йому чорт! от смішне становище, але, чи повірите, кваплячись застати дорогу, я так поспішав... Будь ласка...

Відламавши собі, він подав шматок хліба Мамаєву. Купець примружив око, схилив голову набік, і, змірявши хліб, відбатував свою частку. Решту взяв Ісай і поділив зо мною. Ми знову посідали в ряд і почали дружно, мовчки жувати цей хліб, хоч він був схожий на глину, тхнув пітною овечою шкурою й кислою капустою, і... і мав незбагненний смак...

Я їв і спостерігав, як по ріці пливе брудне лахміття її зимового одягу.

— Ось, — говорив земський, з докором дивлячись на шматок у своїй руці, — будь ласка, дивіться — це хліб!

У той час, як за кордоном селянин має вино, сир, пшеничний хліб,— наш мужик їсть... цю гидоту. Полова в ньому, кислота якась... і цим живляться напередодні двадцятого століття!.. А чому?

А що запитання було звернене до Мамаєва, купець тяжко зітхнув і скромно відповів:

— Харч не тее... не вабить...

— А чо-му ж?

— Виснажився ґрунт землі... так би мовити...

— Хм! Годі вже! Ці розмови про виснаження землі — просто вигадка земських статистиків...

Кирилко зітхнув і поправив шапку на голові.

— Ти! Скажи — земля родить? — звернувся до нього земський.

— Та воно... вона всяко... коли їй сила, то вона — скільки хоч!

— Не крути! Кажі просто — родить?

— Тобто... виходить, якщо...

— Бре-ешеш!

— Якщо рук до неї, то вона — нічого...

— Ага-а! Ви чуєте — руки! Ось тому вона й не родить, що рук до неї нема кому докласти... Що ми бачимо? Пияцтво і розбещеність... лінощі. Керівника — нема. Недорід — на сцену виступає земство: на, сій, батечку, на, їж, батечку... Ні-і, це непорядок! Чому до шістдесят першого року родила? Бо — якщо недорід — зараз його, голубчика... мужика тобто — давайте-но сюди! Ви як орали? Ви як сіяли? Потім дадуть йому — сій! І — родить, о, повірте! А тепер, живучи за пазухою в земства, він сховав усі свої здібності... бо не знає, як застосувати їх з більшою користю для себе, а показати нема кому...

— Це — так, поміщик міг примусити все, що хочете, — впевнено сказав Мамаєв. — Він що хотів з мужика робив...

— Музикантів, живописців, танцюристів, акторів... — з запалом підхопив земський. — Все, що хочете!

— А правда!.. Я ось теж пам'ятаю, коли ще хлопчиком був... то в нас... у графа... серед челяді був один... наслідувач, так би мовити...

— Ну-у?

— Все вивчився наслідувати! Не тільки звуки, що від людини і худоби... а навіть дерев'яні та інші... відтворюю-

вав, як дошку пиляють чи скло б'ється. Надме щоки і — добре виходило! А то бувало граф скаже: «Федько! гавкай, як Злобна гавкає! Федько! гавкай, як Перехват!..» І гавкає! Ось чого досяг! Тепер би за таке мистецтво бага-ато грошей можна взяти!

— Човни їдуть! — оголосив Ісай.

— Ага! Нарешті!

— От і дочекались...—з усмішкою сказав мені Мамаєв.

— Егеж...

— Це вже завжди так: чекаєш, чекаєш і... дочекаєшся!

Все має свій кінець...

— Адже це втішно.— хіба не правда?

— Ще б пак!

— Якби не це — багато хто зовсім не міг би життя терпіти,— сказав Ісай.

Біля того берега ріки серед криги ворушилися дві довгі, темні цятки.

— Лізуть,— сказав Кирилко, подивившись на них.

Земський начальник скоса глянув на нього і спитав:

— Ну що, все п'єш?

Кирилко винувато відповів:

— Якщо коли трапиться... випиваю...

— А ліс крадеш?

— Навіщо мені ліс, вашбродіє?

— Ні, все-таки?

— Ніколи я, вашбродіє, не цікавився лісом! — сказав Кирилко і навіть головою потрусив заперечливо.

— А судив я тебе за що?

— Звісно... судили ви, це так...

— За що?

— Як ви начальник... то вам і покладено судити нас.

— Хи-итра ти bestія! Ну, а з барж, під час паузка, теж крадеш по-давньому?

— Я, вашбродіє, один раз спробував.

— Та й то попався, ха-ха-ха!

— Незвично нам це — тому й попався.

— Треба привчитися? ха-ха-ха!

— Хе-хе-хе! — сміявся Мамаєв.

Човни, відштовхуючись баграми від крижин, що на-тискали на їх борти, посувалися до нашого берега. Мужики в них щось кричали один до одного. Кирилко теж приставив до рота кулак трубою й несподівано дужим голосом гукнув до них:

— На вербу пряму-уй!..

Гукнув і майже перекидьки скотився з горба до ріки...
Ми теж рушили за ним.

Незабаром ми сідали в човни: в один я з Ісаєм, у другий Мамаєв із земським.

— З богом, хлопці! — скинувши кашкета і хрестячись, скомандував земський.

Двоє мужиків на його човні теж щиро перехрестились і почали тикати баграми в крижини, що стискували човни. А крижини билися об борти, і лунав зловісний, хрускотливий звук. На воді було холодно. Обличчя Мамаєва, я бачив, якось побуріло. Земський начальник, нахмурюючи брови, суворо і неспокійно дивився вгору по течії, звідки на наші човни неслися величезні голубуватосірі шматки криги. Маленькі крижини шурхотіли об киль — здавалося, ніби чиїсь гострі, великі зуби гризуть дерево човнів.

Було вогко, шумно і моторошно, і ми всі дивилися за борти, на цю брудну, холодну кригу, таку могутню і дурну. Та раптом у шурхоті, що оточував нас, я почув голос з берега і глянув туди. Берег був ще сажнів за десять від нас, на ньому стояв без шапки Кирилко; я бачив його сірі, жваві й насмішкуваті очі і чув Кирилків напрочуд дужий голос:

— Дядьку Антоне! По пошту поїдете — хліба мені привезіть, чуєте? Пани ж, путі дожидаючи, окраєць у мене з'їли, а — один був...

ПРО ЧОРТА

Восени — печальної пори прив'ядання і смерті — тяжко жити!

Сірі дні, плачуче небо без сонця, темні ночі, похмуре співання вітру, осінні тіні — густі й чорні тіні! — все це навіває на людину хмурні думи, в душі її народжується таємничий жах перед життям, у якому немає нічого сталого, вічно все коливається: народжується, розкладається, помирає — навіщо?.. Яка мета?..

Іноді неvistачає сил боротися з тягарем дум, що гнітуть серце пізньої осені, — тому кожен, хто хоче швидше пережити їхню гіркоту, — нехай іде їм назустріч. Це єдиний шлях, яким людина може вийти з хаосу туги і сумнівів на твердий ґрунт упевненості в собі.

Але це важкий шлях... Він іде крізь терни, вони до крові рвуть живе серце ваше, і завжди на цьому шляху чекає вас — чорт. Це саме той, кращий з усіх відомих нам чортів, з якими познайомив нас великий Гете...

Про цього чорта я і розповідаю.

Чортові було нудно.

Він занадто розумний для того, щоб завжди тільки сміятися, він знає, що в житті є явища, які й сам чорт безсилий осміяти, — ніколи він, наприклад, не торкався гострим ножом своєї іронії величного факту свого буття. Правду кажучи, цей наш улюблений чорт набагато зу-

хваліший, ніж розумний, і, коли придивитися до нього уважніше, мабуть, виявиться, що він, як і ми, більшу частину свого часу присвячує дрібницям. Але залишмо це, — адже ми не діти, не будемо ламати кращу з наших іграшок, дошукуючись, що заховано у ній всередині.

Одного разу чорт вештався по кладовищу серед могил у п'яті осінньої ночі; йому було нудно, він тихо свистів і, позираючи навколо себе, шукав розваг. Він насвистував старовинний романс — улюблений романс мого батька:

Как от ветки родной
Лист, осенней порой,
Оторвавшись, по ветру летает...

А вітер вторував йому, з виттям гасаючи над могилами між чорними хрестами, по небу поволі повзли важкі хмари осені, зрошуючи холодними сльозами тісні житла мерців. Миршаві дерева кладовища лякливо скрипіли під ударами вітру, простягаючи до безмовних хмар свої оголені віти. Віти зачіпали за хрести, і тоді на кладовищі народжувався похмурий шелест — звук важкий і лякаючий...

Чорт свистів і думав:

«Цікаво, як почувають себе мерці за такої негоди? Певно, вогкість проникає туди, до них, і, хоч вони з дня смерті назавжди застраховані від ревматизму, одначе, мабуть, неприємно!.. Хіба викликати одного з них і поговорити з ним? Все-таки розвага для мене і для нього, я вважаю... Викличу! Десь тут всунули в землю знайомого мені літератора... За життя я бувало відвідував його, — чому б не поновити знайомство? Всі люди цієї професії жах як вимогливі, — подивимось — чи цілком їх задовольняє могила? Та де ж вона?»

І сам чорт, котрий, як відомо, все знає, довго блукав по кладовищу, перше ніж знайшов могилу літератора...

— Гей, слухайте! — крикнув він, стукаючи кігтями по важкому каменю, яким був придавлений його знайомий. — Вставайте!

— Для чого? — глухо долинуло з-під землі.

— Треба...

— Не встану...

— Чому?

— Та — ви хто?

— Ви мене знаєте...

- Цензор?
- Ні!
- Можливо, жандарм?
- Ні, ні!
- І не критик?
- Я — чорт...
- А! Зараз вилізу.

Камінь зрушився з могили, земля розверзлась, і з неї з'явився скелет. Це був звичайнісінький скелет, майже такий, по якому студенти вивчають анатомію кісток; тільки він був брудний, не мав дротяних в'язалець, та в порожніх западинах, на місці очей, у нього сяяло голубе, фосфоричне світло. Він виліз із землі, струснув кістками, щоб скинути прилиплу до них землю, кістки сухо стукнулись одна об одну, і він, підвівши череп догори, подивився своїм голубим, холодним поглядом у темне небо, вкрите хмарами.

— Здрастуйте! — сказав чорт.

— Не могу, — коротко відповів письменник. Говорив він тихо і таким дивним звуком, наче дві кістки, ледве чуто поскрипуючи, терлись одна об одну...

— Вибачте мені моє привітання, — люб'язно сказав чорт.

— Нічого... Але навіщо ви мене підняли?

— Хотів запропонувати вам прогулятись, — не більше цього...

— А-а! Я з задоволенням пройдуся трохи... Хоч погода препогана.

— Гадаю — ви не боїтеся простуди? — спитав чорт.

— О, ні, я ж іще за життя серйозно простудився.

— Так, пам'ятаю, ви помирали зовсім остиглим.

— Ще б пак!.. Все життя мене так старанно охолоджували...

Вони йшли поруч один одного вузькою стежкою, серед могил і хрестів; з очей письменника падали на землю два голубих промені і освітлювали дорогу чортові... Дрібний дощ кропив їх, і вітер вільно пролітав між голими ребрами письменника, крізь груди його, в яких уже не було серця.

— Ми йдемо до міста? — спитав він у чорта.

— Що вас цікавить там?

— Життя, пане мій, — безстрашно пояснив письменник.

— Чи бач! Воно ще має для вас ціну?

— Ще б пак!

— Але чому?

— Як сказати? Людина все вимірює кількістю своїх зусиль, і, якщо вона принесла простий камінь з вершини Арарату,— камінь буде для неї дорогоцінністю...

— Бідолаха! — посміхнувся чорт.

— Але й щасливець! — холодно заперечив письменник.

Чорт мовчки здвигнув плечима.

Вони вже вийшли з кладовища, перед ними лежала вулиця — два ряди будинків, а посеред них — п'ятьма, в якій мізерні ліхтарі яскраво свідчили про нестачу світла на землі.

— Скажіть,— заговорив чорт після паузи,— як воно вам у могилі?

— Тепер, коли я звик до неї,— нічого, дуже спокійно, але спочатку, знаєте, було страшенно погано. Йолоп, який забивав цвяхи у віко труни, забив навіщось цвяха мені в череп. Це, звичайно, дрібниця, але все ж неприємно було. Я, знаєте, ладний був думати, що це якийсь єхидний символізм, бажання зіпсувати мій мозок, за допомогою якого я бувало сам дещо псував людям... Потім з'явилися черв'яки. Вони, хай їм чорт, їли мене страшенно поволі...

— Ще б пак! — сказав чорт.— І не можна їх винуватити за це — просякнуте жовчю тіло зовсім не смачна страва...

— Скільки на мені було тіла! Сама мізерія... — заперечив письменник.

— А все-таки з'їсти його — скоріше неприємний обов'язок, аніж задоволення... Ось, наприклад, видавців черви їдять швидко і з насолодою.

— Це зрозуміло,— вони, мабуть, смачні...

— А що, восени у могилі вогко? — спитав чорт.

— Вогкувато, але до цього звикаєш... Власне кажучи, найбільше турбують всякі ідіоти, які, вештаючись по кладовищу, випадково натикаються на мою могилу. Не знаю — скільки часу лежу я в землі... так і сам я і все навколо мене нерухоме — уявлення про час недоступне мені...

— Ви лежите в землі чотири роки, скоро вже п'ять буде,— сказав чорт...

— Хіба? Он як... Було біля моєї могили за цей час

трое чоловік... Дратують, будь вони прокляті! Один, знаєте, просто відкинув факт мого існування,— прийшов, прочитав напис і з певністю говорить: «Такого не було! Ніколи я не читав такого... але прізвище знайоме — у дні моєї юності людина з таким прізвищем мала на нашій вулиці таємну касу позик...» Як це вам подобається? А я шістнадцять років друкувався у найрозповсюдженіших журналах і тричі за життя видавався...

— Після смерті вас видали двічі,— повідомив чорт.

— Ось бачите!.. А то прийшли двоє, і один з них каже: «А! це той?» — «Той самий»,— відповів другий.— «Н-да, теж і його читали в свій час». — «Всіх читають...» — «Що, пак, проголошував оцей?» — «Звичайно,— ідеї добра, краси... ну й інше...» — «Так, так, пам'ятаю...» — «Мова в нього була неоковирна». — «Скільки їх лежить у землі!» — «Так, російська земля на таланти багата...» І пішли... бики!.. Я знаю — теплі слова не підвищать температури могили, і я їх не хочу, але все-таки прикро! І як же мені хотілося вилаяти їх!..

— Ви б і вилаяли гарненько! — посміхнувся чорт.

— Ні, незручно, знаєте... Переддень двадцятого століття і — раптом! — мерці лаються... Безглуздо... І, на решті, дуже жорстоко щодо матеріалістів.

Чортові знову ставало нудно.

«Цей письменник і за життя бажав бути женихом на всіх весіллях і покійником на всіх похоронах — і тепер, коли все вмерло в ньому,— честолубство його живе. Але хіба для життя людина важлива? Важливий лише дух людини, і тільки дух її вартий оплесків і поклоніння... Які нудні люди!..»

Чорт уже хотів запропонувати письменникові повернутися до могили, коли раптом в його злостивій голові спалахнула одна ідея. Вони були в цей момент на площі, і з усіх боків їх оточувало важке громаддя будинків. Над площею низько нависло чорне мокре небо; здавалось, воно спирається на покрівлі.

— Послухайте,— сказав чорт, люб'язно схиляючись до письменника,— чи не бажаєте ви глянути, як живе ваша дружина?

— Я, далєбі, не знаю, чи хочу,— поволі вимовив письменник.

— Е, та ви справжній мрець! — вигукнув чорт, заховаючи його.

— Ні, чому ж? — І письменник бадьоро струснув кістками.— Я не від того... Адже вона мене не побачить? А якщо побачить — не впізнає?

— О, звичайно! — запевнив його чорт.

— Я, знаєте, тому це говорю, що вона — не любила, коли я надовго йшов з дому...— пояснив письменник.

І ось стіна одного будинку зникла кудись чи стала прозорою, як скло. Письменник бачив внутрішність великих кімнат, і в них було так світло, затишно, красиво...

— Гарна обстановка! — схвально проскрипів він, — дуже добра обстановка! Живучи в такій, я б, мабуть, ще й тепер не вмер...

— І мені теж подобається, — посміхаючись, сказав чорт.— Та й недорого коштує — тисячі три...

— Гм... це недорого?.. Пам'ятаю, що найбільший мій твір дав мені вісімсот п'ятнадцять карбованців... я майже рік працював над ним... Але хто ж тут живе?

— Ваша дружина, — сказав чорт.

— Невже? Он як!.. Е... це добре... А жінка, — вона і є? Дружина моя?

— Вона... От з'явився її чоловік...

— Вона стала красивою... і як гарно одягнена! М-м... Чоловік, кажете? Який здоровий хлоп'яга; пика в нього досить-таки вульгарна... але — добра людина, здається... Справді ж бо, обличчя дурнувате! І навіть пошле... А втім, такі обличчя подобаються жінкам...

— Хочете, я зітхну за вас? — запропонував чорт, ехидно позираючи на письменника. Але той був захоплений видовищем...

— Які в них веселі обличчя! Вони обоє, очевидно, задоволені життям... Вона його любить, не знаєте?

— О, так, дуже...

— А він — хто?

— Прикажчик з магазина мод...

— Прикажчик з магазина мод...— поволі повторив письменник і довго не говорив ні слова. Чорт дивився на нього і весело усміхався.

— Що, подобається вам це все? — спитав він.

Письменник з зусиллям заговорив:

— У мене були діти... син і дочка... Я гадав — ось у мене є син, він теж згодом буде порядною людиною. Я думаю — прикажчик, мабуть, поганий педагог... і син мій...

Порожній череп письменника сумовито захитався...

— Дивіться, як він її обіймає! Дуже весело їм живеться! — вигукнув чорт.

— Та-ак... Що ж він, прикажчик, багатий?

— Був бідніший за мене, але багата ваша дружина...

— Дружина? Звідки в неї взялися гроші?

— А від продажу ваших книг!

— Та-ак,— сказав письменник, тихо похитуючи своїм голим і порожнім черепом.— Та-ак! Виходить, що я більше за все працював для якогось прикажчика?

— Мабуть, що саме так і виходить,— весело погодився чорт.

Письменник подивився в землю і сказав чортові:

— Проведіть мене до моєї могили.

...Було темно; йшов дощ, по небу важко пливли хмари, і письменник, постукуючи кістками, поспішав до своєї могили... Чорт ішов позаду і весело посвистував...

Читач, зрозуміло, незадоволений. Читач об'ївся літературою, і навіть люди, які пишуть лише для того, щоб догодити йому, дуже рідко припадають йому до смаку. В даному ж випадку читач незадоволений ще й тим, що я нічого не сказав про пекло. Тому що читач справедливо переконаний, що після смерті він потрапляє до пекла, йому ще за життя хочеться знати що-небудь про пекло. Але, справді ж, я нічого не можу сказати приємного читачеві, бо пекла нема, нема пекла вогненного, яке так легко собі уявити. Однак — є дещо інше, і незмірно страшніше.

Одразу ж після того, як лікар скаже про вас вашим близьким: «помер...», ви вступите в якусь безмежну, яскраво освітлену галузь, і це є галузь свідомості ваших помилок.

Ви лежите в могилі, в тісній труні, і перед вами проходить, обертаючись, як колесо, бідне життя ваше. Воно рухається до болю повільно і все проходить — від першого усвідомленого кроку до останньої хвилини життя вашого. Ви побачите все, що приховували від себе за життя, всю брехню і мерзенність вашого буття, всі думки ваші ви знову передумаете, ви побачите кожен хибний ваш крок, все життя ваше відновиться — все до секунди! І для того, щоб посилити муки ваші, ви будете знати, що

по тій тісній і дурній дорозі, якою йшли ви,— ідуть інші, і штовхають одне одного, і квапляться, і брешуть... І ви розумієте, ви ясно бачите — все це вони роблять лише для того, щоб з часом дізнатись, як ганебно жити таким мерзенним, бездушним життям.

Але, бачачи, як вони квапливо йдуть до своєї загибелі, ви нічим не спроможні попередити їх: ні крику, ні руху не зробите ви, і бажання допомогти їм безплідно рватиме душу вашу... Добре?

Проходить перед вами життя ваше і знову повертається, і знову ви бачите його спочатку... і немає кінця праці вашої свідомості, і не буде кінця їй... і жахові мук ваших не буде кінця ніколи... ніколи!

ЩЕ ПРО ЧОРТА

Був у мене товариш,— загаси, господи, запальну душу його! Бо навіщо їй горіти там, біля полярного кола, куди він поїхав мимоволі?..

Загаси, господи, душу його! Вогонь її нічого не освітить там, крім пустині, не розтануть сніги пустинь від вогню душі його, і не зникнуть від нього чорні хмари туги самотності, яко зникає дим від лиця вогню!

Був у мене товариш,— молодий він був у той час, коли загинув. Якимсь він їхав до мене в гості, але — він занадто любив прямі дороги, і ось, не заїжджаючи до мене, він проїхав туди, де живе й тепер і звідки вже не повернеться...

Він жив з старухою-матір'ю; їй було на той час шістдесят три роки, і смерть стояла за плечима в неї. Я ждав його. І в один і той же день одержав, з одного боку, звістку про те, що він уже не приїде до мене, а з другого — листа від його матері, яка запитувала мене, чи приїхав він, просила мене берегти його душу і тіло, писати їй -- як ми з ним проводимо час, як він почуває себе...

Я прочитав цього листа і уявив собі матір, як я знав її: хворою, кволою, з лагідними очима, що горіли тільки безмірною любов'ю до сина... Весь смисл немічного життя був у турботах про нього, в думках про його щастя...

«Сказати їй правду?» — спитав я себе...

...Є правда, яка потрібна людині, вона обпалює з її серця бруд і пошлість полум'ям сорому,— хай живе!

І є правда, яка, падаючи на голову людини, як камінь, убиває в ній бажання жити,— хай загине!..

Якщо я скажу матері, що зник назавжди для неї син, у кращому разі я — вб'ю її одразу... Та коли вона не помре від цієї підлої, страшної правди,— зникне смисл її життя, і останні дні її будуть отруєні нестерпним болем, безплідним стражданням... Вона двадцять вісім років, сповнених труда і мук, безустанно охороняла дні свого сина, і ось, перед смертю, у неї відняли єдину втіху — щастя знати, що син її виріс, міцний і без матері, його опори, може стійко боротися з життям і — вона вірить у це — буде переможцем... А я скажу їй — переможе-ний?!

Ні, я краще збрешу!..

І три місяці, аж до дня її смерті, я писав їй листи по черком її сина, починаючи їх словами:

«Моя мила, славна мамо!..»

Вона відповідала мені на них довгими посланнями, в яких доводила необхідність носити фувфайки з більшим красномовством і запалом, аніж Лютер свої тези. Я говорив їй устами її сина про те, як щасливо й весело йому живеться, докладно описував його успіхи в труді і в суспільстві, підкорявся за нього її вимогам, погоджувався з її порадами, був ніжний, уважний, щасливий.

Вона, радіючи, писала мені:

«Славний ти мій хлопчику! Ніколи ще не був ти такий милий і ласкавий, як зараз, у твоїх листах до мене. Спасибі тобі, дорогий мій, за те, що ти збагачуєш останні дні мої скарбами чистого серця твого».

Я посилював яскравість фарб моєї фантазії і писав їй про те, як добре жити, маючи таку чудову, святую матір; вона відповідала мені — як добре вмирати, маючи такого прекрасного, щасливого сина... І померла вона з вірою, що її син щасливий... Він же в цей час сидів у в'язниці, десь по дорозі на далеку північ...

Ось яка славна історія... Шкода тільки, що вона — вигадана мною...

Читаю, і тебе, як умираючу бабусю, я теж одурив. Справа в тому, що все, що я розповів тобі «про чорта», — вигадано мною і — клянусь! — в дійсності нічого подібного не було. І навіть чорт, якого я представив тобі,—

поганий чорт, що, до речі сказати, вже видно і з його вчинку з письменником. Подумай сам, хіба порядний чорт, бажаючи поглумитися з письменника, не знайшов би нічого гіршого, як саме показати йому його дружину та її життя після його смерті? Справжній чорт ніколи не ризикуватиме своєю давньою і міцною дружбою з жінкою, ніколи не дозволить собі поставити її в незручне становище перед кимось, а тим більше перед її чоловіком, хоча б і мертвим...

Ось і все... Я перепрошую тебе, читачу, за мій обман. Надалі зобов'язуюсь бути правдивим, як сонце, і навіть фантастичні, святкові оповідання віднині писатиму, строго дотримуючись дійсності. Я навіть піду далі в моєму бажанні бути правдивим перед тобою,— о читачу! — і тут же докладно розповім, що саме спонукало мене покаятися в обмані...

Ти, звичайно, знаєш, що серед письменницької братії є люди, які змішують покликання письменника з ремеслом кравця: вживаючи перо своє, як голку, вони шиють із тканини вигадки костюми для Правди, щоб приховати її наготу. Існування таких письменників — необхідне, бо для багатьох читачів Правда є саме та єдина жінка, яку вони не бажають бачити голою, вважаючи, що Правда неодмінно стара й некрасива. Серед моїх знайомих є один такий письменник-костюмер; він поки що не написав жодного рядка, але прекрасно розуміє дух часу, і коли визнає за потрібне, то напише що-небудь оптимістичне, заспокоююче, як валеріанові краплі, з надіями на майбутнє, з великою кількістю цитат, не без холопства перед фактом і навіть без тіні оригінальності. Правда в цьому творі буде одягнута не тільки пристойно, але й красиво, бо мій знайомий — людина із смаком.

Він цими днями прийшов до мене і почав говорити про всякі цікаві речі. Пам'ятаю, почав він з Адама. Він дуже хвалив нашого спільного татуса за те, що той підперезав крижі і, таким чином, відкрив принцип штанів. Потім він довго розчулювався з приводу того факту, що на землі,— якщо глянути на неї уважно,— ми не побачимо нічого відкритого: вулиці покриті грязюкою і пилом, долини — травою, вершини гір — снігом, навіть небо

часто вкривається хмарами і кожної доби — нічнїю пїтьмою.

— Скільки мудрості в природі! — вигукнув він з цього приводу.

Потім він говорив про людей: «Ми бачимо, що й вони теж завжди чим-небудь прикриті і що-небудь прикривають». Наводився ряд доказів мудрості людей... я, далєбі, не пам'ятаю цих доказів, але, здається, він ставив за приклад жінок, які, мовляв, завжди прикривають жалобними сукнями свою радість з приводу смерті їх чоловіків, а також посилався на журналістів, що завжди прикривають цитатами з чужих творів відсутність своїх думок і слів...

Через те, що мені було нудно слухати його, я з ним все погоджувався, чекаючи, що від цього і йому теж буде нудно.

— Нарешті, погляньте! — сказав він, показуючи на штори, — ми ховаємось навіть від сонця! І — ой, яка дивна гармонія приховування! Саме сонце прикриває плямами сліпучий блиск своїх променів...

Тут він впав у захват, а я подумав про нього:

«Чи не учинив він од надміру свого довір'я до людей і від переконання в їх мудрості чого-небудь мерзенного і чи не потребує переховувача?» Але виявилось щось зовсім інше.

— Як бачите, пане мій, увесь всесвіт, від билинки й до сонця, потребує покровів. Що ви на це скажете?

— Це... дуже забавно! — сказав я.

— Ага! Ну, поясніть же мені тепер — навіщо ви написали «Про чорта»?

Коли б мене раптом зробили міністром фінансів, я, напевно, здивувався б менше, аніж від цього дивовижного запитання.

— Не дивіться на мене круглими очима, — сказав він. — Не удавайте з себе здивованого. Я безумовно засуджую ваш вчинок. У наш час, батеньку мій, кожен порядний чоловік намагається бути феміністом, навіть і в тому випадку, якщо він одружений. А ви раптом показуєте жінку в такому... несимпатичному освітленні. Це — взагалі, а зокрема — та жінка, про яку ви писали, зовсім не заслуговує на нарікання. Вона права! Так! Вона — права! Вона за весь час його трудового життя терпіла разом з ним і холод і голод... всі злигодні! Ось, нарешті, він — умер. Ну, що ж? Ми всі помremo... одні раніше

свого часу, другі — можливо, запізняться, але — повірте! — ми всі помремо.

Я вірив йому, мовчки похитуючи головою, і почував себе дуже погано.

— І ось — він умер! А вона, після його смерті, віддавши йому всю свою молодість, всі сили свої, нарешті, дістала можливість непогано жити на гроші, виручені від продажу його...

— Хто — вона? — з жахом спитав я.

— Та, дружина письменника, яку ви зобразили... не прикидайтесь!

— Але ж я вигадав її! Адже це тільки моє святкове оповідання...

— О! Ви прекрасно знаєте, в чому справа...

— І справді — вона існує?

— Ну, звичайно!

— І... і за прикажчиком замужем?

— Не за прикажчиком, а, здається, за маркером... але це нічого не змінює...

— Ах! Нітрохи... нітрохи, чорт би мене взяв!

— Вам не соромно, га?

— Але, послухайте! Йй-богу ж, це тільки випадковий збіг... я фантазував і — тільки!

— Ви фантазували? В це я не вірю. Але припустімо, що — так, ви тільки фантазували. Як же ви відважуєтесь фантазувати до такої міри невдало, що ваші фантазії збігаються з дійсністю? Чи знаєте ви, що в публіці говорять, немовби ви написали своє оповідання про чорта за замовленням і намовою літературного фонду, який хоче добитися, щоб усі письменники віддавали право на видання їхніх творів йому, фонду, а не дружинам і дітям? Чи знаєте ви, що публіка теж любить фантазувати і що вона фантазує завжди охочіше, аніж думає?

Я довго запевняв його, що історія «про чорта» тільки плід моєї фантазії, але він не вірив мені. Потім, здається, повірив. І це він навчив мене перепросити тебе, читачу, у моему мимовільному обмані і розказати про справжнього, порядного чорта...

Я перепросив його. Тепер я хочу розповісти про доброго чорта. Клянусь, що буду суворо дотримуватись фактів, а існування доброго чорта підтверджується Лесажем і китайською легендою про Цін-гіу-тонга.

Все це трапилося в ніч проти хрещення. Стояла відлига; білий, як молоко, густий туман сповнював вулиці, ховаючи будинки один від одного і приховуючи в покривах своїх все — і добре і зле. Навколо ліхтарів, оповитих туманом, утворилися каламутні плями примарного світла, і — без променів, без руху — вони стояли в повітрі, не освітлюючи землі. Задушні, каламутні хвили навівали сум своєю мертвою непорушністю; люди з'являлись і зникали в них, як примари; всі звуки, здавалось, відволожились, були здавлені, і навіть удари дзвона, важкі од вологи, яку вони увібрали в себе, безсило і швидко тонули в тумані, нічого нікому не сказавши...

— О туго, моя німфо Егеріе! Який я радий, що знову бадьорий холод обіймів твоїх відсвіжує втомлену душу мою! Як грозова хмара в літню спеку напуває благодатною вологою очю бідну землю, що завжди жадає квітів, так і ти — о туго! — зволожуєш самотнє серце моє, і від свіжості твого подуву розцвітають в ньому квіти зненависті моєї до цього туманного, напівмертвого життя, до цих бездушних людей, покірних рабів його.

Це говорив чорт, і з слів його всяка прониклива людина одразу ж, звичайно, побачить, що чорт був декадент і ніщеніанець, — отже, не тільки справді існуючий, але й наймодніший чорт. Він ішов у тумані вулицею і шукав будинок, над входом до якого не було б хреста, накресленого крейдою.

«Як погано стало на землі, — думав він. — Мені зовсім нема чого робити на ній — немає жодної душі, вартої уваги. Убивче бездарні стали люди, до нудоти нецікаві й дрібні... Особливо тепер, коли серед них з новою силою розцвітає проповідь особистого самовдосконалення і боротьби з пристрастями. Дурні! Вони гадають, що мають ще пристрасті, коли в них залишилися самі похоті... Але ось квартира, не огорожена хрестом від мого візиту, — ввійду! Можливо, побачу що-небудь цікаве...»

Чорт обернувся на сніжинку і, влетівши через квартиру до кімнати, безшумно впав на підвіконня.

Біля вікна стояв стіл, а за столом сидів Іван Іванович Іванов. За душевним складом своїм це була людина «інтелігентна», а професією його було прагнення досягти духовної довершеності, яку він і запроваджував у себе щодоби шляхом довготривалих бесід із знайомими і через читання корисних для душі книг. Тому що

все це відбувалося в останній день різдвяних свят, Іван Іванович, сидючи за столом, підбивав підсумки пережитого за минулих два тижні й був заглиблений у самого себе. Людина, зайнята самоспогляданням, завжди трохи схожа, з одного боку, на Нарциса, з другого — на муху в патоці; з цієї причини Іван Іванович не помітив ні сніжинки, що залетіла через квартиру, ні того, як вона перетворилася на маленького чортика.

Закривши очі, Іван Іванович тужливо вдивлявся в картинку, яку він бачив одного разу в якомусь журналі і тепер відновив у своїй пам'яті: картинка зображувала величезного спрута, який пожирав рака, міцно обхопивши його своїми щупальцями.

«Ось і я,— думав Іван Іванович,— ось і я — мов той рак, а життя, як спрут, висмоктує з мене мої соки. Я бажаю подолати його згубний вплив, я хочу перемогти мої пристрасті, а воно своїми чіпкими і страшними щупальцями хапає мене і тягне туди, де киплять вакхічні оргії, де в людині пробуджується тварина, де гасне в ній все чисте... Я повинен був би присвячувати всі сили мої, увесь мій розум справі виховання з себе особи чуйної, як луна, на всі... благородні, возвеличуючі душу враження буття... я повинен би бути мужнім захисником моїх прав, потоптаних прав особи... і замість всього цього... я тричі був у маскарадї... був у ресторані і навіть... принизив жінку!..

...Правду сказати, вона — гарна! Боже, яка ж вона гарна!.. Але все-таки вона — дружина іншого... Чужа дружина... як це низько з мого боку!

...Хоч, зрештою, вона не зовсім чужа мені... вона дружина Єгора, а Єгор — мій давній товариш, мій задушевний друг... та-ак! Мабуть, ця обставина трохи зменшує мою провину, але все-таки, все-таки!.. Добре ще, що я завжди усвідомлюю свої пороки, це підносить мене в своїх очах... це дуже втішно!.. Але-е, чорт! коли б я міг вирвати пристрасті з свого серця!»

— Ви спробуйте,— почувся ввічливий голос.— Коли хочете — я можу допомогти вам у цьому...

Іван Іванович швидко підвів голову і здригнувся,— при появі чорта завжди здригаєшся.

— Пробачте... я не помітив, коли ви ввійшли... Якщо не помиляюсь — маю честь бачити... чорта?

— Саме так,— сказав чорт.

— Гм... гм... чому завдячую приємності?..

— Та просто я зайшов до вас знічев'я. Адже сьогодні — ви знаєте? — переддень хрещення, і нас, чортів, у цей день звідусіль виганяють. На вулиці — туман, вогкість... погана зима в цьому році! І ось я, знаючи вас за людину гуманну...

Іван Іванович зніяковів. Він ніколи не ставився серйозно до питання про буття чорта і зараз, бачачи його, почував себе винуватим перед ним.

— Я... дуже радий! — говорив він, розгублено усміхаючись. — Вам, можливо, незручно на підвіконні? Прощу вас...

— О, не турбуйтеся! Я, як і ви, дуже швидко звикаю до всякого становища, яке б воно не було незручне.

— Мм... дуже приємно! — сказав Іван Іванович і подумав про себе: «Одначе він... грубуватий... чи, вірніше — фамільярний».

— Ви, здається, висловили бажання почистити собі серце, га?

— Н-да... знаєте, людина, незважаючи на прогрес ума, все ще слабка в боротьбі з пристрастями... Але — пробачте! якщо я не помилився, ви запропонували мені свою допомогу в цій... справі?

— Запропонував і повторюю — готовий прислужитися вам!

— Але ж це — проти вашої спеціальності? — здивувалась людина.

— Е, Іване Івановичу! — вигукнув чорт, безшабашно махнувши рукою. — Ви гадаєте, не надокучила мені моя спеціальність?

— Так?

— Ще б пак! Навіть людині часом надокучає робити все тільки капості, і вона іноді широко кається...

«А що коли я прийму його допомогу? — думав Іван Іванович. — Він, напевно, може зробити мене досконалим. Ото будуть вражені мої знайомі...»

— То скажіть мені, що вас турбує? — наполягав чорт.

— Але... е... чи бачите... адже це, мабуть, дуже болюча операція?

— Тільки для твердих серцем, для тих, у кого почуття цілісні і глибоко вросли в серце.

— А я?

— У вас — ви пробачте, адже я являюсь немовби лі-

карем, — у вас серце м'яке, таке, знаєте... старезне, як пересохла редиска, наприклад. Коли я буду вилучати з нього пристрасті, які заважають вам, ви відчуєте те саме, що відчуває курка, коли в неї вискубують пір'я з хвоста...

Іван Іванович замислився і, подумавши, спитав:

— А дозвольте дізнатися, ви за вашу... послугу вимагатимете мою душу?

Чорт скочив з підвіконня на підлогу і, тривожно махаючи лапками, заговорив:

— Душу? Ой, ні! Ні, будь ласка... мені не треба... Змилуйтесь?! Куди мені її? Пробачте! Я хотів сказати — навіщо вона мені? Ой, не те, не те! Я хотів сказати...

Іван Іванович дививсь, як чорт метушився, і почував себе ображеним.

— Я тому спитав про це, що взагалі вами заведено...

— Це було раніше, коли існували здорові, крупні душі...

— Ви начебто нехтуєте моєю душею...

— О, ні! Але я... я просто хочу бути безкорисливим сьогодні... І потім, згодьтесь, хіба мені не цікаво бачити досконалу людину?

— Гм... Так ви кажете, що це не боляче і не небезпечно?

— Запевнюю вас! З моєю допомогою досягти досконалості вам зовсім нічого не коштуватиме... Та ось, коли хочете, виймемо з вашого серця що-небудь для проби?

— Г...гагазд...

— І прекрасно! Що найбільше обтяжує вас?

Іван Іванович задумався. Дуже важко сказати одразу, яка з наших пристрастей приємна нам менше за інші.

— Ні, вже ви, будь ласка, починайте з маленького.

— Мені все одно... з чого накажете?

Іван Іванович знову замовк. Хоч він і часто розбирався в душі своїй, але від цього, — а можливо, тому саме, — в ній панував цілковитий хаос: все в ній було зжужжлено, переплутано... і, як посилено не ворухив він зараз її вміст, не міг він знайти в ній жодного почуття певного, цільного, чистого від сторонніх домішок.

Чорт втопився чекати і запропонував йому:

— Давайте витягнемо з вашого серця честолюбство: адже воно невелике у вас...

— Ну, добре! — сказав Іван Іванович з зітханням, — витягайте його з мене...

Чорт наблизився до нього і, торкнувшись рукою його грудей, швидко відсмикнув руку гэгъ. Іван Іванович відчув гостру, але приємну кольку, подібну до такої, якою супроводжується виймання колючок з пальця.

— А й справді це не бляче...— полегшено сказав Іван Іванович.— Дозвольте глянути, яке в мене було честолюбство.

Чорт простягнув йому руку, і на долоні її Іван Іванович побачив щось безбарвне, маленьке, зморщене, схоже на ганчірку, якою довго витирали пилюку. Подивився Іван Іванович на своє честолюбство і, зітхнувши, тихенько сказав:

— А знаєте... як пригадаєш, що це все-таки шматочок мого серця... шкода!

— Чи не хочете, я вийму з вас і жалість.

— Н-н... як же я буду без неї?

— Яка в ній користь?

— Ну, знаєте, це хороше людське почуття...

— Ну, а що ви скажете про злість?

— Ось цю — геть! Ось цю — до чорта! О, пробачте...

— Нічого... не турбуйтеся...

Чорт знову торкнувся грудей Івана Івановича, і знову людина відчула укол. І знову на долоні чорта лежало щось таке, з кислим запахом і схоже на ганчірочку...

— Н-да,— сказав Іван Іванович, зморщивши ніс,— ось вона яка в мене... в натуральному вигляді...

— До неї багато примішано боягузтва,— сказав чорт.

— Он що... гм... Але скажіть, будь ласка, чому це у всіх моїх почуттів така... студениста будова? Наче медузи...

— Доля вже ваша така, найдобріший Іване Івановичу,— сказав чорт і гидливо скинув з долоні на підлогу шматок серця свого пацієнта.

— А я себе вже починаю відчувати якось особливо,— повідомив Іван Іванович, прислухаючись до биття свого серця.

— Приємно?

— Легше... просторіше стало в грудях...

— Продовжувати операцію?

— Я... не проти...

— Що у вас є ще?

— Та... різне... взагалі все те, що є в людей...

— Гнів, наприклад?

— О, так! Звичайно... гнів, так... Тобто, власне кажучи, не зовсім це гнів... а, знаєте, якась нервозність... роздратування... дуже неспокійне почуття!

— Забрати?

— Звичайно! Але тільки обережніше, будь ласка... У мене там все трошки сплутане... Ось, коли ви витягали злість, я відчув, як у мені ворухнувся сором за неї...

— Це природно,— сказав чорт,— навіть мені, бачачи ваші почуття, соромно за вас стає... вже дуже ви неохайно тримаєте серце ваше...

— Що ж, хіба я винен у цьому? — заперечив Іван Іванович.— Адже серце — не зуби: його щіткою з крейдою не вичистиш...

— І в цьому є правда... Ну, так я оперую?

— Я готовий...

І втретє чорт торкнувся своєю рукою грудей Івана Івановича.

Та коли він відсмикнув її — на руці в нього виявилась ціла купа якоїсь легковагої і зовсім невиразної мішанини. Вона не мала ніякої форми, пахла чимись затхлим і була забарвлена в два кольори: в той зеленувато-сірий, який властивий незрілим плодам, і в той темно-бурий, який вони приймають, коли загниють.

Чорт тримав цю студенисту, тремтливу масу в пригорщах і здивовано дивився на неї, намагаючись визначити — що це таке?

— Н...ну, Іване Івановичу,— зніяковіло говорив він, дивлячись на свого пацієнта,— вийняв я з вас щось... але що? Н-не знаю... Он які скарби зібрали ви в серці своєму за тридцять років життя! Тут, я гадаю, жоден хімік нічого не розбере... Але вважаю, що тепер, звільнившись від всієї оцієї... погані, ви будете чисті, як ангел... Бач, який я ловкий асенізатор, га? І не підозривав у собі такого мистецтва... Ну, що ж тепер? Поздоровляю вас, Іване Івановичу, з очищенням душі... з досягненням досконалості чи — як там? Сподіваюсь, тепер ви вже зовсім досконалі?

Тут чорт кинув на підлогу вміст серця свого пацієнта, глянув на Івана Івановича і — обімлів.

Іван Іванович увесь якось обвис, ослаб, зламався, наче з нього вийняли всі кістки. Він сидів у кріслі з розкритим ротом, і на обличчі його сяяло те невимовне словами блаженство, яке найбільше властиве природженим ідіотам..

— Іване Івановичу! — крикнув чорт, торкнувшись його рукава.

— А...

— Що з вами?

— О...

— Ви що-небудь відчуваєте?

— Е...

— Вам погано?

— О...

— Оце так святкова подія! — вигукнув розгублено чорт. — Невже це я з нього всю суть зійняв? Іване Івановичу!

— А...

— Так і є! Самі тільки вигуки лишилися в людині, та й ті без будь-якого змісту... Що мені з ним робити?

Чорт постукав Івана Івановича в груди — вони віддали звук порожнього барила; він постукав пальцем в його голову — вона теж була порожня.

— Ось тобі й досконала людина! Ах ти — бідолаха! Спустошив я тебе... Але хіба ж я знав, що ти тут так погано наповнений? Але що ж однак далі?

І чорт задумався, дивлячись на нерухоме, блаженне обличчя людини, що досягла мети своєї.

— Бач! — вигукнув він, ляснувши пальцями. — Ось ідея! І сатана буде дуже задоволений... я добре придумав! Спочатку я трохи просушу оцю досконалість, а потім насиплю в неї гороху... І з нього вийде найоригінальніше бризкальце для забави сатани...

Чорт підійняв Івана Івановича з крісла, згорнув його в жмуток і, взявши під пахву, зник з кімнати...

Туман уже розвіявся, і в вікна блідими очима дивився печальний зимовий ранок... З вулиці до порожньої кімнати долітав урочисто-тихий звук благовісту — і зітхав і танув у ній...

ХОМА ГОРДЕЄВ

I

Років шістдесят тому, коли на Волзі з казковою швидкістю створювались мільйонні багатства, — на одній з барж багача купця Заєва служив водоливом Гнат Гордєєв.

Сильний, вродливий і недурний, він був одним з тих людей, яким завжди і в усьому щастить — не через те, що вони талановиті і працюючі, а швидше через те, що, маючи величезний запас енергії, вони на шляху до своїх цілей не вміють — навіть не можуть — задумуватись над вибором засобів і не знають іншого закону, крім свого бажання. Іноді вони зо страхом говорять про свою совість, часом широко мучаться в боротьбі з нею, — але совість непереможна тільки для кволих духом; сильні ж, швидко оволодіваючи нею, поневолюють її для своїх цілей. Вони приносять їй в жертву кілька безсонних ночей; а коли трапиться, що вона подолає їх душі, то вони, переможені нею, ніколи не бувають розбиті і так само сильно живуть під її началом, як жили й без неї...

В сорок своїх літ Гнат Гордєєв сам був власником трьох пароплавів і десятка барж. На Волзі його поважали, як багача й розумного чоловіка, але дали йому прізвисько — Шалений, бо життя його не текло рівно, прямим річищем, як у інших людей, до чього подібних, а раз у раз, бентежно закипаючи, кидалося геть з колії, вбік від наживи, головної мети існування. Було начебто троє Гордєєвих — у тілі Гната жило три душі. Одна з

них, наймогутніша, була тільки зажерлива, і, коли Гнат скорявся її велінням,— він був просто людиною, яка охоплена непереможним запалом до роботи. Цей запал горів у ньому дні й ночі, він цілком був у його владі і, хапаючи всюди сотні й тисячі карбованців, здавалось, він ніколи не міг насититись шелестом і брязкотом грошей. Він метався по Волзі вгору і вниз, укріплюючи і розкидаючи сіті, якими ловив золото: скуповував по селах хліб, возив його в Рибінськ на своїх баржах; обдурював, іноді не помічав цього, часом — помічав, тріумфуючи, одверто сміявся з одурених і, шалено жадаючи грошей, підносився до поезії. Але, віддаючи так багато сили цій гонитві за карбованцем, він не був зажерливий у вузькому розумінні поняття і навіть, іноді, виявляв щиру байдужість до свого майна.

Одного разу, під час льодоходу на Волзі, він стояв на березі і, бачачи, як лід ламає його нову тридцятип'яти-сажневу баржу, притиснувши її до крутого берега, приговорював крізь зуби:

— Так її!.. Ану ще... крути-дави!.. Ну, ще разок!..

— Що, Гнате,— спитав його кум Маякін,— вичавлює оце крига в тебе з калитки тисяч з десять, мабуть?

— Нічого! Ще сто наживемо!.. Ти дивись, як вона, Волга, працює! Здорово? Вона, матінка, всю землю може розвернути, як сир ножем,— дивись! От тобі й «Бояриня» моя! Всього тільки одну воду поплавала... Ну, справимо, мабуть, поминки їй?

Баржу роздушило. Гнат з кумом, сидючи в трактирі на березі, пили горілку й дивились у вікно, як разом з льодом по ріці мчали уламки «Боярині».

— Жаль посудини, Гнате? — спитав Маякін.

— Ну, чого ж жаліти? Волга дала, Волга і взяла... Не руки ж мені одірвало...

— Все-таки...

— Що — все-таки? Добре, що хоч сам бачив, як усе робилося,— надалі — наука! А от, коли у мене «Волгар» горів,— жаль, не бачив я. То ж, мабуть, красота яка, коли на воді, темної ночі, отакенне вогнище палає, га? Величезний пароплавище був...

— І скажеш — теж не пожалів?

— Пароплава? Пароплава — жаль було, справді... Ну, але ж це пусте — жалість ота! Яка користь? Плач, коли хочеш: сльози пожару не погасять. Нехай собі — паро-

плави горять. І — хоч би все згоріло — плювать! Аби душа горіла до роботи... так же?

— Н-да...— сказав Маякін, усміхаючись.— Це ти розумні слова говориш... І хто так говорить — його хоч догола роздягни, він однак багатий буде...

Ставлячись по-філософському до втрати тисяч, Гнат знав ціну кожної копійки; він навіть старцям давав рідко і тільки тим, котрі були зовсім не здатні до роботи. Якщо ж милостині просила людина хоч трохи здорова, Гнат суворо говорить:

— Ану — геть! Ще працювати можеш — піди он моему двірникові допоможи гній прибрати — дві копійки дам...

У періоди захоплення роботою він до людей ставився суворо й безжалісно,— він і собі спокою не давав, ловлячи карбованці. І раптом — звичайно це траплялося весною, коли все на землі стає таким чарівно гарним і чимось докірливо ласкавим віє на душу з ясного неба,— Гнат Гордеев ніби почував, що він не хазяїн свого діла, а мізерний раб його. Він замислювався і, допитливо поглядаючи навколо себе з-під густих, нахмурених брів, цілі дні ходив похмурий і лютий, ніби питаючи про щось мовчки і боячись спитати вголос. Тоді в ньому прокидалась друга душа — буйна і хтива душа роздратованого голодом звіра. Грубий з ус'ма і цинічний, він пив, розпутничав і спокোвав інших, він шаленів, і в ньому наче вулкан грязі закипав. Здавалось, він шалено рве ті кайдани, які сам на себе викував і носить, рве їх і не має сили розірвати. Скуйовджений, брудний, з обличчям, запухлим від пияцтва і безсонних ночей, з божевільними очима, величезний, ревучи хрипким голосом, він гасав по місту з одного кубла до другого, не лічивши, кидав гроші, плакав під спів сумовитих пісень, танцював і бив кого-небудь, але ніде і ні в чому не знаходив заспокоєння.

Про його гульню в місті виникали легенди, його суворо осуджували, але ніхто ніколи не відмовлявся від його запрошення на оргії. Так він жив цілі тижні. І несподівано з'являвся додому ще весь пропахлий запахом шинків, але вже вгамований і тихий. З покійрно опущеними очима, в яких тепер горів сором, він мовчки слухав докори дружини, смирчий і байдужий, як вівця, йшов у свою кімнату й там замикався. По кілька годин підряд він вистоював навколішках перед образами, схиливши

голову на груди; безпорадно висіли його руки, спина згиналася, і він мовчав, наче не сміючи молитися. До дверей навшпиньках підходила дружина і слухала. Тяжкі зітханьня лунали за дверима — зітханьня коня, стомленого і хворого.

— Господи! Ти — бачиш!..— глухо шепотів Гнат, з силою притуляючи до широких грудей долоні.

У дні каяття він пив тільки воду і їв житній хліб. Дружина вранці ставила біля дверей його кімнати великий графин води, фунтів півтора хліба і сіль. Він, відчиняючи двері, брав цю трапезу і знов замикався. Його не турбували в цей час, навіть уникали потрапляти на очі йому... Через кілька днів він знову з'являвся на біржі, жартував, сміявся, брав підряди на поставу хліба, пильний, як досвідчений хижак, глибокий знавець усього, що стосувалося діла.

Але в усіх трьох періодах життя Гната не облишало одне палке бажання — бажання мати сина, і чим старіший він ставав, тим дужче бажав. Часто між ним і дружиною відбувались такі розмови. Вранці, за чаєм, або опівдні, за обідом, він, похмуро глянувши на дружину, товсту, вгодовану жінку, з рум'яним лицем і сонними очима, питав її:

— Що, нічого не відчуваєш?

Вона знала, про що він питав, але завжди однаково відповідала:

— Як мені не почувати? Кулаки ж у тебе — он які, як гирі...

— Я про черево питаю, дурна...

— Від такого бою хіба можна понести?

— Не через бій ти не родиш, а через те, що жереш багато. Напхаєш собі черево всякою їжею — дитині й нема де зародитися.

— Хіба я не родила тобі?..

— Дівок! — докірливо говорив Гнат. — Мені сина треба! Розумієш ти? Сина, наслідника! Кому я після смерті капітал здам? Хто гріх мій замолить? У монастир, чи що, все віддати? Дано їм, — годі вже! Тобі залишити? Молільниця з тебе, — ти, і в храмі стоячи, про кулеб'яки думаєш. А помру я — знову заміж вийдеш, потраплять тоді мої гроші якому-небудь дурневі, — хіба я для цього працюю? Ех ти...

І його охоплювала злісна нудьга, він почував, що

життя його — безцільне, коли не буде у нього сина, який продовжував би його життя.

За дев'ять років подружжя дружина народила йому чотирьох дочок, але всі вони померли. З трепетом дожидаючи народження, Гнат мало журився з приводу їх смерті, — вони були непотрібні йому. Дружину він бив уже на другий рік після весілля, бив спочатку під п'яну руку і без злості, а просто за приказкою: «люби жінку — як душу, тряси її — як грушу»; але після кожних пологів у нього, одуреного сподіванкою, розгорялась ненависть до дружини, і він уже бив її з насолодою за те, що вона не родить йому сина.

Одного разу, перебуваючи в справах в Самарській губернії, він одержав з дому від рідні депешу, яка сповіщала про смерть дружини. Він перехрестився, подумав і написав кумові Маякіну:

«Ховайте без мене, наглядай за майном...»

Потім він пішов до церкви правити панахиду і, помолившись за упокій душі новопреставленої Акилини, вирішив якнайшвидше оженитися.

В той час йому було сорок три роки; високий, широкоплечий, він говорив густим басом, як протодиякон; великі очі його дивилися з-під темних брів сміливо й розумно; в засмаглому обличчі, оброслому густою чорною бородою, і в усій його сильній постаті було багато російської, здорової і грубої краси; від його плавних рухів і неквапливої ходи віяло усвідомленням сили. Жінкам він подобався й не уникав їх.

Не минуло півроку з дня смерті дружини, як він уже посватався до дочки знайомого йому по ділах уральського козака-старообрядця. Батько нареченої, незважаючи на те, що Гнат був і на Уралі відомий, як «шалений» чоловік, віддав за нього дочку. Її звали Наталя. Висока, струнка, з величезними голубими очима й довгою темно-русою косою, вона була доброю парою красуневі Гнатові; а він пишався своєю дружиною і любив її любов'ю здорового самця, але незабаром почав задумливо й пильно придивлятися до неї.

Усмішка мало коли з'являлась на овалному, цілком правильному обличчі його дружини, — завжди вона думала про щось, і в голубих її очах, холодно-спокійних, часом виблискувало щось темне, відлюдне. У вільний від господарської роботи час вона сідала коло вікна найбіль-

шої кімнати в домі й нерухомо, мовчки сиділа тут по дві, по три години. Обличчя її було обернене на вулицю, але погляд був такий байдужий до всього, що жило і рухалось за вікном, і в той же час був такий зосереджено-глибокий, наче вона дивилась собі всередину. І хода у неї була чудна — Наталя рухалась по просторих кімнатах дому повільно та обережно, наче щось невидиме заважало їй вільно рухатись. Дім був обставлений з важкою грубо хвастовитою розкішшю, все в ньому блищало й кричало про багатство хазяїна, але козачка ходила повз дорогі меблі й мисники, повні срібла, боком, сторожко, наче боялася, що ці речі схоплять її й задушать. Шумне життя великого торговельного міста не цікавило цю жінку, і коли вона виїжджала з чоловіком кататися — очі її дивилися в спину кучерові. Коли чоловік кликав її в гості — вона йшла, але й там поводитись так само тихо, як і вдома; коли до неї приходили гості, вона старанно напувала й годувала їх, не виявляючи інтересу до того, про що говорили вони, і нікому з них не віддаючи переваги. Лише Маякін, розумний і балакучий, часом викликав на її обличчі усмішку, неясну, як тінь. Він говорив про неї:

— Дерево — не жінка! Проте — життя — як вогнище не вгасиме, спалахне й ця молоканка, заждіть-но! Тоді побачимо, якими квітами вона розквітне...

— Ей, кулугурко! — жартома говорив Гнат до дружини. — Чого задумалась? Чи за своєю станицею сумуєш? Живи веселіше!

Вона мовчала, спокійно поглядаючи на нього.

— Щось ти дуже часто по церквах ходиш... Заждала б! встигнеш ще гріхи одмолити, — спочатку нагріши. Знаєш: не согрішиш — не покаєшся, не покаєшся — не спасешся... Ти от гріши, поки молода. Поїдемо кататися?

— Не хочеться...

Він підсідав до неї, обіймав її, холодну, — вона скуповідповідала на його пестощі, — і, заглядаючи в її очі, говорив:

— Наталю! Чом ти така нерадісна? Нудно, чи що, зі мною, га?

— Ні, — коротко відповідала вона.

— То що ж — до своїх, чи як, хочеться?

— Та, — ні... так просто...

— Про що ти думаєш?

— Я не думаю...

— А що ж?..

— Так...

Одного разу він добився від неї трохи довшої відповіді:

— В серці у мене — невиразне щось. І в очах... і все здається мені, що це — не справжнє...

Вона повела навколо себе рукою, на стіни, меблі, на все. Гнат не подумав над її словами і, сміючись, сказав їй:

— Це ти даремно! Тут усе справжнісіньке... речі все дорогі, міцні... Але — захочеш — усе спалю, розпродам, роздарую і — нове заведу! Ну, хочеш?

— Навіщо? — спокійно сказала вона.

Його дивувало, як це вона, така молода, здорова, живе — наче спить, нічого не хоче, нікуди, крім церков, не ходить, людей цурається. І він утішав її:

— Ось зажди — народиш мені сина, — зовсім інше життя у тебе піде. Це ти через те журишся, що клопоту в тебе мало, він тобі завдасть клопоту... Народиш же сина, га?

— Як бог дасть, — відповідала вона, схиляючи голову. Потім її настрій почав дратувати його.

— Ну, молоканко, чого похнюпилась? Ходить — наче по склу, дивиться — наче душу чиюсь занастила! Баба ти така здорова, а потягу в тебе нема ні до чого, — дурепо!

Одного разу, прийшовши додому напідпитку, він почав чіплятись до неї з ласками, а вона ухилялась від них. Тоді він розсердився і крикнув:

— Наталю! Не дурій, гляди!

Вона обернулась обличчям до нього і спокійно спитала:

— А то що буде?

Гнат розлютився від цих слів і її безбоязного погляду.

— Що? — grimнув він, наступаючи на неї.

— Прибити, чи що, хочеш? — не рухаючися з місця й не зморгнувши оком, питала вона.

Гнат звик, щоб перед гнівом його тремтіли, і йому було дико й образливо бачити її спокій.

— А — от!.. — крикнув він, заміряючись на неї. Не швидко, але вчасно вона ухилилась від його удару, потім

схопила руку його, відштовхнула її геть від себе і, не підвищуючи голосу, сказала:

— Коли зачепиш,— більш до мене не підходи! не допущу до себе!

Великі очі її звузились, і їх гострий, ріжучий блиск витверезив Гната. Він зрозумів з обличчя її, що вона також — звір сильний і, якщо захоче,— не допустить його до себе, хоч на смерть забий її.

— У-у, кулугурка! — ревноу він і вийшов.

Але, відступивши перед нею один раз, вдруге він не зробив би цього: не міг він стерпіти, щоб жінка і дружина його не схилилась перед ним,— це принизило б його. Він відчув, що дружина нічим і ніколи не поступиться йому і що між ним і нею мусить зав'язатись уперта боротьба.

«Гаразд! Побачимо, хто кого»,— думав він на другий день, з похмурою цікавістю спостерігаючи її, і в душі його вже розгорялось бурхливе бажання почати боротьбу, щоб швидше втішитися перемогою.

Але днів через чотири Наталя Хомівна об'явила чоловікові, що вона вагітна. Гнат здригнувся від радості, міцно обняв її і глухо заговорив:

— Наташо... якщо — син, якщо сина породити — озолочу! Та що! Прямо кажу — слугою тобі буду! От — як перед богом! Під ноги тобі ляжу, топчи мене, як захочеш!

— В цьому не наша воля, а божа! — тихо й переконливо сказала вона.

— Егеж,— божа! гірко вигукнув Гнат і сумно схилив голову. З цієї хвилини він почав доглядати дружину, як малу дитину.

— Чого сіла біля вікна? Гляди — надме в бік, ще захворієш!..— говорив він їй суворо й ласкаво.— І чого ти скачеш по сходах? Схитнешся ще як-небудь... А ти їж більше, на двох їж, щоб йому вистачало...

Наталю ж вагітність зробила ще більш зосередженою і мовчазною; вона ще більш заглибилася в себе, захоплена порухом нового життя під серцем своїм. Але усмішка її губ стала яснішою, і в очах часом спалахувало щось нове, ледве помітне й боязке, як перший проблиск вранішньої зорі.

Коли настав час пологів,— це було вранці осіннього дня,— як тільки пролунав перший болісний крик, що ви-

рвався в дружини, Гнат зблід, хотів щось сказати їй, але тільки махнув рукою і вийшов зі спальні, де дружина корчилась у судорогах, пішов униз у маленьку кімнатку, молитовню його покійної матері. Він звелів принести собі горілки, сів за стіл і почав похмуро пити, прислухаючись до метушні в домі. В кутку кімнати, освітлені вогнем лампади, неясно вирізнялись лики ікон, байдужі й темні. Там, нагорі, над його головою тупотіли й човгали ногами, щось важке пересували по підлозі, бряжчав посуд, по сходах вгору і вниз метушливо бігали... Все робилося швидко, покvapно, але час минав поволі... До слуху Гната долинали притишені голоси:

— Не розродиться вона отак... до церкви б послати, щоб царські врата відчинили...

В кімнатку, сусідню з тією, де сидів Гнат, увійшла приживалка Васушка і голосним шепотом стала молитись:

— Господи боже наш... що благоволив зійти з небес і родитися від святої богородиці... ти відаєш немощі людського ества... прости рабі твоїй...

І раптом, заглушаючи всі звуки, лунав нелюдський вереск, що стрясав душу, або довгий стогін тихо плив по кімнатах дому і вмирав у кутках, вже повних вечірньої сутіні... Гнат похмуро поглядав на ікони, тяжко зітхав і думав:

«Невже знов дочка буде?»

Інокли він уставав і мовчки хрестився, низько кланяючись іконам, потім знов сідав за стіл, пив горілку, що не п'янила його в ці години, дрімав, і — так провів цілий вечір і цілу ніч і ранок до полудня...

І от, нарешті, зверху квапливо збігла повитуха, тонким і радісним голосом кричачи до нього:

— З сином тебе, Гнате Матвійовичу!

— Брешеш?

— Ну, що це ти, батечку!..

Зітхнувши на всю силу грудей, Гнат упав навколішки і тремтячим голосом забурмотів, міцно тулячи руки до грудей:

— Слава тобі, господи! Не захотів ти, значить, щоб припинився рід мій! Не залишаться без спокути гріхи мої перед тобою... Спасибі тобі, господи! — І зразу ж, звівшись на ноги, він почав гучно командувати: — Гей! Ідьте там хто-небудь до Миколи, привезіть попа! Гнат, скажіть,

Матвійович, просить! Пожалуйте, мовляв, мōлїтву породїлї дати...

З'явилась покоївка і стурбовано сказала йому:

— Гнате Матвійовичу! Наталя Хомівна вас кличе... погано їм...

— Чого погано? Минеться! — ревів він, радісно блискаючи очима.— Скажи — зараз їду! Скажи — молодець вона! Зараз, мовляв, подарунок на зубок візьме і прийде! Зажди! Закуску попові приготуйте, по кума Маякіна пошліть!

Його величезна постать ніби ще більш виросла, сп'янілий від радості, він безглуздо метався по кімнаті, потирав руки і, зворушено поглядаючи на образи, хрестився, широко вимахуючи рукою... Нарешті пішов до дружини.

Там насамперед впало йому в очі маленьке червоне тїльце, яке повитуха мила в ночвах. Побачивши його, Гнат звівся на носки чобіт і, заклавши руки за спину, пішов до нього, ступаючи обережно і кумедно відкопильючи губи. Воно верещало й борсалось у воді, голе, безсиле, зворушливо-жалюгідне...

— Ти, тее,— обережніше натискай... Адже в нього ще й кісток нема...— сказав Гнат повитусі з проханням і стиха.

Вона засміялась, роззявляючи беззубого рота і спритно перекидаючи дитину з руки на руку.

— Іди-бо до жінки...

Він слухняно рушив до постелі й на ходу спитав:

— Ну що, Наталю?

Потім, підійшовши, відсунув запону, що кидала тїнь на постіль.

— Не виживу я...— залунав тихий, хрипучий голос.

Гнат мовчав, пильно дивлячись на обличчя дружини, що втонуло в білій подушці, по якій, наче мертві змії, розкинулись темні пасма волосся. Жовте, безживне, з чорними плямами навколо величезних, широко розплющених очей — воно було чуже йому. І погляд цих страшних очей, нерухомо спрямований кудись у далечінь, крізь стїну,— теж був незнайомий Гнатові. Серце його, стиснене важкими передчуттями, уповільнило радісне биття.

— Нічого... Це ж так завжди...— тихо говорив він, нахилиючись поцілувати дружину. Але прямо в обличчя йому вона повторила:

— Не виживу...

Губи у неї були сірі, холодні, і коли він доторкнувся до них своїми губами, то зрозумів, що смерть — уже в ній.

— О, господи,— зляканим шепотом промовив він, почувавши, що страх душить йому горло й не дає дихати.— Наталю! Як же? Адже йому — груди треба? Що ти ото!

Він мало не закричав на дружину. Коло нього метушилась повитуха; теліпаючи в повітрі дитиною, що плакала, вона щось переконливо говорила йому, але він нічого не чув і не міг одірвати своїх очей від страшного обличчя дружини. Губи її ворушились, він чув тихі слова, але не розумів їх. Сидячи на краю постелі, він говорив глухим і боязким голосом:

— Ти подумай, адже він без тебе не може,— адже немовля! Ти кріпись душею: думку оцю відганяй! Відганяй її...

Говорив і розумів — непотрібне говорить він. Сльози закипали в ньому, у грудях народилося щось тяжке, як камінь, холодне, як крижина.

— Прости — мені — прощай! Бережи, дивись... Не пий!...— беззвучно шепотіла Наталя.

Священик прийшов і, закривши чимось обличчя її, став, зітхаючи, читати над нею благальні слова:

— «Владико господи вседержителю, що зціляєш усяку недугу... і цюю, що днесь породила, рабу твою Наталю зціли... і підведи її з одра, на якому лежить... бо сказав же пророк Давид: в беззаконнях зачалися й осквернені всі суть перед тобою...»

Голос старика уривався, худе обличчя було строге, від убрання його пахло ладаном.

— «...з неї рожденного младенця захисти від усякого пекла... від усякої лютості... від усякої бурі... від духів лукавих, і денних і нічних...»

Гнат безмовно плакав. Сльози його, великі й теплі, падали на оголену руку дружини. Але рука її, мабуть, не почувала, як ударяються об неї сльози: вона лишалась нерухомою, і шкіра на ній не здригалась від ударів сліз. Приймавши молитву, Наталя впала в забуття й на другу добу вмерла, ні слова не сказавши нікому більше,— вмерла так само мовчки, як жила. Влаштувавши дружині пишний похорон, Гнат охрестив сина, назвав його Хо-

мою і, згнітивши серце, віддав його в сім'ю хрещеного батька, Маякіна, у якого дружина незадовго перед цим теж народила. В густій, темній бороді Гната смерть дружини посіяла багато сивини, але в блиску його очей з'явилось щось нове — лагідне й ласкаве.

II

Маякін жив у величезному двоповерховому домі з великим палісадником, в якому пишно розрослись могутні, старі липи. Пишні віти густим, темним мереживом закривали вікна, і сонце крізь цю завісу через силу, роздібненим промінням проникало в маленькі кімнати, тісно заставлені різноманітними меблями та великими скринями, через що в кімнатах ніколи не виводилась строга півтемрява. Сім'я була благочестива — запах воску, ладану й оливи сповнював дім, покаянні зітхання, молитовні слова носились у повітрі. Обрядності виконувались неухильно, з насолодою, в них вкладалась уся незаймана сила мешканців дому. В похмурій, душній і важкій атмосфері по кімнатах майже беззвучно рухались жіночі постаті, одягнені в темні плаття, завжди з виглядом душевної скрухи на обличчях і завжди в м'яких пантофлях на ногах.

Сім'я Якова Маякіна складалася з нього самого, його дружини, дочки і п'ятох родичок, причому наймолодшій з них було тридцять чотири роки. Всі вони були однаково благочестиві, позбавлені індивідуальності й підпорядковані Антоніні Іванівні, господині дому, жінці високої, худій, з темним обличчям і строгими сірими очима, — вони блищали владно й розумно. Був ще у Маякіна син Тарас, але ім'я його не згадувалось у сім'ї; в місті було відомо, що з того часу, як дев'ятнадцятилітній Тарас виїхав у Москву вчитися й через три роки одружився там проти батькової волі, — Яків відрікся від нього. А потім Тарас — пропав без вісті. Говорили, що його за щось заслано в Сибір...

Яків Маякін — низенький, худий, в'юнкий, з вогненно-рудюю клинцюватою борідкою — так дивився зеленуватими очима, наче говорив усім і кожному:

«Нічого, пане мій, не турбуйтеся! Я вас розумію, але якщо ви мене не зачепите — не викажу...»

Голова у нього була схожа на яйце і потворно велика. Високий лоб, порізаний зморшками, зливався з лисиною, і здавалося, що в цього чоловіка два обличчя — одне проникливе й розумне, з довгим хрящуватим носом, усім видне, а над ним — друге, без очей, з самими зморшками, але за ними Маякін ніби ховав і очі, і губи, — ховав до певного часу, а коли він настане, Маякін гляне на світ інакшими очима, усміхнеться інакшою усмішкою.

Він був власником канатного заводу, мав у місті біля пристаней крамничку. В цій крамничці, до стелі заваленій канатом, вірвовкою, прядивом і клоччям, у нього була маленька комірчина з скляними рипучими дверима. В комірчині стояв великий, старий, потворний стіл, перед ним — глибоке крісло, і в ньому Маякін сидів цілі дні, попиваючи чай, читаючи «Московские ведомости». Серед купецтва він користувався пошаною, славою «мізковитої» людини і дуже любив похвалитися давністю своєї породи, говорячи хрипким голосом:

— Ми, Маякіни, ще за матінки Катерини купцями були, — значить, я — чоловік чистої крові...

В цій сім'ї син Гната Гордеева прожив шість років. На сьомому році Хома, великоголовий, широкогрудий хлопчик, здавався старшим за свої роки і зростом і серйозним поглядом мигдалевидних, темних очей. Мовчазний і наполегливий у своїх дитячих бажаннях, він цілі дні бавився іграшками разом з дочкою Маякіна — Любою, під безмовним наглядом одної з родичок, рябої і товстої старої діви, яку чомусь звали Бузя, — істоти чимось наляканої; навіть з дітьми вона говорила півголосом, односкладовими словами. Знаючи безліч молитов, вона не розказувала Хомі жодної казки.

З дівчинкою Хома жив дружно, але, коли вона чимнебудь сердила або дражнила його, він блід, ніздрі його роздувалися, він смішно витріщав очі й азартно бив її. Вона плакала, бігла до матері і скаржилась їй, але Антоніна любила Хому і на скарги доччині мало звертала уваги, а це ще більше зміцнювало дружбу дітей. День Хоми був довгий, одноманітний. Уставши з постелі й умившись, він ставав перед образом і, під нашіптування Бузі, читав довгі молитви. Потім — пили чай і багато їли здобних булок, коржиків, пиріжків. Після чаю — влітку — діти йшли в густий, величезний сад, що спускався в яр, на дні якого завжди було темно. Звідти віяло

вогкістю і чимось моторошним. Дітей не пускали навіть на край яру, і це вселило їм страх до яру. Взимку, від чаю до обіду, гралися в кімнатах, якщо надворі був великий мороз, або йшли на подвір'я і там каталися з великої крижаної гори.

Опівдні обідали — «по-руськи», як говорив Маякін. Спочатку на стіл ставили велику миску жирних щів з житніми сухарями в них, але без м'яса, потім ті самі щі їли з м'ясом, нарізаним дрібними шматками, потім смажене — порося, гуску, телятину або сичуг з кашею, — потім знову подавали миску юшки з потрохами або локшини і закінчувалось усе це чим-небудь солодким і здобним. Пили кваси: брусничний, ялівцевий, хлібний, — їх завжди у Антоніни Іванівни було кілька сортів. Їли мовчки, лише зітхаючи від втоми; дітям ставили окрему миску для обох, усі дорослі їли з одної. Розімлівши від такого обіду — лягали спати, і годин зо дві, зо три в домі Маякіна чути було тільки хропіння та сонні зітхання.

Прокинувшись — пили чай і розмовляли про міські новини, — про півчу, дияконів, весілля, про негожу поведінку того чи іншого знайомого купця... Після чаю Маякін говорив дружині:

— Ану, мати, дай-но сюди біблію...

Найчастіше Яків Тарасович читав книгу Іова. Надівши на свій великий, хижий ніс окуляри в важкій срібній оправі, він обводив очима слухачів — чи всі на місцях?

Вони всі сиділи там, де він звик їх бачити, і на обличчях у них був знайомий йому вираз благочестя, тупий і боязкий.

— «Був чоловік в землі Уц...» — починав Маякін хрипким голосом, і Хома, що сидів поруч з Любою в кутку кімнати на дивані, вже знав, що зараз його хрещений батько замовкне й погладить себе рукою по лисині. Він сидів і, слухаючи, малював собі чоловіка з землі Уц. Чоловік цей був високий і голий, очі у нього були величезні, як у Нерукотворного Спаса, і голос — як велика мідна труба, на якій грають солдати в таборах. Чоловік щохвилини все ріс; dorостаючи до неба, він занурював свої темні руки в хмари і, розриваючи їх, кричав страшним голосом:

— «Нащо дане світло людині, якої путь закрыта і яку бог оточив мороком?»

Хомі ставало страшно, і він здригався; дрімота відлітала від нього, він чув голос хрещеного батька, який, поскубуючи борідку, з хитруватою усмішкою говорив:

— Ач, як грубіянить...

Хлопчик знав, що хрещений батько говорить це про чоловіка з землі Уц, і усмішка хрещеного батька заспокоювала хлопчика. Не поламає неба, не розірве його той чоловік своїми страшними руками... І Хома знову бачить чоловіка — він сидить на землі, «тіло його вкрите червою і запорошеними струпами, шкіра його гноїться». Але він уже маленький і жалюгідний, він просто — як старець на церковній паперті...

Ось він каже:

— «Що таке людина, щоб бути їй чистою і щоб народженій жінкою бути праведною?»

— Це він — богові каже... — повчально пояснював Маякін. — Як, каже, можу бути праведним, коли я — плоть? Це — богові запитання...

І читець переможно й запитливо оглядає слухачок.

— Удостоївся... праведник... — зітхаючи, відповідають вони.

Яків Маякін, посміхаючись, оглядає їх і каже:

— Дурепи!.. Ведіть-но дітей спати...

Гнат бував у Маякіних щодня, привозив синові іграшок, хапав його на руки і стискав, але іноді невдоволено і з погано прихованим неспокоєм говорив йому:

— Чого ти відлюдько такий? Чого ти мало смієшся?

І скаржився кумові:

— Боюсь я — коли б Хомка в матір не вдався... Очі в нього невеселі...

— Дуже рано турбуєшся, — усміхався Маякін.

Він теж любив похресника; і, коли якось Гнат об'явив йому, що візьме Хому до себе, — Маякін щиро засмутився:

— Лиши!.. — просив він. — Дивись — звук до нас хлопчик, плаче он...

— Перестане!.. Не для тебе сина я народив. У вас тут дух тяжкий... нудьга, як у монастирі. Це шкідливо дитині. А мені без нього — нерадісно. Прийдеш додому — порожньо. Дивитись не хочеться ні на що. Не до вас же мені перебратися задля нього, — не я для нього, він для мене. Отак-то. Сестра Анфіса приїхала — догляд за ним буде...

І хлопчика привезли в батьків дім.

Там зустріла його смішна бабуся з довгим закарлюченим носом і великим ротом без зубів. Висока, сутулата, одягнена в сіре плаття, з сивим волоссям, прикритим чорною шовковою голівкою, вона спочатку не сподобалася хлопчикові, навіть злякала його. Та коли він побачив на її зморщеному обличчі чорні очі, що ласкаво усміхались до нього,— він зразу довірливо ткнувся головою в її коліна.

— Сирітко моя нещасна! — говорила вона оксамитним, тремтячим від повноти звуку голосом і тихо гладила його рукою по обличчі.— Бач пригорнувся як... дитинко моя любя!

Було щось особливо солодке в її пестошах, щось зовсім нове для Хоми, і він дивився в очі бабусі з цікавістю і сподіванням на обличчі. Ця бабуся ввела його в новий, доти невідомий йому світ. Першого ж дня, уклавши його в ліжку, вона сіла поряд з ліжком і, нахилившись над дитиною, спитала:

— Розказати тобі казочку?

З того часу Хома завжди засинав під оксамитні звуки бабусиноного голосу, що змальовував перед ним чарівне життя. Жадібно жила душа його красою народної творчості. Невичерпні були скарби пам'яті і фантазії у цієї бабусі; вона часто, крізь дрімоту, здавалась хлопчикові то схожою на бабу-ягу з казки,— добру і милу бабу-ягу,— то на красуню Василису Премудру. Широко розплющивши очі, стримуючи подих, хлопчик дивився в нічні сутінки, що сповнювали кімнату, бачив, як тихо вони тріпотять від вогника лампади перед образом... Хома наповнював їх чарівними картинами казкового життя. Безмовні, але живі тіні повзали по стінах і по підлозі; хлопчикові було страшно і приємно стежити за їх життям, надавати їм форми, барв і, створивши з них життя,— за одну мить зруйнувати його одним порухом вії. Щось нове з'явилося в його темних очах, більш дитяче й наївне, менш серйозне; самотність і темрява, викликаючи в ньому моторошне почуття сподівання чогось, хвилювали і збуджували його цікавість, змушували його йти в темний куток і дивитись, що заховано там, в покровах темряви? Він ішов і не знаходив нічого, але не втрачав надії знайти...

Батька він боявся, але любив його. Величезний зріст

Гната, його трубний голос, бородате обличчя, голова в густій шапці сивого волосся, дужі, довгі руки і блискучі очі — все це надавало Гнатові подібності до казкових розбійників.

Якось раз, коли йому минав уже восьмий рік, Хома спитав батька, який щойно повернувся з тривалої по-дорожі кудись:

— Ти де був?

— По Волзі їздив...

— Розбійничав? — тихо спитав Хома.

— Що-о? — з протягом сказав Гнат, і брови у нього здригнулись.

— Ти ж розбійник, тату? Це я знаю... — хитро при-мруживши очі, говорив Хома, задоволений тим, що так легко ввійшов у приховане від нього життя батька.

— Я — купець! — суворо сказав Гнат, але, подумавши, добродушно усміхнувся і додав: — А ти — дурник!.. Я хлібом торгую, пароплавами орудую, — бачив «Єрмака»? Ну от, це мій пароплав... І твій...

— Дуже великий він... — зітхнувши, сказав Хома.

— Ну, я куплю тобі маленький, поки ти сам маленький, — добре?

— Добре! — погодився Хома, але, задумливо помовчавши, знову з жалем протяжно сказав: — А я думав, що ти те-е-ж розбійник...

— Я тобі кажу — торговець я!.. — повчально повторив Гнат, і в його погляді на розчароване обличчя сина було щось невдоволене, майже боязке...

— Як дідусь Федір, калачник? — подумавши, спитав Хома.

— Ну от, як він... тільки багатший я, грошей у мене більше, ніж у Федора.

— Багато грошей?

— Ну... і ще більше буває...

— Скільки у тебе бочок?

— Чого?

— Та грошей?

— Дурнику! Хіба гроші бочками міряють?

— А як же? — жваво вигукнув Хома і, обернувши до батька своє обличчя, став покvapливо говорити йому: — Он в одне місто приїхав розбійник Максимко і в одного там, багатого, дванадцять бочок грішми насипав... та всякого срібла, та церкву пограбував... а одного чоловіка

шаблею зарубав і з дзвіниці скинув... бо він, чоловік той, на сполох дзвонити почав був...

— Це тобі тітка, чи що, розказала? — спитав Гнат, любуючись пожвавленням сина.

— Вона, а хіба що?

— Нічого! — сміючись, сказав Гнат. — Ото ж бо ти й батька розбійником зробив...

— А може, ти був, давно коли? — знову повернувся Хома до своєї теми, а з обличчя його було видно, що він дуже хотів би почути ствердну відповідь.

— Не був я... облиш це...

— Не був?

— Ну, кажу ж — не був! Який-бо ти... Хіба це добре — розбійником бути? Вони... грішники всі, розбійники. В бога не вірують... церкви грабують... їх он і в церквах проклинають... Н-да... А ось що, синку, — вчитись тобі треба! Пора, брат, уже... Починай-но з богом. Зиму провчишся, а весною я тебе в путину на Волгу з собою візьму...

— В училище буду ходити? — несміливо спитав Хома.

— Спочатку вдома з тіткою повчишся...

І незабаром хлопчик зранку сів до стола і, водячи пальцем по слов'янській азбуці, повторював за тіткою:

— Аз... буки... веді...

Коли дійшли до — бра, вра, гра, дра, хлопчик довго не міг без сміху читати ці склади. Ця мудрість давалась Хомі легко, і от він уже читає перший псалом першої кафізи псалтиря:

— «Бла-жен му-ж... іже не іде на... со-віт не-че-сти-вих...»

— Так, любчику, так! Так, Хомцю, правильно! — розчулено вторить йому тітка, захоплена його успіхами.

— Молодець Хома! — серйозно говорив Гнат, довідуючись про успіх сина... — Поїдемо весною в Астрахань, а з осені — в училище тебе!

Життя хлопчика котилося вперед, як груда з гори. Бувши його навчителем, тітка була й товаришем його ігор. Приходила Люба Маякіна, і при них бабуся весело перетворювалась на таку саму дитину, як і вони. Гралися в хованки, в піжмурки; дітям було смішно і приємно бачити, як Анфіса з зав'язаними хусткою очима, широко розвівши руки, обережно виступала по кімнаті і все-таки натикалась на стільці і столи або як вона, шукаючи їх, лазила по різних закамарках, примовляючи:

— Ах, пройдисвіти... Ах, розбійники... де це вони тут поховались?

Сонце ласкаво й радісно світило старому, спрацьованому тілу, що зберегло в собі юну душу, старому життю, що прикрашувало, як могло й уміло, життєву путь дітям...

Гнат уранці виїжджав на біржу, іноді не з'являвся до самого вечора, увечері він їздив в думу, в гості або ще куди-небудь. Іноді він з'являвся додому п'яний,— спочатку Хома в таких випадках утікав від нього й ховався, потім — звук, вважаючи, що п'яний батько навіть краший, ніж тверезий: і ласкавіший, і простіший, і трошки смішний. Якщо це траплялось уночі — хлопчик завжди прокидався від його трубного голосу:

— Анфісо-о! Сестро рідна! Допусти ти мене до сина,— до наслідника — допу-усти!

А тітка умовляла його докірливим, плачучим голосом:

— Іди, йди виспись-но, вовкулако ти, окаянний! Бач нажлуктився! Ти ж уже сивий...

— Анфісо! Сина я можу бачити? Одним оком?..

— Щоб вони тобі обоє повилазили від пияцтва твого...

Хома знав, що тітка не пустить батька, і знову засипав під гомін їх голосів. Коли ж Гнат з'являвся п'яний удень — його величезні лапи зразу ж хапали сина, і з п'яним, щасливим сміхом батько носив Хому по кімнатах і питав його:

— Хомко! Чого хочеш? Говори! Гостинців? Іграшок? Проси, ну! Бо ти собі знай — нема тобі нічого на світі, чого я не куплю! У мене — мільйон! І ще більше буде! Зрозумів? Усе твоє!

І раптом захоплення його гасло, як гасне свічка від сильного пориву вітру. П'яне обличчя здригалось, очі, червоніючи, наливалися слізьми, і губи розтягалися в полохливу усмішку.

— Анфісо! Якщо він помре — що я тоді зроблю?

І слідом за цими словами його поймало шаленство.

— Сплю все! — ревів він, дико втупившись очима в який-небудь темний куток кімнати.— Знищу! Порохом підірву!

— Го-о-оді, паскудна ти личино! Чи ти дитину налякати хочеш? Чи, щоб захворіла вона, бажаєш? — приказувала Анфіса, і цього було досить, щоб Гнат покwapно зникав, бурмочучи:

— Ну-ну-ну! Йду, йду... Ти тільки не кричи! Не лякай його...

А якщо Хома нездужав, батько його, кидаючи всі свої діла, не виходив з дому і, набридаючи сестрі й синові безглуздими запитаннями й порадами, похмурий, з острахом в очах, ходив по кімнатах сам не свій і ойкав.

— Ти чого ото бога гнівиш? — говорила Анфіса. — Гляди, дійде нарікання твое до господи, і покарає він тебе за скарги твої на милість його до тебе...

— Ех, сестро! — зітхав Гнат. — Ти зрозумій, адже коли що до чого — все життя мое валиться! Для чого жив?.. Невідомо...

Такі от сцени та раптові переходи батька від одного настрою до другого спочатку лякали хлопчика, але він скоро звик до них і, побачивши в вікно батька, що важко вилазив із саней, байдуже говорив:

— Тьютю! Знову тато п'яний приїхав...

Настала весна — і, виконуючи свою обіцянку, Гнат узяв сина з собою на пароплав, і от перед Хомою розгорнулось нове життя.

Швидко мчить вниз за водою красивий і сильний «Єрмак», буксирний пароплав купця Гордеева, і по обидва боки його повільно сунуть назустріч йому береги Волги, — лівий, весь облитий сонцем, стелеться аж до крайнеба, як пишвий, зелений килим, а правий вистрілив до неба кручі свої, порослі лісом, і завмер у суворому спокої.

Між ними велично розляглась широкогруда ріка; безшумно, урочисто й неквапно плинуть її води; гористий берег відбивається в них чорною тінню, а з лівого боку її прикрашують золотом і зеленим оксамитом піщані крайки обмілин, широкі луки. То тут, то там, по горі і в луках з'являються села, сонце виблискує на шибках у вікнах хат і на парчі солом'яних покрівель, сяють, у зелені дерев, хрести церков, ліниво кружляють у повітрі сірі крила вітряків, дим з труби заводу в'ється в небо. Юрби дітлахів у синіх, червоних і білих сорочках, стоячи на березі, проводжають голосними криками пароплав, що розбудив тишу на ріці, з-під коліс його до ніг дітям біжать веселі хвилі. Ось купа дітей вмостилась у човен, вони квапливо веслюють на середину ріки, щоб погойдатись на хвилях. З води виглядає верхів'я дерев,

часом цілі групи їх затоплені повинню і стоять серед хвиль, як острови. Звідкілясь із берега тяжким зітханням долинає сумовита пісня:

— О-е — о-о — ще — е — разок!

Пароплав обганяє плоти, хлюпаючи на них хвилею. Колоди ходором ходять під ударами набіглих хвиль; плотогони в синіх сорочках, похитуючись на ногах, дивляться на пароплав, сміються і щось кричать. Огрядна красуня-біляна боком іде по ріці; жовтий тес, навантажений на ній, блищить золотом і тьмяно відбивається в каламутній весняній воді. Пасажирський пароплав іде назустріч і свище, — гучна луна свисту ховається в лісі, в ущелинах гористого берега, вмирає там. Посередині ріки стикаються хвилі двох суден, б'ються об борти їх, і судна похитуються. На положистому схилі гористого берега розкинуті зелені килими озимини, бурі смуги землі під толокою і чорні — зораної під ярину. Птахи, маленькими пятами, в'ються над ними, ясно видні на голубій запоні неба; череда пасеться недалеко, — здалека вона здається іграшковою; маленька постать пастуха стоїть, спираючись на палюгу, і дивиться на ріку.

Всюди блиск, простір і воля, весело зеленіють луги, ласкаво ясніє голубе небо; в спокійному плині води відчувається стримана сила, в небі над нею сяє щедре сонце травня, повітря насичене солодким запахом хвойних дерев і свіжого листя. А береги все йдуть назустріч, втішаючи очі й душу своєю красою, і все нові картини відкриваються на них.

На всьому навкруги лежить відбиток неквапливості: все — природа і люди — живе незграбно, ліново, — але здається, що за лінощами причаїлась величезна сила — сила непоборна, але ще позбавлена свідомості, вона ще не створила собі ясних бажань і цілей... І відсутність свідомості в цьому напівсонному житті кладе на весь красивий простір його тінь журби. Покірливе терпіння, мовчазне дождання чогось більш живого відчувається навіть у крику возулі, що прилітає за вітром з берега на ріку... Сумовиті пісні наче просять про допомогу... Часом в них звучить завзяття розпачу... Ріка відповідає пісням зітханнями. І задумливо гойдаються верхівки дерев... Тиша...

Цілі дні Хома проводив на капітанському містку поруч з батьком. Мовчки, широко розкритими очима дивився

він на нескінченну панораму берегів, і йому здавалось, що він посувається по широкій срібній стежці в ті чудесні царства, де живуть чарівники й богатирі з казок. Часом він починав розпитувати батька про те, що бачив. Гнат охоче й докладно відповідав йому, та хлопчикові не подобались відповіді: нічого цікавого і зрозумілого йому не було в них, і не чув він того, що хотів би почути. Одного разу він, зітхнувши, заявив батькові:

— Тьотя Анфіса знає краще за тебе...

— Що вона знає? — спитав Гнат, усміхаючись.

— Все, — переконано відповів хлопчик.

Чудесні царства не з'являлись перед ним. Але часто на берегах ріки з'являлися міста, зовсім такі, як і те, в якому жив Хома. Одні з них були трохи більші, інші — трохи менші, але й люди, й будинки, й церкви — все в них було таке саме, як у своєму місті. Хома оглядав їх з батьком, був незадоволений ними і повертався на пароплав похмурий, стомлений.

— Ось завтра приїдемо в Астрахань... — сказав одного разу Гнат.

— А вона — така сама, як усі?

— Ну, звісно!.. А яка ж?

— А за нею що?

— Море... Каспійське море називається.

— А що в ньому є?

— Риба, чудак! Що може в воді бути?

— А от город Кітеж у воді стоїть...

— То — інша річ! То — Кітеж... В ньому — самі праведники жили.

— А в морі праведні міста не бувають?

— Не бувають... — сказав Гнат і, помовчавши, додав: — Вода морська — гірка, пити її не можна...

— А за морем знов земля буде?

— Звісно! Мусить же море край мати. Воно — як миска...

— І знов міста там?

— І знов міста, — а як же? Тільки там уже не наша земля буде, а персидська... Бачив персюків, котрі ото на ярмарку — шепталá, урюк, фісташка?

— Бачив, — відповів Хома і замислився.

Якось він спитав батька:

— Чи багато ще землі?

- Землі, брат,— ду-уже багатол
- А на ній усе однакове?
- Тобто що?
- Міста й усе...
- Ну, звичайно... Все однакове...

Після багатьох таких розмов хлопчик став не так часто, не так уперто дивитись в далечінь запитливим поглядом чорних очей...

Команда пароплава любила його, і він любив отих хороших хлопців, що були коричневі від сонця й вітру і весело жартували з ним. Вони робили йому риболовну снасть, робили човни з деревної кори, гралися з ним, катали його по ріці під час стоянок, коли Гнат ходив до міста в справах. Хлопчик часто чув, як потроху лаяли його батька, але не звертав на це уваги і ніколи не переказував батькові того, що чув про нього. Але одного разу, в Астрахані, коли пароплав вантажився паливом, Хома почув голос Петровича, машиніста:

— Наказав валити стільки дров,— тьху, безглузда людина! Завантажить пароплав по самісіньку палубу, а потім горлає — машину, каже, псуєш часто... мастило, каже, марно ллеш...

Голос сивого й суворого лоцмана відповів:

— А все зажерливість його незмірна — дешевше тут паливо, от він і старається... Зажерливий, диявол!

— Зажерливий...

Повторене кілька разів підряд слово запало в пам'ять Хоми, й увечері, вечеряючи з батьком, він несподівано спитав його:

— Тату!

— Га?

— Ти зажерливий?

На батькові запитання він переказав йому розмову лоцмана з машиністом. Обличчя Гнатове спохмурніло, і очі гнівно блиснули.

— Он воно що!..— промовив він, труснувши головою.— Ну, ти теє,— не слухай їх. Вони тобі не компанія,— ти коло них менше крутись. Ти їм хазяїн, вони — твої слуги, так і знай. Захочемо ми з тобою, і всіх їх до одного на берег повикидаємо,— вони дешево коштують, і їх скрізь, як тих собак нерізаних. Зрозумів? Вони про мене багато поганого можуть сказати,— це через те вони скажуть, що я їм — єдиний пан. Тут уся річ в тому,

що я щасливий і багатий, а багатому всі заздять. Щаслива людина — всім людям ворог...

Днів через два на пароплав з'явилися нові і лоцман і машиніст.

— А де Яків? — спитав хлопчик.

— Звільнив я його... прогнав!

— За що?

— За те саме...

— І Петровича?

— І його.

Хомі сподобалось те, що батько його може так швидко змінювати людей на пароплаві. Він усміхнувся до батька і, зійшовши вниз на палубу, підійшов до одного матроса, який, сидючи на підлозі, розкручував кусок каната, роблячи швабру.

— А лоцман уже новий, — об'явив Хома.

— Знаємо... Доброго здоров'ячка, Хомо Гнатовичу! Як спав-спочивав?

— І машиніст новий...

— І машиніст... А жаль Петровича?

— Ні.

— Ну? А він до тебе такий ласкавий був...

— А нащо він тата лаяв?

— О? Та хіба ж він лаяв?

— Лаяв, я ж чув...

— Мм... а батько теж, значить, чув?

— Ні, це я йому сказав...

— Ти... Та-ак... — протяжно сказав матрос і замовк, узявшись до роботи.

— А тато мені говорить: «Ти, каже, тут хазяїн... всіх, каже, можеш прогнати, коли хочеш...»

— Таке діло!.. — сказав матрос, непривітно поглядаючи на хлопчика, що з піднесенням вихвалявся перед ним своєю хазяйською владою. З цього дня Хома помітив, що команда ставиться до нього якимось інакше, ніж ставилася раніш: одні стали ще догідливіші й ласкавіші, інші не хотіли говорити з ним, а якщо й говорили, то сердито й зовсім не забавно, як раніш бувало. Хома любив дивитись, коли мийуть палубу: закачавши штани по коліна, матроси, з швабрами й щітками в руках, спритно бігають по палубі, поливають її водою з відер, бризкають один на одного, сміються, кричать, падають, — всюди течуть струмені води, і веселий галас людей зливається з

її веселим хлюпотінням. Раніш хлопчик не тільки не заважав матросам у цій жартівливій і легкій роботі, але брав діяльну участь, обливаючи їх водою і з сміхом утікаючи від загроз облити його. Але після звільнення Петровича і Якова він почував, що тепер усім заважає, ніхто не хоче гратися з ним і всі дивляться на нього неласкаво. Здивований і сумний, він пішов з палуби нагору, до штурвала, сів там і почав з образою задумано дивитись на синій берег і зубчасту смугу лісу. А внизу, на палубі, грайливо хлюпотіла вода і матроси весело сміялись... Йому дуже хотілось до них, але щось не пускало його туди.

«Тримайся від них далі,— згадав він батькові слова,— ти їм хазяїн...»

Тоді йому захотілося що-небудь крикнути матросам — що-небудь грізне і хазяйське, так, як батько кричить на них. Він довго вигадував — що ж би? І не вигадав нічого... Минуло ще днів два, три, і він ясно зрозумів, що команда не любить його. Скучно йому стало на пароплаві, і все частіше й частіше з різнобарвного туману нових вражень впливав перед Хомою затемнений ними образ тітки Анфіси з її казками, усмішками і лагідним сміхом, від якого на душу хлопчика віяло радісним теплом. Він все ще жив у світі казок, але безжалісна рука дійсності вже старанно рвала красиве павутиння чудесного, крізь яке хлопчик дивився на все круг нього. Пригода з лоцманом і машиністом спрямувала увагу хлопчика на навколишнє; очі Хоми стали пильнішими: в них з'явилась свідомо допитливість, і в його запитаннях батькові зазвучало прагнення збагнути,— які нитки й пружини керують вчинками людей?

Одного разу перед ним сталася така сцена: матроси носили дрова, і один з них, молодий, кучерявий і веселий Єфим, проходячи з носилками по палубі пароплава, голосно й сердито говорив:

— Ні, це вже без ніякої совісті! Не було у мене такої умови, щоб дрова носити. Матрос — ну, значить, діло твоє ясне! А щоб ще й дрова... спасибі! Це означає — дерти з мене ту шкуру, якої я не продав... Це вже без совісті! Бач, який майстер жили з людей тягти!

Хлопчик слухав цю буркотню і знав, що діло стосується його батька. Він бачив, що хоч Єфим бурчить, але

на носилках у нього дров більше, ніж у інших, і ходить він швидше. Ніхто з матросів не озивався на буркотню Єфима, і навіть той, що працював у парі з ним, мовчав, іноді протестуючи проти старанності, з якою Єфим накладав дрова на носилки.

— Годі! — невдоволено говорив він.— Не на коня ж накладаєш.

— А ти собі мовчи! Запрягли тебе, ну й вези, не хвищайся... І коли кров з тебе будуть смоктати — теж мовчи,— що ти можеш сказати?

Раптом звідкілясь з'явився Гнат, підійшов до матроса і, ставши проти нього, суворо спитав:

— Про що говориш?

— Говорю собі, як умію...— запинаючись, відповів Єфим.— Умови, кажу, не було... щоб мовчати мені...

— А хто це кров смоктати буде? — погладжуючи бороду, спитав Гнат.

Матрос, зрозумівши, що попався й викрутитись йому ніяк, кинув з рук поліно, вітер долоні об штани і, дивлячись прямо в обличчя Гнатові, сміливо сказав:

— А хіба не правда моя? Не смокчеш ти...

— Я?

— Ти.

Хома бачив, як батько махнув рукою,— залунав якийсь відляск, і матрос важко впав на дрова. Він зараз же встав і знов почав працювати... На білу кору березових дров капала кров з його розбитого обличчя, він витирав її рукавом сорочки, дивився на рукав і, зітхаючи, мовчав. А коли він ішов з носилками повз Хому, на обличчі його, коло перенісся, тремтіли дві великі калямутні сльози, і хлопчик бачив їх...

Обідаючи з батьком, він був задумливий і поглядав на Гната з страхом в очах.

— Ти чого хмуришся? — лагідно спитав його батько.

— Так...

— Нездужаєш, може?

— Ні...

— Ото ж бо... Ти, коли щось там, то скажи...

— Дужий ти! — раптом задумливо промовив хлопчик.

— Цебто я? Нічого... бог не обділив і силою.

— Я-ак ти його ото тріснув! — тихо вигукнув хлопчик, схиляючи голову.

Гнат ніс до рота шматок хліба з ікрою, але рука

його спинилась, стримана вигуком сина; він запитливо глянув на його схилену голову і спитав:

— Це — Єфима, чи що?

— Егеж... в кров!.. Як ішов він потім, то плакав...— стиха розказував хлопчик.

— М-м...— промимрив Гнат, пережовуючи шматок.— Жалієш ти його?

— Жалко! — з слізьми в голосі сказав Хома.

— Н-да... Бачиш ти що!..— сказав Гнат.

Потім, помовчавши, він налив чарку горілки, випив її і заговорив повчально:

— Жаліти його — нема за що. Даремно горлав, то й дістав, скільки слід було... Я його знаю: він — хлопець хороший, старанний, здоровий і — не дурний. А розумувати — не його діло: розумувати я можу, бо я — хазяїн. Це не просто, хазяїном бути!.. Від того, що дістав у зуби, він не помре, а розумніший буде... Отак-то... Ех, Хомо! Дитина ти... нічого не розумієш... треба вчити тебе жити... Може, вже небагато лишилось віку мого на землі...

Гнат помовчав, ще випив горілки і знов повчально почав:

— Жаліти людей треба... це ти добре робиш! Тільки — треба з розумом жаліти... Спочатку подивись на людину, взнай, чого вона варта, яка від неї може бути користь? І, коли бачиш — дужа, здатна до діла людина — пожалій, допоможи їй. А коли котра квола, до діла не прихильна — плюнь на неї, пройди мимо. Так і знай — котра людина багато нарікає на все та ойкає та стогне — копійка їй ціна, не варта вона жалю, і ніякої користі їй не буде, коли й допоможеш... Тільки більше киснуть та розбещуються такі від жалю до них... Живучи у хрещеного батька, надивився ти там на всякий непотріб: прочани оті, дармоїди, нещасні всякі... і всякі гади... Про них забудь... це не люди, а так, шкаралупа сама, ні на що вони не придатні... Це наче ті блощиці, блохи та інша гидь... І не для бога вони живуть — нема в них ніякого бога, ім'я ж його марно вимовляють, щоб дурнів розжалобити та від їх жалю чим-небудь пузо собі напхати. Для пуза свого живуть вони, і крім як — пити, жерти, спати та стогнати — нічого не вміють робити... Від них — тільки душа розвалюється. Тільки запинаєшся за них. І хороша людина серед них — як свіже яблуко серед гнилих — зіпсуватись може... Малий ти, ось що,— не можеш ти розуміти моїх

слів... Ти тому допомагай, котрий у біді стійкий... він, може, й не попросить у тебе помочі твоєї, то ти сам догадайся, та поможи йому, хоч він нічого й не просить... Та котрий гордий і може образитись за поміч твою — ти йому нічим не покажуй, що помагаєш... Ось як треба, розумно, значить! Тут — таке діло: упали, скажімо, дві дошки в болото — одна гнила, а друга — хороша, здорова дошка. Що ти повинен зробити? З гнилої дошки — яка користь? Ти облиш її, нехай в болоті лежить, по ній пройти можна, щоб ніг не забруднити... А здорову — підніми та постав проти сонця, вона — не тобі, то іншому — на що-небудь придасться. Так-то, синку! Слухай мене та пам'ятай... А Єфима жаліти нема за що, — він хлопець путящий, ціну собі розуміє... З нього ляпасом душі не виб'єш... От я подивлюся з тиждень, та до штурвала його поставлю... А потім, може, й лоцманом буде... І коли капітаном його зробити — путній буде капітан! Отак люди ростуть... Я, брат, сам науку цю проходив, — теж немало ляпасів з'їв у його роки... Нам, синку, всім життя — не мати рідна, — наша сувора хазяйка воно...

Годин зо дві говорив Гнат синові про свою молодість, про труди свої, про людей і страшну силу їх та слабкість, про те, як вони люблять та вміють прикидатися нещасними для того, щоб жити коштом інших, і знов про себе — про те, як з простого робітника він зробився хазяїном великого діла.

Хлопчик слухав його мову, дивився на нього й почував, що батько наче все ближче підсувається до нього. І хоч не звучало в батьковій розповіді того, чим були багаті казки тітки Анфіси, та зате було в них щось нове — ясніше і зрозуміліше, ніж у казках, і не менш цікаве. В маленькому серці забилося щось сильне й гаряче, і його потягло до батька. Гнат, мабуть, по очах сина відгадав його почуття: він поривчасто встав з місця, схопив його на руки й міцно пригорнув до грудей. А Хома обняв його за ший і, притулившись щокою до його щоки, мовчав, дихаючи прискорено.

— Синочок!.. — глухо шепотів Гнат. — Любий ти мій... радість ти моя! Вчись, поки я живий... е-ех, трудно жити!

Тріпнулось дитяче серце від цього шепоту, Хома зціпив зуби, і гарячі сльози бризнули з його очей...

Пароплав ішов назад, вгору по Волзі. Душною липневою ніччю, коли небо облягли густі, чорні хмари і все на

ріці було зловісно спокійне,— припливли в Казань і стали біля Услона в хвості величезного каравану суден. Брязкіт якірних ланцюгів і крики команди розбудили Хому; він подивився в вікно й побачив: далеко, в темряві, виблискували маленькі вогники; вода була чорна й густа, як олія,— і більш нічого не видно. Серце хлопчика моторошно стиснулось, і він став уважно слухати. Звідкілясь долітала ледве чутна жалібна пісня, тужлива, як голосіння; на каравані перегукувались сторожі, сердито сичав пароплав, розводячи пару... Чорна вода ріки сумно й тихо хлюпала об борти суден. Вдивляючись у пільму пильно, до болю в очах, хлопчик розрізняв у ній чорні купи й вогники, які ледве горіли високо над ними... Він знав, що це були баржі, але знання не заспокоювало його, серце билось нерівно, а в уяві виникали якісь лякаючі темні образи.

— І-і... іі...— долинув здалека протяжний крик і закінчився подібно до ридання... От хтось пройшов по палубі до борту пароплава...

— І-і-і...— залунало знову, але вже десь ближче.

— Єфим! — стиха заговорили на палубі.— Чорт! Вставай! Бери гака...

— І-і-іі...— застогнали десь близько, і Хома, здригнувшись, відсахнувся од вікна.

Дивний звук підпливав усе ближче і зростав у своїй силі, ридав і танув у чорній пільмі. А на палубі шепотіли:

— Єфим! Та встань — гість пливе!

— Де? — почувлось квапливе запитання... По палубі залопотіли босі ноги, почувалась метушня, повз хлопчикове обличчя зверху ковзнули два гаки і майже безшумно встромилися в густу воду...

— Гі-і-ість! — заридали десь близько, і тихо й чудно захлюпотіла вода.

Хлопчик тремтів від жаху, чуючи цей сумний крик, але не міг одірвати своїх рук од вікна й очей від води.

— Засвіти ліхтаря... не видно нічого!..

І от на воду впала пляма каламутного світла... Хома бачив, що вода повільно гойдається, брижі йдуть по ній, наче їй боляче і вона здригається від болю.

— Дивись... дивись!..— злякано зашепотіли на палубі.

В той же час у плямі світла на воді з'явилось велике, страшне людське обличчя з білими вишкіреними зубами.

Воно пливло й погойдувалось на воді, зуби його дивились прямо на Хому, і наче воно, усміхаючись, говорило:

«Ех, хлопчику, хлопчику... хо-олодно!..»

Гаки здригнулись, піднялись у повітрі, потім знов опустилися в воду.

— Пхай його... веди!.. Дивись — підіб'є в колесо...

Гаки ковзали по борту і дряпались об нього із звуком, схожим на скрегіт зубів. Лопотіння ніг об палубу поступово віддалялось на корму... І от там знову залунав вигук, що стогнав, як за мерцем:

— Пі-і-ість...

— Тату! — закричав Хома. — Та-ату...

Батько схопився на ноги й кинувся до нього.

— Що там? Що вони роблять? — кричав Хома.

Величезними стрибками Гнат вискочив з каюти з диким ревінням. Він повернувся скоро, раніш, ніж Хома, хитаючись на ногах і озираючись круг себе, добрався од вікна до батькової постелі.

— Злякали тебе, — ну, нічого! — говорив Гнат, взявши його на руки. — Лягай-но зі мною...

— Що це? — тихо питав Хома.

— Це, синку, нічого... Це — утоплений. Потонув чоловік і пливе... Нічого! Ти не бійся, він уже поплив...

— Нащо вони штовхали його? — допитувався хлопчик, міцно пригорнувшись до батька й заплющивши очі від страху...

— А — так воно треба... Підіб'є його вода в колесо... нам, приміром... завтра побачить поліція... морока почнеться, допити... затримують нас. От його і проводжають далі... Йому що? Він уже мертвий... йому це не боляче, не кривдно... а живим через нього морока була б... Спи синку!..

— Так він і попливе?

— Так і попливе... Де-небудь витягнуть, — поховають...

— А як риба його з'їсть?

— Риба не їсть людського тіла... Раки їдять...

Страх Хоми танув, але перед очима його й досі погойдувалось на чорній воді страшне обличчя з вишкіреними зубами.

— А він хто?

— Бог його знає! Ти скажи про нього богові: господи, скажи, упокій душу його!

— Господи, упокій душу його! — пошепки повторив Хома.

— Ну, от... І спи, не бійся! Він уже тепер дале-еко! Пливе собі... От — не підходь необережно до борту,— впадеш отак — борони боже — в воду і...

— А він теж упав?

— Звісно, впав... Може, п'яний був... А може, сам кинувся... Є й такі, котрі самі... Візьме та й кинеться в воду... І втоне... Життя, брат, так влаштоване, що котора смерть для самої людини — свято, а котра — для всіх благодаті!

— Тату...

— Спи, рідний...

III

У перший же день шкільного життя Хома, приголомшений жвавим і бадьорим галасом задириливих пустощів та буйних дитячих ігор, вирізнив з-поміж хлопчиків двох, які зразу здались йому цікавішими за інших. Один сидів поперед нього. Хома, поглядаючи спідлоба, бачив широку спину, повну шию, поцятковану ластовинням, великі вуха і гладенько обстрижену потилицю, вкриту яскраворудим волоссям.

Коли вчитель, чоловік з лисою головою і одвислою вижньою губою, викликав: «Смолін, Африкан!» — рудий хлопчик, не кваплячись, звівся на ноги, підійшов до вчителя, спокійно спинив погляд на його обличчі і, вислухавши задачу, почав ретельно виписувати крейдою на дошці великі круглі цифри.

— Добре,— досить! — сказав учитель.— Єжов, Микола,— продовжуй!

Один з сусідів Хоми на парті,— непосидючий, маленький хлопчик з чорними, мишачими очима,— схопився з місця і пройшов поміж партами, за все чіпляючись, крутячи головою на всі боки. Біля дошки він схопив крейду і, звівшись на носки чобіт, з шумом, скриплячи і смітячи крейдою, став тикати нею в дошку, залишаючи на ній дрібні, невиразні знаки.

— Тих-ше,— сказав учитель, болісно скрививши жовте обличчя зі стомленими очима. А Єжов голосно і швидко говорив:

— Тепер ми взнали, що перший рознощик одержав баришу сімнадцять копійок...

— Досить!.. Гордеев! Що треба зробити, щоб узнати, скільки баришу одержав другий рознощик?

Спостерігаючи поведінку хлопчиків,— таких не схожих один на одного,— Хома був захоплений запитанням зненацька і — мовчав.

— Не знаєш?.. Поясни йому, Смолін..

Смолін, що акуратно витирав ганчіркою пальці, забруднені крейдою, поклав ганчірку, не глянувши на Хому, докінчив задачу і знову став витирати руки, а Єжов, усміхаючись і підстрибуючи на ходу, пішов на своє місце.

— Ех ти! — зашепотів він, уможуваючись поруч з Хо-мою і разом штовхаючи його кулаком у бік.— Чого не можеш! Всього ж баришу скільки? тридцять копійок... а рознощиків — двоє... один одержав сімнадцять — ну, скільки другий?

— Знаю я,— пошепки відповів Хома, почувавши себе збентеженим і розглядаючи обличчя Смоліна, що по-важно повертався на своє місце. Йому не подобалось це обличчя — кругле, рябе від ластовиння, з голубими очима, що запливли жиром. А Єжов боляче щипав його за ногу і питав:

— Ти чий син — Шаленого?

— Еге...

— Ач... Хочеш, я тобі завжди підказувати буду?

— Хочу...

— А що даси за це?

Хома подумав і спитав:

— А ти сам знаєш?

— Я? Я — перший учень...

— Ви, там! Єжов — знову ти розмовляєш? — крикнув учитель.

Єжов схопився на ноги і жваво сказав:

— Це не я, Іване Андрійовичу,— це Гордеев!

— Обое вони шепочуться,— спокійно об'явив Смолін.

Жалібно скрививши обличчя і смішно ляпаючи своєю великою губою, вчитель нагримав на них, але його догана не перешкодила Єжову зараз же знову зашепотіти:

— Гаразд, Смолін, я тобі нагадаю за ябеду...

— А ти нащо звалюєш на новачка? — не обертаючи до них голови, тихо питав Смолін.

— Гаразд, гаразд! — сичав Єжов.

Хома мовчав, скося поглядаючи на верткого сусіда, який одночасно й подобався йому і збуджував у ньому

бажання відсунутись від нього далі. Під час перерви він дізнався від Єжова, що Смолін — теж багатий, син шкіряного заводчика, а сам Єжов — син сторожа з казенної палати, бідняк. Це було видно з костюма жвавого хлопчика, пошитого з сірої бавовняної матерії, прикрашеного латками на колінах і ліктях, з його блілого, голодного обличчя, з усїєї маленької, незграбної і кістлявої постаті. Говорив Єжов металічним альтом, пояснюючи свою мову гримасами й рухами, і часто вживав у мові своїй слова, значення яких було відоме тільки йому самому.

— Ми з тобою будемо товариші,— об'явив він Хомі.

— А ти нащо оце вчителєві на мене поскаржився?— нагадав йому Гордєєв, з підозрінням скоса поглядаючи на нього.

— От! Що тобі? Ти новачок і багатий,— багатих учитель не карає... А я бідний об'їдон, мене він не любить, бо я бешкетую і ніякого подарунка не приносив йому... Якби я погано вчився — він би давно вже виключив мене. Ти знаєш — я звідси в гімназію піду... Закінчу другий клас і піду... Мене вже тут один студент підготовляє... Там я так буду вчитися — що аж! А у вас коней скільки?

— Трое... Нащо тобі багато вчитися? — спитав Хома.

— Бо я — бідний... Бідним треба багато вчитися, через що вони теж багатими стануть,— в лікарі піду, в чиновники, в офіцери... Я теж буду брязкарем... шабля при боці, шпори на ногах — дринь, дринь! А ти чим будеш?

— Н-не знаю!..— задумливо сказав Хома, розглядаючи товариша.

— Тобі нічим не треба бути... А голубів ти любиш?

— Люблю...

— Який ти хухлига! У-у! О-о! — перекиривлював Єжов повільну мову Хоми.— Скільки в тебе голубів?

— У мене нема...

— Ех ти! Багатий, а не завів голубів... У мене й три є,— скобар один, та голубка ряба, та турман... Якби у мене батько був багатий — я б сто голубів завів та й ганяв би цілі дні. І в Смоліна є голуби — хороші! Чотирнадцять — це він мені турмана подарував. Тільки — все одно він зажерливий... Всі багаті — зажерливі! А ти теж зажерливий?

— Н...не знаю,— нерішуче сказав Хома.

— Ти приходь до Смоліна, разом усі троє й будемо ганяти...

— Добре... якщо мене пустять...

— Хіба батько не любить тебе?

— Любить.

— Ну, тоді пустить... Тільки ти не кажи, що й я піду,— зі мною, мабуть, і справді не пустить... Ти скажи — до Смоліна, значить, пустить... Смоліні!

Підійшов товстий хлопчик, і Єжов привітав його, докірливо хитаючи головою:

— Ех ти, рудий ябедник! Не варто з тобою й дружити,— каменюко!

— Чого ти лаєшся? — спокійно спитав Смолін, розглядаючи Хому нерухожими очима.

— Я не лаюсь, а правду кажу,— пояснив Єжов, весь сіпаючись від збудження.— Слухай! Хоч ти й кисіль, та — нехай буде так! У неділю після обідні я з ним прийду до тебе...

— Приходьте,— кивнув головою Смолін.

— Прийдемо... Скоро вже дзвоник, побіжу чижа продавати,— сказав Єжов, витягаючи з кишені штанців паперовий пакуночок, в якому ворушилося щось живе. І він зник з шкільного двору, як живе срібло з долоні.

— Яки-ий він! — сказав Хома, здивований жвавистю Єжова і запитливо дивлячись на Смоліна.

— Спритний,— пояснив рудий хлопчик.

— І веселий,— додав Хома.

— І веселий,— погодився Смолін. Потім вони помовчали, оглядаючи один одного.

— Прийдеш до мене з ним? — спитав рудий.

— Прийду...

— Приходь... У мене добре...

Хома нічого не сказав на це. Тоді Смолін спитав його:

— У тебе багато товаришів?

— Нікого нема...

— У мене теж до училища нікого не було... тільки брати двоюрідні... От тепер у тебе буде зразу двоє товаришів...

— Еге,— сказав Хома.

— Коли є багато товаришів — це весело... І вчитись легше — підказують...

— А ти добре вчишся?

— Я — все добре роблю,— спокійно сказав Смолін.

Задеренчав дзвоник, що наче злякався і квапливо побіг кудись...

Сидячи в школі, Хома відчув себе вільніше й почав порівнювати своїх товаришів з іншими хлопчиками. Незабаром він прийшов до висновку, що обидва вони — найкращі в школі і перші впадають в очі, так само різко, як оті дві цифри 5 і 7, не стерті з чорної класної дошки. І Хомі стало приємно, що його товариші кращі за всіх інших хлопчиків.

З школи вони всі троє пішли разом, але Єжов незабаром звернув у якийсь вузький провулок, а Смолін ішов з Хомою аж до його дому і, прощаючись, сказав:

— От бачиш — і ходити нам разом!

Вдома Хому зустріли урочисто: батько подарував хлопчикові важку срібну ложку з закрутистим вензелем, а тітка — шарф, який сама виплела. Його ждали обідати, приготували його улюблені страви і зараз же, як тільки він роздягнувся, посадили за стіл і почали розпитувати:

— Ну як, сподобалось в училищі? — питав Гнат, з любов'ю поглядаючи на рум'яне й пожвавлене обличчя сина.

— Нічого... Славно! — відповів Хома.

— Любий ти мій! — розчулено зітхала тітка. — Ти, гляди, товаришам там не піддавайся... Коли чимось тебе скривдять, ти зараз учителеві й скажи про них...

— Ну, слухай її! — усміхнувся Гнат. — Цього не роби ніколи! Сам з усяким кривдником старайся справитись, своєю рукою покарай! Хлопці там хороші?

— Еге, — Хома усміхнувся, згадавши про Єжова. — Один такий меткий — куди там!

— Чий такий?

— Сторожів син...

— Меткий, кажеш?

— Страшенно!

— Ну — бог з ним! А другий?

— А другий — руди-ий весь... Смолін...

— А! Митрія Івановича син, мабуть... Цього тримайся, компанія хороша... Митрій — розумний чоловік... коли син у нього вдався — це добре! А от другий... Ти, Хома, ось що: ти запроси їх у неділю в гості до себе. Я куплю гостинців, пригощати ти їх будеш... Побачимо, які вони...

— Та в неділю Смолін мене до себе кличе, — об'явив Хома, запитливо глянувши на батька.

— Бач як... Ну, піди! Це нічого, піди... Придивляйся, які є люди на землі... Один, без дружби, не проживеш... От я з твоїм хрещеним батьком вже більш як двадцять років дружу — багато чим від його розуму скористався. Так і ти,— старайся дружити з тими, котрі кращі, розумніші за тебе... Коло хорошої людини потрешся — як мідна копійка об срібло — і сам ніби двогривеником станеш...— І, сміючись зі свого порівняння, Гнат додав:— Це — жартую я. Старайся не підробленим, а справжнім бути. Розум май хоч маленький, та свій... Що, уроків багато задали тобі?

— Багато! — зітхнув хлопчик, і на зітхання його відгукнулась тяжким зітханням тітка...

— Ну — вчи! Гіршим за інших у науці не будь. Хоч скажу тобі ось що: в училищі,— нехай у ньому хоч двадцять п'ять класів буде,— нічого, крім як писати, читати і рахувати — не навчать. Дурниць усяких ще можна навчитись,— але борони тебе бже! Засічу, коли щось... Тутюся курити будеш, губи одріжу...

— Бога пам'ятай, Хомцю,— сказала тітка.— Господа нашого, гляди, не забудь...

— Це правильно! Бога й родителя — шануй! Але я про те хочу сказати, що книги навчальні — діло ще мале... Потрібні вони тобі, як теслі долото та рубанок; вони — інструмент, а того, як їх до діла застосувати — інструмент не навчить. Зрозумів?.. Скажемо так: дано в руки теслі сокиру і повинен він нею обтесати колоду... Рук та сокири тут мало, треба ще уміти вдарити по дереву, а не по нозі себе... Виходить, що самих книг мало: потрібне ще уміння користуватись ними... Оде уміння і є те саме, що буде хитріше за всі книги, а в книгах про нього нічого не написано... Цього, Хомо, треба вчитись від самого життя. Книга — вона річ мертва, її як хочеш бери, рви, ламай — вона не закричить... А життя, як тільки трохи ти по ньому не так ступив, неправильно місце собі в ньому зайняв,— тисячею голосів заграє на тебе, та ще й ударить, з ніг зіб'є.

Хома, спершись ліктями на стіл, уважно слухав батька і, під сильні звуки його голосу, уявляв собі то теслю, що обтісує колоду, то самого себе: обережно, з простягненими вперед руками, по хиткому ґрунті він підкрадається до чогось величезного й живого і хоче схопити це страшне щось...

— Людина повинна себе берегти для свого діла і путь до свого діла твердо знати... Людина, брат, це той самий лоцман на судні... В молодості, як у повинь,— іди прямо! Скрізь тобі дорога... Але — знай час, коли і за кермо взятись треба... Вода спливла,— там, дивись, мілина, там корч, там камінь; все це треба передбачити і вчасно обійти, щоб до пристані допливти цілому...

— Я допливу! — сказав хлопчик, впевнено й гордо дивлячись на батька.

— Ну? Хоробро говориш! — Гнат засміявся. І тітка теж ласкаво засміялась.

З того часу, як Хома їздив з батьком по Волзі, він став сміливішим і балакучішим з батьком, тіткою, Маякіним. Але на вулиці або де-небудь у новому для нього місці, при чужих людях, він похмурнів і поглядав круг себе підозріло й недовіжливо, наче скрізь відчував щось вороже йому, приховане від нього й підстерігаюче.

Ночами він іноді прокидався раптом і подовгу прислухався до тиші навколо, пильно розглядаючи темряву широко розкритими очима. Перед ним втілювались в образи й картини розповіді батька. Він непомітно для себе плунав їх з тітчиними казками і створював хаос подій, в якому яскраві барви фантазії химерно перепліталися з суворими тонами дійсності. Виходило щось величезне, незбагненне; хлопчик заплющував очі, відганяв від себе все це і хотів би зупинити витвори уяви, що лякали його. Але він марно намагався заснути, а кімната все тісніше наповнювалась темними образами. Тоді він тихо будив тітку:

— Тьютю... А тьютю...

— Чого? Христос з тобою...

— Я прийду до тебе,— шепотів Хома.

— Для чого? Спи, любчику мій... спи...

— Я боюсь! — признавався хлопчик.

— А ти прокажи в думці «да воскресне бог», та й перестанеш боятися.

Хома лежить з заплющеними очима і проказує молитву. Нічна тиша змальовується перед ним у вигляді безкрайого простору темної води, вона зовсім непорушна,— розлилася всюди і застигла, нема ні брижів на ній, ні тіні руху, і в ній теж нема нічого, хоч вона бездонно глибока. Дуже страшно дивитись одному звідкілясь зверху, з п'ятьми, на цю мертву воду... Але ось лунає звук

калатала нічного сторожа, і хлопчик бачить, що поверхня води здригається, по ній, збиваючи брижі, скачуть круглі, світлі кульки... Удар в дзвін на дзвіниці змушує всю воду схитнутися одним могутнім рухом, і вона довго плавно гойдається від цього дзвону, гойдається, і велика світла пляма освітлює її, розширюється від її центра кудись у темну далечінь і блідне, тане. Знову журливий і мертвий спокій у цій темній пустелі...

— Тьотю...— благально шепоче Хома.

— Що, серденько?

— Я до тебе прийду...

— Та йди, йди, родинонько моя...

Перебравшись на постіль до тітки, він тулиться до неї і просить:

— Розкажи що-небудь...

— І то вночі? — сонно протестує тітка.

— Будь ла-аска...

Її не доводиться довго просити. Позіхаючи, хрипким зо сну голосом, стара, заплющивши очі, розмірно говорить:

— І от, голубе ти мій, в якомусь там царстві, в якомусь государстві жили собі чоловік та жінка й були вони бідні-пребідні!.. Такі вже були нещасні, що їсти їм було нічого. Походять вони ото з торбами, дадуть їм де черству, завалящу скоринку,— тим воці день і ситі. І от народилась у них дитина... народилась дитина — хрестити треба, а тому що вони бідні, то частувати їм кумів та гостей нічим,— не йде до них ніхто хрестити! Вони й так, вони й сяк,— нема нікого!.. І стали благати вони тоді господа: «Господи! Господи!..»

Хома знає цю страшну казку про богового похресника, не раз він чув її і вже заздалегідь малює собі цього похресника: ось він їде на білому коні до своїх хрещених батька й матері, їде в темряві, по пустелі, бачить у ній всі нестерпні муки, на які засуджені грішники... І чує він тихий стогін їх і прохання:

«О-о-о! Чоловіче! спитай бога, чи довго ще мучитись нам?»

Тоді хлопчикові здається, що це він сам їде вночі на білому коні, до нього звернено стогін та благання. Серце його стискається, сльози виступають на очах, він міцно їх заплющив і боїться розплющити, неспокійно ворущачись у постелі...

— Спи, дитинко моя, Христос з тобою! — говорить бабуся, уриваючи свою розповідь про муки людей.

Вранці після такої ночі Хома вставав, покvapно вмивався, нашвидку пив чай і біг в училище, несучи з собою здобні й солодкі пиріжки,— їх там ждав завжди голодний Єжов, що живився від щедрот свого багатого товариша.

— Припер пожерти? — зустрічав він Хому, поводячи своїм гострим носом.— Давай, а то я вийшов з дому без нічого... Заспав, чорт би його взяв,— до другої години ночі все вчився... Ти задачі зробив?

— Не зробив.

— Ех ти, карамора! Ну, я їх тобі зараз розкатаю!

Вгризаючись у пиріг дрібними, гострими зубами, він мурчав, як кошени, притупував у такт лівою ногою і в той же час рішав задачу, кидаючи Хомі короткі фрази:

— Бачив? За годину витекло вісім відер... а скільки годин текло — шість? Ех, смачно ви їсте!.. Отож шість треба помножити на вісім... А ти любиш пироги з зеленою цибулею? Я — страшенно люблю! Ну от, з першого крана за шість годин витекло сорок вісім... а всього налили в чан дев'яносто... далі сам розумієш?

Єжов подобався Хомі більш, ніж Смолін, але з Смоліним Хома жив дружніше. Він дивувався із здібностей та жвавості маленької людини, бачив, що Єжов розумніший за нього, заздрич йому й ображався на нього за це, і в той же час жалів його милостивою жалістю ситого до голодного. Може, саме ця жалість більш, ніж що-небудь інше, перешкоджала йому віддати перевагу жвавому хлопчикові перед нудним, рудим Смоліним. Єжов, любивши посміятися з ситих товаришів, часто говорив їм:

— Ех ви, чемоданчики з пиріжками!

Хома сердився на нього за глузування і одного разу, коли Єжов допик йому, сказав презирливо і з злістю:

— А ти — прошак, старець!

Жовте обличчя Єжова взялося плямами, і він повільно відповів:

— Добре, нехай так!.. А от я не буду підказувати тобі — і станеш ти колодою!

Днів зо три вони не розмовляли один з одним, на великий жаль учителя, який мусив у ті дні ставити одиниці та двійки синові всіма шанованого Гната Гордєєва.

Єжов знав усе: він розказував в училищі, що у прокурора обродилась покоївка, а прокуророва жінка облила за це чоловіка гарячим кофе; він міг сказати, коли й де краще ловити йоржів; умів робити сільця й клітки для птахів; докладно розказував, через що і як повівся солдат у казармі, на горищі, від кого з батьків учнів учитель одержав сьогодні подарунок і який саме подарунок.

Коло інтересів і знань Смоліна обмежувалось побутом купецьким; рудий хлопчик любив визначати, хто за кого багатший, зважаючи й оцінюючи їх будинки, судна, коні. Все це він знав докладно, говорив про це з захопленням.

До Єжова він ставився так само поблажливо, як і Хома, але більш по-дружньому і рівно. Щоразу, коли Гордеев сварився з Єжовим, він намагався помирити їх, а якийсь раз, ідучи додому з школи, сказав Хомі:

— Чого ти сварився з Єжовим?

— А чого він так задається? — сердито відповів Хома.

— Того й задається, що ти вчишся погано, а він завжди допомагає тобі... Він — розумний... А що бідний, то — хіба він за це винен? Він може навчитись усього, чого захоче, і теж буде багатий...

— Комар він якийсь, — зневажливо сказав Хома, — пищить, пищить та раптом і вкусить!

Але в житті хлопчиків було дещо таке, що об'єднувало всіх їх, були години, в які вони забували про різницю вдач і становища. Неділями вони всі троє збирались у Смоліна і, вилазячи на дах флігеля, де був влаштований великий голубник, — випускали голубів.

Красиві ситі птахи, стріпуючи білосніжними крильми, один по одному вилітали з голубника, рядком сідали на верху даху і, освітлені сонцем, воркуючи, красувались перед хлопчиками.

— Шугай! — просив Єжов, здригаючись від нетерплячки.

Смолін махав у повітрі довгою тичкою з ликом на кінці і свистав.

Злякані голуби кидались у повітря, сповнюючи його квапливим шумом крил. І от вони плавно, описуючи широкі кола, здіймаються вгору, в блакитну глибіню неба, пливуть, виблискуючи сріблом і снігом пір'я, все вище. Один з них хоче досягти купола небес плавним льотом сокола, широко розгортаючи крила і наче не рухаючи

ними, інші — граються, перекидаються в повітрі, сніговою грудкою падають униз і знов, стрілою, летять у висоту. Ось здається, що ціла їх зграя стоїть нерухомо в пустині неба і, все зменшуючись, тоне в ній. Позадиравши голови, хлопчики мовчки любуються птахами, не одриваючи очей від них, — стомлених очей, які сяють тихою радістю, змішаною з деякою заздрістю до цих крилатих істот, що так легко полетіли від землі в чистий, тихий край, повний сонячного блиску. Маленька купка ледве помітних для ока цяток, вкраплена в синяву неба, пориває за собою уяву дітей, і Єжов висловлює спільне для всіх почуття, коли тихо й задумливо каже:

— Нам би, хлопці, так політати...

Об'єднані захопленням, мовчки й уважно ждучи повернення з глибини неба птахів, хлопчики, тісно притулившись один до одного, далеко, — як їх голуби від землі, — відійшли від дотику життя; в ці години вони просто — діти, не можуть ні заздрити, ні сваритись; байдужі до всього, вони близькі один одному, без слів, з блиску очей, розуміють своє почуття і — добре їм, як птахам у небі.

Але ось голуби спустились на дах, стомлені льотом, загнані в голубник.

— Хлопці! Гайда по яблука?! — пропонує Єжов, нахненник всіх ігор і пригод.

Його заклик виганяє з дитячих душ нав'язаний голубами мирний настрій, і от вони обережно, ходою хижаків, з хижою чутливістю до кожного звуку, прокрадаються задвірками в сусідній садок. Страх бути спійманим притамовується надією безкарно вкрати. Злодійство — це теж труд і труд небезпечний, все ж таки зароблене трудом — таке смачне!.. І тим смачніше, чим більшими зусиллями здобуте... Хлопчики обережно перелазять через огорожу і, зігнувшись, повзуть до яблунь, пильно і боязко озираючись. Від кожного шелесту серця їх тремтять і б'ються повільніше. Вони однаково бояться і того, що їх спіймають, і того, що, помітивши, — впізнають, хто вони; але якщо їх тільки помітять і закричать на них — вони будуть задоволені. Від крику вони розбіжаться в різні боки і зникнуть, а потім, зібравшись до купи, з очима, палаючими від захоплення й завзяття, вони з сміхом розповідатимуть один одному про те, що відчували, почувши крик і погоню за ними, і що трапилось з ними,

коли вони бігли садом так швидко, наче земля горіла під їх ногами.

У такі розбійницькі наскоки Хома вкладав серця більше, ніж в усі інші пригоди та ігри,— і поводився в наскоках з хоробрістю, яка вражала й сердила його товаришів. У чужих садках він тримався навмисне необережно: говорив на повний голос, з тріском ламав гілки яблунь, зірвавши червине яблуко, жбурляв його куди-небудь в бік дому власника садка. Небезпека, що його спіймають на місці злочину, не лякала, а лише збуджувала його — очі у нього темніли, він зціплював зуби, обличчя його ставало гордим і злим. Смолін говорив йому, скошуючи свого великого рота:

— Дуже вже ти задаєшся...

— Я не боягуз! — відповідав Хома.

— Знаю я, що не боягуз, але задаються тільки дурні... Можна й без форсу не гірше діло робити...

Ежов осуджував його з іншої точки зору:

— Коли ти будеш сам в руки лізти — то йди к чорту! Я тобі не товариш... Тебе спіймають та до батька одведуть — він тобі нічого не зробить, а мене, брат, так паском одлупцюють — всі мої кісточки облупляться...

— Боягуз! — уперто говорив Хома.

І от одного разу Хома був спійманий руками штабс-капітана Чумакова, маленького й худенького старика. Нечутно підкравшись до хлопчика, що укладав зірвані яблука за пазуху сорочки, старик вчепився йому в плечі й грізно закричав:

— Попався, розбишако! Ага-а!

Хомі в той час було щось п'ятнадцять років, він спритно викрутився з рук старика, але не втік від нього, а, нахмуривши брови і стиснувши кулаки, погрозово промовив:

— Спробуй... зачепи!..

— Я тебе не зачеплю — я тебе в поліцію одведу! Ти чий?

Цього Хома не сподівався, і в нього зразу зникла вся хоробрість і злість. Подорож у поліцію здалась йому чимось таким, чого батько ніколи не простить йому. Він здригнувся і збентежено об'явив:

— Гордеев...

— Гн...Гната Матвійовича?

— Так...

Тепер збентежився штабс-капітан. Він випростався, випнув груди вперед і чогось значливо крекнув. Потім плечі його опустились, і по-батьківському повчально він сказав хлопчикові:

— Соромно! Наслідник такої значної і шанованої особи... Негідно вашого становища... Можете йти... Але коли ще раз повториться таке... змушений буду повідомити вашого батька... якому, між іншим, маю честь засвідчити своє шанування!..

Хома, спостерігаючи зміни в фізіономії старика, зрозумів, що він боїться батька. Спідлоба, як вовчєня, він дивився на Чумакова; а той з смішною поважністю крутив сиві вуса і переступав з ноги на ногу перед хлопчиком, який не йшов, незважаючи на те, що дістав дозвіл.

— Можете йти,— повторив старик і показав рукою на дорогу до свого дому.

— А в поліцію? — похмуро спитав Хома і зараз же злякався можливої відповіді.

— Це я — пожартував! — усміхнувся старик.— Налякати вас хотів...

— Ви самі боїтесь мого батька...—сказав Хома і, обернувшись спиною до старика, пішов далі в садок.

— Боюсь? А-а! Добре ж! — крикнув Чумаков услід йому, і з його голосу Хома зрозумів, що образив старика. Йому стало соромно й сумно, до вечора він прогуляв один, а прийшовши додому, був зустрінутий суворим запитанням батька:

— Хомко! Ти до Чумакова в садок лазив?

— Лазив! — спокійно сказав хлопчик, дивлячись в очі батькові.

Гнат, мабуть, не сподівався такої відповіді і кілька секунд мовчав, поглажуючи бороду.

— Дурень! Навіщо ж ти оце? Мало, чи що, тобі своїх яблук?

Хома опустил очі й мовчав, стоячи проти батька.

— Бач — соромно стало! Мабуть, Іжачок отой підмовив? Я його проберу, як прийде... або й зовсім припиню вашу дружбу...

— Це я сам,— твердо сказав Хома.

— Нове мені лихо! — вигукнув Гнат.— Але навіщо ж тобі?

— Так...

— Квак! — перекривив батько.— А ти вже, коли щось робиш, то умій пояснити й собі, й людям... Іди сюди!

Хома підійшов до батька, що сидів на стільці, і став у нього між коліньми, а Гнат поклав йому руки на плечі і, усміхаючись, заглянув йому в очі.

— Соромно?..

— Соромно!.. — зітхнувши, сказав Хома.

— Ото ж бо, дурню! Ганьбиш і себе, й мене...

Пригорнувши до грудей своїх голову сина, він погладив його волосся і знову спитав:

— Нащо це потрібно — яблука чужі красти?

— Та — я не знаю! — сказав Хома збентежено.— Граєшся, граєшся... все одне та й одне... обридне! А це...

— За серце бере? — спитав батько, усміхаючись.

— Бере...

— Мм... може, й так!.. Проте, Хомо, ти облиш це! Інакше я з тобою круто обійдусь...

— Ніколи я більше нікуди не полізу,— впевнено сказав хлопчик.

— А що ти сам за себе відповідаєш — це добре. Там господь знає, що вийде з тебе, а поки що... нічого! Діло не мале, якщо людина за свої вчинки сама платити хоче, своєю шкурою... Інший би, на твоєму місці, звернув би на товаришів, а ти кажеш — я сам... Так і треба, Хомо!.. Твій гріх, твій і одвіт... Що,— Чумаков... не тее... не вдарив тебе? — спроквола спитав Гнат сина.

— Я б йому вдарив! — спокійно відповів Хома.

— Мм... — промимрив його батько.

— Я сказав йому, що він тебе боїться... от він чого поскаржився... А то він не хотів іти до тебе...

— Ну?

— Йй-богу! Шанування, каже, батькові передайте.

— Це він?

— Еге...

— Ах... пес! От, дивись, які люди є: його грабують, а він кланяється — мое вам шанування! Скажімо, взяли у нього там на копійку, але ж ця копійка для нього — як для мене карбованець... І не в копійці річ, а в тому, що моя вона, і ніхто її не смій зачепити, коли я сам не кину... Ех! Ну їх! Ану, говори — де був, що бачив?

Хлопчик сів поруч з батьком і докладно розказав йому про враження за день. Гнат слухав, уважно роз-

глядаючи пожвавлене обличчя сина, і брови великого чоловіка задумливо сходились.

— А в балці зігнали ми сову, — розказував хлопчик. — От сміхота була! Полетіла вона була, та з усього льоту об дерево — трах! аж запищала, так жалібно... А ми її знов зігнали, вона знову знялась і все так само — летить, летить, та на що-небудь і наткнеться, — так з неї пір'я і сиплеться!.. Тріпалась вона, тріпалась по балці... насилу десь заховалась... ми вже й не шукали, жалко стало, побилась уся... Вона, тату, зовсім сліпа вдень?

— Сліпа, — сказав Гнат. — Інша людина так само, як сова вдень, кидається в житті... Шукає, шукає свого місця, б'ється, б'ється, — тільки пір'я летить з неї, а пуття все нема... Поб'ється, змучиться, обляине вся та з розгону й ткнеться куди попало, аби тільки спочити від метушні своєї... Ех, біда таким людям — біда, брат!

— А чого вони так?

— Чого?.. Важко це сказати... Інший — через те, що засліплений своєю пихою, — хоче багато чого, а сили в нього небагато... інший — через дурість свою... та мало хіба через що?

Так, день за днем, повільно розгорталося життя Хоми, загалом — не багате на хвилювання, мирне, тихе життя. Сильні враження, збуджуючи на деякий час хлопчикову душу, іноді дуже різко виступали на загальному фоні цього одноманітного життя, але скоро миналися. Ще тихим озером була душа хлопчика, — озером, захованим від бурхливих подувів життя, і все, що торкалося поверхні озера, або падало на дно, ненадовго схвилювавши сонну воду, або, ковзнувши по поверхні її, розпливалось широкими кругами, зникало.

Просидівши в повітовому училищі п'ять років, Хома сяк-так закінчив чотири класи і вийшов з нього бравим, чорноволосим парубком, з смаглявим лицем, густими бровами й темним пухом над верхньою губою. Великі, темні очі його дивилися задумливо та наївно, і губи були подитячому напіввідкриті; та коли щось суперечило його бажанню або що інше дратувало його, — зіниці розширялись, губи стулялися тісно, і все обличчя набувало виразу впертого, рішучого... Хрещений батько, скептично усміхаючись, говорив про нього:

— Для жінок ти, Хомо, солодший за мед будеш... але поки що великого розуму в тобі не видно...

Гнат зітхав при цих словах.

— Ти б, куме, швидше пускав в оборот сина.

— А от зажди...

— Чого ждати? Літа два, три покрутяться на Волзі, та й під вінець його... Он Любов яка вже в мене...

Любов Маякіна в той час училася в п'ятому класі якогось пансіону. Хома часто зустрічав її на вулиці, причому вона завжди поблажливо кивала йому русою голівкою в гарненькій шапочці. Вона подобалась Хомі, але її рожеві щоки, веселі карі очі й червоногарячі губи не могли згладити у Хомі прикрого враження від того, що вона поблажливо кивала йому. Вона була знайома з якимись гімназистами, і хоч між ними був Єжов, давній товариш, але Хому не вабило до них, в їх компанії він почував себе зв'язаним. Йому здавалось, що всі вони хвастають перед ним своєю вченістю і глузують з його незнайства. Збираючись у Любові, вони читали якісь книжки, і коли він заставав їх за читанням або галасливою суперечкою,— вони замовкали, побачивши його. Все це відштовхувало його. Одного разу, коли він сидів у Маякіних, Люба покликала його гуляти в сад і там, ідучи поруч з ним, спитала його з гримасою на обличчі:

— Чого ти такий відлюдько,— ніколи ні про що не говориш?

— Про що мені говорити, коли я нічого не знаю! — просто сказав Хома.

— Учись,— читай книжки!

— Не хочеться...

— А от гімназисти — все знають і про все вміють говорити... Єжов, наприклад...

— Знаю я Єжова,— базікало!

— Просто ти заздриш йому... Він дуже розумний... справді. Ось він закінчить гімназію — поїде в Москву вчитися до університету.

— Ну, то що?

— А ти так і залишишся неуком...

— Ну, й байдуже...

— Як це гарно! — іронічно вигукнула Люба.

— Я й без науки на своєму місці буду,— насмішкувато сказав Хома.— І кожному вченому носа втру... нехай голодні вчаться,— мені не треба...

— Тьху, який ти дурний, злостивий,— поганий! — зневажливо сказала дівчина й пішла, залишивши його самого

в саду. Він похмуро і ображено глянув услід їй, повів бровами і, схиливши голову, повільно пішов далі в садок.

Він починав пізнавати принаду самотності й солодку отруту мрійливості. Часто, літніми вечорами, коли все на землі забарвлюється в огненні, що збуджують уяву, кольори заходу,— в груди йому проникала невиразна туга за чимось незрозумілим йому. Сидячи де-небудь у темному кутку саду або лежачи в постелі, він уже викликав перед себе образи казкових царівен,— вони з'являлись в образі Люби та інших знайомих панянок, безшумно плавали перед ним у вечірньому присмерку й дивилися в очі йому загадковими поглядами. Часом ці видіння збуджували в ньому приплив могутньої енергії і наче п'янили його — він уставав і, випростуючи плечі, повними грудьми пив запашне повітря; але часом ті самі видіння навівали на нього журне почуття — йому хотілось плакати, було соромно сліз, він стримувався і все-таки тихо плакав.

Батько терпляче та обережно вводив його в коло торговельних справ, брав з собою на біржу, розказував про взяті поставки й підряди, про своїх спільників, описував йому, як вони «вийшли в люди», яке мають майно тепер, які їхні характери. Хома швидко засвоїв діло, ставлячись до всього серйозно і вдумливо.

— Розцвітає наш реп'ях червоним маком!..— усміхався Маякін, підморгуючи Гнатові.

І все-таки, навіть коли Хомі минуло дев'ятнадцять років,— було в ньому щось дитяче, наївне, що відрізняло його від однолітків. Вони сміялися з нього, вважаючи його дурним; він тримався осторонь від них, ображений ставленням до нього. А батько й Маякін, які не спускали його з очей, серйозно побоювались за цю невизначеність вдачі Хоми.

— Не збагну я його! — з жалем говорив Гнат.— Не гуляє він, за жінками, видно, не упадає, до мене, до тебе — шанобливий, до всього додивляється,— дівка красна, не парубок! І, здається ж, не дурний?

— Особливої дурості не видно,— говорив Маякін.

— А от же дивись! Наче він жде чогось,— наче запона якась у нього на очах... Мати його, покійниця, теж отак навромацки ходила по землі. Адже от Африканчик Смолін на два роки старший — а глянь який! Навіть

зрозуміти трудно, хто кому тепер у них голова — він батькові чи батько йому? Вчитись хоче їхати, на фабрику якусь, — лається: ех, каже, погано ви мене, папашо, вчили... Н-да! А мій — нічим себе не виявляє... О, господи!

— Ти ось що, — радив Маякін, — ти ткни його з головою в яке-небудь гаряче діло! Справді! Золото вогнем випробовують... Побачимо, які в ньому нахили, якщо пустимо його на волю... Ти відправ його, на Каму, самого!

— Хіба що спробувати?

— Ну, напсує... втрапиш скількись там... зате будемо знати, що він у собі носить?

— І справді — відправлю-но я його, — вирішив Гнат.

І от весною Гнат відправив сина з двома баржами хліба на Каму. Баржі вів пароплав «Старанний», яким командував старий знайомий Хома, колишній матрос Єфим, — тепер Єфим Ілліч, тридцятилітній, квадратний чоловік з рисячими очима, розважливий, статечний і дуже суворий капітан.

Пливли швидко й весело, бо всі були задоволені. Хома пишався вперше покладеним на нього відповідальним дорученням. Єфим був радий з присутності молодого хазяїна, який не робив йому за всяку промашку зауважень, приправлених міцною лайкою; а добрий настрій двох головних осіб на судні прямим промінням падав на всю команду. Відпливши від місця, де вантажились хлібом, у квітні, — в перших числах травня пароплав уже прибув до місця призначення і, поставивши баржі коло берега на якорі, став поруч з ними. На Хомі лежав обов'язок якнайшвидше здати хліб і, доставши платежі, вирушити в Перм, де ждав його вантаж заліза, прийнятий Гнатом для доставки на ярмарок.

Баржі стали проти великого села, що притулилось до соснового бору. Вже на другий день, як вони прибули, вранці на березі з'явилась галаслива юрба чоловіків і жінок, піших і кіньми; з криком, з піснями вони розсипались по палубах, і — вмить закипіла робота. Спустившись у трюми, жінки насипали жито в мішки, чоловіки, беручи мішки на плечі, бігом бігли по сходнях на берег, а від берега до села повільно потяглись підводи,

важко навантажені довгожданим хлібом. Жінки співали пісень, чоловіки жартували й весело перекидалися лайками, матроси, удаючи, що пильнують порядку, покрикували на тих, що працювали, дошки сходень, угинаючись під ногами, важко хлюпали по воді, а на березі іржали коні, рипіли вози й пісок під їх колесами.

Тільки що зійшло сонце, повітря було живлющо свіже, густо напоєне запахом сосни; спокійна вода ріки, відбиваючи ясне небо, ласкаво дзюрчала, розбиваючись об піжі суден і ланцюги якорів. Веселий, гучний гомін праці, юна краса весняної природи, радісно освітленої сонячним промінням,— все було сповнене бадьорої і добродушної сили, що хвилювала душу Хоми, збуджуючи в ньому нові невиразні відчуття й бажання. Він сидів за столом на тенті пароплава, пив чай з Єфимом і приймальником хліба, земським службовцем, рудуватим і короткозорим паном в окулярах. Нервово пересмикуючи плечима, приймальник деренчливим голосом розказував про те, як голодували селяни, але Хома неухважно слухав його, дивлячись то на роботу внизу, то на другий берег ріки — високу, жовту, піщану кручу, на краю якої стояли сосни. Там було безлюдно й тихо.

«Треба буде поїхати туди»,— думав Хома. А до слуху його, наче звідкілясь здалека, доносився занепокоєний, неприємно різкий голос приймальника:

— Ви не повірите — дійшло нарешті до жаху! Був такий випадок: в Осі до одного інтелігента приходив мужик і приводить з собою дівку років шістнадцяти... «Чого тобі?» — «Та от, каже, привів дочку для вашого благородія...» — «Нашо?» — «Та може, каже, візьмете... чоловік ви нежонатий...» — «Як так? що таке?» — «Та водив, каже, водив її по місту, в служниці хотів віддати — не бере ніхто... візьміть хоч у полюбовниці!» Розумієте? Він пропонує дочку свою, зрозумійте! дочку — в полюбовниці! Чорт зна, що таке?! га? Той, звісно, обурився, накинувся на мужика, лається... Але мужик резонно каже йому: «Ваше благородіє! нашо вона мені, в таку пору? Зайва зовсім... а в мене, каже, трое хлопчаків — вони робітники будуть, їх треба зберегти... дайте, каже, десять карбованців за дівку, от я і поправлюся з хлопчачками...» Як воно, га? Просто жах, кажу вам...

— Не до-обре! — зітхнув Єфим.— Що ж, голод — сказано — не свій брат... У черева, видно, свої закони...

А в Хоми це оповідання викликало якусь незрозумілу йому, величезну й лоскотливу цікавість до долі дівчинки, і юнак швидко спитав приймальника:

— Що ж він, пан той, купив її?

— Звичайно, ні! — докірливо вигукнув приймальник.

— Ну, і куди ж її поділи?

— Знайшлись добрі люди... влаштували...

— А-а! — з протягом вимовив Хома і раптом рішуче і з злістю об'явив: — Я б тому мужикові так дав! Всю б морду йому побив! — і він показав приймальникові великий, міцно стиснений кулак.

— За що? — надто голосно вигукнув приймальник, зриваючи з носа окуляри.

— Хіба це можна — людину продавати?..

— Дико воно, я згоден, але...

— Та ще — дівчину! Я б йому дав десять карбованців!

Приймальник безнадійно махнув рукою і замовк. Цей рух його збентежив Хому, він підвівся з-за стола і, одійшовши до поручнів, став дивитись на палубу баржі, укриту юрбою, що бадьоро працювала. Галас п'янив його, і те невиразне, що шумувало в його душі, визначилось як могутнє бажання самому працювати, мати казкову силу, величезні плечі й одразу покласти на них сотню мішків жита, щоб усі здивувалися з нього...

— Ворущись — швидше! — гучно крикнув він вниз. Кілька голів підвелось до нього, мигнули перед ним якісь обличчя, і одне з них, — обличчя жінки з чорними очима, — ласкаво і звабливо усміхнулось до нього. Від цієї усмішки у нього в грудях щось спалахнуло й гарячою хвилею полилось по жилах. Він одірвався від поручнів і знову підійшов до стола, почуваячи, що щоким у нього палають.

— Слухайте! — звернувся до нього приймальник. — Телеграфуйте ви вашому батькові, — нехай він скине скільки-небудь зерна на втрату! Ви подивіться, скільки зерна розсипається, — а тут же кожен фунт дорогий! Треба ж на це зважати!.. Але, знаєте, папаша у вас... — скінчив він з в'їдливою гримасою.

— Скільки скинути? — зневажливо і молодецьки спитав Хома... — Хочете сто пудів? Двісті?

— Це, — дякую вам! — збентежено й радісно крикнув приймальник. — Якщо ви маєте право...

— Я — хазяїн! — твердо сказав Хома.— А про батька ви не можете так говорити — і кривити морду!..

— Пробачте! І... я не маю сумніву щодо ваших повноважень... щиро вам дякую... і вашому папаші від імені всіх цих людей...

Єфим з побоюванням дивився на молодого хазяїна і, відкопиливши губи, почмокував ними, а хазяїн з гордим обличчям слухав швидко мову приймальника, що міцно тиснув йому руку.

— Двісті! Це — по-руськомую, молодий чоловіче! От я зараз і об'явлю мужичкам про ваш подарунок. Ви побачите, які вони будуть вдячні...

І він голосно крикнув униз:

— Гей, люди! Ось хазяїн жертвує двісті пудів...

— Триста! — перебив його Хома.

— Триста пудів... Спасибі! Триста пудів зерна, люди добрі!

Але ефект вийшов невеликий. Мужики підвели голови вгору і мовчки знову опустили їх, взявшись до роботи. Кілька голосів нерішуче й наче знехотя промовили:

— Спасибі... Дай тобі господи... Щиро дякуємо...

А хтось весело і зневажливо крикнув:

— Це шоб! А от якби горілочки по чарчині... була б ласка,— правильна! А хліб не нам — він земству...

— Ех! Вони не розуміють! — збентежено вигукнув приймальник.— Ось я піду поясню їм...

Він зник. Але Хому не цікавило ставлення мужиків до його подарунка: він бачив, що чорні очі рум'яної жінки дивляться на нього так чудно і приємно. Вони дякували йому, голублячи, кликали до себе, і, крім них, він нічого не бачив. Ця жінка була одягнена по-міському — в черевики, в ситцьову кофту, і її чорне волосся було зав'язане якоюсь особливою хустинкою. Висока і гнучка, вона, сидячи на купі дров, латала мішки, проворно рухаючи руками, голими по лікті, і все усміхалась до Хоми.

— Хомо Гнатовичу,— почув він докірливий голос Єфима.— Дуже ти розігнався широко... ну, нехай би пудів півсотні! А то — на тобі! Так що — дивись, коли б нам не влетіло по потилиці за це...

— Відчепись! — коротко сказав Хома.

— Мені що? Я мовчу... Але через те, що ти ще моло-

дий, а мені сказано «наглядай!» — то за недогляд мені і влетить в морду...

— Я скажу батькові...— сказав Хома.

— Про мене — бог з тобою... ти тут хазяїн...

— Відчепись, Єфиме!..

Єфим зітхнув і замовк. А Хома дивився на жінку й думав:

«От якби таку продавати привели... до мене».

Серце його прискорено билось. Бувши ще чистим фізично, він уже знав, з розмов, таємниці інтимних відносин чоловіка до жінки. Він знав їх через грубі й сороміцькі слова, ці слова збуджували в ньому неприємну, але пекучу цікавість; його уява вперто працювала, але все-таки він не міг уявити собі всього цього в образах, зрозумілих йому. В душі він не вірив, що відносини чоловіка до жінки такі прості й грубі, як про них розповідають. Коли ж, глузуючи з нього, його запевняли, що вони саме такі й не можуть бути інакшими, він дурнуvато і збентежено усміхався, але все-таки думав, що не для всіх людей зносини з жінкою обов'язкові в такій стидній формі і що, напевне, є щось чистіше, менш грубе й образливе для людини.

Тепер, любуючись чорноокою робітницею, Хома ясно відчував саме грубий потяг до неї,— це було стидно, страшно. А Єфим, стоячи поруч, умовляюче говорив йому:

— От ти тепер дивишся на жінку,— так що не можу я мовчати... Ти її не знаєш, але через те, що вона підморгує, то ти, молодий, такого тут наробиш, з твоєю вдачею, що ми звідси пішки берегом підемо... Та ще добре, коли у нас штани цілі залишаться...

— Чого тобі треба? — спитав Хома, червоний від збентеження.

— Мені — нічого не треба... А тобі — треба мене слухати... В жіночих ділах я цілком можу бути вчителем... З жінкою треба дуже просто робити — пляшку горілки їй, закусити чого-небудь, потім пару пива постав і після всього — грішми дай двопривений. За цю ціну вона тобі всю свою любов проявить якнайкраще...

— Брешеш ти все! — тихо сказав Хома.

— Я брешу? Як же я можу брехати, коли я цю штуку, може, разів зо сто проробляв? Так що — ти от доручи мені з нею діло вести... га? Я тобі з нею знайомство влаштую...

— Добре...— сказав Хома, почувуючи, що йому важко дихати і щось давить йому горло...

— Ну, от... увечері я її й приведу...

До самого вечора Хома ходив як у тумані, не помічаючи шанобливих і підлесливих поглядів, якими дивились на нього мужики. Йому було моторошно, він почував себе винним перед кимось, і всім, хто звертався до нього, відповідав принижено-ласкаво, наче просячи пробачення.

Увечері робітники, зібравшись на березі коло великого, яскравого багаття, стали варити вечерю. Відблиск багаття впав на ріку червоними й жовтими плямами, вони тріпотіли на тихій воді й на шибках вікон рубки пароплава, де сидів Хома в кутку на дивані. Він запнув вікна й не засвітив світла; несильний відблиск багаття, проникаючи крізь завіски, ліг на стіл, стіну і тремтів, стаючи то яскравішим, то слабшим. Було тихо, тільки з берега доносились невиразні звуки гомону, та ріка ледве чутно хлюпотіла об борти пароплава. Хомі здавалося, що в темряві, біля нього, хтось причаївся й підглядає за ним... Ось — ідуть по сходнях квапливо, важкими кроками,— дошки сходень звучно й сердито хлюпають об воду... Хома чує сміх і притамований голос біля дверей рубки...

«Не треба!» — хотів крикнути Хома.

Він уже встав — але двері в рубку відчинились, поstatt високої жінки стала на порозі і, тихо причинивши за собою двері, неголосно промовила:

— Лишенько, темно як! Є тут живий хто-небудь?

— Є...— тихо відповів Хома.

— Ну то,— здрастуйте!..

І жінка обережно ступила вперед.

— Ось я... засвічу світло!..— уривчастим голосом побіцяв Хома і, сівши на диван, знову забився в куток.

— Та нічого й так... придивишся, то й у темряві видно...

— Сідайте,— сказав Хома.

— Сядемо...

Вона сіла на диван за два кроки від нього. Хома бачив блиск її очей, усмішку її губів. Йому здалося, що вона усміхається не так, як недавно усміхалась, а інакше — жалісно, невесело. Ця усмішка підбадьорила його, йому стало легше дихати, бачивши ці очі, які, зустрів-

шися з його очима, раптом опустились. Але він не знав, про що говорити з цією жінкою, і вони обое мовчали, мовчанням тяжким і ніяковим... Заговорила вона:

— Скучно, мабуть, одному вам...

— Еге-еж,— відповів Хома...

— А подобаються наші місця? — стиха питала жінка.

— Гарно! Лісу багато...

Знов замовкли...

— Річка, мабуть, чи не краща за Волгу,— з зусиллям вимовив Хома.

— Була я на Волзі. В Сибірському...

— Сибірськ...— як луна повторив Хома, почувуючи, що він знов неспроможний сказати ні слова. Але вона, мабуть, зрозумівши, з ким має діло,— раптом жвавим шепотом спитала його:

— Чого ж ти, хазяїне, не частуєш мене?

— От! — стрепенувся Хома.— І справді... який-бо я! Ану, прошу!

Він метушився в сутінках, штовхав стіл, брав у руки то одну, то другу пляшку, і знову ставив їх на місце, сміючись винувато і збентежено. А вона близько підійшла до нього і стояла поруч з ним, з усмішкою дивлячись в лице йому і на його тремтячі руки.

— Соромишся? — несподівано прошепотіла вона.

Він відчув подих її на щоці своїй і так само тихо відповів:

— Еге-е...

Тоді вона поклала руки на плечі йому і помалу штовхнула його собі на груди, заспокоюючим шепотом кажучи:

— Нічого, не соромся... адже — не можна без цього... красунчику ти мій... молоденький... жалко ж як тебе!..

А йому плакати захотілось під її шепіт, серце його завмирало в солодкій знеможі; міцно притулившись головою до її грудей, він стиснув її руками, говорячи якісь невиразні, собі самому невідомі слова...

... ..
— Іди вже,— глухо сказав Хома, дивлячись у стіну широко розплющеними очима.

Пощілувавши його в щоку, вона покійно встала й виійшла з рубки, сказавши йому:

— Ну, прощавай...

Хомі було нестерпно соромно при ній, але як тільки

вона зникла за дверима, він схопився й сів на диван. Потім устав, хитаючись на ногах, і зразу весь сповнився відчуттям втрати чогось дуже цінного, але такого, що його присутності він не помічав у собі до моменту втрати... І зразу ж у нього з'явилося нове, мужнє почуття гордості собою. Воно поглинуло сором, і на місці сорому виріс жаль до жінки, що самотньо пішла кудись у п'їтму холодної травневої ночі. Він швидко вийшов з рубки на палубу — ніч була зоряна, але безмісячна; його охопила прохолода й п'їтма... На березі ще блищала золотавочервона купа жару. Хома прислухався — гнітюча тиша розлита була в повітрі, лише вода дзюрчала, розбиваючись об ланцюги якорів, і ніде не чути було звуку кроків. Йому захотілось покликати жінку, але він не знав її імені. Жадібно вдихаючи широкими грудьми свіже повітря, він кілька хвилин стояв на палубі, і раптом з-за рубки, з носа пароплава, до нього долинуло чийсь зітхання, схоже на ридання. Він здригнувся і обережно пішов туди, розуміючи, що там — вона.

Вона сиділа біля борту на палубі і, притулившись головою до купи каната, плакала. Хома бачив, як тремтіли білі плями її оголених плечей, чув тяжкі зітхання, йому стало тяжко.

Нахилившись до неї, він несміливо спитав її:

— Чого ти?

Вона хитнула головою і не відповіла йому.

— Хіба я тебе образив?

— Іди собі! — сказала вона.

— Та, — як же? — ніяково і тривожно говорив Хома, торкаючись рукою її голови. — Ти не сердься... сама ж...

— Я не серджуся! — голосним шепотом відповіла вона. — За що сердитись на тебе? Ти не бешкетник... чи-ста ти душа! Ех, соколику мій пролітний! Сядь-но ти поруч зі мною...

І, взявши Хому за руку, вона посадила його, як дитину, на коліна собі, пригорнула міцно голову його до грудей своїх і, нахилившись, надовго припала гарячими губами до губів його.

— За чим ти плачеш? — питав Хома, гладячи одною рукою щоку її, другою обнімаючи жінку за шию.

— За собою плачу... Нащо ти одіслав мене? — жалісно спитала вона.

— Соромно мені стало,— сказав Хома, схилиючи голову.

— Голубчику ти мій! Кажи вже всю правду — не сподобалась я тобі? — спитала вона, усміхаючись, але на груди Хомі все падали її великі, теплі сльози.

— Чого це ти?! — навіть злякано вигукнув хлопець і став палко й поспішно говорити їй якісь слова про красу її, про те, яка вона ласкава, як йому жаль її і як соромно перед нею. А вона слухала і все цілувала його щоки, шию, голову й оголені груди.

Він замовк,— тоді заговорила вона сумно й тихо, наче над мерцем:

— А я інше подумала... Як сказав ти «іди вже!» — встала я й пішла... І гірко, гірко мені зробилось від твого слова... Бувало думаю, милували мене, голубили без втоми, без відпочинку; за усмішку одну бувало, за ласкаву, все, чого забажаю, робили... Згадала я це й заплакала! Жаль мені стало моєї молодості... адже мені вже тридцять років... останні деньочки для жінки! Е-ех, Хомо Гнатовичу! — вигукнула вона, підносячи голос та прискорюючи ритм своєї співучої мови, звукам якої гарно вторувало дзюрчання води.

— Слухай мене — бережи свою молодість! Нема нічого кращого на світі за неї. І нічого нема дорожчого за неї! Молодістю, як тим золотом, все, що захочеш, те й зробиш. Живи так, щоб на старість було чим молоді роки згадати... от я згадала себе і хоч поплакала, а таки розгорілось серце від самої згадки, як колись жила... І знов помолоділа я, наче живої води напилась! Дитинко ти моя солодка! Погуляю ж я з тобою, коли до смаку припала, погуляю на всю свою силу... ех! на попіл згорю, коли спалахнула!

І, міцно пригорнувши до себе хлопця, вона жадібно стала цілувати його в губи.

— Погляда-а-ай! — тужливо завив вахтовий на баржі і, коротко обірвавши «ай!» — почав бити калаталом в чавунну дошку... Деренчливі, різкі звуки рвали урочисту тишу ночі.

Через кілька днів, коли баржі розвантажались і пароплав готовий був іти в Перм,— Єфим з великою прикрістю побачив, що до берега під'їхав віз і на ньому чорноока Пелагія з сундуком і якимись вузлами.

— Пошли матроса речі взяти! — наказав йому Хома, киваючи головою на берег.

Докірливо похитавши головою, Єфим сердито виконав наказ і потім, пониженим голосом, спитав:

— То як — і вона з нами?

— Вона — зі мною...

— Звичайно... не з усіма ж... О, господи!

— Чого зітхаєш?

— Та,— Хомо Гнатовичу! Адже в велике місто пливемо... чи там мало їхньої сестри?

— Ну, ти мовчи! — суворо сказав Хома.

— Та я змовчу... тільки непорядок це!

Хома значливо нахмурився і сказав капітанові, владно відрубуючи слова:

— Ти, Єфим, і собі закарбуй на носі, і всім тут скажи — коли я та почую про неї якесь паплюжне слово,— поліном по голові!

— Страх який! — не повірив Єфим, з цікавістю поглядаючи в обличчя хазяїнові. Але він зараз же ступив крок назад перед Хомою. Гнатів син, як вовк, вишкірив зуби, зіниці в нього розширились, і він загорлав:

— Посмійся! Я тобі посміюсь!

Єфим, хоч і злякався, але з гідністю заговорив:

— Хоч ви, Хомо Гнатовичу, й хазяїн... але як мені сказано «наглядай, Єфиме...» і я тут — капітан...

— Капітан?! — крикнув Хома, весь здригаючись і бліднучи.— А я хто?

— Так що — ви не кричіть! Через казна-що таке, як жінка...

Бліде обличчя Хоми взялось червоними плямами, він переступив з ноги на ногу, судорожним рухом сховав руки в кишені піджака і рівним, твердим голосом сказав:

— Ти! Капітан! Ось що — слово ще супроти мене скажеш — забирайся к чорту! Геть! На берег! Я і з лоцманом дійду. Зрозумів? Надо мною тобі не командувати! Ну?

Єфим був вражений. Він дивився на хазяїна і смішно кліпав очима, не знаючи, що відповісти.

— Зрозумів, кажу?

— Зрозумі-ів,— протяжно вимовив Єфим.— І через що галас, справді? Через...

— Мовчи!

Очі Хоми, дико заблищавши, його перекривлене обличчя підказали капітанові розумну думку відійти від хазяїна, і він швидко пішов.

Він був злий на Хому і вважав себе даремно скривдженим; але в той же час відчув над собою тверду, справжню хазяйську руку. Йому, що довгі роки звик коритися, подобалась вжита до нього влада, і, зайшовши в каюту старика-лоцмана, він уже з відтінком задоволення в голосі розказував йому про сцену з хазяїном.

— Бачив? — закінчив він свою розповідь. — Так що — доброї породи щеня, з першого ж полювання — добрий пес... А подивитись — то він так собі... чоловічок каламутного розуму... Ну, нічого, нехай дуріє, — поганого тут, видно, не буде... з такою його вдачею... Ні, як він гримнув на мене! Труба, я тобі скажу!.. Зразу визначився, наче влади та строгості коряк сьорбнув...

Ефим казав правду: за ці дні Хома раптово змінився. Пристрасть, що спалахнула в ньому, зробила його владарем душі й тіла жінки, він жадібно пив огненний солод цієї влади, і вона випалила в ньому все незграбне, що надавало йому вигляду парубка похмурого, дурнуватою, і напоїла його серце молодістю гордістю, усвідомленням своєї людської особистості. Любов до жінки завжди плідотворна для чоловіка, яка б вона не була, навіть якщо вона дає тільки страждання, — і в ньому завжди є багато цінного. Бувши для хворого душею — сильною отрутою, для здорового любов — як вогонь для заліза, яке хоче бути сталлю...

Захоплення Хоми тридцятилітньою жінкою, яка справляла в обіймах юнака тризну по своїй молодості, не відривало його від діла; він не губився ні в пестошах, ні в роботі, і там і тут вносячи всього себе. Жінка, як хороше вино, збуджувала в ньому з однаковою силою прагнення праці й любові, і сама вона помолоділа, причащаючись поцілунками юності.

В Пермі Хому ждав лист від хрещеного батька, який повідомляв, що Гнат запив з журби за сином і що в його літа шкідливо так пити. Лист закінчувався порадою поспішати з справами й повертатись додому. Хома відчув тривогу в цій пораді, вона засмутила свято його серця, але в турботах про діло та в пестошах Пелагії ця тінь скоро розтанула. Життя його плинуло з швидкістю річкової хвилі, кожен день приносив нові відчуття, породжував

нові думки. Пелагія ставилась до нього з усім запалом полюбовниці, з тією силою почуття, яку вкладають у свої захоплення жінки її літ, допиваючи останні краплі з чаші життя. Але часом у ній виникало інше почуття, не менш сильне, що ще більш прив'язувало до неї Хому,— почуття, подібне до прагнення матері оберезти свого улюбленого сина від помилок, навчити його мудрості жити. Часто, ночами, сидячи на палубі, обнявшись з ним, вона ласкаво й журно говорила йому:

— Ти послухай мене, як сестру твою старшу... Я жила, людей знаю... багато бачила на своєму віку!.. Товаришів вибирай собі обачно, бо є люди, котрі заразні, як хвороба... Ти й не розбереш спочатку, хто він який? Здається, людина, як усі... Але — й не зчуєшся, як пристануть до тебе болячки її. З нашою сестрою — борони тебе пресвята богородиця! — обережний будь!.. М'який ти ще, немає справжнього гарту в серці твоєму... А до таких, як ти, жінки ласі — дужий, гарний, багатий... Найбільш стережись тихеньких — вони, як п'явки, присмоктуються до мужчини, — присмокчється і ссе, а сама завжди така ласкава та ніжна. Буде вона з тебе сік пити, а себе збереже, — тільки даремно тобі серце надірве... Ти до тих більше, котрі, як от я, — відчайдушні! Такі — без користі живуть...

Вона справді була некорислива. В Пермі Хома накупив їй усяких обнов і дрібничок. Вона зраділа, але, роздивившись на них, стурбовано сказала:

— Ти не дуже розкидайся грішми... дивись, коли б батько не розсердився! Я й так... і без усього люблю тебе...

Уже раніш вона об'явила йому, що поїде з ним тільки до Казані, де жила її заміжня сестра. Хомі не вірилось, що вона піде від нього, і коли — за ніч до прибуття в Казань — вона повторила свої слова, він потемнів і почав упрошувати її не кидати його.

— А ти завчасно не журись, — сказала вона. — Ще ніч ціла попереду в нас... Попрощаємось ми з тобою, тоді й пожалкуєш, — якщо жаль стане!..

Але він все з більшим запалом умовляв її не покидати його і нарешті заявив, що хоче одружитися з нею.

— От, от... так! — І вона засміялась. — Цебто від живого чоловіка за тебе піду? Любий ти мій, чудачок! Женитись захотів, га? Та хіба на таких женяться? Багато,

багато буде в тебе полюбовниць... Ти тоді женись, коли перекипиш, коли всіх ласощів наїсися доскочу — житнього хлібця захочеться... от тоді женись! Помічала я — мужчині здоровому, для спокою свого, треба не рано женитися... одної жінки йому мало буде, і піде він тоді по інших... Ти повинен для свого щастя тоді жінку брати, коли побачиш, що й одної її вистачить для тебе...

Але чим більше вона говорила, — тим наполегливішим і твердішим ставав Хома в своєму бажанні не розлучатися з нею.

— А ти послухай-но, що я тобі скажу, — спокійно сказала жінка. — Горить в руці твоїй лучина, а тобі й без неї вже ясно, — то ти її зразу погаси в воді, тоді й чаду від неї не буде, і руки вона тобі не обпече...

— Не розумію я твоїх слів...

— А ти розумій... Ти мені поганого не зробив, і я тобі його не бажаю... От і йду...

Трудно сказати, чим би скінчилась ця суперечка, якби в неї не втрутився випадок. В Казані Хома одержав телеграму від Маякіна, він коротко наказував похресникові: «Негайно виїжджай пасажирським». У Хоми болісно стиснулось серце, і через кілька годин, зціпивши зуби, блідий і похмурий, він стояв на галереї пароплава, що відходив від пристані, і, вчепившись руками за поручні, нерухомо, не кліпаючи очима, дивився в обличчя своїй милій, що відпливала від нього в далечінь разом з пристанню і з берегом. Пелагія махала йому хустинкою і все усміхалась, але він знав, що вона плаче. Від сліз її вся сорочка на грудях у Хоми була мокра, від них у серці його, повному похмурої тривоги, було тяжко й холодно. Постать жінки все зменшувалась, наче танула, а Хома, не відриваючи очей, дивився на неї і почував, що крім страху за батька й туги за жінкою — в душі його зароджується якесь нове, сильне і їдке відчуття. Він не міг дати йому назви, але воно здавалось йому близьким до образу на когось.

Юрба людей на пристані злилась у суцільну, темну й мертву пляму, без облич, без форм, без руху. Хома одійшов від поручнів і похмуро став ходити по палубі.

Пасажири, голосно розмовляючи, сідали пити чай, лакеї сновигали по галереї, подаючи на столики, десь на кормі внизу, в третьому класі, сміялась дитина, скиглила гармошка, кухар дрібно вистукував ножами, дерен-

чав посуд. Розрізуючи хвилі, спінуючи їх і здригаючись від напруження, величезний пароплав швидко плив проти течії... Хома подивився на широкі смуги розлючених хвиль за кормою пароплава і відчув у собі несамолюбиве бажання ламати, рвати що-небудь,— теж піти грудьми проти води і роздрібнити її напір об груди і плечі свої...

— Доля! — хрипким і стомленим голосом сказав хтось коло нього.

Це слово було знайоме йому: ним тітка Анфіса часто відповідала Хомі на його запитання, і він вклав у це коротке слово уявлення про силу, подібну до сили бога. Він глянув на тих, що говорили: один з них був сивенький старичок, з добрим обличчям, другий — трохи молодший, з великими стомленими очима і з чорною клинцюватою борідкою. Його хрящуватий великий ніс і жовті, запалі щоки нагадували Хомі хрещеного батька.

— Доля! — впевнено повторив старик вигук свого співбесідника й усміхнувся.— Вона над життям, як рибалка над річкою: кине в суету нашу гачок з принадою, а людина зразу — хап за принаду жадібним ротом... тоді вона я-ак рвоне своє вудлице — ну, і б'ється людина об землю, і серце у неї, дивись, надірване... Отак-то, голубе мій!

Хома заплющив очі, наче йому в них промінь сонця вдарив, і, хитаючи головою, голосно сказав:

— Правильно! От — пра-авильно!

Співрозмовники пильно подивились на нього: старик — з хитруватою і розумною посмішкою, окатий — непривітно, спідлоба. Це збентежило Хому, і він, почервонівши, одійшов від них, думаючи про долю і дивуючись: навіщо їй потрібно було приголубити його, подарувавши йому жінку, і зразу ж вирвати у нього з рук подарунок так просто й образливо? І він зрозумів, що невиразне, їдке почуття, яке він носив у собі, — образа на долю за те, що погралася з ним. Він був надто розпещений життям для того, щоб простіше поставитись до першої краплі отрути в тільки що початому келиху, і цілу добу в дорозі не спав, думаючи про слова старика і плакаючи свою образу. Але вона збуджувала в ньому не зневіру й журбу, а гнівне і мстиве почуття...

Хому зустрів хрещений батько і на його поквалпіві, тривожні запитання, збуджено поблискуючи зеленкува-

тими очицями, об'явив, коли вмовився в прольотку поруч з похресником:

— Ума тронувся твій батько...

— П'є?

— Гірше! Зовсім здурів...

— Ну? О, господи! кажіть...

— Розумієш: об'явилась коло нього баринька одна...

— Що ж вона? — вигукнув Хома, згадавши свою Пелагію, і чомусь відчув у серці радість.

— Причепилась вона до нього і — смокче...

— Тихенька?

— Вона? Тиха... як пожежа... Сімдесят п'ять тисяч вийняла у нього з кишені — як пушинку!

— О-о! Хто ж вона така?

— Сонька Мединська, архітекторова дружина...

— Леле! Невже вона... Хіба батько, — невже він її в полюбовниці взяв? — тихо і здивовано спитав Хома.

Хрещений батько відсахнувся від нього і, смішно витріщивши очі, злякано заговорив:

— Та ти, брат, теж з глузду з'їхав! Йй-богу, з глузду з'їхав! Опам'ятайся! В шістдесят три роки полюбовниць заводити... та ще за таку ціну! Що ти? Ну, я це Гнатові розкажу!

І Маякін розсипав у повітрі деренчливий, покvapливий сміх, причому його цапина борідка неприємно затремтіла. Не скоро Хома допитався в нього, у чому річ; проти звичаю старик був заклопотаний, збуджений, його мова, завжди плавна, рвалась, він розказував, лаючись і відпльовуючись, і Хома насилу розібрав, у чому річ. Виявилось, що Софія Павлівна Мединська, дружина багача-архітектора, відома на все місто своєю невтомністю у влаштуванні всяких добродійних вигадок, — умовила Гната пожертвувати сімдесят п'ять тисяч на нічліжний будинок і народну бібліотеку з читальнею. Гнат дав гроші, і вже газети розхвалили його за щедрість. Хома не раз бачив цю жінку на вулицях; вона була маленька, він знав, що її вважають за одну з найкрасивіших у місті. Про неї говорили погане.

— Тільки й того?! — вигукнув він, вислухавши розповідь хрещеного батька. — А я думав — бог зна що...

— Ти? Ти думав? — раптом розсердився Маякін. — Нічого ти не думав — молокосос ти!

— Та чого ви лаєтесь? — здивувався Хома.

— Ти скажи — по-твому, сімдесят п'ять тисяч — великі гроші?

— Великі,— сказав Хома, подумавши.— Але ж у батька багато їх... чого ж ви так уже...

Якова Тарасовича скорчило всього, він з презирством подивився в лице юнакові і якимось кволим голосом спитав його:

— Це ти говориш?

— А хто ж?

— Брешеш! Це твоя молода дурість говорить, так! А моя стара дурість — мільйон разів життям випробувана,— вона тобі каже: ти ще щеня, рано тобі басом гавкати!

Хому й раніш частенько зачіпала надто образна мова хрещеного батька,— Маякін завжди говорив з ним більш грубо, ніж батько,— але тепер юнак відчув себе дуже ображеним і стримано, але твердо сказав:

— Ви б не лаялись даремно, я ж не маленький...

— Та що ти кажеш? — глузливо звівши брови, вигукнув Маякін.

Хома розлютився. Він глянув в обличчя старикові й поважно відрубав:

— А от кажу, що даремної лайки вашої не хочу більше чути,— годі!

— Мм... да... та-ак! Вибачайте...

Яків Тарасович примружив очі, пожував губами і, відвернувшись від похресника, з хвилину помовчав. Прольотка в'їхала у вузьку вулицю, і, побачивши здаля покрівлю свого дому, Хома мимоволі всім тілом подався вперед. В той же час хрещений батько, хитрувато і ласкаво усміхаючись, спитав його:

— Хомко! Скажи — на кому ти зуби собі нагострив? га?

— Хіба гострі стали? — спитав Хома, зрадівши з такого звернення хрещеного батька.

— Нічого... Це, брат, добре... це ду-уже добре! Боялись ми з батьком — м'яло ти будеш!.. Ну, а горілку пити навчився?

— Пив...

— Скоренько!.. Побогато, чи як?

— Нащо побогато...

— А смачна?

— Не дуже...

— Так... Нічого, все це непогано... Тільки от надто ти відкритий,— за всі гріхи і всякому попові готовий каятись... Ти подумай про це — не завжди, брат, воно потрібно... часом змовчиш — і людям догодиш, і гріха не наберешся. Н-да. Язик у людини рідко коли тверезий буває. А от і приїхали... Гляди — батько ж не знає, що ти прибув... чи вдома він?

Він був удома: у відчинені вікна з кімнат на вулицю линув його гучний, трохи хрипкий регіт. Стукіт прольотки, що підїхала до будинку, змусив Гната виглянути в вікно, і, побачивши сина, він радісно крикнув:

— А-а! З'явився...

Через хвилину він, пригорнувши Хому одною рукою до грудей, долонею другої уперся йому в лоб, відгинаючи голову сина назад, дивився в обличчя йому сяючими очима і задоволено говорив:

— Загорів... поздоровшав... молодець! Бариня! Хороший у мене син?

— Непоганий,— пролунав ласкавий, сріблястий голос.

Хома виглянув з-за батькового плеча і побачив: в передньому кутку кімнати, спершись ліктями на стіл, сиділа маленька жінка з пишним білявим волоссям; на блідому обличчі її дуже вирізнялись темні очі, тонкі брови й пухлі червоні губи. Позад крісла стояв великий філодендрон — велике, мережане листя висіло в повітрі над її золотовою голівкою.

— Доброго здоров'я, Софіє Павлівно,— улесливо говорив Маякін, підходячи до неї з простягнутою рукою.— Що, все контрибуції збираєте з нас, бідних?

Хома мовчки уклонився їй, не слухаючи ні її відповіді Маякіну, ні того, що говорив йому батько. Бариня уважно подивилась на нього, усміхнулась привітно. Її дитяча постать, вгорнена в якусь темну тканину, майже зливалась з малиною матерією крісла, через що хвилясте, золоте волосся наче світилось на темному фоні. Сидячи там, у кутку, під зеленим листям, вона була схожа й на квітку, і на ікону.

— Гляди, Софіє Павлівно, як він на тебе задивився,— орел, га? — говорив Гнат.

Її очі звузились, щоки трохи почервоніли, і вона засміялась — наче срібний дзвінок задзвенів. І одразу ж підвелась, кажучи:

— Не буду заважати вам, до побачення!

Коли вона безшумно проходила повз Хому, на нього вийнуло духами, і він побачив, що очі у неї темносині, а брови майже чорні.

— Попливла шука,— тихо сказав Маякін, з злістю дивлячись услід їй.

— Ну, розкажуй нам, як їздив? Чи багато грошей прогуляв? — гудів Гнат, підштовхуючи сина в те крісло, де тільки що сиділа Мединська. Хома скоса глянув на нього й сів у друге.

— Що, хороша, видно, жіночка? — посміюючись, говорив Маякін, обмацуючи Хому своїми хитрими очницями.— Ото як будеш при ній рота роззявляти... вона тобі всі нутрощі виїсть...

Хома чомусь здригнувся і, не відповівши йому, діловим тоном почав говорити батькові про поїздку. Але Гнат перебив його:

— Зажди, я скажу, щоб коньячку...

— А ти тут усе п'єш, кажуть...— осудливо сказав Хома.

Гнат здивовано і з цікавістю глянув на нього і спитав: — Та хіба ж батькові можна так говорити, га?

Хома зніяковів і опустив голову.

— Ото ж бо! — добродушно сказав Гнат і гукнув, щоб дали коньяку...

Маякін, примруживши очі, подивився на Гордеевих, зітхнув, попрощався і пішов, запросивши їх увечері до себе пити чай в малиннику.

— Де ж тітка Анфіса? — спитав Хома, почувуючи, що тепер, наодинці з батьком, йому стало чогось незручно.

— В монастир поїхала... Ну, говори мені, а я — вип'ю...

Хома за кілька хвилин розказав батькові про справи й закінчив розповідь одвертим признанням:

— Грошей я витратив на себе... багато.

— Скільки?

— Карбованців... шістсот...

— Це за півтора місяця! Не мало... Бачу, що як прикажчик — дорогий ти мені... Куди ж це ти їх всипав?

— Триста пудів хліба подарував...

— Кому? Як?

Хома розказав.

— Ну це — нічого! — похвалив його батько.— Це — знай наших!.. Тут діло ясне — за батькову честь... за

честь фірми... І збитків тут нема, бо — слава добра є, а це, брат, найкраща вивіска для торгівлі... Ну, а ще?

— Та... так якось... витратив...

— Говори прямо... не про гроші питаю,— хочу знати, як ти жив,— допитувався Гнат, уважно й строго розглядаючи сина.

— Їв... пив...— не здавався Хома, похмуро і ніяково схиляючи голову.

— Пив? Горілку?

— І горілку...

— А! Чи не рано?

— Спитай Єфима — чи випивався я...

— Нашо питати Єфима? Ти сам повинен все сказати... То, значить, п'єш?

— Можу й не пити...

— Де там! Коньяку хочеш?

Хома подивився на батька й широко усміхнувся. І батько відповів йому добродушною усмішкою.

— Ех, ти... чорт! Пий... та гляди,— діло розумій... Що тут вдієш?... п'яниця — проспиться, а дурень — ніколи... будемо хоч це пам'ятати... собі на втіху... Ну і з дівками гуляв? Та кажи вже прямо! Що я — бити тебе, чи що, буду?

— Гуляв... була одна на пароплаві... Від Пермі до Казані віз її...

— Ну...— Гнат тяжко зітхнув і, насупившись, сказав: — Рано опоганився...

— Мені двадцять років... А ти говориш, що в твій час п'ятнадцятилітніх парубчаків женили...— ніяково заперечив йому син.

— То — женили... Ну, гаразд, годі про це говорити... Ну, повівся з бабою,— що ж? Баба — як віспа, без неї не проживеш... А мені лицемірити не доводиться... я раніш, ніж ти, почав до жінок припадати... Але будь з ними обережний...

Гнат задумався і довго мовчав, сидячи нерухомо, низько схиливши голову.

— Ось що, Хомо,— знов заговорив він суворо і твердо,— скоро я помру... Старий. В грудях мені тисне, дихати мені тяжко... помру... Тоді все діло на тебе ляже... Ну, спочатку хрещений батько допоможе тобі — слухай його! Почав ти... непогано, все зробив, як слід, віжки в руках міцно держав... Дай боже, щоб і надалі було так...

Знай ось що: діло — звір живий і сильний, правувати ним треба вмючи, загнздувати треба добре, а то воно тебе подолає... Старайся стояти над ділом... так постав себе, щоб усе воно в тебе під ногами було, на видноті, щоб кожен маленький цвяшок у ньому — видний був тобі...

Хома дивився на широкі батькові груди, слухав його густий голос і думав:

«Ну, не скоро ти помреш!»

Ця думка була приємна йому і збуджувала в ньому добре, гаряче почуття до батька.

— Хрещеного батька тримайся... у нього розуму в голові — на ціле місто вистачить! Він тільки хоробрості не має, а то — бути б йому високо. Егеж — так, кажу, не довго мені жити лишилось... По-справжньому, пора б готуватися до смерті... Кинути б усе, та одговітись, та потурбуватись, щоб люди мене добрим словом спом'янули...

— Спом'януть! — впевнено сказав Хома.

— Аби було за що...

— А нічліжний будинок?

Гнат глянув на сина й засміявся.

— Сказав уже Яків, устиг! Лаяв, мабуть, мене?

— Трохи лаяв, — усміхнувся Хома.

— Ну, ще б пак! Хіба я його не знаю?

— Він про це так говорив, немовби гроші його...

Гнат відхилився на спинку крісла й зареготав ще дужче.

— Ах, старий ворон, га? Це ти правду кажеш... Для нього що свої гроші, що мої — однаково, — от він і труситься... Мета є у нього, в лисого... Ану, скажи — яка?

Хома подумав і сказав:

— Не знаю...

— Е!.. Об'єднати гроші він хоче...

— Як це?

— Та ну ж бо, догадайся!..

Хома подивився на батька й — догадався.

Лице його потемніло, він підвівся з крісла, рішуче сказавши:

— Ні, не хочу! Я з нею не одружусь!

— О? Чого ж це? Дівка здорова, не дурна, одна в батька...

— А Тарас? Той, що пропав?

— Пропаший — пропав, про нього, отже, нічого й говорити... Є духівниця, і в ній сказано: «Все мое рухоме й нерухоме — дочці моїй Любові...» А те, що сестра вона тобі хрещена, — влаштуємо...

— Однаково, — твердо сказав Хома, — я з нею не одружусь!

— Ну, про це рано говорити... Але — чого це вона ніби не до душі тобі?

— Не люблю таких...

— Та-ак! Ах ти, скажи на милість! Які ж вам, паничу, більше до смаку?..

— Котрі простіші... Вона там з гімназистами та з книжками... вчена стала!.. Сміятися буде з мене... — схвильовано говорив Хома.

— Це, мабуть, так, — смілива вона — занадто... Але це — пусте діло! Всяка іржа очищається, коли рук докласти... А хрещений батько твій — розумний старик... Життя його було спокійне, сидяче, ну, він ото, сидячи на одному місці, й думав про все... його, брат, варто послухати, він в усякому життєвому ділі виворіт бачить... Він у нас — ристократ — від матінки Катерини! Високої про себе думки... І через те, що рід його викоренився в Тарасові, то він і вирішив — тебе на місце Тараса поставити, почуваш?

— Ні, я вже сам собі місце виберу, — уперто сказав Хома.

— Дурний ще ти... — усміхнувся батько.

Їх розмова була перервана приїздом тітки Анфіси.

— Хомцю! Приїхав... — кричала вона десь за дверима. Хома встав і пішов назустріч їй, ласкаво усміхаючись.

...Знов життя його попливло повільно й одноманітно. Зберігши щодо сина тон добродушно-насмішкуватий і поблажливий, батько загалом почав ставитись до нього суворіше, зауважуючи йому за кожну дрібницю і все частіше нагадуючи, що він виховував його вільно, нічим не неволив, ніколи не бив.

— Інші батьки вашого брата поліняками б'ють, а я пальцем тебе не торкнув!

— Мабуть, не було за що, — спокійно заявив одного разу Хома.

Гнат розсердився на сина за ці слова й тон.

— Поговори! — гримнув він. — Набрался смілості під м'якою рукою. На кожне слово відповідь знаходиш.

Гляди — рука моя хоч і м'яка була, але ще так стиснути може, що в тебе з п'ят сльози бризнуть! Скоро ти виріс — як гриб-поганка, ледве над землею зіп'явся, а вже смердиш...

— За що ти сердишся на мене? — здивовано спитав Хома батька, коли той був у доброму настрої...

— А ти не можеш стерпіти, коли батько на тебе бурчить... сперечаєшся зараз!..

— Та образливо ж... Я гірший не став... бачу ж я, як он інші в мої літа живуть...

— Не відпаде у тебе голова, коли я вилаю тебе якийсь раз... А лаюсь — бо бачу в тобі щось не моє... Що воно — не знаю, а бачу — є... І шкідливе воно для тебе...

Ці батькові слова примусили Хому глибоко задуматись. Він сам почував у собі щось особливе, що відрізняло його від однолітків, але також не міг зрозуміти — що воно таке? І підозріло стежив за собою...

Йому подобалось бувати на біржі, в галасі й гомоні солідних людей, що робили тисячні діла; його тішила пошана, з якою віталися, розмовляли з ним, Хоמוю Гордеевим, не такі багаті промислові люди. Він почував себе щасливим і гордим, коли йому іноді вдавалось розпорядитись на свій страх чим-небудь в батьківській ділі й заслужити схвальну усмішку батька. В ньому було багато честолюбного прагнення — здаватись дорослою і діловою людиною, але жив він самотньо, як і раніш, і не почував бажання мати друзів, хоч щодня зустрічався з багатьма купецькими дітьми, однолітками своїми. Не раз вони запрошували його погуляти, але він грубувато і зневажливо відмовлявся від запросин і навіть посміювався:

— Боюсь... Дізнаються батьки ваші про ці гулянки, та як будуть вас бити, то, може, й мені перепаде по шиї...

Йому не подобалося в них те, що вони гуляють і розпутничають нишком від батьків, за гроші, вкрадені з батьківських кас або взяті під довготермінові векселі та великі проценти. Вони теж не любили його за цю стриманість, в якій відчувалась гордість, образлива для них.

Він часто згадував Пелагію, і спочатку йому було сумно, коли образ її спалахував в його уяві... Але час минав, стирав потроху яскраві барви з цієї жінки, і непомітно для нього місце в мріях його заступила маленька, ангелоподібна Мединська. Вона майже щонеділі

заїжджала до Гната з різними просьбами, які загалом мали одну мету,— прискорити спорудження нічліжного будинку. В її присутності Хома почував себе незграбним, величезним, важким; це ображало його, і він густо червонів під ласкавим поглядом великих очей Софії Павлівни. Він помічав, що кожного разу, коли вона дивилась на нього,— очі її темніли, а верхня губа здригалась і трошечки підіймалася вгору, відкриваючи крихітні білі зуби. Це завжди лякало його. Батько, зауваживши, як він дивиться на Мединську, сказав йому:

— Ти не дуже задивляйся на цю личину. Вона, дивись,— як березовий жар: зовні він буває теж отакий скромний, гладенький, теменький,— здається зовсім холодний,— а візьми в руки,— опече...

Мединська не збуджувала в юнакові хтивого потягу, в ній не було нічого схожого на Пелагію, і взагалі вона була незрозуміла для нього. Він знав, що про неї говорили соромітне, але цьому не вірив. Проте він змінив ставлення до неї, коли побачив її в колясці, як вона сиділа поруч з товстим паном в сірій шляпі і з довгими пасмами волосся на плечах. Обличчя в нього було, як пухир,— червоне, надуте; ні вусів, ні бороди не було на ньому, і весь він був схожий на переодягнуену жінку... Хомі сказали, що це її чоловік... Тоді в ньому спалахнули темні й суперечливі почуття: йому захотілося образити архітектора, і в той же час він відчув заздрість і пошану до нього. Мединська здалась менш вродливою і більш доступною; йому стало жаль її, і все-таки він зловтішно подумав:

«Противно їй, мабуть, коли він її цілує...»

І за всім цим він, часом, відчував у собі якусь бездонну, нудну порожнечу, якої не заповнювали — ні враження минулого дня, ні спогади про давні; і біржа, і справи, і думки про Мединську — все поглинала ця порожнеча... Його тривожила вона: він підозрівав, що в темній глибині її причаїлось існування якоїсь ворожої йому сили, поки що безформної, але такої, що вже обережно й наполегливо прагнула втілитись...

А тимчасом Гнат, мало змінюючись у зовнішності, ставав все неспокійнішим, буркотливим і все частіше скаржився, що нездужає.

— Сон я втратив... бувало сплю — хоч шкіру з мене здери, не почую! А тепер перекидаюсь, перекидаюсь з

боку на бік, насилу перед ранком заспу... Серце б'ється нерівно, то як перетруджене, часто так — тук-тук-тук... а то раптом замре,— здається, от зараз одірветься та й упаде кудись, аж у самі надра... Помилуй м'я, боже, по великій милості твої!..

І, покаючись зітхаючи, він зводив до неба очі, що вже були мутні і втратили живий, розумний блиск.

— Підстерігає мене смерть десь поблизу,— говорив він сумовито, але покірно.

І справді — незабаром вона звалила на землю його велике, могутнє тіло.

Це сталося в серпні, рано-вранці. Хома міцно спав і раптом відчув, що його термосять за плече і хрипкий голос гуде над його вухом:

— Вставай...

Він розплющив очі й побачив, що батько сидить на стільці біля його ліжка, однозвучно й глухо повторюючи:

— Вставай, вставай!..

Тільки що зійшло сонце, і світло його, що лежало на білій, полотняній Гнатовій сорочці, ще не втратило рожевого забарвлення...

— Рано,— сказав Хома, потягаючись.

— Потім виспишся...

Ліниво кутаючись у ковдру, Хома спитав:

— Може, чогось треба?

— Та встань ти, голубе мій, будь ласка! — вигукнув Гнат і ображено додав: — Значить, треба, коли буджу...

Придивившись до батькового обличчя, Хома побачив, що воно сіре, стомлене.

— Ти нездужаєш? Лікаря, чи що?

— Ну його! — махнув рукою Гнат.— Я ж не молоденький... і так знаю...

— Що?

— Та... вже знаю! — таємниче сказав старий і дивно якомось оглянув кімнату. Хома одягався, а батько його, схиливши голову, повільно говорив:

— Дихати боюсь... Така в мене думка, що, коли дихну зараз на всі груди,— серце повинно лопнути... Сьогодні неділя! Після ранньої обідні за попом пошили...

— Та що ти оце, папашо! — усміхнувся Хома.

— Нічого я... Вмивайся та йди в садок... сказав я туди самовар подати... На вранішньому холодку й нап'ємось чаю... Дуже мені чаю хочеться, густого, гарячого...

Старий важко підвівся з стільця і, нетвердо ступаючи босими ногами, зігнувшись, вийшов з кімнати. Хома подивився вслід батькові, колючий холод страху стиснув йому серце. Нашвидку вмившись, він поспішив у садок...

Там під старою, крислатою яблунею, в великому дубовому кріслі сидів батько. Сонячне світло падало крізь віти дерева тонкими стрічками на білу постать старика в нічній білизні. В саду було так значливо тихо, що навіть шелест гілки, ненароком зачепленої одягом Хоми, здався йому гучним звуком,— він здригнувся... На столі стояв самовар, муркотів, як ситий кіт, і викидав у повітря струмись пари. В тиші і свіжій зелені саду, напередодні обмитій рясним дощем, яскрава пляма нахабно сяючої шумливої міді здалась Хомі непотрібною, невідповідною до часу, місця й почуття, яке народилось у ньому, коли він побачив хворого, згорбленого старика, одягненого в біле, що самотньо сидів під захистом темнозеленого листя, в якому скромно ховались рум'яні яблука.

— Сідай,— сказав Гнат...

— Послати б по лікаря...— нерішуче порадив син, сідаючи навпроти нього.

— Не треба... На повітрі полегшало наче... А ось чаю сьорбну, може, і ще полегшає...— говорив Гнат, наливаючи чаю, і Хома бачив, що чайник тремтить у батьковій руці.

Мовчки підсунувши до себе склянку, Хома нахилився над нею і з тяжким серцем слухав, як батько гучно й коротко дихає...

Раптом щось стукнуло по столі так гучно, що посуд затремтів.

Хома здригнувся, рвучко підвів голову й зустрівся із зляканим, майже безумним батьковим поглядом. Гнат дивився на сина і хрипко шепотів:

— Яблуко впало... хай йому грець! Наче з рушниці трахнуло... га?

— Тобі б коньяку в чай...— запропонував Хома.

— І так добре...

Замовкли... Згряя чижів пролетіла над садом, розсипавши в повітрі задерикувато веселе щебетання. І знову зрілу красу саду поїняло урочисте мовчання. Жах усе ще не зникав з очей Гната...

— Господи Ісусе Христе! — стиха заговорив він, по-

божно хрестячись.— Н-да... от вона й настала,— остання година життя...

— Годі, папашо! — прошепотів Хома.

— Чого годі?.. От нап'ємось чаю, ти пошли за попом та за кумом...

— Я краще зараз...

— Зараз до обідні задзвонять... попа нема... та й нікуди поспішати, може, ще полегшає...

І він почав голосно сьорбати чай з блюдечка...

— Треба б мені рік, два ще пожити... Молодий ти... дуже я боюсь за тебе! Живи чесно і твердо... На чуже не зазіхай, своє бережи добре...

Йому трудно було говорити, він замовк і потер груди рукою.

— На людей — не надійся... багато від них не сподівайся... Ми всі для того живемо, щоб узяти, а не дати... О, господи! помилуй грішника!

Десь далеко густий звук дзвона впав у тишу ранку. Гнат з сином тричі перехрестились...

За першим криком міді залунав другий, третій, і незабаром повітря сповнили звуки дзвону, що лунали з усіх боків,— плавні, розмірені, гучно закличні...

— От і до обідні задзвонили,— сказав Гнат, дослухаючись до гудіння міді...— Ти дзвони з голосу знаєш?

— Ні,— відповів Хома.

— Оцей ось — чуєш? — басовий такий, це у Миколи, Петра Митровича Вагіна жертва... а цей, з хрипотою, це у Параскеви П'ятниці...

Співучі хвилі дзвону коливали повітря, насичене ними, і танули в ясній синяві неба. Хома задумливо дивився на батькове обличчя й бачив, що тривога зникає з очей його, вони оживають...

Але раптом обличчя старика густо почервоніло, очі розширились і викотились з орбіт, рот здивовано розкрився, а з горла вилетів чудний, шиплячий звук:

— Ф... ф... ахх...

Слідом за тим Гнатова голова впала на плече, а його дебеле тіло помалу поповзло з крісла на землю, наче земля владно вабила його до себе. Кілька секунд Хома не рухався і мовчав, зі страхом і здивуванням дивлячись на батька, але потім кинувся до Гната, підвів його голову з землі і глянув в обличчя йому. Обличчя було темне, нерухоме, і в широко відкритих очах на ньому

не було ніякого виразу: ні болю, ні страху, ні радості... Хома оглянувся навколо себе: як і раніш, в саду нікого не було, а в повітрі все плавав лункий гомін дзвонів... Руки Хоми затремтіли, він випустив з них батькову голову, і вона тупо вдарилась об землю... Темна, липка кров тонкою цівкою полилась з відкритого рота по синій щці...

Хома вдарив себе руками в груди і, стоячи на колінах перед трупом, дико й голосно закричав... І весь трясся від жаху, і безумними очима все шукав когось у зелені саду...

IV

Смерть батька приголомшила Хому і сповнила його дивним відчуттям: в душу йому влилась тиша,— тяжка, непорушна тиша, що без відповіді вбирала всі звуки життя. Навколо нього метушилися знайомі люди; з'являлися, зникали, щось говорили йому,— він відповідав їм, але те, що вони говорили, не викликало в ньому ніяких уявлень, безслідно потопаючи в бездонній глибині мертвого мовчання, що сповнювало душу його. Він не плакав, не журився й не думав ні про що; похмурий, блідий, насупивши брови, він зосереджено дослухався до цієї тиші, яка вичавила з нього всі почуття, спустошила його серце, і, наче лещатами, здавила мозок.

Похороном розпоряджався Маякін. Він спішно й бадьоро бігав по кімнатах, твердо вистукуючи підборами чобіт, по-хазяйськи покрикував на слуг, ляпав похресника по плечу і втішав його:

— А ти, хлопче, чого скам'янів? Батько був старий, немічний плоттю... Всім нам смерть уготована, її не уникнеш... значить, не треба передчасно мертвити... Ти його не воскресиш журбою, і йому твого суму не треба, бо сказано: «єгда душа від тіла імає нуждею восхититися страшними аггели — всіх забуває рідних і знайомих...» значить, весь ти для нього тепер нічого не важиш, хоч ти плач, хоч смійся... А живий про живе піклуватись повинен... Ти краще плач — це діло людське... дуже полегшує серце...

Але й ці слова нічого не зачіпали ні в голові, ні в серці Хоми.

Він опам'ятався в день похорону завдяки наполегливості хрещеного батька, який весь час старанно і своєрідно намагався розворушити його пригнічену душу.

День похорону був дуже хмарний і хмурий. У тучі густої куряви за труною Гната Гордеева чорною масою плинула величезна юрба народу; виблискувало золото на ризах духовенства, глухий гомін її повільного руху зливався з урочистою музикою хору архієрейської півчої. Хому штовхали і ззаду і з боків; він ішов, нічого не бачачи, крім сивої батькової голови, і сумовитий спів відбивався в його грудях тужливою луною. А Маякін, ідучи поруч з ним, настирливо й безупинно шепотів йому в вуха:

— Дивися, скільки народу пре — тисячі!.. Сам губернатор прийшов батька твого провести... міський голова... майже вся дума... а позад тебе — обернися-но! — Софія Павлівна йде... Вшанувало місто Гната...

Спочатку Хома не дослухався до шепоту хрещеного батька, та коли той сказав йому про Мединську, він мимоволі обернувся назад і побачив губернатора. Маленька краплина чогось приемного впала в його душу, коли він побачив цього поважного чоловіка в яскравій стрічці через плече, в орденах на грудях, що йшов за труною з сумом на суворому обличчі.

— «Блажен путь, а онь же ідеши днесь, душе...» — тихенько наспівував Яків Тарасович, поводячи носом, і знов шепотів у вухо похресникові: — Сімдесят п'ять тисяч карбованців — така сума, що за неї можна стільки ж і провожатих зажадати... Чув ти, що Сонька, якраз на сорок день, закладини влаштовує?

Хома знов обернувся назад, і очі його зустрілися з очима Мединської. Від її пестливого погляду він глибоко зітхнув, і йому зразу стало легше, наче гарячий промінь світла проник у його душу і щось розтало там. І тут же він подумав, що не личить йому крутити головою сюди й туди.

В церкві душа Хоми напоїлась урочисто-сумною поезією літургії, і, коли залунав зворушливий заклик: «Прийдіть, останнє цілування дамо», — з грудей його вирвалось таке голосне виюче ридання, що юрба схитнулась від цього тужливого крику.

Крикнувши, він похитнувся на ногах. Хрещений батько зараз же підхопив його під руки і став підштовхувати

до труни, наспівуючи досить голосно і з якимось азартом:

— «Цілу-уйте того, що був мало з на-ами» — цілуй, Хомо, цілуй! — «предається бо гро-обові, ка-аменем покривається... у тьму вселя-ається, з мертвими погреб-ається...»

Хома доторкнувся губами до батькового лоба і з жахом одскочив від труни.

— Тихше! Мало з ніг не збив... — стиха сказав йому Маякін, і ці прості, спокійні слова підтримали Хому міцніше, ніж рука хрещеного батька.

— «Зряща мене безгласного й бездиханного предле-жаща, восплачте за мною, братія і друзі...» — просив Гнат устами церкви. Але його син уже не плакав: жах збудило в ньому чорне, спухле батькове обличчя, і цей жах трохи протверезив його душу, зачаровану тужливою музикою плачу церкви за грішним сином її. Його обступили знайомі, повчально й ласкаво втішаючи; він слухав їх і розумів, що всі вони його жаліють і він став дорогий усім. А хрещений батько шепотів у вухо йому:

— Помічай, як вони до тебе лащатся... чують коти сало...

Ці слова були неприємні Хомі, але були корисні йому тим, що змушували його так чи інакше внутрішньо відгукуватись на них.

На кладовищі, коли співали вічну пам'ять, він знову гірко й голосно заридав. Хрещений батько зараз же підхопив його під руку й повів геть від могили, сердито кажучи йому:

— Який-бо ж ти малодушний! Чи мені його теж не жаль? Я ж справжню ціну йому знав, а ти тільки сином був. А от не плачу я... Три десятки років з чимось прожили ми, як одна душа, з ним... скільки говорено, скільки думано... скільки горя вкупі пережито!.. Молодий ти — чи ж тобі горювати? Все життя твоє попереду, і будеш ти всякою дружбою багатий. А я старий... і от єдиного друга поховав і став тепер як старець... не нажити вже мені товариша для душі!

Голос старого чудно задеренчав і заскрипів. Обличчя його перекривилось, губи розтяглись у велику гримасу і тремтіли, зморшки з'їжилися, і по них з маленьких очей текли сльози, дрібні й часті. Він був такий зворушливо жалюгідний і не схожий на себе, що Хома спинився, при-

горнув його до себе з ніжністю дужого і тривожно крикнув:

— Не плачте, папашо... Голубчику! Не плачте...

— Ото ж бо! — кволо промовив Маякін і, тяжко зітхнувши, раптом знов перетворився на твердого й розумного старика.

— Тобі рюмсати не можна...— таємниче зашепотів він, сідаючи в коляску поруч з похресником.— Ти тепер— полководець на війні і повинен своїми солдатами командувати хоробро. А солдатики твої — карбованці, і в тебе їх — велика армія... Тільки воюй!

Хома, здивований швидкістю його перетворення, слухав його слова, і чомусь вони нагадали йому про удари тих грудок землі, що їх люди кидали в могилу Гната, на труну його.

— Чи говорив тобі батько, що я старик розумний і що треба слухати мене?..

— Говорив.

— То ти й слухай!.. Коли мій розум та додати до твоєї молодой сили — добру перемогу можна здобути... Батько твій був велика людина... та недалеко вперед дивився і не вмів мене слухати... І в житті він здобував успіх не розумом, а серцем більше... Ох, що з тебе вийде... Ти переїжджай до мене, а то самому моторошно буде вдома...

— Тітка там...

— Тітка... вона хворіє... теж недовго їй жити на землі...

— Не говоріть про це, — тихо попросив Хома.

— А я буду говорити. Смерті нема чого боятись тобі, — ти не бабуся на печі! Ти живи собі безбоязно і роби те, до чого призначений. А людина призначена, щоб влаштувати життя на землі. Людина — капітал... вона, як карбованець, складається з мізерних мідних шагів та копійок. З земного пилу, сказано... А в міру того, як обертається вона в житті, вбирає в себе сальце та масельце, піт та сльози, — утворюються в ній сяка-така душа та розумець... І з того починає вона рости і вгору і вниз... то, бачиш, ціна їй — п'ятак, то п'ятиалтинний, то сотня карбованців... а буває вона і над усяку ціну... Пушена вона в обіг і повинна для життя проценти дати. Життя всім нам ціну знає, і до певного часу воно ходу нашого не спинить... ніхто, брат, собі на збиток нічого не робить, якщо він розумний... Ти мене слухаєш?

— Слухаю...

— А що ти розумієш?

— Усе...

— Брешеш, мабуть? — не повірив Маякін.

— Але тільки — чого вмирати треба? — тихо спитав Хома.

Хрещений батько з жалем глянув йому в обличчя, поплямкав губами і сказав:

— Оцього вже розумна людина ніколи не питає. Розумна людина сама бачить, що коли річка — то вона тече куди-небудь... і якби вона стояла, то було б болото...

— Даремно ви насміхаєтесь... — похмуро сказав Хома. — Море теж от нікуди не тече...

— Воно всі ріки приймає в себе... і бувають в ньому великі бурі... Так само й житейське море від людей живиться хвилюванням... а смерть обновляє води його... щоб не протухли... Хоч як люди мруть, а їх все більше стає...

— Що з того? Батько помер...

— І ти помреш...

— А яке мені діло, що людей більше прибуває? — журно усміхнувся Хома.

— Е-хе-хе! — зітхнув Маякін. — І нікому до цього діла нема... От і штани твої, мабуть, теж отак міркують: яке нам діло до того, що на світі всякої матерії скільки завгодно? Але ти їх не слухаєш — зносиш, та й покинеш...

Хома докірливо подивився на хрещеного батька і, бачачи, що старий усміхається, здивувався і з пошаною запитав:

— Невже ви, папашо, не боїтеся смерті?

— Я, дитинко, більш за все боюся дурості, — з смиренною в'їдливістю відповів Маякін. — Я так вважаю: дасть тобі дурень меду — плюнь; дасть мудрець отрути — пий! А тобі скажу: слабка, братіку, душа у йоржа, коли в нього щегинка сторч не стоїть...

Глузливі слова старого образили й розсердили Хому. Він одвернувся вбік і сказав:

— Не можете ви без вивертів без цих говорити...

— Не можу! — вигукнув Маякін, і очі його стурбовано забігали. — Кожен говорить саме тією мовою, якою вміє. Суворим я здаюся? Так, чи що?

Хома мовчав.

— Ех ти... Ти ось що знай — любить той, хто навчає...

Твердо це знай... І про смерть не думай... Безглуздо живій людині про смерть думати. «Екклезіаст» краще за всіх про неї подумав, подумав і сказав, що навіть псові живому краще, ніж мертвому левові...

Приїхали додому. Вся вулиця перед домом була заставлена екіпажами, і з відчинених вікон у повітря лився голосний гомін. Як тільки Хома з'явився в залі, його схопили під руки й потягли до стола з закусками, умовляючи його випити і з'їсти чого-небудь. В залі було гамірно, як на базарі; було тісно й душно. Хома мовчки випив одну чарку горілки, дві, три... Навколо нього плямкали, цмокали губами, булькотіла горілка, наливана з пляшки, дзвеніли чарки... Говорили про балик і октаву соліста в архіерейському хорі, і знову про балик, і про те, що міський голова теж хотів сказати промову, але після архіерея не наважився, боячись сказати гірше за нього. Хтось розчулено розповідав:

— Покійний так робив: одріже шматочок сьомушки, поперчить його густенько, другим шматочком прикриє та слідом за чаркою і пошле.

— Зро-обимо за його прикладом! — гудів густий бас.

Хома, нахмурившись, з образою в серці, дивився на жирні губи і щелепи, що жували смачні наїдки, йому захотілось кричати й вигнати геть усіх цих людей, солідність яких ще недавно викликала в ньому пошану до них.

— А ти будь ласкавіший, балакучіший...— стиха сказав Маякін, з'являючись біля нього.

— Чого вони жеруть тут? В трактир прийшли, чи що? — голосно і з злістю сказав Хома.

— Чшш...— злякано промовив Маякін і швидко озирнувся з люб'язною усмішкою на обличчі.

Але було пізно: його усмішка нічому не допомогла. Слова Хому почули,— галас і гомін у залі став зменшуватись, деякі з гостей якимось поквалливо заметушились, інші, ображено нахмурившись, поклали виделки й ножі і відійшли від стола з закусками, багато хто скося дивився на Хому.

Він зустрічав ці погляди, не опускаючи очей, лютій і мовчазний.

— До столу прошу! — кричав Маякін, мелькаючи в юрбі людей, як іскра в попелі.— Будь ласка, сідайте! Зараз млинці дадуть.

Хома знизав плечима й пішов до дверей, голосно сказавши:

— Я обідати не буду...

Він чув неприязний гомін позад себе та влєсливий голос хрещеного батька, який говорив комусь:

— З горя,— адже Гнат йому батьком і матір'ю був!..

Хома прийшов у сад на те місце, де вмер батько, і там сів. Почуття самотності й журби давило йому груди. Він розстєбнув комір сорочки, щоб легше було дихати, сперся ліктями на стіл і, стиснувши голову руками, нерухомо завмер. Накрапав дрібний дощик, листя яблуні меланхолійно шуміло під ударами крапель. Довго сидів він, не ворущаючись і дивлячись, як на стіл падають з яблуні дрібні краплі. Від випитої горілки в голові йому гуло, а серце смоктала образа на людей. Якісь невиразні думки зароджувались і зникали в ньому; перед ним миготів голий череп хрещеного батька в віночку срібного волосся, з темним обличчям, схожим на лики старовинних ікон. Це обличчя з беззубим ротом і ехидною усмішкою, викликаючи у Хоми ворожість і побоювання, ще більш посилювало в ньому усвідомлення самотності. Потім згадалися йому лагідні очі Мединської, її маленька, струнка постать, а поруч з нею чомусь постала огрядна, висока і рум'яна Любов Маякіна з усміхненими очима й товстою золотаворусою косою. Повітря було повне сумовитих звуків... Сіре небо наче плакало, і на деревах тремтіли холодні сльози. А в душі Хоми було сухо, темно; моторошне почуття сирітства сповнило її. Але з цього почуття зароджувалось уже запитання:

«Як жити буду?»

Дощ змочив його одєжу; він відчув, що тремтить від холоду, й пішов у дім...

Життя шарпало його з усіх боків, не даючи йому зосередитись на думках. В сороковий день після смерті Гната він поїхав на церемонію закладин нічліжного дому, парадно одягнений і з приємним почуттям у грудях. Напередодні Мединська сповістила йому листом, що його обрано в члени комітету для нагляду за будівництвом і в почесні члени того товариства, в якому вона головувала. Йому сподобалось це, і його дуже хвилювала та роль, яку він мав грати сьогодні, на закладах. Він їхав і

думав про те, як усе це буде і як йому треба поводитись, щоб не осоромитись перед людьми.

— Ей, ей! Зажди!

Він озирнувся,— з тротуару швидко біг до нього Маякін в сюртуку до п'ят, у високому картузі і з величезним зонтиком у руці.

— Ану, підвези-но мене! — говорив старий, спритно, як мавпа, стрибнувши в екіпаж.— Я, правду кажучи, ждав тебе, поглядав; час йому, думаю, їхати...

— Ви туди? — спитав Хома.

— Аякже! Треба подивитись, як гроші друга мого в землі закопувати будуть.

Хома скося глянув на нього і змовчав.

— Чого дивишся скося! Мабуть, і ти теж у благодійники до людей підеш?

— Тобто як? — стримано спитав Хома.

— Читав я сьогодні в газеті — в члені тебе обрали по тому будинку, та ще в товариство, в Софіїне, в почесні... В'їде тобі в кишеню членство оте? — зітхнув Маякін.

— Не розорюсь же?

— Не знаю я цього...— в'їдливо відповів старик.— Я про те більше, що дуже вже не мудре це благодійне діло... І навіть так я скажу, що не діло це, а — самі шкідливі дурниці.

— Цебто людям допомагати шкідливо? — з викликом спитав Хома.

— Ех, голова садова, тобто — капуста! — сказав Маякін з усмішкою.— Ти от приїжджай до мене, я тобі на все це очі відкрию... треба вчити тебе! Приїдеш?

— Добре!

— Ну от... А поки що, ти на закладах тих тримайся гордо, стій так, щоб бачили всі. Тобі цього як не скажеш, го ти за спину за чию-небудь сховаєшся...

— Чого мені ховатися? — невдоволено сказав Хома.

— І я кажу: зовсім нема чого. Бо гроші ж дані твоїм батьком, а шана тобі має залишитись у спадщину. Шана — ті самі гроші... з шаною торговій людині скрізь кредит, скрізь дорога!.. Ти й висувайся наперед, щоб кожен тебе бачив, і щоб, коли ти зробив на п'ятак,— на карбованець тобі віддали... А будеш ховатися — вийде нерозумність лише.

Вони приїхали до місця, коли вже всі важні люди зі-

брались, і юрба народу обступала купи дерева, цегли і землі. Архієрей, губернатор, представники міського великого панства й адміністрації утворили разом з пишно вбраними дамами велику яскраву групу і дивились на роботу двох мулярів, що готували цеглу й вапно. Маякін з похресником попрямував до цієї групи, нашіптуючи Хоми:

— Не бійся... Хоч у них на ногах сап'ян рипить, та в борщі — трясця кипить.

І шанобливо веселим голосом він привітався з губернатором раніш, ніж з архієреєм.

— Доброго здоров'ячка, ваше превосходительство! Благословіть, ваше преосвященство!

— А, Яків Тарасович! — дружелюбно вигукнув губернатор, з усмішкою стиснувши руку Маякіна і потрясаючи її, в той час як старик цілував в руку архієрея. — Як поживаєте, безсмертний дідусь?

— Щиро вам дякую, ваше превосходительство! Софії Павлівні моє шанування! — швидко говорив Маякін, крутячись дзигою в юрбі людей. За хвилину він встиг привітатися і з головою суду, і з прокурором, і з міським головою — з усіма, з ким вважав за потрібне привітатися першим; але виявилось, що таких — небагато. Він жартував, усміхався і зразу привернув до своєї маленької особи увагу всіх, а Хома стояв позад нього, схиливши голову, спідлоба поглядав на розшитих золотом, одягнених в дорогі матерії людей, заздри спритності старика, ніяковів і, почувачи, що ніяковіє, — ніяковів ще більше. Але ось хрещений батько схопив його за руку і потяг до себе.

— Ось, ваше превосходительство, похресник мій, Хома, покійного Гната син єдиний.

— А-а! — пробасив губернатор. — Дуже приємно... Співчуваю вашому горю, молодий чоловіче! — тиснувши руку Хоми, сказав він і помовчав; потім впевнено додав: — Втратити батька... це дуже тяжке нещастя!

І, пождавши секунд зо дві відповіді Хоми, одвернувся від нього, похвально кажучи Маякіну:

— Я захоплений вашою промовою учора в думі! Прекрасно, розумно, Якове Тарасовичу... вони не розуміють справжніх потреб населення...

— І потім, ваше превосходительство, капіталець маленький — значить, місто своїх грошей мусить докла-дати...

— Цілком правильно! Цілком правильно!

— Тверезість, я кажу, це добре! Це дай боже всякому. Я сам не п'ю... але нащо ці читальні, коли він,— народ отой,— читати навіть не вміє?

Губернатор схвально мугикав.

— А от, кажу, ви гроші на технічне пустіть... Коли його нешироко завести,— грошей і цих вистачить, а коли що, то можна ще в Петербурзі попросити — там дадуть! Тоді й місту своїх не треба буде докладати, і діло буде розумніше.

— Справді так! Але як закричали на вас ліберали, га?

— Таке вже їх діло, щоб кричати...

Густий кашель соборного протодиякона сповістив про початок відправи.

До Хоми підійшла Софія Павлівна, привіталася і тихо, сумним голосом говорила йому:

— Я дивилася на ваше обличчя в день похорону, і в мене серце краялось... «Боже мій,— думала я,— як він, мабуть, страждає!»

А Хома слухав її і — наче мед пив.

— Оті ваші крики! Вони вразили мою душу... бідний ви, хлопчику мій!.. Я можу казати вам так, я ж уже старенька...

— Ви! — тихо вигукнув Хома.

— А хіба ні? — спитала вона, наївно дивлячись в його обличчя.

Хома мовчав, схиливши голову.

— Ви не вірите, що я старенька?

— Я вам вірю... тільки це неправда! — стиха й палко сказав Хома.

— Неправда — що? Що ви вірите мені?

— Ні! Не це... а те, що... Я — ви пробачте! — не вмію я говорити! — сказав Хома, весь червоний від ніяковості.— Неосвічений я...

— Від цього не треба ніяковіти...— поблажливо говорила Мединська.— Ви ще молоді, а освіта доступна всім... Але є люди, яким вона не тільки непотрібна, а може зіпсувати їх... Це люди з чистим серцем... довірливі, щирі, як діти... і ви з таких людей... Адже ви такий, еге ж?

Що міг відповісти Хома на таке запитання? Він щиро сказав:

— Уклінно вам дякую!..

І, побачивши, що його слова викликали в очах Мединської веселий блиск, відчув себе смішним і дурним, раз же розсердився на себе і придушеним голосом сказав:

— Так, я такий — що у мене на душі, те й на язиці... Фальшивити не вмію... смішно мені — сміюсь одверто... дурний я!

— Ну, навіщо ж так? — докірливо сказала жінка і, поправляючи плаття, ненароком погладила рукою своєю його опущену руку, в якій він держав шляпу, що примусило Хому подивитись на кисть своєї руки і збентежено, радісно усміхнутись.

— Ви, звичайно, будете на обіді? — питала Мединська.

— Буду...

— А завтра на засіданні у мене?

— Неодмінно!

— А може, коли-небудь ви й так просто... в гості зайдете, га?

— Я... дякую вам! Прийду!..

— Я маю дякувати вам за цю обіцянку...

Вони замовкли. У повітрі плавав побожно-тихий голос архієрея, що виразно проказував молитву, простягнувши руку над місцем закладин будинку:

— «Його ж ні вітер, ні вода, ні що інше пошкодити не може: благоволі йому кінця дійти і тих, що в ньому хочуть жити, від усякої обмови супротивної обережи...»

— Які змістовні й гарні наші молитви, правда ж? — питала Мединська.

— Так... — коротко сказав Хома, не розуміючи її слів і почувуючи, що знову червоніє.

— Вони нашим купецьким інтересам завжди будуть супротивники, — переконливо й голосно шепотів Маякін, стоячи недалеко від Хоми поруч з міським головою. — Ім хіба що? Ім аби тільки чим-небудь перед газетою заслужити похвалу, а справжньої суті вони збагнути не можуть... Вони напоказ живуть, а не для того, щоб влаштовувати життя... вони тільки й міряють на одне: газети та Швеція! Доктор учора мені весь час тією Швецією допікав: «Народна, каже, освіта в Швеції... і все там інше... перший сорт!» А проте, — що таке Швеція? Може, вона — Швеція ота — тільки вигадка... для прикладу наводиться... а ніякої освіти та іншої всякої всячини,

може, і нема в ній. Ми про неї, про Швецію, тільки через сірники та рукавички знаємо... І знов-таки ми не для неї живемо, і вона нам екзаменту робити не може... ми своє життя на свій копил робити повинні. Чи не так?

А протодиякон, задерши голову, гудів:

— Фунда-аторові до-ому цього... ві-ічная... па-ам'я-ать!

Хома здригнувся, але Маякін був уже біля нього і, смикаючи його за рукав, питає:

— Обідати їдеш?

Оксамитна, тепла ручка Мединської знову ковзнула по руці Хоми.

Обід був для Хоми мукою. Перший раз в житті знаходячись серед таких парадних людей, він бачив, що вони і їдять, і говорять — усе роблять краще за нього, і почував, що від Мединської, яка сиділа якраз навпроти нього, його відділяє не стіл, а висока гора. Поруч з ним сидів секретар того товариства, в якому Хома був обраний почесним членом, — молодий судовий чиновник з чудним прізвищем — Ухтіщев. Наче для того, щоб його прізвище здавалось ще безглуздішим, він говорив високим, дзвінким тенором і сам весь — гладкий, маленький, круглолиций і веселий балакун — був схожий на новенький балабончик.

— Найкраще в нашому товаристві — патронеса, найдоречніше, що ми в ньому робимо — упадання за патронесою, найтрудніше — сказати патронесі такий комплімент, яким би вона була задоволена, а найрозумніше — захоплюватись патронесою мовчки і без надії. Так що ви, власне, член не «товариства піклування про», а член товариства Танталів, що перебувають при Софії Мединській.

Хома слухав його балаканину, поглядав на патронесу, що заклопотано говорила про щось з поліцмейстером, мукав у відповідь своєму співбесідникові, удаючи, що заклопотаний їдою, і бажав, щоб усе це швидше скінчилось. Він почував себе жалюгідним, дурним, смішним для всіх і був певен, що всі підглядають за ним, судять його.

А Маякін сидів поруч з міським головою, швидко вертів виделкою в повітрі і все щось говорив йому, граючи зморшками. Голова, сивий і червонопикий чоловік з короткою шиєю, дивився на нього биком з упертою уважністю і часом ствердно стукав великим пальцем по краю стола. Веселий гомін і сміх заглушали швидко балачку

хрещеного батька, і Хома не міг почути жодного слова з неї, тим більш, що у вухах його невпинно дзвенів тено-рок секретаря:

— Дивіться, он підвівся протодиякон і заряджає легені повітрям... зараз проголосить вічну пам'ять Гнатові Матвійовичу...

— Чи не можна мені піти? — тихо спитав Хома.

— Чому ж не можна? Це всі зрозуміють...

Гучний поклик диякона заглушив і наче роздавив го-мін у залі; імените купецтво з захопленням спрямувало погляди у великий, широко роззявлений рот, з якого ли-лась густа октава, і, скориставшись цим моментом, Хома встав з-за стола і вийшов з залу.

Через хвилину він, легко зітхаючи, сидів у своїй ко-лясці й думав про те, що серед цих панів йому не місце. Він у думці називав їх вилизаними, їхній блиск не подо-бався йому, не подобались обличчя, усмішки, слова, але вільні й легкі їх рухи, їх уміння говорити про все, їх гарні вбрання — все це збуджувало в ньому суміш за-здрості й пошани до них. Йому стало прикро й сумно від усвідомлення, що він не вмів говорити так легко й ба-гато, як усі ці люди, і тоді він згадав, що Любов Маякіна вже не раз сміялася з нього за це.

Хома не любив дочки Маякіна, а після того, як він довідався від Гната, що хрещений батько має намір одру-жити його з Любою, молодий Гордеев став навіть уни-кати зустрічатися з нею. Але після смерті батька він майже щодня бував у Маякіних, і якимсь раз Люба ска-зала йому:

— Дивлюсь я на тебе, і знаєш що? — ти ж страшенно не схожий на купця...

— Та й ти на купчиху мало схожа... — сказав Хома, підозріло поглядаючи на неї.

Він не розумів значення її слів: образити вона хотіла ними його чи так просто сказала?

— Слава богу! — відповіла вона йому й усміхнулася дуже хорошою, дружньою усмішкою.

— Чого радієш? — спитав він.

— А що ми не схожі на наших батьків.

Хома здивовано подивився на неї і змовчав.

— Ти скажи щиро, — знизивши голос, говорила вона, — ти ж мого батька не любиш? Не подобається він тобі?

— Не... дуже...— повільно сказав Хома.

— Ну, а я дуже не люблю.

— За що?

— За все... Розумніший будеш — сам зрозумієш...
Твій батько кращий був.

— Ще б пак! — гордо сказав Хома.

Після цієї розмови у них майже зразу виник потяг одного до одного, і, день у день все розвиваючись, він незабаром набув характеру дружби, хоч і дивної грохи.

Люба була одних літ з своїм хрестовим братом, але ставилась до нього, як старша до хлопчика. Вона говорила поблажливо, часто кепкувала з нього, в мові її раз у раз траплялися незнайомі Хомі слова, які вона вимовляла якось особливо значливо, з явним задоволенням. Вона особливо любила говорити про свого брата Тараса, котрого вона ніколи не бачила, але про якого розказувала щось таке, що робило його схожим на хоробрих і благородних розбійників тітки Анфіси. Часто, нарікаючи на свого батька, вона говорила Хомі:

— От і ти будеш такий самий — кощій!

Все це було неприємно юнакові й дуже зачіпало його самолюбство. Але часом вона була одверта, проста, якось особливо по-дружньому ласкава до нього; тоді у нього розкривалось перед нею серце, і обоє вони подовгу розповідали одне одному про свої думки й почуття.

Обоє говорили багато, щиро — але Хомі здавалося, що все, про що говорила Люба, чуже йому і непотрібне їй; в той же час він ясно бачив, що його невмілі розповіді анітрохи не цікавлять її, і вона не вміє зрозуміти їх. Скільки б часу вони не провели за такою розмовою — вона давала їм лише відчуття незадоволення одне одним. Наче невидима стіна нерозуміння раптом виростала між ними та роз'єднувала їх. Вони не наважувались доторкнутись до цієї стіни, сказати одне одному про те, що вони відчувають її, і продовжували свої розмови, невіразно усвідомлюючи, що в кожному з них є щось, що може зблизити й об'єднати їх.

Приїхавши додому до хрещеного батька, Хома застав Любу саму. Вона вийшла назустріч йому, і було видно, що вона нездужає чи схвильована: очі в неї гарячково блищали й були обведені чорними плямами. Мерзляку-

вато кутаючись у пухову хустку, вона, усміхаючись, сказала:

— От добре, що приїхав! А то я одна сиджу... нудьга йти нікуди не хочеться... Чай будеш пити?

— Буду... Ти чого якась, нездужаєш, чи що?

— Иди в їдальню, а я скажу, щоб самовар подали...— промовила вона, не відповідаючи на його запитання.

Він пройшов в одну з маленьких кімнат будинку з двома вікнами в палісадник. Посеред неї стояв овальний стіл, круг нього — старовинні стільці, оббиті шкірою, в одному простінку висів годинник у довгому ящику з скляними дверцятами, в кутку стояв мисник із сріблом.

— Ти з обіду? — спитала Люба, входячи.

Хома мовчки кивнув головою.

— Ну що, парадно?

— Куди там! — усміхнувся Хома.— Я наче на жару сидів... Усі — як павичі, а я — як сич...

Люба, розставляючи посуд, нічого не відповіла йому.

— Ти чого, справді, сумна така? — знову спитав Хома, глянувши на її похмуре обличчя.

Вона обернулась до нього і з захопленням, з тугою сказала:

— Ах, Хома! Яку я книгу прочитала! Якби ти міг це розуміти!

— Видно, добра книжка, коли отак перевернуло тебе...— усміхнувся Хома.

— Я не спала... цілу ніч читала... Ти зрозумій: читаєш — і наче перед тобою двері відчиняються в якесь інше царство... І люди інші, і розмови, і... все! Все життя...

— Не люблю я цього...— невдоволено сказав Хома.— Вигадки, обман. Театр теж от... Купці виставлені на глум... хіба вони справді такі дурні? Аякже! Візьми от хрещеного батька...

— Театр — це та сама школа, Хома,— повчально сказала Люба.— Купці такі були... І який може бути в книжках обман?

— Як у казках... Не справжнє все...

— Помиляєшся! Ти ж не читав книжок,— як же можеш говорити? Саме вони і є справжнє. Вони вчать жити.

— Ну! — махнув рукою Хома.— Облиш... ніякого пуття не буде від книжок твоїх!.. Он батько твій книжок

не читає, а... спритний він! Дивився я на нього сьогодні— заздрісно стало. Так він з усіма поводить... вільно, уміло, для кожного має слово... Зразу видно, що чого він захоче, того й доб'ється.

— Чого він добивається? — вигукнула Люба.— Грошей тільки... А є люди, котрі хочуть щастя для всіх на землі... і для цього, не жаліючи себе, працюють, страждають, гинуть! Хіба можна батька рівняти з ними?

— Не рівняй!.. Їм, значить, одне подобається, а хрещеному батькові інше...

— Їм ніщо не подобається!

— Як же це?

— Вони хочуть усе змінити...

— То задля чогось же вони стараються? — резонно зауважив Хома.— Чогось вони хочуть?

— Щастя для всіх! — запально крикнула Люба.

— Ну, я цього не розумію...— хитаючи головою, сказав Хома.— Хто це там про мое щастя піклується? І знов-таки, яке вони щастя мені влаштувати можуть, коли я сам ще не знаю, чого мені треба? Ні, ти ось що, ти б на отих подивилась... на тих, що обідали...

— Це не люди! — категорично об'явила Люба.

— Та то вже я не знаю, хто вони по-твоему, тільки видно зразу — місце своє вони знають. Спритні люди... розв'язні...

— Ех, Хомо! — з прикрістю вигукнула Люба.— Нічого ти не розумієш! Ніщо тебе не хвилює! Лінивий ти якийсь...

— Ну, поїхала! Просто я ще не обдивився...

— Просто ти — пустий,— об'явила Люба рішуче і твердо.

— В душі моїй ти не була...— відказав спокійно Хома.— Думок моїх ти не знаєш...

— Про що тобі думати? — сказала Люба, здвигаючи плечима.

— Ого! Один я? Це раз... Жити мені треба? Це два. Такому мені, як я тепер, зовсім не можна жити — я цього хіба не розумію? На сміх людям я не хочу... Я он навіть говорити не вмю з людьми... Та й думати я не вмю...— закінчив Хома свою мову і ніяково усміхнувся.

— Читати треба, вчитись треба,— переконливо радила Люба, походжаючи по кімнаті.

— В душі у мене щось ворушиться,— продовжував Хома, не дивлячись на неї і говорячи ніби сам до себе,— але зрозуміти я цього не можу. Бачу от я, що хрещений батько говорить... діло все... й розумно... Але не вабить мене... Ті люди набагато цікавіші для мене.

— Тобто аристократія? — спитала Люба.

— Так...

— Там тобі й місце! — із зневажливою усмішкою сказала Любов.— Ех ти! Хіба вони люди? Хіба в них є душі?

— Звідки ти їх знаєш? Адже не знайома...

— А книжки?

Покоївка внесла самовар, і розмова урвалась. Люба мовчки заварювала чай, Хома дивився на неї і думав про Мединську. З нею б поговорити!

— Та-ак,— задумливо заговорила дівчина,— що день, то більше я впевняюсь, що жити — трудно... Що мені робити? Заміж вийти? За кого? За купчика, який буде ціле життя людей грабувати, пити, в карти грати? Не хочу! Я хочу бути особистістю... я — особистість, через те що вже розумію, як погано влаштоване життя. Вчитися? Хіба батько пустить... Утекти? Невистачить хоробрості... Що ж мені робити?

Вона стиснула руки й поникла головою над столом.

— Якби ти знав, яке огидне все... Жодної живої душі навколо... З того часу, як померла мати,— батько всіх розігнав. Деякі поїхали вчитись... Ліпа поїхала. Вона пише: «Читай!» Ах, я читаю! — з розпачем у голосі вигукнула вона і, помовчавши мить, тоскно продовжувала: — В книжках нема того, що потрібно серцю... і я багато чого не розумію в них... Зрештою, мені нудно... нудно мені читати завжди самій, самій! Я говорити хочу з людиною, а людини нема! Мені тоскно... живеш один раз, і вже пора жити... а людини нема... нема! Для чого жити? Адже я в тюрмі живу!

Хома слухав її слова, пильно розглядав пальці свої, відчував велике горе в її словах, але не розумів її. І, коли вона замовкла, пригнічена й сумна, він не знайшов, що сказати їй, крім слів, майже докірливих:

— От ти сама кажеш, що книжки нічого не варті для тебе, а мене вчиш: читай!..

Вона глянула в обличчя йому, і в її очах спалахнула злість.

— О, як би я хотіла, щоб у тобі прокинулись усі ці муки, якими я живу... Щоб і ти, як я, не спав ночами від думок, щоб і тобі все остогидло... і сам ти собі остогид! Ненавиджу я всіх вас... ненавиджу!

Вона, вся червона, так гнівно дивилась на нього й говорила так злісно, що він, здивований, навіть не обрався на неї. Ніколи ще вона не говорила з ним так.

— Чого це ти? — спитав він її.

— І тебе я ненавиджу! Ти... що ти? Мертвий, пустий... як ти будеш жити? Що ти даси людям? — стиха і зловітно говорила вона.

— Нічого не дам, нехай самі добиваються... — відповів Хома, знаючи, що цими словами він ще більше розсердить її.

Сила її докорів мимоволі змусила Хому уважно слухати її злі слова; він відчував у них смисл. Він навіть підсунувся ближче до неї, але, обурена і гнівна, вона відвернулася від нього і замовкла.

Надворі було ще ясно, і на вітах лип перед вікнами лежав відблиск заходу, але кімната вже сповнилась сутінками. Величезний маятник кожної секунди виглядав з-за футляра годинника і, тьмяно блиснувши, з глухим, стомленим звуком ховався то праворуч, то ліворуч. Люба встала й засвітила лампу, що висіла над столом. Лице дівчини було бліде й суворе.

— Напалася ти на мене, — стримано заговорив Хома, — і чого власне? Незрозуміло...

— Не хочу я з тобою говорити! — сердито відповіла Люба.

— Діло твоє... Але все-таки... Чим же я завинив?

— Зрозумій, душно мені! Тісно мені... Бо хіба ж це життя? Хіба так живуть? Хто я? Приживалка в батька... держить для хазяйства... потім заміж! Знов хазяйство...

— А я тут при чому? — спитав Хома.

— Ти не кращий за інших...

— І за те винен перед тобою?

— Ти повинен хотіти бути кращим...

— Та хіба я цього не хочу?! — вигукнув Хома.

Дівчина хотіла щось сказати йому, але в цей час десь задзеленчав дзвінок, і вона, відхилившись на спинку стільця, стиха сказала:

— Батько...

— Ну, хоч би й забарився він, то не засмутив би,— сказав Хома.— Хотілось мені тебе послухати... надто вже цікаво...

— А! Дітки мої, голуб'ята сизі! — вигукнув Яків Тарасович, з'являючись у дверях.— Чай п'єте? Налий-но мені, Любова!

Солодко усміхаючись і потираючи руки, він сів поруч з Хомою і, жартівливо штовхнувши його в бік, спитав:

— Про що більше воркували?

— Так, про дрібниці всякі,— відповіла Люба.

— Та хіба я тебе питаю? — скрививши обличчя, сказав їй батько.— Ти сиди собі нишком коло твого жіночого діла...

— Про обід розказував я їй,— перебив Хома мову хрещеного батька.

— Ага! Та-ак... Ну, і я буду говорити про обід... Спостерігав я тебе оце... нерозумно ти поводишся!

— Тобто як? — спитав Хома, невдоволено хмурячи брови.

— Тобто так-таки просто нерозумно, та й годі. Говорить, наприклад, з тобою губернатор, а ти мовчиш...

— Що ж я йому скажу? Він говорить, що втратити батька—нещастя... ну, я знаю це!.. А що ж йому сказати?

— «Через те, що воно мені від господа послано, то я, ваше превосходительство, не нарікаю...» Так би сказав, або інше щось таке... Губернатори, братіку мій, покірливість люблять.

— Що ж мені — вівцею на нього дивитись? — усміхнувся Хома.

— Вівцею ти дивився,— цього не треба... А треба ні вівцею, ні вовком, а так — отак — розіграти перед ним: «Ви наші папаші, ми ваші дітки...» — він зараз і пом'якшає.

— А це ж навіщо?

— А про всяк випадок... Губернатор, він, брат, завжди на щось придасться.

— Чого ви його вчите, папашо! — тихо й обурено сказала Люба.

— А чого?

— Лакействувати...

— Брешеш, вчена дурепо! Політики я вчу, а не лакейства, політики життя... Ти от що — ти вийди! Одійди від зла... і сотвори нам закуску. З богом!

Люба швидко встала і, кинувши рушника з рук на спинку стільця, вийшла... Батько, примруживши очі, подивився їй вслід, потарабанив пальцями по столі й заговорив:

— Буду я тебе, Хомо, вчити. Справжнісіньку, правильну науку філософію викладу я тобі... і коли ти її збагнеш — будеш жити без помилок.

Хома поглянув, як ворушаться зморшки на лобі в старого, і вони йому здалися схожими на рядки слов'янського друку.

— Насамперед, Хомо, коли ти вже живеш на цій землі, то мусиш про все, що діється навколо тебе, думати. Нащо? Щоб через нерозумність твою не накоїти собі лиха, і щоб не міг ти зашкодити людям через дурість свою. Тепер: у кожного людського діла два обличчя, Хомо. Одно перед очима у всіх — це фальшиве, друге сховане — ото воно і є справжнє. Його і треба уміти знайти, щоб збагнути суть діла... От, приміром, будинки нічліжні, трудолюбиві, богадільні та інші такі заклади. Зміркуй — для чого вони?

— Що ж тут міркувати? — мляво сказав Хома. — Відомо, для чого... для бідних, немічних.

— Ех, брат! Іноді всім буває відомо, що такий-то чоловік шахрай і падлюка, а все-таки всі називають його Іваном або Петром і величають по батькові, а не по матері...

— Це ви до чого?

— А все до діла... Так от, кажеш ти, що будинки ці для бідних, жебраків, значить, — щоб додержати Христової заповіді... Добре! А хто такий жебрак? Жебрак є людина, змушена долею нагадувати нам про Христа, він брат Христов, він дзвін господній і дзвонить у житті для того, щоб будити совість нашу, тривожити ситість плоті людської... Він стоїть під вікном і співає: «Христа ра-ади!» і тим співом нагадує нам про Христа, про святий його заповіт допомагати ближньому... Але люди так своє життя влаштували, що за Христовим вченням зовсім їм не можна чинити, і став для нас Ісус Христос зовсім зайвий. Не одиний раз, а може, сто тисяч разів віддавали ми його на розп'яття, та все-таки не можемо вигнати його з життя, тому що братія його жебрацька співає на вулицях ім'я його і нагадує нам про нього... І от тепер придумали ми: замкнути жебраків в будинки

такі особливі, і щоб не ходили вони по вулицях, щоб не будили нашої совісті.

— Ло-овко! — здивовано прошепотів Хома, широко розкритими очима дивлячись на хрещеного батька.

— Ага! — вигукнув Маякін, і очиці його виблискували переможно.

— Як же це батько не догадався? — стурбовано запитав Хома.

— Ти зажди! Ти ще послухай, далі — гірше буде! Придумали ми замикати їх в будинки всякі і, щоб не дорого було утримувати їх там, працювати примусили їх, стареньких та покалічених... І милостині давати не треба тепер, і, прибравши з вулиці голодранців усяких, не бачимо ми лютої скорботи їх та злиднів, а через те можемо думати, що всі люди на землі ситі, взуті, вдягнені. . Ось вони для чого, будинки оті всякі, для приховання правди вони... для вигнання Христа з життя нашого! Ясно ж?

— Да-а! — сказав Хома, отуманений хитрою мовою старого.

— І ще не все тут... ще не до дна калюжа вичерпана! — вигукнув Маякін, піднесено вимахуючи рукою в повітрі.

Зморшки на обличчі його ворушились; довгий, хижий ніс здригався, і голос деренчав нотами якогось азарту й розчулення.

— Тепер подивимось на цю справу з іншого боку. Хто більш за всіх на користь бідних жертвує на всі ці будинки, притулки, богадільні? Жертвують багаті люди, купецтво наше... Добре ж! А хто життям командує і впоряджує його? Дворяни, чиновники та всякі інші — не наші люди... Від них і закони, і газети, і науки — все від них. Раніш вони були поміщиками, тепер землю з-під них висмикнуто, — вони на службу пішли... А хто, як на наші часи, найсильніші люди? Купець у державі найперша сила, бо з ним — мільйони! Так же?

— Так! — погодився Хома, бажаючи швидше почути те недоговорене, що виблискувало вже в очах хрещеного батька.

— Отож ти собі й знай, — роздільно й повчально продовжував старий, — життя впоряджали не ми, купці, і в упорядженні його й по цей день голосу не маємо, рук докласти до нього не можемо. Життя впорядили інші, вони й розвели в ньому паршу всяку, ледарів отих, не-

щасненьких, убоженьких, а коли вони її розвели, вони життя засмітили, вони його зіпсували — їм, як по-божому казати, його й чистити належить! Але чистимо його — ми, на бідних жертвуємо — ми, опікуємось ними — ми... Поміркуй же ти, будь ласка: навіщо нам на чуже лахміття латки нашивати, коли не ми його подерли? Нащо нам будинок лагодити, коли не ми в ньому жили і не наш він є? Чи не розумніше воно буде, якщо ми станемо собі осторонь і будемо до певного часу стояти та дивитись, як усяка гнилизна плодиться і чужо нам людину душить! Йй з гнилизною не впоратись,— коштів у неї нема. Вона до нас звернеться, скаже: «Будь ласка, панове, допоможіть!» А ми їй: «Дайте нам простору для роботи! Включіть нас до будування його, самого життя!» І як тільки вони нас включають — отоді ми й повинні будемо одним махом очистити життя від усякої погані та всяких лишків. Тоді государ імператор на свої власні світлі очі побачить, хто є його вірні слуги і скільки вони, не мавши для рук роботи, розуму призбирали... Зрозумів?

— Як же не зрозуміти! — вигукнув Хома.

Коли хрещений батько говорив про чиновників, він згадав про осіб, які були на обіді, згадав меткого секретаря, і в голові його майнула думка про те, що цей кругленький чоловічок, напевне, має не більш як тисячу карбованців на рік, а в нього, Хоми,— мільйон. Але цей чоловік живе так легко й вільно, а він, Хома, не вміє, соромиться жити. Це зіставлення і мова хрещеного батька підняли в ньому цілий вихор думок, але він встиг схопити й оформити лише одну з них.

— Справді — для грошей, чи що, тільки працюєш? Що в них, коли вони влади не дають.

— Ага! — примруживши око, сказав Маякін.

— Ех! — скривджено вигукнув Хома.— Як же це батько так? Говорили ви з ним?

— Двадцять років говорив...

— Ну, і що він?

— Не доходила до нього моя мова... тім'ячко у нього грубеньке було, у покійного... Душу він тримав нарозпашку, а розум у нього глибоко сидів... Н-да, зробив він промах... Грошей цих вельми і дуже шкода...

— Грошей мені не шкода...

— Ти б спробував нажити хоч десяту частину з них та тоді б і говорив...

— Мені можна увійти? — пролунав за дверима голос Люби.

— Можна...— відповів батько.

— Ви зараз закусувати будете? — спитала вона, входячи.

— Давай...

Вона підійшла до буфета і забряжчала посудом. Яків Тарасович подивився на неї, пожував губами і раптом, ляпнувши Хому долонею по коліну, сказав йому:

— Отак-то, похреснику! Додивляйся...

Хома відповів йому усмішкою і подумав:

«А розумний... розумніший за батька...»

І зараз же сам собі, але наче іншим голосом відповів:

«Розумніший, але — гірший...»

У

Двоїсте ставлення до Маякіна все зміцнювалось у Хоми: слухаючи його розмови уважно і з жадібною цікавістю, він почував, що кожна зустріч з хрещеним батьком збільшує в ньому неприязне почуття до старого. Іноді хрещений викликав у похресника почуття, близьке до страху, часом навіть фізичну огиду. Останнє звичайно з'являлось у Хоми тоді, коли старий був чимнебудь задоволений і сміявся. Від сміху зморшки старого тремтіли, кожну мить змінюючи вираз обличчя; сухі й тонкі губи його стрибали, розтягались і оголювали чорні уламки зубів, а руда борідка наче вогнем палала, і звук сміху схожий був на вищання іржавих завіс. Не вміючи приховувати своїх почуттів, Хома часто й дуже грубо висловлював їх Маякіну, але старий ніби не помічав грубості і, не спускаючи очей з похресника, керував кожним його кроком. Він майже не ходив у свою крамничку, цілком поринувши в пароплавні діла молодого Гордеева й залишаючи Хомі багато вільного часу. Завдяки великій вазі Маякіна в місті та широким знайомствам на Волзі діло йшло чудово, але ревне ставлення Маякіна до діла посилювало впевненість Хоми в тому, що хрещений батько твердо вирішив одружити його з Любою, і це ще більш відштовхувало його від старого.

Люба і подобалась йому і здавалась небезпечною. Вона не виходила заміж, і хрещений батько нічого не

говорив про це, не влаштовував вечірок, нікого з молоді не запрошував до себе і Любу не пускав нікуди. А всі її подруги вже були замужем... Хома дивувався з її розмов і слухав їх так само жадібно, як і розмови її батька; та коли вона починала з любов'ю і журбою говорити про Тараса, йому здавалось, що під цим ім'ям вона приховує іншу людину, може, того самого Єжова, який, як вона казала, мусив чомусь залишити університет і виїхати з Москви. В ній було багато простого й доброго, що подобалось Хомі, і часто вона розмовами своїми викликала у нього жаль до себе: йому здавалось, що вона не живе, а марить наяву.

Його вихватка на поминках по батькові поширилась серед купецтва і створила йому погану репутацію. Буваючи на біржі, він помічав, що всі на нього поглядають недоброзичливо і говорять з ним якось особливо. Якось раз він почув за спиною у себе неголосний, але зневажливий вигук:

— Гордієць! Молокосос...

Він не обернувся подивитись, хто сказав ці слова. Багаті люди, що спочатку викликали у нього страх перед ними, втрачали в його очах принадність. Не раз вони вже виривали з рук його ту чи іншу вигідну поставку; він ясно бачив, що вони й надалі це робитимуть, всі вони здавались йому однаково зажерливими на гроші, завжди готовими обдурити один одного. Коли він розказав хрещеному батькові про те, що спостеріг, старий сказав:

— А як же? Торгівля — все одно, що війна, — азартне діло. Тут б'ються за суму, а в сумі — душа...

— Не подобається це мені, — заявив Хома.

— І мені не все подобається, — фальшу багато! Але навпростець ходити в торговельному ділі зовсім не можна, тут потрібна політика! Тут, брат, підходячи до людини, держи в лівій руці мед, а в правій — ножа.

— Не дуже воно добре, — задумливо сказав Хома.

— Добре — далі буде... Коли переможеш, тоді й добре... Життя, брат Хомо, дуже просто поставлене: або всіх гризи, або лежи в грязі...

Старий усміхався, і уламки зубів у роті його викликали в Хомі виразну думку: «Багатьох, видно, ти загриз...»

— Кращого нічого й нема? В цьому — все?

— А де ж — як не в цьому? Кожен собі кращого

бажає... А що воно краше? Вперед за людей піти, вище за них стати. От усі й стараються досягти першого місця в житті... той с'як, інший так... але всі неодмінно хочуть, щоб їх, як дзвіниці, здалека видно було. Для цього людина і призначена, для звеличення... Навіть у книзі Іова це сказано: «людина народжується на страждання, як іскри, щоб линути вгору». Ти подивись: діти, коли граються, і то одне одного завжди перевершити хочуть. І всяка гра завжди свій високий пункт має, цим вона й цікава... Зрозумів?

— Це я розумію! — сказав Хома.

— Це треба почувати... З самим розумінням нікуди не доскочиш, і ти ще забажай, так забажай, щоб гора тобі — купина, море тобі — калюжа! Ех! Я бувало в твої літа граючись жив! А ти все ще націляєшся...

Одноманітні розмови старого скоро досягли того, на що були розраховані: Хома вслухався в них і усвідомив собі мету життя. Треба бути кращим за інших, — завчив він, і збуджувана стариком честолюбність глибоко в'їлася в його серце... В'їлась, але не заповнила його, бо відносини Хоми до Мединської набули того характеру, якого фатальним чином повинні були набути. Його вабило до неї, йому завжди хотілось бачити її, а при ній він ніяковівав, ставав незграбним, дурним, знав це і страждав од цього. Він часто бував у неї, але її трудно було застати вдома одну: коло неї завжди, як мухи над грудкою цукру, кружляли напахчені франти. Вони говорили з нею по-французьки, співали, реготали, а він мовчав і дивився на них, повний злості і заздрості. Підібгавши ноги, він сидів де-небудь у куточку її барвисто оздобленої вітальні і похмуро спостерігав.

Перед ним, по м'яких килимах, безшумно мелькала вона, кидаючи йому ласкаві погляди й усмішки, за нею увивались її поклонники, і всі вони так спритно, наче гадюки, обходили різноманітні столики, стільці, екрани — цілий магазин гарних і тендітних речей, розкиданих по кімнаті з недбалістю, що була однаково небезпечна і для них, і для Хоми. Коли він ішов, килим не глушив його кроків, і всі ці речі чіплялись за його сюртук, тряслись, падали. Був там біля рояля бронзовий матрос, який замірився, щоб кинути рятувальний круг, на крузі висіли вірьовки з дроту, і вони завжди чіплялись Хомі за волосся. Все це викликало сміх у Софії Павлівни і її по-

клонників, але дуже дорого коштувало Хомі — його об-сипало то жаром, то холодом.

Але йому було не легше й наодинці з нею. Зустрічаючи його лагідною усмішкою, вона вмощувалася з ним в одному з затишних куточків вітальні і звичайно починала розмову з того, що, вигинаючись кішкою, заглядала йому в очі темним поглядом, в якому спалахувало щось пожадливе.

— Я так люблю говорити з вами, — мелодійно розтягаючи слова, співала вона. — Всі ці — мені обридли... вони нудні, ординарні, зношені. А ви — свіжий, щирий. Ви ж їх теж не любите?

— Терпіти не можу! — твердо відповідав Хома.

— А мене? — тихенько питала вона.

Хома відводив очі вбік і, зітхаючи, говорив:

— Котрий раз ви це питаєте...

— Вам трудно сказати?

— Не трудно... але нащо?

— Мені треба знати це...

— Граєтесь ви зі мною... — похмуро говорив Хома.

А вона широко розкривала очі і тоном глибокого здивування питала:

— Як граюся? Що означає — гратись?

І обличчя в неї було таке ангельське, що він не міг не вірити їй.

— Люблю я вас, люблю! Хіба ж можна — не любити вас? — палко говорив він і зараз же притишеним голо-сом з сумом додавав: — Але ж це вам непотрібно!..

— От ви й сказали! — задоволено зітхала Мединська і відсувалася від нього далі. — Мені завжди страшенно приємно слухати, як ви це говорите... молодю, щиро... Хочете поцілувати мені руку?

Він мовчки хапав її білу, тонку ручку і, обережно схилившись до неї, палко й довго цілував її. Вона ви-смикувала руку, усміхнена, граціозна, але нітрохи не схвильована його запалом. Задумливо, з цим блиском в очах, що завжди бентежив Хому, вона розглядала його, як щось рідкісне, надзвичайно цікаве, і говорила:

— Скільки у вас здоров'я, сил, душевної свіжості... Ви знаєте — адже ви, купці, плем'я, яке ще зовсім не жило, ціле плем'я з оригінальними традиціями, з величезною енергією душі й тіла... От ви, наприклад: адже ви дорогоцінний камінь, і якщо вас відшліфувати... о!

Коли вона говорила: у вас, по-вашому, по-купецькому,— Хомі здавалось, що цими словами вона ніби відштовхує його від себе. Це було й сумно й образливо. Він мовчав, дивлячись на її маленьку постать, завжди якось особливо гарно вбрану, завжди запашну, як квітка, і подівочому ніжну. Часом у ньому спалахувало дике й грубе бажання схопити її й цілувати. Але краса і ця тендітність тонкого і гнучкого тіла її викликали в ньому страх зламати, знівечити її, а спокійний, лагідний голос і ясний, але наче підстерігаючий погляд охолоджували його поривання: йому здавалось, що вона дивиться прямо в душу і розуміє всі його думки... Ці вибухи почуття траплялись не часто, взагалі ж юнак ставився до Мединської з обожнюванням, все дивувало його в ній — її краса, розмова, її вбрання. І поряд з цим обожнюванням в ньому завжди жило болісно гостре усвідомлення його віддаленості від неї, її переваги над ним.

Такі відносини встановились у них швидко; за дві-три зустрічі Мединська цілком оволоділа юнаком і почала повільно катувати його. Йй, мабуть, подобалась влада над здоровим, сильним хлопцем, подобалось будити і вгамовувати в ньому звіра лише поглядом або голосом, і вона втішалась тим, що гралася з ним, певна сили своєї влади. Він виходив від неї напівхворий від збудження, несучи з собою образу на неї і злість на себе. А через два дні знову з'являвся на катування.

Одного разу він боязко спитав її:

— Софіє Павлівно!.. Були у вас діти?

— Ні...

— Я так і знав! — радісно крикнув Хома.

Вона глянула на нього очима зовсім маленької і найвної дівчинки і сказала:

— Чому ж це ви знали? І нащо вам знати, чи були у мене діти?

Хома почервонів, нахилив голову і почав говорити їй глухо, і так, наче виштовхував слова з-під землі і кожне слово важило кілька пудів:

— Бачите... якщо жінка, котра... тобто родила, то в неї очі... зовсім не такі...

— Да-а? А які ж?

— Безсоромні! — бовкнув Хома.

Мединська засміялась своїм срібним сміхом, і Хома, дивлячись на неї, засміявся.

— Ви пробачте! — сказав він нарешті.— Я, може, не гарно... непристойно сказав...

— О, ні, ні! Ви не можете сказати нічого непристойного... ви чистий, милий хлопчик. Отже, у мене очі не безсоромні?

— У вас — як у ангела! — захоплено об'явив Хома, дивлячись на неї сяючим поглядом.

А вона глянула на нього так, як не дивилася ще до того часу,— поглядом жінки-матері, сумним поглядом любові, змішаної з острахом за любимого.

— Ідіть, голубчику... Я стомилась і хочу відпочити...— сказала вона йому, підводячись і не дивлячись на нього.

Він покірно пішов.

Деякий час після цієї пригоди вона трималася з ним суворіше й чесніше, наче жаліла його, але потім відносини знову набули форми гри кішки з мишею.

Відносини Хоми до Мединської не могли утаїтись від хрещеного батька, і одного разу старий, скрививши ехидну міну, спитав його:

— Хомо! Ти частіше голову мацай, щоб, бува, не загубити її.

— Це ви про що? — спитав Хома.

— А про Соньку, дуже вже часто ти до неї ходиш.

— Що вам? — грубувато сказав Хома.— І яка вона для вас Сонька?

— Мені — байдуже, мене не менше стане через те, що тебе обгризуть. А що її Сонькою зовуть — це всім відомо... І що вона любить чужими руками жар загрибати — теж усі знають.

— Вона розумна! — твердо об'явив Хома, хмурячись і ховаючи руки в кишені.— Освічена...

— Розумна, це правда! Освічена... вона тебе просвітить... Особливо шалалапути, котрі круг неї...

— Не шалалапути, а... теж розумні люди! — з злістю заперечив Хома, вже сам собі суперечачи.— І я від них учусь... Я що? Ні в дудку, ні танцювати... Чого мене вчили? А там про все говорять... кожен своє слово має. Ви мені на людину схожим бути не перешкоджайте.

— Фу-у! Я-ак ти говорити навчився! Ну, наче град по покрівлі... сердито! Ну, гаразд,— будь схожий на людину... тільки для цього безпечніше в трактир ходити; там люди все-таки кращі за Софіїних... А ти б, хлопче, все-таки вчився б людей розуміти, котрий до чого... На-

приклад — Софія... Що вона собою являє? Комашина для прикраси природи і більш — нічого!

Обурений до глибини душі, Хома зціпив зуби й пішов від Маякіна, ще глибше засунувши руки в кишені. Але старий незабаром знову заговорив про Мединську.

Вони поверталися з затону, де оглядали пароплави, і, сидячи в величезному і зручному візку, дружельюбно і жваво розмовляли про діла. Це було в березні: під полозками саней хлюпотіла вода, сніг майже розтав, сонце сяяло в ясному небі весело й тепло.

— Приїдеш — до барині своєї насамперед підеш? — несподівано спитав Маякін, урвавши ділову розмову.

— Піду, — невдоволено відповів Хома.

— Мм... Що, скажи, часто подарунки ти робиш їй? — просто і якось сердечно спитав Маякін.

— Які подарунки? Нащо? — здивувався Хома.

— Не даруєш? Ач як... Невже вона просто так, з любові живе з тобою?

Хома спалахнув від гніву й сорому, круто обернувся до старого й докірливо сказав:

— Ех! Стара ви людина, а говорите — соромно слухати! Та хіба вона зважиться на це?

Маякін чмокнув губами й похмурим голосом проспівав:

— Який же ти бо-овдур! Який же ти ду-урень! — і, раптом розсердившись, плюнув. — Тьху на тебе! Всяка худобина пила з глека, лишилась гуща, а дурень з поганого горшка зробив божка! Чо-орт! Ти йди прямо до неї і кажи: «Бажаю бути вашим полюбовником, — чоловік я молодий, дорого не беріть».

— Хрещений! — похмуро і грізно сказав Хома. — Я цього слухати не можу... Коли б хтось інший...

— А хто ж, крім мене, остереже тебе? А, ли-ишенько! — закричав Маякін, сплеснувши в долоні. — Це вона тебе цілу зиму за ніс водила? Ну ні-іс! Ах вона, стервоза!

Старий був обурений; в голосі його звучали досада, злість, навіть сльози. Хома ніколи ще не бачив його таким і мимоволі мовчав.

— Та вона ж зіпсує тебе! Ах, блудниця вавілонська!..

Маякін часто кліпав очима, губи його здригались, і грубими, цинічними словами він почав говорити про Мединську, азартно, з злісним вереском.

Хома почував, що старий говорить правду. Йому стало важко дихати.

— Гаразд, папашо, годі...— тихо й тоскно попросив він, одвернувшись убік від Маякіна.

— Ех, треба тобі швидше женитися! — тривожно крикнув старий.

— Христа ради, не говоріть! — глухо мовив Хома.

Маякін глянув на похресника й замовк. Обличчя Хоми витяглось, зблідло, і було багато тяжкого й гіркого здивування в його напіввідкритих губах і в тоскному погляді... Праворуч і ліворуч дороги лежало поле, укрите класами зимового одягу. По чорних таловинах заклопотано стрибали граки. Під полозками схлипувала вода, брудний сніг летів з-під кінських ніг...

— Ну й дурна ж людина в своїй юності! — неголосно вигукнув Маякін.— Стоїть перед нею кілок, а їй ввижається — вовк... о-хо-хо!

— Говоріть прямими словами,— похмуро сказав Хома.

— А що тут говорити? Діло ясне: захотілось мерзлого в Петрівку, значить, іди до Соньки, коли без цього не можеш,— і кажи їй прямо — так, мовляв, і так... Дурнику! Чого ж ти бундючишся? Чого надимаєшся?

— Не розумієте ви...— тихо сказав Хома.

— Чого я не розумію? Я все розумію!

— Серце,— серце є у людини!..— тихо сказав юнак. Маякін примружив очі й відповів:

— Розуму, значить, нема...

VI

Охоплений тужливою і мстивою злістю приїхав Хома до міста. В ньому кипіло палке бажання образити Мединську, познуватися з неї. Міцно зціпивши зуби й засунувши руки глибоко в кишені, він кілька годин підряд ходив по порожніх кімнатах свого дому, сердито хмурих брови і все випинав груди вперед. Серцю його, повному образи, було тісно в грудях. Він важко й розмірено тупав ногами по підлозі, наче кував свою злість.

— Падлюка... ангелом приборалась!

Часом надія несміливим голосом підказувала йому: «Може, все це наклеп...»

Але він пригадував азартну впевненість і силу роз-

мови хрещеного батька й міцніше зіплював зуби. ще більш випинаючи груди вперед.

Маякін, кинувши в грязь Мединську, тим самим зробив її доступною для похресника, і незабаром Хома зрозумів це. В діловому весняному клопоті минуло кілька днів, і збурені почуття Хоми вщухли. Сум за втратою людини притупив злість до жінки, а думка про доступність жінки посилила потяг до неї. Непомітно для себе він вирішив, що йому слід піти до Софії Павлівни і прямо, просто сказати їй, чого він хоче від неї,— от і все!

Слуги Мединської звикли до його відвідин, і на запитання його — чи вдома бариня? — покоївка сказала:

— Прошу до вітальні...

Він злякався трохи... але, побачивши в дзеркалі свою ставну постать, обтягнуту сюртуком, смагляве своє обличчя в рамці пухнастої чорної борідки, серйозне, з великими темними очима,— трохи підняв плечі і впевнено пішов уперед через зал...

А назустріч йому тихо пливли звуки струн — дивні такі звуки: вони наче сміялись тихим, невеселим сміхом, скаржились на щось і ніжно торкали серце, наче просили уваги й не надіялись, що матимуть її... Хома не любив слухати музику — вона завжди викликала в ньому сум. Навіть коли «машина» в трактирі починала грати щонебудь сумовите, він відчував у грудях тужливу знемогу і просив спинити «машину» або відходив від неї десь далі, почувуючи, що не може спокійно слухати цієї мови без слів, але повної сліз і скарг. І тепер він мимоволі зупинився коло дверей у вітальню.

Двері були завішені довгими нитками різнокольорового бісеру, нанизаного так, що він утворював вигадливий узор якихось рослин; нитки повільно гойдались, і здавалось, що в повітрі літають бліді тіні квітів. Ця прозора перепона не приховувала від очей середини вітальні. Мединська, сидячи на кушетці в своєму улюбленому куточку, грала на мандоліні. Великий японський зонтик, прикріплений до стіни, осявав різноманітністю своїх фарб маленьку жінку в темному платті; висока бронзова лампа під червоним абажуром обливала її світлом вечірньої зорі. Ніжні звуки тонких струн сумовито дрижали в тісній кімнаті, повній м'якого й запашного сутінку. Ось жінка поклала мандоліну на коліна собі і,

далі тихенько торкаючи струни, стала пильно придивлятися до чогось поперед себе.

Хома дивився на неї й бачив, що наодинці сама з собою вона не була такою гарною, як при людях,— її обличчя серйозніше і старіше, в очах нема виразу ласки й лагідності, дивляться вони скучно. І поза її була стомлена, немовби жінка хотіла підвестись і — не могла.

Юнак кашлянув...

— Хто це? — тривожно здригнувшись, спитала жінка. І струни здригнулись, тривожно зазвучавши.

— Це я,— сказав Хома, відкидаючи рукою нитки бісеру.

— А! Але як ви тихо... Рада бачити вас... Сідайте!.. Чого так давно не були?

Простягаючи йому руку, вона другою вказувала на маленьке крісло біля себе, і очі її усміхались радісно.

— Іздив у затон пароплави оглядати,— говорив Хома з перебільшеною розв'язністю, підсуваючи крісло ближче до кушетки.

— Що, на полях ще багато снігу?

— Скільки вам завгодно... Але здорово тане. По дорогах — вода скрізь..

Він дивився на неї й усміхався. Мабуть, Мединська помітила його розв'язну поведінку і щось нове в його усмішці — вона обсмикнула плаття й відсунулась від нього. Їх очі зустрілися — і Мединська схилила голову.

— Тане! — задумливо сказала вона, розглядаючи перстень на своєму мізинці.

— Н-да... струмки скрізь...— розглядаючи свої черевки, повідомив Хома.

— Це добре... Весна йде...

— Вже тепер не затримає...

— Прийде весна,— повторила Мединська неголосно і ніби вслухаючись у звук слів.

— Закохуватись стануть люди,— усміхнувшись, сказав Хома і навіщось міцно потер руки.

— Ви збираєтесь? — сухо спитала Мединська.

— Мені — нема чого... я — давно!.. Закоханий на все життя.

Вона мигцем глянула на нього і знову почала грати, задумливо кажучи:

— Як не добре, що ви ще тільки починаєте жити... Серце повне сили... і нема в ньому нічого темного...

— Софіє Павлівно! — тихо вигукнув Хома.

Вона лагідним рухом зупинила його.

— Заждіть, голубчику! Сьогодні я можу сказати вам щось хороше... Знаєте,— у людини, яка багато прожила, бувають хвилини, коли вона, заглянувши в своє серце, несподівано знаходить там... щось давно забуте... Воно лежало десь глибоко на дні серця роки... але не втратило аромату юності, і коли пам'ять доторкнеться до нього... тоді на людину повіє... живлющою свіжістю ранку днів...

Струни під її пальцями тремтіли, плакали, Хомі здавалося, що звуки їх і тихий голос жінки лагідно й ніжно лоскотють його серце... Але, твердий у своєму рішенні, він дослухався до її слів і, не розуміючи їх змісту, думав:

«Говори! Тепер уже не повірю ніяким твоїм словам...»

Це дратувало його. Йому було жаль, що він не може слухати її мови так уважно й довірливо, як колись бувало слухав...

— Ви думаєте про те, як треба жити? — спитала жінка.

— Інколи подумаєш — а потім знову забудеш. Ніколи! — сказав Хома і усміхнувся. — Та й що думати? Бачиш, як живуть люди... ну, виходить, треба їх наслідувати.

— Ах, не робіть цього! Пожалійте себе... Ви такий... славний!.. Є в вас щось особливе,— що? Не знаю! Але це відчувається... І мені здається, вам буде страшенно трудно жити... Я певна, що ви не підете звичайним шляхом людей вашого кола... ні! Вам не може бути приємне життя, цілком присвячене гонитві за карбованцем... о, ні! Я знаю,— вам хочеться чогось іншого... так?

Вона говорила швидко, з тривогою в очах. Хома думав, дивлячись на неї:

«До чого це вона веде?»

Підсунувшись до нього, вона заглядала в обличчя йому, переконливо кажучи:

— Влаштуйте собі життя якось інакше... Ви сильний, молодий... хороший!..

— А коли хороший я, то й мені має бути хороше! — вигукнув Хома, почувавши, як його поймає хвилювання і серце починає трепетно битись...

— Ах, на землі завжди хорошим гірше, ніж поганим!.. — журно сказала Мединська.

І знову з-під пальців її застрибали тремтячі нотки музики. Хома відчув, що коли він зараз не почне говорити того, що потрібно,— пізніше він нічого не скаже їй...

«Господи, благослови!» — в думці сказав він і притишеним голосом, з напруженням у грудях почав:

— Софіє Павлівно! Годі вже!.. Мені треба говорити... Я прийшов сказати вам ось що: годі! Треба діяти прямо... одверто... Приваблювали ви мене до себе спочатку... а тепер от відгороджуєтесь від мене... Я не збагну, що ви говорите... у мене розум глухий... але ж я почуваю — сховати ви себе хочете... я бачу — розумієте ви, з чим я прийшов!

Його очі розгорялись, і з кожним словом голос став гарячіший і гучніший. Вона хитнулася усім тулубом наперед і тривожно сказала:

— О, перестаньте...

— Ні вже — буду говорити!

— Я знаю, що ви хочете сказати...

— Не все ви знаєте! — погрозливо сказав Хома, зводячись на ноги. — А от я все знаю про вас — все!

— Так? Тим краще для мене! — спокійно промовила Мединська.

Вона теж встала з кушетки, немов бажаючи піти кудись, але, постоявши секунд зо дві, знов сіла на своє місце. Обличчя в неї було серйозне, губи міцно стулені, але очі вона опустила, і Хома не бачив їх виразу. Він думав, що коли скаже їй: «Я все знаю про вас!» — вона злякається, їй буде соромно, і, збентежена, вона попросить у нього пробачення за те, що гралася з ним. Тоді він міцно обійме її і простить. Але цього не сталося; він сам збентежився від її спокою, дивився на неї, шукав слів, щоб продовжувати свою мову, і не знаходив їх.

— Тим краще... — повторила вона сухо й твердо. — То ви знали все, так? І, звичайно, осудили мене, як і слід було... Я розумію... Я винна перед вами... Але... ні, я не буду виправдуватись...

Вона замовкла, раптом нервовим рухом звівши руки вгору, схопилась за голову... І стала поправляти волосся...

Хома глибоко зітхнув. Слова Мединської вбили в нього якусь надію, — він аж тепер, коли вона була вже вбита, відчув, що ця надія жила в його серці. І з гірким докором, похитуючи головою, він сказав:

— Бувало дивився я на вас і думав: «Яка вона гарна, хороша... Голубка!..» А ви от самі кажете — винна... е-ех!

Голос його урвався. А жінка тихенько засміялась.

— Який ви славний і смішний...

Хлопець дивився на неї, почувавши себе обеззброєним її ласкавими словами й сумною усмішкою. Те холодне й жорстоке, що він мав у грудях проти неї, — тануло в ньому від теплого блиску її очей. Жінка здавалась йому тепер маленькою, беззахисною, як дитина. Вона говорила щось лагідним голосом, наче упрошувала, і все усміхалась; але він не дослухався до її слів.

— Прийшов я до вас, — заговорив він, перебиваючи її, — без жалю!.. Думав — я їй скажу! А нічого не сказав... і не хочеться... Серце вгамувалось... Дихаєте ви на мене якось... Ех, даремно я побачив вас! Що ви мені? Йти, видно, треба...

— Заждіть, голубчику, не йдіть! — поспішно сказала жінка, простягаючи до нього руку. — Навіщо ж так... суворо? Не сердьтеся на мене! Що я вам? Вам потрібна інша подруга, така сама проста, здорова душею, як самі ви... Вона повинна бути весела, бадьора... Я ж уже стара... Я от нудьгую... так пусто й нудно живеться мені... так пусто! Знаєте, — коли людина звикне жити весело, а радіти не може, — погано їй! Сміється не вона, — життя сміється з неї... А люди... Послухайте! Як мати, раджу вам, прошу і благаю вас — не слухайте нікого, крім вашого серця! Живіть так, як воно вам підкаже. Люди нічого не знають, нічого не можуть сказати певного... не слухайте їх!

Стараючись говорити простіше й зрозуміліше, вона хвилювалась, і слова її сипались одне за одним поспішно, незв'язно. На губах її весь час перебігала жалісна усмішка.

— Життя суворе... воно хоче, щоб усі люди скорялись його вимогам, тільки дуже сильні можуть безкарно опиратись йому... Та чи й можуть? О, якби ви знали, як тяжко жити... Людина доходить до того, що починає боятись себе... вона роздвоюється на суддю і злочинця, і судить сама себе, і шукає виправдання перед собою... і вона готова і день і ніч бути з тим, кого зневажає, хто огидний їй, — аби тільки не бути наодинці з самим собою!

Хома підвів голову і сказав недовірливо і здивовано:
— Не збагну ніяк я — що воно таке? І Любов те саме говорить...

— Яка — Любов? Що говорить?

— Сестра... Те саме, — на життя все нарікає. Не можна, каже, жити...

— О, велике щастя, що вже тепер вона говорить про це...

— Ща-астя! Добре мені щастя, від якого стогнуть та нарікають...

— Ви — слухайте, — в наріканнях людей завжди багато мудрості... Мудрість — це біль...

Хома слухав голос жінки, що звучав так переконливо, і здивовано озирався. Все було давно знайоме йому, але сьогодні все дивилось якимось по-новому, хоч та сама безліч дрібничок заповнювала кімнату, стіни були обвішані картинами, полицями, гарні і яскраві дрібні речі звідусіль лізли в очі. Червонувате світло лампи тривожний наводило смуток. Сутінок лежав на всьому, де-не-де з нього тьмяно блищало золото рам, білі плями фарфору. Важкі матерії нерухомо висіли на дверях. Все це заважало Хомі, гнітило його, і він почував, що заплутався. Йому було жаль жінки. Але вона й драгувала його.

— Ви чуєте, як я говорю з вами? Я хотіла б бути вашою матір'ю, сестрою... Ніколи ніхто не викликав у мені такого теплого почуття, як ви... А ви дивитесь на мене так... недружелюбно... Вірите ви мені? так? ні?

Він подивився на неї і сказав, зітхаючи:

— Не знаю! Вірив я...

— А тепер? — швидко спитала вона.

— А тепер — піти мені краще! Не розумію я нічого... І себе я не розумію... Йшов я до вас і знав, що сказати... А вийшла якась плутанина... Нагнали ви мене на рожен, розпалили... А потім кажете — я тобі мати! Це виходить — одчепись!

— Зрозумійте — мені жаль вас! — тихо вигукнула жінка.

Роздратовання проти неї все зростало у Хомі, і в міру того, як він говорив, мова його ставала насмішкуватою... Говорячи, він пересмикував плечима, наче рвав те, що його обплутувало.

— Жаль? Цього мені не треба... Ех, говорити я не можу! Але — сказав би я вам!.. Недобре ви зі мною

зробили — навіщо, подумати, зваблювали людину? Чи я вам іграшка?

— Мені тільки хотілось бачити вас коло себе...— сказала жінка просто й винуватим голосом.

Він не чув цих слів.

— А як дійшло до діла,— злякались ви і відгородились від мене... Каятись почали... Життя погане! І чого ви все на життя нарікаєте? Людина — життя, і, крім людини, ніякого іншого життя нема... А ви ще якесь страхище видумали... це ви — щоб очі відвести, щоб виправдати себе... Набаламутите, заплутаєтесь у всяких вигадках і — стогнати! «Ах, життя! Ох, життя!» А хіба не самі ви його робили? І, себе наріканнями прикриваючи,— інших бентежите... Ну, збились ви з дороги, а мене нащо збивати? Злість, чи що, у вас: мовляв,— мені погано, то нехай і тобі буде погано,— на тобі! Так, чи що? Ех ви! Красу вам бог дав ангельську, а серце де у вас?

Він здригався весь, стоячи проти неї, і оглядав її з ніг до голови докірливим поглядом. Тепер слова виходили з грудей його легко, говорив він не голосно, але сильно, і йому було приємно говорити. Жінка, підвівши голову, вдивлялася в обличчя йому широко розкритими очима. Губи у неї здригались, і гострі зморшки з'явилися по куточках їх.

— Красива людина й жити гарно повинна... А про вас он говорять...— Голос його урвався, і, махнувши рукою, він глухо закінчив: — Прощайте!

— Прощайте!..— тихенько сказала Мединська.

Він не подав їй руки і, круто повернувшись, пішов геть від неї. Але біля дверей у зал відчув, що йому жаль її, і глянув на неї через плече.

Вона стояла там, в кутку, одна, руки її нерухомо лежали вздовж тулуба, а голова була схилена.

Він зрозумів, що не можна йому так піти, зніяковів і тихо, але без каяття промовив:

— Може, я образливе що сказав — пробачте! Все-таки я... люблю вас...— Він тяжко зітхнув, а жінка тихенько й чудно засміялась...

— Ні, ви не образили мене... Ідіть з богом!

— Ну, то прощайте! — повторив Хома ще тихше.

— Так...— теж тихо відповіла жінка.

Хома відкинув рукою нитки бісеру; вони сколихнулись, зашурхотіли і торкнулися його щоки. Він здригнувся

від цього холодного дотику й пішов, несучи в грудях не-виразне, тяжке почуття,— серце билось так, наче на нього накинута була м'яка, але міцна сіть...

Вже ніч була, світив місяць, мороз затяг калюжі плівками срібла. Хома йшов по тротуару і розбивав палицею ці плівки, а вони сумно хрустіли. Тіні від будинків лежали на дорозі чорними квадратами, а від дерев — чудернацькими узорами. І деякі з них були схожі на тонкі руки, що безпорадно хапались за землю...

«Що вона тепер робить?» — думав Хома, уявляючи собі жінку самотню, в кутку тісної кімнати, серед червонуватого сутінку...

«Краще мені забути за неї...» — вирішив він. Але забути не можна було, вона стояла перед ним, викликаючи в ньому то гострий жаль, то роздратування і навіть злість. Образ її був такий яскравий і думки про неї такі тяжкі, наче він ніс цю жінку в грудях своїх... Назустріч йому їхала прольотка, сповнюючи нічну тишу деренчаням коліс по камінні і скрипінням їх по льоду. Візник і пасажир гойдалися і підстрибували в ній; обидва вони чомусь нахилились наперед і разом з конем утворили одну велику чорну масу. Вулиця була поцяткована плямами світла і тіней, але вдалині темрява була така густа, немовби стіна загороджувала вулицю, підносячись від землі до неба. Хомі чомусь подумалось, що ці люди не знають, куди їдуть... і сам він теж не знає, куди йде... Він уявив собі свій будинок — шість великих кімнат. Тітка Анфіса поїхала в монастир і, може, вже не повернеться звідти, вмере... Вдома — Іван, двірник, Секлета — стара дівка, куховарка й покоївка, та чорний кудлатий собака, з тупою, як у сома, мордою. І собака теж старий...

«Мабуть-таки, треба женитись...» — зітхнувши, подумав Хома.

Але йому стало ніяково і навіть смішно, коли він подумав, як легко йому оженитися. Можна завтра ж сказати хрещеному батькові, щоб він сватав наречену, і — не мине й місяця, як уже в домі вкупі з ним житиме жінка. І день і ніч буде коло нього. Скаже він їй: «Ходімо гуляти!» — і вона піде... Скаже: «Ходімо спати!» — теж піде... Захочеться їй цілувати його — і вона буде цілувати, хоч би він і не хотів цього. А сказати їй — «не хочу, відчепись!» — вона образиться... Про що з нею можна буде говорити? Він згадував про знайомих паня-

нок. Деякі з них були дуже вродливі, і він знав, що всяка охоче піде за нього. Але жодної з них він не хотів би бачити дружиною своєю... Як воно, мабуть, соромно й ніяково, коли дівчина стає дружиною... І — що говорять одне одному молоді, після вінчання, в спальні? Хома спробував подумати про те, що б він сказав у цьому разі, і ніяково засміявся, не знаходячи ніяких зручних слів... Потім йому згадалась Люба Маякіна. Ця, напевне, сама б перша заговорила, якими-небудь чужими їй і безглуздими словами... Йому здавалося чомусь, що всі слова у неї чужі і що вона не те говорить, що повинна говорити дівчина в її літа, з її вродою і походженням...

Тут його думка спинилась на наріканнях Любові. Він пішов повільніше, вражений тим, що всі люди, з якими він близький і побагато говорить, — говорять з ним завжди про життя. І батько рідний, і тітка, батько хрещений, Любов, Софія Павлівна — всі вони або вчать його розуміти життя, або нарікають на нього. Він пригадав слова про долю, сказані стариком на пароплаві, і багато інших зауважень про життя, докорів йому і гірких нарікань на нього, які він побіжно чув від різних людей.

«Що це означає? — думалось йому, — що таке життя, якщо це не люди? А люди завжди дивляться так, немовби це не вони, а є ще щось, крім людей, і воно заважає їм жити».

Моторошне почуття страху охопило хлопця; він здригнувся і швидко озирнувся навкруги. На вулиці було безлюдно й тихо; темні вікна будинків тьмяно дивились у темряву ночі, і по стінах, по парканах слідом за Хомою посувалася його тінь.

— Візник! — голосно закричав він, прискорюючи ходу. Тінь стрепенулась і боязко поповзла за ним, безмовна й чорна.

VII

Минуло щось із тиждень після розмови з Мединською. І дні і ночі образ її невідступно стояв перед Хомою, викликаючи в серці ниюче почуття. Йому хотілось піти до неї, він хворів від бажання знову бути коло неї, але хмурився й не хотів поступитись перед цим бажанням, старанно займаючись ділами і збуджуючи в собі злість проти

жінки. Він почував, що коли він піде до неї, то побачить її вже не такою, якою залишив, в ній щось повинно змінитися після розмови з ним, і вже не зустріне вона його так ласкаво, як раніш зустрічала, не усміхнеться до нього ясною усмішкою, що збуджувала в ньому якісь особливі думки й надії. Боячись, що цього не буде, а повинно бути щось інше, він стримував себе й мучився...

Робота і туга за жінкою не заважали йому думати і про життя. Він не розмірковував про цю загадку, що викликала в серці його тривожне почуття,— він не вмів міркувати; але став пильно дослухатися до всього, що люди говорять про життя. Вони нічого не вияснили йому, а тільки збільшили нерозуміння і викликали в ньому підозріле почуття до них. Вони були спритні, хитрі й розумні — він це бачив; в ділах з ними завжди треба було триматись обережно; він знав уже, що у важливих випадках ніхто з них не говорить того, що думає. І, уважно стежачи за ними, він почував, що зітхання їх та нарікання на життя викликають у ньому недовір'я. Мовчки, підозрілим поглядом він придивлявся до всіх, і тонка зморшка розрізала його лоб...

Одного разу вранці, на біржі, хрещений батько сказав йому:

— Ананій приїхав... Кличе тебе... Ти увечері піди до нього, та, гляди, язика свого придержуй... Ананій буде його розгойдувати, щоб ти про діла подзвонив... Хитрий, старий чорт... Преподобна лисиця... підведе очі до неба, а лапу тобі за пазуху засуне та й витягне гаманця... Стежись!..

— Винні ми йому? — спитав Хома.

— Аякже! За баржу не заплачено, та дров узято п'ятериків з півсотні недавно... Якщо буде все зразу просити — не давай... Карбованець — штука липка: чим довше в твоїх руках покрутиться, тим більше копійок до нього пристане...

— Але ж як йому не віддати, коли він вимагатиме?

— А нехай він плаче — просить, а ти реви — та не давай!

Ананій Савович Щуров був багатий торговець лісом, мав величезну лісопилку, будував баржі, ганяв плоти... Він вів діла з Гнатом, і Хома не раз бачив цього високого й рівного, як сосна, старика з величезною білою бородою і довгими руками. Його велика й красива постать з

відкритим обличчям і ясними очима викликала у Хоми почуття пошани до Щурова, хоч він чув од людей, що цей «лісовик» розбагатів не з чесноі праці і недобре живе у себе вдома, в глухому селі лісового повіту. Батько розказував Хомі, що Щуров, будши ще молодим, бідним мужиком, заховав у себе на городі, в бані, каторжника, і каторжник робив для нього фальшиві гроші. З того часу й почав Ананій багатіти. Якось баня у нього згоріла, і в попелі її знайшли обгорілий труп людини з розколеним черепом. Говорили на селі, що Щуров сам убив робітника свого,— убив і спалив. Таке говорили про багатьох багачів міста,— всі вони, нібито, назбирали мільйони через грабежі, вбивства, а головне — збуваючи фальшиві гроші. Хома з дитинства прислухався до таких розповідей і ніколи не думав про те, правдиві вони чи ні.

Знав він також про Щурова, що старий звів з світу двох жінок,— одна з них померла першої ночі після весілля в обіймах Ананія. Потім він одбив жінку у сина свого, а син з горя запив і мало не загинув через пияцтво, але вчасно схаменувся і пішов спасатись у скити, на Іргиз. А коли померла невістка-полюбовниця, Щуров узяв у дім собі німу дівчинку-жебрачку, по цей день живе з нею, і вона народила йому мертву дитину... Йдучи до Ананія в гостиницю, Хома мимоволі згадував усе, що чув про старика від батька та інших людей, і почував, що Щуров став дивно цікавим для нього.

Коли Хома, відчинивши двері, шанобливо зупинився на порозі маленького номера з одним вікном, з якого видно було тільки іржавий дах сусіднього будинку,— він побачив, що старий Щуров тільки що прокинувся, сидить на ліжку, обпершись об нього руками, й дивиться в підлогу, зігнувшись так, що довга біла борода лежить на колінах. Але, й зігнувшись, він був великий...

— Хто увійшов? — не підводячи голови, спитав Ананій хрипким і сердитим голосом.

— Я. Здрастуйте, Ананію Савовичу...

Старик помалу підвів голову і, примруживши великі очі, глянув на Хому.

— Гнатів син, чи що?

— Він самий...

— Ну... Сідай отам біля вікна,— подивимось, який ти! Чаєм, чи що, напоїти?

— Я б випив...

— Коридорний! — крикнув старик, напружуючи груди, і, взявши бороду в жменю, став мовчки розглядати Хому. Хома теж спідлоба дивився на нього.

Високий лоб старика весь порізаний зморшками. Сиві, кучеряві пасма волосся вкривали його скроні й гострі вуха; голубі, спокійні очі надавали верхній частині обличчя його виразу мудрого, благовидого. Але губи в нього були товсті, червоні і здавались чужими на його обличчі. Довгий, тонкий ніс, загнутий донизу, наче схватись хотів у білих вусах; старик ворухив губами, з-під них виблискували жовті, гострі зуби. На ньому була надіта рожева сорочка з ситцю, підперезана шовковим пояском, і чорні шаровари, заправлені в чоботи. Хома дивився на його губи й думав, що напевне старик такий і є, як говорять про нього...

— А хлопцем ти більше на батька був схожий!..— несподівано сказав Щуров і зітхнув. Потім, помовчавши, спитав: — Чи пам'ятаєш батька? Молишся за нього? Треба, треба молитись! — продовжував він, вислухавши короткий звіт Хоми.— Великий грішник був Гнат... і вмер без словіді... наглою смертю... великий грішник!

— Не більший, мабуть, грішник за інших,— похмуро відповів Хома, образившись за батька.

— За кого — приміром? — суворо спитав Щуров.

— Мало хіба грішників?

— Більший за покійного Гната грішник тільки й є один чоловік на світі — окаянний фармазон, твій хрещений батько Яшка...— відрубав старик.

— Це ви напевне знаєте? — поцікавився Хома, усміхаючись.

— Я? Я знаю! — впевнено сказав Щуров, хитнувши головою, і очі його потемніли.— Я сам теж стану перед господом... не з малим тягарем... Понесу з собою ношу тяжку перед святе лице його... Я сам теж тішив диявола... тільки я в милость господню вірую, а Яшка не вірить ні в чох, ні в сон, ні в птичий грай... Яшка в бога не вірить... це я знаю! І за те, що не вірить,— на землі ще буде покараний!

— І це ви знаєте? — спитав Хома.

— І це... Ти не думай — я навіть те знаю, що тобі смішно слухати мене... Отакий, мовляв, провидець! Але людина, котра багато согрішила, — завжди розумна... Гріх — учить... Через те Маякін Яшка й розумний занадто...

Слухаючи хрипкий і впевнений голос старика, Хома подумав:

«Смерть, видно, передчуває...»

Коридорний, маленький чоловік з блідим, без виразу обличчям, вніс самовар і швидко, дрібними кроками вибіг з номера. Старик розбирав на підвіконнику якісь вузлики й говорив, не дивлячись на Хому:

— Зухвалий ти... І погляд у тебе — темний... Колись світлооких людей більше було... колись душі світліші були... Колись усе було простіше — і люди і гріхи... а тепер пішло все хитромудре... ехе-хе!

Він заварив чай, сів навпроти Хоми і знову почав:

— В твої літа батько твій... водоливом тоді був він і коло нашого села з караваном стояв... в твої літа Гнат ясний був, як скло... Глянув на нього і — зразу бачиш, що за людина. А на тебе дивлюсь — не бачу — що ти? Хто ти такий? І сам ти, парубче, цього не знаєш... через те і пропадеш... Усі теперішні люди — пропасти повинні, бо не знають себе... А життя — вітролом, і треба вміти знайти в ньому свою дорогу... де вона? І всі блукають... а диявол — радий... Оженився ти?

— Ні ще, — сказав Хома.

— От і це... нежонатий, а вже, мабуть, давно опоганився... Ну, а працюєш у ділі своєму багато?

— Доводиться... я з хрещеним батьком поки що...

— Яка тепер у вас робота? — хитаючи головою, говорив старик, і очі його все мінилися, то темніючи, то знову прояснюючись. — Нема у вас труда! Колись купець у справі кіньми їздив... в заметіль, уночі... їде! Розбійники чигали на нього на дорозі і вбивали... вмирав він мучеником, кров'ю змивши гріхи свої... Тепер у вагоні їдуть... депеші розсилають... а то он, чуєш, так видумали, що в конторі в себе говорить чоловік, і за п'ять верст чути його... тут уже не без дияволового розуму!.. Сидить людина... не рухається... і грішить через те, що нудьгує, робити їй нічого: машина за неї робить усе... Роботи їй нема, а без роботи — погибель людині! Вона завела собі машини, та й думає — добре! А вона якраз, машина ота, — дияволове сільце тобі! В праці для гріха немає часу, а при машині — свобода! Від свободи — загине людина, як черв'як, житель надр земних, гине проти сонця... Від свободи людина загине!

І, вимовляючи роздільно і ствердно слова свої, ста-

рий Ананій чотири рази стукнув пальцем по столі. Обличчя його сяяло злим тріумфом, груди високо здіймались, срібне волосся бороди ворушилось на них. Хомі моторошно стало слухати його балачку, в ній звучала непохитна віра, і сила віри цієї бентежила Хому. Він уже забув усе те, що знав про старика і чому недавно вірив, як правді.

Ананій дивився на Хому так чудно, немов бачив за ним ще когось, кому боляче і страшно було чути ці слова і чий страх, чий біль радували його...

— І всі ви, теперішні, загинете від свободи... Диявол спіймав вас... він одібрав у вас працю, підсунувши вам свої машини й депеші... Ану, скажи, чому діти гірші за батьків? Від свободи, авжеж! Через те і п'ють і розпутничають з жінками...

— Ну, — тихо сказав Хома, — розпутничали та пиячили й колись не менше...

— Мовчав би! — крикнув Ананій, суворо виблискуючи очима. — Тоді сили у людини було більше... по силі й гріхи! Тоді люди — як дуби були... І суд їм від господи буде по силах їх... Тіла їх будуть зважені, і зміряють ангели кров їх... і побачать ангели божі, що не переважить гріх крові й тіла... розумієш? Вовка не осудить господь, коли вовк вівцю зжере... та коли пацюк паскудний винен за вівцю — пацюка осудить він!

— Звідки людям знати, як бог осудить людину? — задумливо спитав Хома. — Видимий суд потрібний...

— Для чого — видимий?

— Щоб розуміли люди...

— А хто, крім бога, суддя мені?

Хома глянув на старика й замовк, схиливши голову. Він пригадав утікача-каторжника, вбитого і спаленого Щуровим, він знову вірив, що це було саме так. І жінок — дружин і любовниць — цей старик, напевне, загнав у могилу тяжкими пестощами своїми, роздавив їх своїми кощавими грудьми, випив сік життя з них оцими товстими губами, і тепер ще червоними, наче на них не обсохла ще кров жінок, що вмирили в обіймах його довгих, жилавих рук. І от тепер він, дожидаючи смерті, яка вже близько від нього, лічить гріхи свої, судить людей і каже: «Хто, крім бога, суддя мені?»

«Боїться він чи ні?» — спитав себе Хома й задумався, спідлоба розглядаючи старика.

— Егеж, хлопче! Думай...— похитуючи головою, говорив Щуров.— Думай, як жити тобі... О-о-хо-хо! як я давно живу! Дерева повиростали і зрубані, і будинки вже побудували з них... ветхі вже навіть будинки... а я все це бачив і — все живу! Як згадаю часом життя своє, то подумаю: «Невже одна людина стільки зробити могла? Невже все це я пережив?..» — Старик суворо глянув на Хому, похитав головою і замовк...

Стало тихо. За вікном на покрівлі дому щось неголосно тріщало; гуркіт коліс і глухий гомін людей линули знизу, з вулиці. Самовар на столі співав журливої пісні. Щуров пильно дивився в склянку з чаєм, погладжуючи бороду, і чути було, що в грудях у нього хрипить...

— Трудно тобі жити без батька? — почувся його голос.

— Звикаю...— відповів Хома.

— Багатий ти... Яків помре — ще багатше житимеш, все тобі відпише. Одна дочка у нього... і дочку тобі теж треба взяти... Що вона тобі хрестова й молочна, то не біда! Женився б, а то чого так жити? Мабуть, ганяєш за дівками?

— Ні...

— Говори! Е-хе-хе!.. Помирає купець... Казав мені один лісничий, — чи бреше, чи ні, — що колись-то всі собаки вовками були та виродились у собак... Так от і наше звання — теж скоро всі собаками будемо... Науки вивчимо, модні шляпи на довбешки понатягаємо, і все там, що треба, зробимо для того, щоб свою подобу втратити... І нічим нас від інших людей не відрізниш... Завели такий порядок, щоб усіх дітей в гімназисти віддавати... І купців, і дворян, і міщан — всіх під один колір підганяють... Одягнуть у сіре та й учать всіх одної науки... вирощують людину, як дерево. Навіщо це? Нікому не відомо... І поліно одне від одного хоч сучком та відрізняється, а тут хочуть людей так обстругати, щоб усі на одну подобу були... Скоро нам, старикам, амінь... да-а! Може, ніхто вже й не повірить, отак, років через п'ятдесят, що на світі я жив... Ананій, Савків син, на прозвище Щуров... отак-то! І що я, Ананій, окрім бога, нікого не боявся... І що був я замолоду мужик, а землі мав дві з четкою десятини, а на старість набув одинадцять тисяч десятин і все під лісом... та грошей, може, два мільйони...

— От усе кажуть — гроші? — сказав Хома невдоволено.— А яка від них радість людині?

— Мм...— промимрив Щуров.— Поганий з тебе купець буде, коли ти сили грошей не розумієш...

— Хто її розуміє? — спитав Хома.

— Я! — впевнено сказав Щуров.— І кожна розумна людина... Яшка розуміє... Гроші? Це, хлопче, багато! Ти розклади їх перед собою і подумай — що в них таке є? Тоді зрозумієш, що все це — сила людська, все це — розум людський... Тисячі людей в гроші твої життя вклали. А ти можеш всі їх, гроші б то, в піч кинути, і дивись, як вони горітимуть... І будеш ти в той час владикою себе вважати...

— Цього не роблять...

— Через те, що в дурнів грошей не буває... Гроші пускають в діло... коло діла народ годується... а ти над усім тим народом — хазяїн... Бог людину нащо створив? А щоб людина йому молилася... Він один був, і було йому одному нудно... ну, захотілося влади... А через те, що людина створена за образом, сказано, і подобою його, то людина влади хоче... А що, крім грошей, владу дає?.. Отак-то... Ну, а ти — гроші приніс мені?

— Ні...— відповів Хома. Від балачок старика в голові у нього було важко й каламутно, і він був задоволений, що розмова перейшла, нарешті, на діловий ґрунт.

— Це даремно! — сказав Щуров, суворо нахмуривши брови.— Строк минув — треба платити...

— Одержите завтра половину...

— Чому половину? Всі давай!

— Дуже нам тепер потрібні гроші...

— А їх нема? Але ж і мені потрібні...

— Подождіть!

— Е, брат, ждати не буду! Ти не батько... ваш брат, молокосос, народ ненадійний... за місяць ти можеш усе діло поплутати... а мені через те збитки будуть... Ти мені завтра все віддай, а то векселі протестую... У мене це швидко!

Хома дивився на Щурова і дивувався. Це був зовсім не той старик, який недавно ще говорив словами прозорливця промову про диявола... І лице і очі у нього тоді інакші були,— а тепер він дивився твердо, безжалебно, і на щоках, коло ніздрів, жадібно здригались якісь

жилки. Хома бачив, що коли не заплатить йому в строк,— він справді зразу ж зганьбить фірму протестом векселів...

— Що, видно, погані діла? — усміхнувся Шуров.— Ну, говори начисто — де батькові гроші розсипав?

Хома захотілось випробувати старика.

— Діла не дуже веселі...— сказав він, хмурячись,— поставок нема... завдатків не одержали... ну, і важкувато.

— Та-ак? Підсобити, чи що?

— Зробіть ласку... відстрочте платежі,— попросив Хома, скромно опустивши очі.

— Мм... хіба через дружбу до батька підсобити? Гарзд, підсоблю...

— А на який час відстрочите? — поцікавився Хома.

— На півроку...

— Широ дякую...

— Нема за що... Одинадцять тисяч шістсот за тобою... Ти ось що: перепиши мені векселі на п'ятнадцять, заплати проценти з цієї суми наперед... а на заставу я з тебе закладну на дві твої баржі візьму...

Хома встав із стільця і, усміхаючись, промовив:

— Завтра пришліть векселі... я їх вам оплачу повністю...

Шуров теж важко підвівся з стільця і, не опускаючи очей під насмішкуватим поглядом Хоми, спокійно чухаючи груди, сказав:

— І так добре...

— Спасибі... за ласку!..

— Не даєшся ти... а то я б тобі зробив ласку! — лівиво промовив старик, вишкіряючи зуби.

— Н-да... попадеш вам в руки...

— Тепло буде...

— Нагрієте, що й казати...

— Ну, хлопче, годі вже! — суворо сказав Шуров.— Хоч ти й думаєш про себе, що не дурний... тільки рано ще... Зіграв у нічию, та вже й хвастати став!.. А ти у мене виграй... тоді й танцюй з радості... Прощавай... Та грошики завтра наготуй...

— Не турбуйтеся... Прощавайте!

— З богом!

Вийшовши за двері номера, Хома почув, як старий позіхнув протяжно й голосно, а потім заспівав хрипливим басом:

— «Ми-ило-осердія двері отверзи нам... бла-го-сло-венна богородице...»

Хома виніс з собою від старого двоїсте почуття. Щуров і подобався йому і в той же час був огидний.

Він згадував слова старика про гріх. думав про силу віри його в милосердість бога, і—старий викликав у нього почуття, близьке до пошани.

«І цей теж про життя говорить... і от — гріхи свої знає, а не ремствує, не скаржиться... Согрешив — сам відповідатиму... А та?..» — Він згадав про Мединську, і серце його стиснулось журно. «А та — кається... не збагнеш її — навмисне вона, чи справді в неї серце болить...»

Хомі здавалось, що він заздрить Ананію, і хлопець поспішив нагадати собі спроби Щурова обібрати його. Це викликало у нього огиду до старика, він не міг погодити своїх почуттів і, дивуючись, усміхався.

— Н-ну, був я у Щурова!..—казав він, прийшовши до Маякіна і сідаючи за стіл.

Маякін в засмальцьованому халаті і з рахівницею в руках нетерпляче засовався в своєму шкіряному кріслі і жваво заговорив:

— Наливай йому чаю, Любово! Розкажуй, Хомо... Мені на дев'яту в думу треба, розкажуй швидше.

Хома посміюючись, розказав про те, як Щуров запропонував йому переписати векселі.

— Е-ех! — з жалем, труснувши головою, вигукнув Яків Тарасович.— Все діло зіпсував ти, брат, мені! Хіба можна так прямо вести діла з людиною! Тьху! Надав мені чорт послати тебе! Треба було мені самому піти... Я б його підвів під пень кашляти!

— Ну, навряд! Він каже: «Я дуб...»

— Дуб? А я — пилка... Дуб — дерево хороше, та плоди його тільки для свиней... І виходить, що дуб — дурний...

— Та однак же платити треба...

— З цим не поспішають... розумні люди! А ти — готовий бігом бігти, щоб гроші віддати... купець!

Яків Тарасович був дуже незадоволений похресником. Він кривився і сердито наказував дочці, що мовчки розливала чай:

— Пшкор пілсунь мені, бачиш — не лістану...

Обличчя Любові було бліде, очі каламутні, і руки її

рухалися мляво, незграбно... Хома подивився на неї і подумав:

«Смирна вона яка при батькові...»

— Про що він говорив з тобою? — спитав його Маякін.

— Про гріхи...

— Ну, звісно! Кожній людині своє діло дороге... а він — фабрикант гріхів... Давно за ним і на каторзі, і в пеклі плачуть — нудьгують, ждуть — не діждуться...

— Розумно говорить він, — задумливо сказав Хома, помішуючи чай у склянці.

— Мене лаяв? — поцікавився Маякін, ехидно перекирививши обличчя.

— Було...

— А ти що?

— А я... слухав...

— Мм... що ж ти чув?

— «Сильному, каже, проститься, — а слабому нема прощення».

— Премудрість, подумаєш!.. Це і блохи знають..

Презирливе ставлення хрещеного батька до Шурова чомусь дратувало Хому, і, дивлячись в обличчя старому, він з усмішкою сказав:

— А вас він не любить...

— Мене, брат, ніхто не любить! — гордо сказав Маякін. — І любити мене нема за що, я не дівка... Але зате — поважають мене... А поважають тільки тих, кого побуються...

І старий хвастовито підморгнув похресникові.

— Говорить він розумно... — повторив Хома. — Скаржиться... «Вимирає, каже, справжній купець... Всіх, каже, людей одної науки вчать... щоб усі були однакові, на одну подобу...»

— Вважає так, що — непотрібно це? Дурень! — зневажливо сказав Маякін.

— А чому це добре? — спитав Хома, недовіркою поглядаючи на хрещеного батька.

— Якщо бачимо ми, що, взявши різних людей, зганяють їх в одне місце і втовкмачують усім одну думку, — повинні ми визнати, що це розумно... Бо — що таке людина в державі? Не більш як звичайна цеглина, а всі цеглини мають бути одної міри, — зрозумів? Людей, ко-

трі всі однакової висоти і ваги,— як я хочу, так і покладу...

— Кому ж приємно цеглиною бути,— похмуро сказав Хома.

— Мова не про приємність, а про діло... Не кожній людині можна морду стерти, але якщо декого побити молотом, він буде золотом... А як головешка трісне — що ж ти вдієш? Неміцна, значить, була...

— Говорив він також про працю... «Все, каже, машини роблять, а люди через те розбещуються...»

— Поїхала кума, куди — не знає сама! — зневажливо махнув рукою Маякін.— Дивно мені — який у тебе апетит на всяку нісенітницю! «Машина»! Він би, старий бовдур, подумав, яка вона, машина та? Залізна! — отже, її не жаль, накрутив — вона й кує тобі карбованці... без ніяких слів, без клопоту... пустив, вона й крутиться! А людина — вона морочлива й жалюгідна... вона дуже жалюгідна часом буває! Вие, ние, плаче, просить... упивається... в ній зайвого для мене — ой, як же багато! А в машині, як в аршині,— якраз стільки є, скільки мені потрібно для діла... Ну, я піду одягатися... час уже.

Він устав і вийшов, гучно човгаючи пантофлями по підлозі. Хома подивився вслід йому і стиха сказав, хмурячи брови:

— Дідько хіба розбере все це... один говорить так, другий — інак...

— Отак і в книжках,— тихо сказала Любов.

Хома глянув на неї, добродушно усміхаючись. І вона відповіла йому невиразною усмішкою. Очі її дивились стомлено, сумно...

— Все читаєш? — спитав Хома.

— Еге-е... — сумовито відповіла дівчина.

— І журишся?

— Нудьга... Бо самотня... Слова нема з ким сказати...

— Погане твоє діло...

Вона нічого не сказала на це, тільки схилила голову і стала повільно перебирати пальцями мереживо рушника.

— Виходила б заміж... — сказав Хома, почувавши, що йому жаль її.

— Відчепись, будь ласка... — некрасиво наморщивши лоба, відповіла Любов.

— Чого відчепись! Вийдеш же...

— От! — зітхнувши, тихо вигукнула дівчина.— От і я думаю — треба... А як вийдеш? Ти знаєш — я таке почуваю тепер,— неначе поміж мною і людьми туман стоїть... густий, густий туман!..

— Від книжок! — впевнено додав Хома.

— Зажди! І я перестаю розуміти, що робиться... Все мені не подобається, все чуже стало... Все не так, як треба, все не те... Я розумію це, а сказати, що не так і чому — не можу!..

— «Не так, не так...» — забурмотів Хома.— Це у тебе від книжок... Хоч я й сам теж почуваю, що не так... Це, може, ще й тому, що молоді ми...

— Мені спочатку здавалось,— не слухаючи його, говорила Любов,— що я в книжках усе розумію...

— Обли-иш ти їх! — порадив Хома зневажливо.

— Е, годі! Хіба це можна облишити? Ти знаєш, скільки різних думок на світі! О, господи! І є такі, що голову печуть... В одній книзі сказано, що все те, що існує на землі, розумне...

— Все? — спитав Хома.

— Все! А в другій — навпаки.

— Зажди! Хіба це не дурниця?

— Про що балачки? — спитав Маякін, з'являючись у дверях, одягнений у довгий сюртук і з якимись медалями на шиї і грудях.

— Так... — похмуро сказала Любов.

— Про книжки,— додав Хома.

— Які книжки?

— Та от вона читає... прочитала, що все на землі — розумне...

— Ну!

— Ну, а я кажу — брехня!

— Н-да... — Яків Тарасович задумався, посмикуючи борідку і примруживши очі.

— Це що за книжка? — спитав він у дочки, помовчавши.

— Маленька така... жовта... — неохоче сказала Любов.

— Ти її поклади-но мені на стіл... Це неспроста теж сказано — все на світі розумне! Бач... догадався якийсь! Н-да... це навіть дуже ловко сказано... І якби не дурні — воно б зовсім правильно було б... А через те, що дурні завжди не на своєму місці перебувають,— не можна ска-

зати, що все на землі розумне... Прощавай, Хома! Посидиш, чи підвезти?..

— Посиджу ще...

Любов і Хома знов залишилися удвох.

— Який він у тебе,— кивнувши головою вслід хрещеному батькові, сказав Хома.

— Який?

— На все відгукується, все своїм словом покрити хоче...

— Егеж... розумний!.. А от не розуміє, як тяжко мені жити...— сумно сказала Любов.

— Я теж не розумію... вигадуєш ти багато...

— Що я вигадую? — роздратовано крикнула дівчина.

— Та — все оце... не твої ж це думки,— чужі!..

— Чужі... чужі...

Вона хотіла сказати щось різке, але запнулась і замовкла. Хома дивився на неї і, поставивши поряд з нею Мединську, сумно подумав:

«Яке все різне... і люди і жінки... і відчуваєш завжди різне...»

Надворі смеркало, а в кімнаті вже було зовсім темно. Вітер гойдав липи, гілки їх дряпали по стінах дому, наче холодно їм було, і вони просилися в кімнати...

— Любо! — тихо сказав Хома.

Вона підвела голову і подивилась на нього.

— Знаєш... я ж посварився з Мединською...

— За що? — жвавішаючи, спитала Любов.

— Та — так!.. Вона образила мене...

— Ну, це добре, що посварився,— похвально сказала дівчина,— а то б вона тебе закрутила... вона — погань, кокетка... ух, які я про неї штуки знаю!

— Зовсім вона не погань,— похмуро сказав Хома.— І нічого ти не знаєш... Всі ви брешете!

— Ну, то вже пробач!

— Ні... ось що, Любо,— тихо і з проханням сказав Хома,— ти не говори мені про неї погано... Я все знаю... їй-богу! Вона сама сказала...

— Сама-а?! — здивовано вигукнула Люба.— Яка... чудна! Що ж вона сказала?

— Винна...— насилу вимовив Хома і криво усміхнувся.

— Та й тільки? — в запитанні дівчини звучало розчарування.

Хома почув його і з надією спитав:

— Мало хіба?..

— Дуже ти любиш її?

Хома помовчав, подивився в вікно і ніяково відказав:

— Не знаю... Здається... що тепер більш, ніж колись...

— Дивуюсь я, як можна любити таку? — здвигнувши плечима, спитала дівчина.

— Ще й як можна! — вигукнув Хома.

— Не розумію... Ні, це ти тільки через те прив'язався до неї, що кращої за неї не бачив...

— Не бачив! — погодився Хома і, помовчавши, нерішуче сказав: — Може, кращих і нема... Вона для мене — дуже потрібна! — задумливо і тихо продовжував він. — Боюсь я її, — тобто не хочу я, щоб вона про мене погано думала... Іноді — тужно мені! Подумаєш — загуляти хіба, щоб усі жили задзвеніли? А згадаєш про неї — і не наважишся... І в усьому так — подумаєш про неї: «А якщо вона визнає?» І побоїшся зробити...

— Та-ак! — задумливо протягла дівчина, — значить, ти її любиш... Я б теж... якби любила, то думала б про нього... що він скаже?

— І все у неї — особливе, — розказував Хома. — Говорить вона по-своєму... гарна яка, господи! І така маленька... як дитина...

— Що ж у вас сталося? — спитала Любов.

Хома разом із стільцем підсунувся до неї і, нахилившись, нащось притишивши голос, почав розказувати. Він говорив, і в міру того, як згадував слова, сказані ним Мединській, у нього воскресали й почуття, що викликали ці слова.

— Я їй: «Ех, ти! Гралася ти зі мною — нащо?» — гнівно і докірливо говорив він. А Люба, зашарівшись від збудження, схвально киваючи головою, заохочувала його:

— Оце — добре! Ну, а вона?

— Мовчить! — зажурено сказав Хома, здвигаючи плечима. — Тобто, вона говорила... та що з того?

Він махнув рукою і замовк. Люба, граючись своєю косою, теж мовчала. Самовар погас уже. А п'їтьма в кімнаті все згущувалась, у вікна дивилося щось ка-ламутне.

— Засвітила б ти світло!.. — запропонував Хома.

— Які ми з тобою обоє нещасні...— сказала Люба і зітхнула.

Хомі не сподобалось це.

— Я — не нещасний...— твердо заперечив він.— Я просто не звик ще жити...

— Людина, яка не знає, що вона зробить завтра,— нещасна! — сумно говорила Люба.— Я — не знаю. І ти теж... У мене серце не буває ніколи спокійне — все тремтить в ньому якесь бажання...

— Це і в мене є,— сказав Хома.— Ех!.. Але треба-таки йти в клуб...

— Не йди...— попросила Люба.

— Треба, там жде мене один... Прощавай!

— До побачення! — Вона простягла йому руку й сумно подивилась в очі його.

— Спати ляжеш?—спитав Хома, міцно тиснучи їй руку.

— Почитаю трохи...

— Ти до цього, як п'яниця до горілки...— з жалем сказав він.

— Що ж є кращого?

Йдучи вулицею, він глянув на вікна дому і в одному з них побачив обличчя Люби, таке саме невиразне, як усе, що говорила дівчина, як її бажання. Хома кивнув їй головою і подумав:

«Теж заплуталась, як і та...»

На цю згадку він струснув головою, наче хотів зігнати думку про Мединську, і пішов швидше.

Холодний, бадьористий вітер поривчасто метався у вулиці, ганяючи сміття, кидаючи порошок в обличчя прохожих. У темряві швидко йшли якісь люди. Хома кривився від куряви, мружив очі й думав:

«Якщо тепер мені зустрінеться жінка — значить, Софія Павлівна зустріне мене привітно, по-старому... Завтра піду до неї... А якщо чоловік — не піду завтра,— зажду ще...»

Зустрівся йому собака, і це так роздратувало його, що йому захотілося штурхнути палицею собаку...

А в буфеті клубу його зустрів веселий Ухтішев. Він, стоячи біля дверей, розмовляв з якимось товстим і вусатим чоловіком, але, побачивши Гордеева, пішов йому назустріч, усміхаючись і кажучи:

— Здрастуйте, скромний мільйонщик!

Він подобався Хомі за свою веселу вдачу, і Хома

завжди зустрічав його з задоволенням. Добродушно й міцно тиснучи руку Ухтіщева, Хома спитав його:

— А чому ви знаєте, що я скромний?

— Він питає! Людина, що живе, як самотник, не п'є, не грає, не любить жінок... до речі! Ви знаєте, Хома Гнатовичу? Наша незрівнянна патронеса завтра виїжджає за кордон на ціле літо.

— Софія Павлівна? — повільно спитав Хома.

— Егеж! Заходить сонце мого життя... а може, й вашого?

Ухтіщев скривив комічно-коварну гримасу і заглянув в обличчя Хоми.

А той стояв перед ним і почував, що голова його хилиться на груди і він не може перешкодити цьому...

— Виїжджає Мединська? — залунав масний басовий голос.— Чудово! Я радий...

— Пробачте — чому? — вигукнув Ухтіщев.

Хома дурнувато усміхався і розгублено дивився на вусатого чоловіка — співбесідника Ухтіщева. Той поважним рухом розгладжував вуса свої, і з-під них лились на Хому важкі, масні, огидні слова:

— А то-ому, що в місті на одну кокотку буде менше...

— Фі, Мартине Микитовичу! — докірливо сказав Ухтіщев, морщачи брови.

— Чому ви знаєте, що вона кокетка? — похмуро спитав Хома, підступаючи до вусатого пана. Той оглянув його зневажливо, одвернувся вбік і, дригнувши стегном, протяжно сказав:

— Я не сказав — ко-окетка...

— Не можна, Мартине Микитовичу, говорити так про жінку, яка...— заговорив Ухтіщев переконливим голосом, але Хома перебив його:

— Пробачте! Я хочу спитати пана, що таке,—яке він слово сказав?

І, промовивши це твердо і спокійно, Хома засунув руки глибоко в кишені штанів, а груди випнув уперед, через що вся його постать зразу набула явно задирливого вигляду... Вусатий пан знов оглянув його і глузливо усміхнувся...

— Панове! — тихо вигукнув Ухтіщев.

— Я сказав — ко-ко-тка...— промовив вусатий чоловік, так ворущачи губами, наче він смакував слово.— А якщо ви не розумієте цього — можу пояснити...

— Та вже,— глибоко зітхаючи, сказав Хома, не зводячи з нього очей,— ви поясніть...

Ухтіщев сплеснув у долоні й метнувся кудись убік від них...

— Кокотка, якщо вам хочеться знати,— продажна жінка...— стиха сказав вусатий, наближаючи до Хоми своє велике, гладке обличчя.

Хома тихо заричав і, перше ніж той устиг відсахнутись від нього, правою рукою вчепився в кучеряве з просіддю волосся вусатого чоловіка. Судорожним рухом руки він почав розхитувати його голову і все велике, важке тіло, а ліву руку підняв угору, і глухим голосом примовляв у такт шарпання:

— Поза очі — не лайся — а лайся — в очі прямо — в очі — прямо в очі...

Він відчував жагучу насолоду, бачачи, як смішно вимахують у повітрі товсті руки і як ноги чоловіка, якого він шарпав, підламуються під ним, човгають по підлозі. Золотий годинник вискочив з кишені і качався по круглому животі, метляючись на ланцюжку. Сп'янілий від своєї сили і приниження цього солідного чоловіка, повний кипучої зловтіхи, здригаючись від щастя помсти, Хома возив його по підлозі й глухо, злісно ричав з дикої радості. Він у ці хвилини переживав почуття визволення від нудного тягара, що давно вже тиснув груди йому журбою і недугою. Його схопили ззаду за стан і плечі, схопили за руку і згинають її, ламають, хтось душить йому пальці на нозі, але він нічого не бачив, стежачи налитими кров'ю очима за темною і важкою масою, що стогнала, звиваючись під його рукою... Нарешті, його одірвали, навалились на нього, і, наче крізь червонуватий дим, він побачив перед собою на підлозі, під ногами своїми, побитого ним чоловіка. Розшарпаний, розпатланий, він совав по підлозі ногами, намагаючись підвестись; двоє чорних людей держали його попід пахви, руки його висіли в повітрі, як надламані крила, і він, клекочучим від ридань голосом, кричав до Хоми:

— Мене бити... не можна! Не можна! Я маю орден... падлюко! О, падлюко! У мене діти... мене всі знають! Мерзотник!.. Дикун... о-о-о! Дуель!

А Ухтіщев дзвінко говорив прямо в вухо Хомі:

— Ходімо! Голубчику, бога ради...

— Зажди, я приварю йому в морду...— попросив

Хома. Але його потягли кудись. У вухах йому дзвеніло, серце билосся швидко, але він почував себе легко й добре. І в під'їзді клубу, глибоко й легко зітхнувши, він сказав Ухтіщеву, добродушно усміхаючись:

— Добре я йому надавав, га?

— Слухайте! — обурено крикнув веселий секретар.— Це, пробачте, дико! Це, чорт забери... я перший раз бачу!

— Любий чоловіче! — лагідно сказав Хома.— А хіба не варто його набити? Хіба не падлюка він? Як можна поза очі сказати таке? Ні, ти до неї піди і їй скажи... самій їй, прямо!..

— Заждіть,— хай вас диявол візьме! Та не за неї ж тільки ви його віддубасили?

— Тобто, як не за неї? А за кого ж? — здивувався Хома.

— За кого? Я не знаю... мабуть, у вас було за що поквитатись! Тьху, господи! Оце сцена! Повік не забуду!

— Він, оцей самий, хто такий? — спитав Хома і раптом засміявся.— Як він кричав,— дурень!

Ухтішев пильно глянув в обличчя і спитав його:

— Скажіть—ви справді не знаєте, кого били? І справді, за Софію Павлівну тільки?

— От — їй-богу! — забожився Хома.

— Чорт зна що таке!..— Він спинився, здивовано здвигнув плечима і, махнувши рукою, пішов далі по тротуару, скося поглядаючи на Хому.— Вам це так не митьється, Хома Гнатовичу...

— До мирового мене?..

— Дай боже, щоб так... Він віце-губернатора зять...

— Н-ну-у?! — протяжно вимовив Хома, і обличчя його витяглося.

— Н-да-с. По совісті кажучи, він і мерзотник, і шахрай... Виходячи з цього факту, слід визнати, що прочухана йому дати варто... Але, беручи до уваги, що дама, на захист якої ви виступили, також...

— Пане мій! — твердо сказав Хома, кладучи руку на плече Ухтіщева.— Ти мені завжди дуже подобався... і от ідеш зі мною тепер... Я це розумію і можу цінити... Але тільки про неї не говори мені поганого. Яка б вона по-вашому не була,— по-моєму... мені вона дорога... для мене вона — найкраща! Так я прямо кажу... коли вже зі мною ти пішов — і її не чіпай... Вважаю я її хорошою— значить, хороша вона...

Ухтішев почув у голосі Хоми велике хвилювання, глянув на нього й задумливо сказав:

— Цікава ви людина, треба визнати...

— Я людина проста... дика! Побив от, і — мені весело... А там хай буде, що буде...

— Боюсь — недобре буде... Знаєте, — одвертість за одвертість, — і ви мені подобається... хоч — гм! — небезпечно з вами... Найде отаке... рицарство, і дістанеш від вас прочухана...

— Та чого! Це ж я перший раз... не щодня людей битиму... — зніяковіло сказав Хома. Його супутник засміявся.

— Яке ж бо ви — страховище! Ось що — битися дико... погано, пробачте мені... Але, скажу вам, — в даному разі ви вибрали вдало... Ви побили розпусника, циніка, паразита... і людину, яка, пограбувавши своїх племінників, лишилась непокараною...

— От і слава богу! — з задоволенням промовив Хома. — От я його й покарав трошки...

— Трошки? Ну, гаразд, припустімо, що це трошки... Тільки ось що, дитино моя... дозвольте мені дати вам пораду... я людина судова... Він, цей Князев, падлюка, так! Але й падлюку не можна бити, бо він є істота соціальна, яка перебуває під батьківською охороною закону. Не можна його чіпати до того часу, поки він не переступить межі кодексу про покарання... Але й тоді не ви, а ми, судді, будемо його карати... А ви — вже, будь ласка, потерпіль...

— А скоро він потрапить у ваші руки? — наївно спитав Хома.

— Н-невідомо... Тому що він хлопець не дурний, то, мабуть, ніколи не потрапить... І буде у всі дні життя його співіснувати зі мною і вами на одному й тому самому ступені рівності перед законом... О, боже, що я кажу! — комічно зітхнув Ухтішев.

— Секрети виказуєш? — усміхнувся Хома.

— Не те, щоб секрети, а... не належить мені бути легковажним... Ч-чорт! А втім... мене ця історія оживила... Таки справді, Немезіда навіть і тоді залишається сама собою, коли просто брикається, як коняка...

Хома раптом зупинився, наче натрапив на якусь перепону на шляху своєму.

— А почалося ж з того, — повільно і глухо договорив Хома, — що ви сказали — виїжджає Софія Павлівна...

— Так, виїжджає... Ну!

Він стояв проти Хоми і з усмішкою в очах дивився на нього. Гордєєв мовчав, схиливши голову і тикаючи палицею в камінь тротуару.

— Ходімо?

Хома пішов, байдуже кажучи:

— Ну і нехай виїжджає...

Ухтішев, помахуючи паличкою, став посвистувати, поглядаючи на свого супутника.

— Не проживу я без неї? — спитав Хома, дивлячись кудись поперед себе, і, помовчавши, відповів глухо й невпевнено: — Ще й як...

— Слухайте! — вигукнув Ухтішев, — я дам вам добру пораду... людина повинна бути сама собою... Ви людина епічна, так би мовити, і лірика вам не личить. Це не ваш жанр...

— Ти, пане мій, говори зі мною якось простіше, — сказав Хома, уважно вислухавши його слова.

— Простіше? Я хочу сказати — киньте ви думати про цю даму... Вона для вас — їжа отруйна...

— От і вона казала те саме, — похмуро озвався Хома.

— Казала?.. — перепитав Ухтішев. — Гм... Ось що... А чи не піти нам повечеряти?

— Ходімо, — погодився Хома і раптом люто заричав, стиснувши кулаки й вимахуючи ними. — Ходім, то ходім! І так я розмахнусь... так я, після всього цього, розкачаюсь — держись!

— Ну, навіщо ж? Ми — скромненько...

— Ні, зажди! — тужно сказав Хома, взявши його за плече. — Що таке? Гірший я за людей? Всі живуть собі, крутяться, метушаться, мають кожен свій пункт... А я — нудьгую... Всі вдоволені собою, а що вони скаржаться — брешуть, мерзотники! Це так вони, — прикидаються, щоб було краще... Мені прикидатись нема чого — я дурень! Я, брат, нічого не розумію... Я думати не вмію... мене нудить... один говорить те, другий — інше... А вона... ех! Коли б ти знав... Я ж на неї надіявся... я від неї сподівався... чого я сподівався?.. Не знаю!.. Але вона — найкраща... І я так вірив — скаже вона мені коли-небудь такі слова... особливі... очі в неї, брат, дуже хороші! Господи!.. Дивитися в них соромно... Бо я ж не те, що з любов'ю до неї, — я до неї з усією душею... Я думав, що

коли вона така красуня, значить, біля неї я і стану людиною!

Ухтішев дивився, як рветься з уст його супутника незв'язна мова, бачив, як сіпаються мускули його обличчя від зусилля висловити думки, і почував за цим сум'яттям слів велике, серйозне горе. Було щось глибоко зворушливе в безсиллі здорового і дикого хлопця, який раптом почав ступати по тротуару широкими, але нерівними кроками. Підстрибуючи за ним на коротеньких ніжках, Ухтішев почував, що мусить чим-небудь заспокоїти Хому. Все, що Хома сказав і зробив того вечора, викликало у веселого секретаря велику цікавість до Хоми, крім того, він був дуже задоволений тим, що молодий багач з ним одвертий. Одвертість ця зім'яла його темною своєю силою, він розгубився від її натиску, і хоч у нього, незважаючи на молодість, уже були готові слова на всі життєві випадки,— він не скоро знайшов їх.

— Е, голубе! — заговорив він, лагідно взявши Хому під руку.— Так — не можна! Тільки що вступили ви в життя і — вже філософствуєте! Ні, так не можна! Життя — для життя нам дане! Отже — живи і жити давай іншим... Оце філософія! А жінка ця — еге! Та хіба на ній весь світ уже так і збігся клином? Я вас, коли хочете, познайомлю з такою ядовитою штукою, що зразу од вашої філософії не залишиться в душі у вас ані порошинки! О, чудова жіночка! І як вона вмє користуватись життям! Теж, знаєте, щось епічне! І гарна,— Фріна, можу сказати! І як вона вам буде до пари! Ах, чорт! Ні, справді, це блискуча ідея,— я вас познайомлю! Треба клин клином вибивати...

— Мені совісно... — похмуро й журно сказав Хома.— Поки вона жива — я на жінок не можу дивитись навіть...

— Такий здоровий, свіжий чоловік — хо-хо! — вигукнув Ухтішев і тоном учителя став умовляти Хому, що йому необхідно дати вихід почуттям у добрій гульні.

— Це буде чудово, і це необхідно вам — повірте! А совість — ви мені пробачте! Ви не зовсім правильно визначаєте, це не совість заважає вам, а — боязкість! Ви живете без товариства, соромливі й незграбні. Ви невірно відчуваєте все це... І от це почування вважаєте за совість. Про неї ж у даному разі не може бути й мови,— при чому тут совість, коли веселитись для людини природно, коли це її потреба і право?

Хома йшов, пристосовуючи свої кроки до кроків супутника, і дивився вздовж дороги. Вона пролягла поміж двома рядами будівель, схожа була на величезну канаву і була повна п'ятьми. Здавалось — їй кінця нема і нею тече в далечінь щось темне, невичерпне, що заважає дихати. Переконливо-лагідний голос Ухтіщева однотонно звучав у вухах Хоми, і хоч він не дослухався до слів, але почував, що вони якісь липкі, пристають до нього, і він мимоволі запам'ятовує їх. Незважаючи на те, що поруч з ним ішла людина, він почував себе самотнім, загубленим у п'ятьмі. Вона обіймала його і повільно вела з собою, а він відчував, як його тягне кудись, і не мав бажання спинити себе. Якось утома заважала йому думати, в ньому не було бажання опиратись умовлянням супутника — та й чого б він опирався?..

— Живуть один раз,— говорив Ухтіщев, захоплюючись своєю мудрістю,— і не вадить через те поспішати жити... Їй-богу, так! Та що тут казати — ви дозволите мені розворушити вас? Поїдемо зараз в один дім... живуть там дві сестриці... ах, як вони живуть! Зважуйтеся!

— Що ж? Я поїду...— сказав Хома спокійно й позіхнув.— Чи не пізно? — спитав він, глянувши на небо, вкрите хмарами.

— До них ніколи не пізно! — весело вигукнув Ухтіщев.

VIII

На третій день після сцени в клубі Хома опинився за сім верст од міста, на лісовій пристані купця Званцева, в компанії сина цього купця, Ухтіщева, якогось солідного панка в бакенбардах, з лисою головою і червоним носом, і чотирьох дам... Молодий Званцев носив пенсне, був худий, блідий, і коли він стояв, то литки його здригались, наче їм огидно було підтримувати кволе тіло, одягнене в довге, картате пальто з капюшоном, і смішну маленьку голівку в жокейському картузі. Панок з бакенбардами називав його Жаном і вимовляв це ім'я так, наче в нього був задавнений нежить. Дамою Жана була висока жінка з пишними грудьми. Голова її була стиснена з боків, низький лоб скошений назад, довгий ніс надавав її обличчю чогось пташиного. Це негарне обличчя було

зовсім нерухоме, і тільки очі на ньому — маленькі, круглі, холодні — весь час усміхалися проникливою і хитрою усмішкою. Даму Ухтіщева звали Вірою, це була висока жінка, бліда, з рудим волоссям. Волосся було так багато, що, здавалось, жінка наділа на голову собі величезну шапку, і вона зсувається їй на вуха, щоки і високий лоб; з-під нього спокійно й ліниво дивились великі блакитні очі.

Панок з бакенбардами сидів поруч з молоденькою дівчиною, повною, свіжою, яка, не змовкаючи, дзвінко реготала з того, що він, схилившись до плеча її, шепотів їй у вухо.

А дама Хоми була струнка брюнетка, одягнена в усе чорне. Смуглолиця, з хвилястим волоссям, вона тримала голову так рівно й високо і так поблажливо дивилась на все круг неї, що було зразу видно, — вона вважала себе першою тут.

Компанія розташувалась на крайній ланці плота, висунутого далеко в пустинну гладінь ріки. На плоту були постелені дошки, посеред них стояв сяк-так збитий стіл, і всюди були розкидані порожні пляшки, кошики з їжею, папірці з цукерок, шкоринки апельсинів... В кутку плота насипана купа землі, на ній горіло багаття, і якийсь мужик у козушку, сидячи навпочіпки, грів руки над вогнем і скося поглядав на панів. Пани тільки що з'їли стерлядну юшку, тепер на столі перед ними стояли вина і фрукти.

Стомлена дводенною гульнею і тільки що закінченим обідом, компанія нудьгувала. Всі дивились на ріку, розмовляли, але розмова раз у раз переривалась паузами. День був ясний і по-весняному бадьоро-молодий. Холодно-світле небо велично розкинулось над каламутною водою ріки, що широко розлилась. Далекий гористий берег був лагідно повитий синюватим серпанком імлі, там блищали, як великі зірки, хрести церков. Коло гористого берега на річці було пожвавлення — сюди й туди пливли пароплави, шум їх долинав тяжким зітханням сюди, в луги, де тихо пливла вода, сповнюючи повітря ласкавими звуками. Величезні баржі тяглися там одна за одною проти течії — наче свині неймовірних розмірів рили гладінь ріки. Чорний дим важкими поривами ліз з труб пароплавів і поволі танув у свіжому повітрі. Часом гув свисток — наче сердилась і ревла велика тварина, розлючена працею. В лугах було тихо, спокійно. Поодинокі де-

рева, затоплені повінню, вже вкривались яскравозеленими блискітками листя. Ховаючи їх стовбури і віддзеркаливши верхів'я, вода зробила їх кулястими, і здавалось, як тільки повіє найменший вітрець, вони попливуть, химерно гарні, по дзеркальному лону ріки...

Руда жінка, задумливо дивлячись в далечінь, тихо й сумно заспівала:

Вздовж по Волзі рі-іці
Легкий човен пли-я-ве-е...

Брюнетка, зневажливо примруживши свої великі, строги очі, сказала, не дивлячись на неї:

— Пам і так нудно...

— Не чіпай, хай співає! — добродушно попросив Хома, заглядаючи в обличчя своїй дамі. Він був блідий, в очах його спалахували якісь іскорки, по обличчю блукала усмішка, невиразна й лінива.

— Давайте хором співати!..— запропонував панок з бакенбардами.

— Ні, нехай ось вони вдвох заспівають! — жваво вигукнув Ухтішев.— Віро, заспівай отієї,— знаєш? «На зорі піду...» Павленько, заспівайте!

Реготуха глянула на брюнетку й шанобливо спитала її:

— Можна співати, Сашо?

— Я сама буду співати! — заявила подруга Хоми і, звернувшись до дами з пташиним обличчям, наказала їй: — Васа, співай!

Та зразу погладила рукою горло і спинила погляд круглих очей на обличчі сестри. Саша встала на ноги, обперлась рукою об стіл і, піднявши голову, хрипким, майже чоловічим голосом співуче заговорила:

Добре тому та й на світі жить,
В кого нема горюваннячка,
В серці вірному коханнячка!

Її сестра хитнула головою і протяжно, жалібно, високим контральто застогнала:

Ех-у-ме-не-дів-ки-крас-но-о-ї...

Блискаючи очима на сестру, Саша низькими нотами сказала:

Як билинка, серце висохло-о-о!

Два голоси обнялись і попливли над водою красивим, соковитим, тремтячим від надміру сили звуком. Один скаржився на нестерпний біль серця і, впиваючись отрутою скарги своєї,— ридав скорботно, слізьми заливаючи вогонь своїх мук. Другий — низький і мужній — могутньо плинув у повітрі, повний почуття кривди. Виразно вимовляючи слова, він виливався сумним струменем, і від кожного слова віяло помстою.

Я ж бо йому за це виплачу,
— жалібно співала Васа, заплющивши очі.

Приворожу та ще й висушу...
— впевнено і грізно обіцяла Саша, кидаючи в повітря міцні, сильні звуки... І раптом, змінивши темп пісні й підвищивши голос, вона заспівала так само протяжно, як сестра, любострасні погрози:

Гірше вітру суховійного,
Гірше, як траву ту скошену...
Скошену ще й пересушену...

Хома, спершись ліктями на стіл, дивився в обличчя жінці, в чорні, напівзаплющені очі її. Спрямовані кудись в далечінь, вони блищали так зловтішно, що від блиску їх і бархатистий голос, що виливався з грудей жінки, йому здавався чорним і блискучим, як її очі. Він згадував її пестоші й думав:

«І звідки вона така? Аж страшно з нею...»

Ухтішев, притулившись до своєї дами, з щасливим обличчям слухав пісню і весь сяяв від задоволення. Панок у бакенбардах і Званцев пили вино і тихо шепотілися про щось, нахилиючись один до одного. Руда жінка задумливо розглядала долоню руки Ухтішева, тримаючи її в своїх руках, а весела дівчина засмутилась, похилила низько голову і слухала пісню, не ворушачись, як зачарована. Від багаття йшов мужик. Він ступав по дошках обережно, стаючи на носки чобіт, руки його були закладені за спину, а широке бородате обличчя все перетворилось на усмішку здивування й наївної радості.

Гей,— так знай же, молод-молодець!

— журливо закликала Васа, похитуючи головою. Сестра, ще вище раптово підвівши голову, закінчила пісню:

Як журба в'ялить з коханцячка!

Скінчивши співати, вона гордо подивилась навколо і, сівши поруч з Хомою, обняла його за шию сильною рукою.

— Що, хороша пісня?..

— Славна! — сказав Хома, усміхаючись до неї.

— Bravo-о! Bravo, Олександро Савелійовно! — кричав Ухтіщев, а всі інші плескали в долоні. Але вона не звертала на них уваги і, владно обіймаючи Хому, говорила:

— От ти мені й подаруй що-небудь за пісню...

— Добре, я подарую...— погодився Хома.

— Що?

— Ти скажи...

— Скажу в місті... І, коли подаруєш, що я хочу,— о, як я тебе любитиму!

— Це за подарунок? — спитав Хома, недовірливо усміхаючись.— А ти б просто...

Вона спокійно глянула на нього і, мить подумавши, рішуче сказала:

— Просто — рано... Я брехати не буду, прямо кажу — люблю за гроші, за подарунки... Можна й так любити... егеж. Ти зажди,— я придивлюсь до тебе і, може, покохаю безплатно... А поки що — вибачай... мені, як я живу, багато грошей треба...

Хома слухав її, усміхався і здригався від близькості її тіла. У вуха йому ліз якийсь деренчливий і нудний голос Званцева:

— Я не можу зрозуміти красот цієї уславленої російської пісні... Що в ній? Вовче виття, голодне щось, дике... Ц-це собача німіч. Нема веселощів, нема шику... Ви послухайте, що і як співає французі! Або — італієць...

— Пробачте, Іване Миколайовичу...— обурено кричав Ухтіщев.

— Я мушу з цим погодитись — російська пісня одноманітна й невиразна...— сьорбаючи вино, говорив чоловік з бакенбардами.

Заходило сонце. Сідаючи десь далеко, в луговій стороні, воно кинуло на темну, холодну воду рожевуваті й золоті плями. Хома дивився, як міниться сонячне проміння, стежив, як мерехтливо переливалось воно по гладенькій рівнині вод, і, ловлячи вухом уривки розмови, уявляв собі слова роєм темних метеликів, що метушливо носяться в повітрі. Саша, поклавши голову на плече йому, тихо говорила прямо в вухо йому слова, від яких

він червонів і ніяковів, вони викликали в ньому бажання обняти цю жінку й цілувати її без ліку і втоми. Крім неї — ніхто не цікавив його з людей, що зібрались тут. А Званцев і панок були гидкі йому...

— Ти чого витріщився, га? — почув він суворий вигук Ухтіщева.

Ухтіщев кричав на мужика. Той зірвав з голови картуза, ляпнув ним себе по коліну і, усміхаючись, відповів:

— Я — бариню послухати підійшов...

— Гарно співає?

— Що й казати! — з захопленням оглядаючи Сашу, сказав мужик. — Велика сила голосу в грудях у них!

Його слова викликали сміх дам і двозначні балачки мужчин.

Саша спитала мужика:

— Ти — співаєш?

— Як ми співаємо! — махнув він рукою.

— Яких пісень знаєш?..

— Та всяких... я співати люблю...

І він винувато усміхнувся.

— Давай, заспіваємо зі мною.

— Куди нам! Хіба ви мені — пара?

— Ну, заспівай!

— Як це весело! — вигукнув Званцев, скрививши обличчя.

— Коли вам нудно — втопиться!.. — сказала Саша, сердито блиснувши на нього очима.

— Ні, холодна вода... — відповів Званцев, шулячись під її поглядом.

— А вже пора вам! І води багато тепер, не всю б ви зіпсували її гнилим вашим тілом...

— Фе, як дотепно! — вигукнув юнак і зневажливо додав: — В Росії навіть кокотки грубі...

Він звертався до свого сусіда, той відповів йому п'яною посмішкою. Ухтіщев також був п'яний. Посоловілими очима дивлячись в обличчя своєї дами, він щось бурмотів. Дама з пташиним обличчям клювала цукерки, тримаючи коробку під носом у себе. Павленька пішла на край плоту і, стоячи там, кидала в воду шкоринки апельсина.

— Ніколи ще я не брав участі в такій безглуздій прогулянці, — жалібно говорив Званцев сусідові.

Хома з усмішкою стежив за ним і був задоволений, що цей розбещений чоловік нудьгує, і тим, що Саша образила його. Він ласкаво поглядав на свою подругу,— подобалось йому, що вона говорить з усіма різко і тримається гордо, як справжня пані.

Мужик, стоячи коло неї, говорив:

— Бариця? Ти б почаствовала мене задля хоробрості?!

— Хомо, почастуй його склянкою!

І коли мужик, випивши, смачно крекнув, Саша скомандувала:

— Починай...

Перекосивши рота набік, мужик високим тенором заспівав:

Та й не п'ється мені ех не ковтається-а-а...

Жінка трепетно підхопила:

Вина душа не прийма-ае...

Мужик солодко усміхнувся, закивав головою і, заплющивши очі, пролив у повітря тремтячий струмінь високих нот:

О-е-ме-ні-прийшла-а пора-а-а проща-а-тися-а-а...

А жінка застогнала й заплакала:

Із рі-ід-нею треба розлуча-а-атися-а...

Знизивши голос, мужик з надзвичайною силою журби проспівав-сказав:

Ех і в чужу сторо-оньку треба мені йти...

Коли два голоси, ридаючи й сумуючи, влились у тишу й свіжість вечора — кругом стало наче тепліше і краще; все ніби усміхнулось усмішкою співчуття до горя людини, яку темна сила вириває з рідного гнізда в чужий край на тяжку працю і приниження. Наче не звуки, не пісня, а ті гарячі сльози людського серця, на яких закипіла ця скарга,— самі сльози зволожили повітря. Журба душі, змученої в боротьбі, муки від ран, заподіяних людині залізною рукою злиднів,— все було вкладено в прості, грубі слова і передавалось невимовно журливими звуками далекому, порожньому небу, в якому ніхто й ніщо не викликає луни.

Відсахнувшись від співаків, Хома дивився на них з

почуттям, близьким до переляку, пісня киплячою хвилею вливалась йому в груди, і шалена сила журби, вкладена в неї, до болю стискала йому серце. Він почував, що зараз у нього линуть сльози, в горлі у нього щипало, і обличчя здригалось. Він невиразно бачив чорні очі Саші,— нерухомі, вони здавались йому величезними і ставали все більшими. І йому здавалось, що співають не двоє людей — все навколо співає, ридає і тремтить в муках журби, все живе обнялось міцними обіймами розпачу.

Коли скінчили співати, він, здригаючись від збудження, з мокрим від сліз обличчям, дивився на них і усміхався.

— Що — зворушило? — спитала Саша. Бліда від утоми, вона дихала важко й швидко. Хома глянув на мужика, — він витирав спітнілого лоба й озирався круг себе такими розгубленими очима, наче не розумів — що сталося?

Було тихо. Всі сиділи непорушно, мовчки.

— Ах, господи! — зітхнув Хома, зводячись на ноги. — Ех, Сашо! Мужик! Хто ти такий? — майже крикнув він.

— Степан... — винувато усміхаючись, відповів мужик.

— Як ти співаєш, га? — здивовано вигукнув Хома, тривожно тупцюючи на одному місці.

— Ех-ех, ваше степенство! — зітхнув мужик. — Горе змусить — бик соловейком заспіває... А от бариня від чого співає, то... це вже тільки один бог знає... а співає вона — лягай і помирай! Н-ну, — бариня!

— Просп-півано дуже гарно! — сказав Ухтіщев п'яним голосом.

— Чорт зна що! — роздратовано і майже з слізьми закричав раптом Званцев, схоплюючись із-за стола. — Я приїхав гуляти, — я хочу веселитися, а мені похорон співають!.. Яка бридота! Я не хочу більше, — я їду!

— Жан! Я теж їду... — заявив панок з бакенбардами.

— Васо! — кричав Званцев. — Одягайся!..

— Справді, пора їхати, — спокійно сказала Ухтіщеву його руда дама. — Холодно... І скоро буде темно...

— Степане! Збирай усе, — командувала Васо.

Всі заметушилились, заговорили про щось; Хома дивився нерозуміючими очима і все здригався. Люди, похитуючись, ходили по плотах, бліді, стомлені, і говорили одне одному щось безглузде, незв'язне. Саша безцеремонно штовхала їх, збираючи свої речі.

— Степане! Гукни, щоб подавали коні!..

— А я — вип'ю ще коньяку, — хто хоче коньяку зі мною? — тягнув блаженним голосом панок з бакенбардами, тримаючи в руках пляшку.

Васа закутувала шию Званцева шарфом. Він стояв перед нею, вередливо випнувши губи, скривлений, литки його здригалися. Хомі стало гидко дивитись на них, він одійшов на другий пліт. Його здивувало, що всі ці люди поводяться так, наче вони не чули пісні. В його грудях вона жила, викликаючи у нього неспокійне бажання щось зробити, сказати.

Вже сонце зайшло, далечінь повилася синім туманом. Хома подивився туди й одвернувся вбік. Йому не хотілось їхати до міста з цими людьми. А вони все ходили по плоту нерівними кроками, хитаючись з боку в бік і бурмочучи незв'язні слова. Жінки були тверезіші за чоловіків, тільки руда довго не могла підвестися з лавки і, нарешті, підвівшись, об'явила:

— Ну, я п'яна...

Хома сів на обрубок дерева і, взявши сокиру, якою мужик рубав дрова на багаття, став пратися нею, підкидаючи її в повітря і ловлячи.

— Ах, як це пошло! — почувся примхливий голос Званцева.

Хома відчув, що ненавидить його, — його і всіх, крім Саші, що викликала в ньому невиразне почуття здивування перед нею й остраху, що вона може вчинити щось несподіване і страшне.

— Твар-рюка! — верескливо крикнув Званцев; Хома побачив, що він штовхнув мужика, а мужик, знявши шапку, винувато пішов убік...

— Ду-урень! — ступаючи за ним і вимахуючи рукою, кричав Званцев.

Хома схопився на ноги й голосно, погрозово сказав:

— Ти! Не чіпай його!

— Що-о? — обернувся Званцев до нього.

Хома підняв плечі, ступив до нього... І раптом в голові у нього спалахнула одна думка. Він зловтішно усмінувся і тихо спитав Степана:

— В трьох місцях ланка зчалена?

— В трьох, аякже!

— Рубай зв'язки...

— А вони?..

— Мовчи! Рубай...

— Але ж...

— Рубай! Тихше,— щоб не помітили.

Мужик взяв у руки сокиру, неквапно підійшов до того місця, де ланка щільно була зв'язана з другою ланкою, і, кілька разів стукнувши сокирою, повернувся до Хоми.

— Я, ваше степенство, за це не відповідаю,— сказав він.

— Не бійся...

— Поїхали!...— прошепотів мужик з острахом і квапливо перехрестився. А Хома, тихенько посміюючись, переживав моторошне почуття, що гостро й пекуче лоскотало йому серце якимось дивним, приємним і солодким острахом.

Люди на плоту все ще ходили, рухаючись повільно, стикаючись одне з одним, допомагаючи одягатись дамам, сміючись і розмовляючи, а пліт повільно, нерішуче повертався на воді.

— Якщо їх на караван знесе,— шепотів мужик,— на пизі наткнуться — розіб'є вдрізки...

— Мовчи... Човна подаси, доженеш...

— От!.. Все-таки люди.

Задоволений, усміхаючись, мужик пострибав по плотах до берега. Хома стояв над водою, і йому страшенно хотілось крикнути що-небудь, але він стримувався,— хотів, щоб пліт відплив якнайдалі і щоб ці п'яні люди не могли перестрибнути з нього на причалені ланки. Його поійняло приємне, пестливе почуття, коли він побачив, як пліт повільно хитається на воді й відходить від нього щомить далі. Разом з людьми на плоту з грудей його наче відпливало все тяжке й темне, чим він наповнив їх за цей час. Він вдихав свіже повітря і разом з ним щось здорове, що витверезувало йому голову. На самому краю відпливаючого плота стояла спиною до Хоми Саша; він дивився на її красиву постать і мимоволі згадував про Мединську. Та була менша на зріст... Спогад про неї вколов його, і він гучним, насмішкуватим голосом крикнув:

— Гей ви! Прощайте...

Темні постаті людей раптово і всі зразу рушили до нього і збились до купи на середині плота. Але вже між ними й Хомою холодно блищала смуга води завширшки майже з сажень. Кілька секунд тривала мовчанка...

І раптом на Хому полетів цілий ураган звуків верескливих, повних тваринного страху, огидно жаліб-

них, а вищий за всіх і за всіх огидніший різав вухо тонкий, верескливий крик Званцева:

— Ряту-уйте...

Хтось — мабуть, солідний панок з бакенбардами — ревів басом:

— Топлять... топлять людей...

— Хіба ви люди?! — з злістю крикнув Хома, роздратований криками, що наче кусали його.

Люди, ошалівши від страху, метались по плоту; він хитався під їх ногами і через те плив швидше. Було чути, як вода плеще на нього і хлюпає під ним. Крики рвали повітря, люди підстрибували, махали руками, і лише струнка постать Саші нерухомо й безмовно стояла на краю плота.

— Кланяйтесь ракам! — кричав Хома. Йому все легше й веселіше ставало в міру того, як пліт відходив далі.

— Хомо Гнатовичу! — непевним, але тверезим голосом заговорив Ухтішев, — майте на увазі, це небезпечний жарт!.. Я буду скаржитись!..

— Як утопишся? Скаржся! — весело відповів Хома.

— Ти — вбивця!.. — ридаючи, закричав Званцев. Але в цей час почувся звучний хлюпінт води, наче вона ахнула від переляку чи здивування. Хома здригнувся і завмер. Потім злетів угору п'януший, дикий вереск жінок, повні жаху вигуки мужчин, і всі постаті на плоту завмерли, хто як стояв. Хома, дивлячись на воду, закам'янів, — по воді до нього пливло щось чорне, збиваючи круг себе бризки..

Інстинктивно Хома впав грудьми на колоди плота і простяг руки вперед, звисивши над водою голову. Минуло кілька неймовірно довгих секунд... Холодні, мокрі пальці схопили його за руки, темні очі блиснули перед ним...

Тупий страх, що був опанував його, зник, змінившись бентежною радістю. Він схопив жінку, вирвавши її з води, притиснув до грудей і здивовано, не знаючи, що сказати їй, дивився в її очі. Вони лагідно усміхнулись до нього...

— Холодно! — сказала Саша, здригнувшись.

Хома щасливо засміявся, почувши її голос, підхопив її на руки і швидко, майже бігом кинувся по плотах до берега. Вона була мокра й холодна, як риба, але її дихання було гаряче, воно пекло щоку Хоми й наповнювало груди його буйною радістю.

— Втопити мене хотів? — говорила вона, міцно пригортаючись до нього.

— Як ти це добре зробила,— бурмотів Хома на бігу.

— Ну, і ти непогано видумав... хоч здаєшся смирним...

— А ті — все горлають!

— Чорт з ними! Потопляться — ми з тобою в Сибір підемо... — сказала жінка. Вона почала тремтіти, і тремтіння її тіла, відчуте Хомою, змусило його побігти швидше.

З ріки вслід їм лунали зойки і крики про допомогу. Там, по спокійній воді, віддаляючись від берега до струменя головної течії ріки, плив у сутінках маленький острів, на ньому металась темні людські постаті.

Ніч насувалась на них.

ІХ

Якось опівдні в неділю Яків Маякін пив чай у себе в садку. Розстебнувши комір сорочки і обмотавши шию рушником, він сидів на лавці під навісом з гілля вишень, вимахував руками в повітрі, витираючи піт з обличчя, і безугавно розсипав у повітрі швидку мову.

— Дурна й підла та людина, яка дозволяє череву мати владу над собою!

Очі старика блищали роздратовано й злісно, губи зневажливо кривились, і зморшки темного обличчя здригались.

— Якби Хомка був мій син рідний — я б його вимуштрував!

Граючись гілкою акації, Любов мовчки слухала батькову балачку, уважно й допитливо поглядаючи на його обурене тремтяче обличчя. Стаючи старшою, вона непомітно для себе змінювала недовірливе й холодне ставлення до старого. Завжди киплячи в ділах, спритний і розумний, він самотньо йшов своїм шляхом, а вона бачила його самотність, знала, яка тяжка вона, і її відносини до батька ставали теплішими. Часом вона вже сперечалася з старим; він завжди ставився до її заперечень зневажливо й насмішкувато, але щоразу уважніше й лагідніше.

— Якби покійний Гнат прочитав у газеті про бешкетну поведінку свого сина — вбив би він Хомку! — говорив

Маякін, ударяючи кулаком по столі.— Адже як розписали? Ганьба!

— За діло! — сказала Любов.

— Я не кажу — даремно! Вилаяли, як і слід було... І хто це так розходився?

— Хіба вам не однаково? — спитала дівчина.

— Цікаво... Ловко, пройдисвіт, зобразив Хомчину поведінку... Видно — сам з ним гуляв і всієї його бридоти свідком був...

— Ну-у, не буде він з Хомою гуляти! — переконано сказала Любов і густо почервоніла під допитливим поглядом батька.

— Ач як! Хоро-оші знайомства в тебе, Любоко! — гумористично-в'їдливо сказав Маякін.— Ну, хто це писав?

Їй не хотілось говорити, але батько наполягав, і голос його ставав все сухішим і сердитішим. Тоді вона стурбовано спитала його:

— А ви йому нічого не зробите?

— Я? Я йому — голову відкушу! Ду-репа! Що я можу зробити? Вони, ці писаки, недурні люди... Сила, чорти! А я не губернатор... та й той ні руки вивихнути, ні язика зв'язати не може... Вони, як миші,— гризуть помаленьку... н-да! Ну, то хто це?

— А пам'ятаєте, коли я вчилась, гімназист ходив до нас, Єжов? Чорненький такий...

— Бачив, аякже! То це він? Мишеня!.. І тоді вже видно було, що вийде з нього — ледащо... Треба було мені тоді взятись за нього... може, людиною став би...

Любов усміхнулась, глянувши на батька, і задирливо спитала:

— А хіба той, хто в газетах пише, не людина?

Старик довго не відповідав дочці, задумливо тарабаниючи пальцями по столі і розглядаючи своє обличчя, відображене в яскраво вичищеній міді самовара. Потім, підвівши голову, він примружив очі і повчально, з азартом сказав:

— Це не люди, а — нариви! Кров у людях руських зіпсувалась, і від поганої крові з'явилися у ній всі ці книжники-газетярі, люті фарисеї... Понаривало їх скрізь і все більше нариває... Кров псується — через що? Через повільний рух... Комарі звідки? З болота... В стоячій воді всяка погань заводиться... І в невпорядкованому житті те самісіньке...

— Ви не те говорите, папашо! — лагідно сказала Любов.

— Як це так — не те?

— Письменники — люди найбільш некорисливі... це — світлі особи! Їм же нічого не треба — їм тільки справедливості, тільки правди!.. Вони не комарі!..

Любов хвилювалась, вихваляючилюбимих нею людей; її обличчя спалахнуло рум'янцем, і очі дивились на батька з таким почуттям, наче вона просила вірити їй, не маючи змоги переконати.

— Е-ех ти! — зітхнувши, сказав старик, перебиваючи її.— Начиталась! Ти мені скажи — хто вони? Невідомо! Єшов от — що він таке? Нашому богові — бе! Тільки правди їм треба,— скажете?! Бач, скромники які?! А коли вона, правда, найдорожче і є?.. Коли її, може, кожен мовчки шукає? Ти мені повір — некорисливою людиною не можна бути... за чуже вона не буде битися... а якщо б'ється — дурень їй ім'я, і пуття з неї ніякого не буде! Треба, щоб людина за себе стати вмiла... за своє кровне... тоді вона — доб'ється! Правда! Я майже сорок літ одну й ту саму газету читаю і добре бачу... ось перед тобою моя пика, а передо мною — на самоварі он — теж моя, але інша... От газети ці самоварну пику всім і чіпляють, а справжньої не бачать... А ти їм віриш... Я знаю — в самоварі моя пика зіпсована.

— Папашо! — сумно вигукнула Люба.— Але ж у книжках та газетах захищають загальні інтереси, всіх людей.

— А в якій газеті написано про те, що тобі жити нудно і давно вже заміж пора? От вони й не захищають твого інтересу! Та й мого не захищають... Хто знає, чого я хочу? Хто, крім мене, інтереси мої розуміє?

— Ні, папашо, це все — не те, не те! Я не вмiю заперечити вам, але я почуваю — це не так! — говорила Люба майже з розпачем.

— Те саме! — твердо сказав старик.— Збаламутилась Росія, і нема в ній нічого стійкого: все похитнулось! Усі набакир живуть, на один бік ходять, ніякої стройності в житті нема... Горлають тільки всі на різні голоси. А кому чого треба — ніхто нічого не розуміє! Туман на всьому... туманом усе дихає, через те й кров протухла в людей... через те й нариви... Дана людям велика свобода розумувати, а робити нічого не дозволено — через це людина не живе, а гние і смердить...

— Що ж треба робити? — спитала Любов, спираючись на стіл і нахиляючись до батька.

— Все! — азартно крикнув старик.— Все роби! Що тільки бачиш! А для того — треба дати волю людям, свободу! Коли вже настав такий час, що всякий шмаркач думає про себе, ніби він — все може і створений для того, щоб порядкувати життям, як йому хочеться,— дати йому, негідникові, свободу! На, сучий сину, живи! Ану, живи! А-а! Після цього настане така комедія: відчувши, що вуздечку з нього знято,— зарветься чоловік вище своїх вух і пір'їною полетить — і туди і сюди... Чудотворцем себе вважатиме, і почне він тоді помалу спускати дух...

Старик зробив паузу і з в'їдливою усмішкою, притишивши голос, вів далі:

— А духу цього самого будівничого в ньому зо-овсім кіт наплакав! Попнеться він день-другий, постовбурчиться на всі боки і — незабаром ослабне, бідненький! Бо серцевина гнила у нього... Тут його, голуба, і спіймають справжні, достойні люди, ті справжні люди, котрі можуть... справжніми штатськими господарями життя бути... котрі життям керуватимуть не палицею, не пером, а пальцем та розумом. Що, скажуть, стомились, панове? Що, скажуть, не витримує селезінка справжнього жару? — І, підвищивши голос, владним тоном старик закінчив свою промову: — Ну, то тепер ви, такі-сякі,— мовчіть і не пищіть! А то, як черву з дерева, струсимо вас з землі! Цитьте, голуб'ята! Ось воно як буде. Любавко! Хе-хе-хе!

Старому було весело. Його зморшки ворушилились, і, впиваючись своєю балачкою, він весь здригався, заплющував очі і цмокав губами, наче смакуючи щось...

— Ну і тоді ті, котрі гору в колотнечі візьмуть,— життя на свій лад, по-розумному, і влаштують... Не через пень-колоду піде діло, а — як по нотах! Не доживеш до цього, школа!..

На Любов батькові слова падали одне за одним, як петлі міцної сітки,— падали, обплутуючи її, і дівчина, не вмюючи визволитися з них, мовчала, приголомшена словами батька. Дивлячись в обличчя йому напруженим поглядом, вона шукала опори для себе в словах його і вчувала в них щось спільне з тим, про що вона читала в книжках і що здавалось їй щирою правдою. Але злорадний, переможний батьків сміх дряпав їй серце, і ці зморшки, що повзали по обличчю його, як маленькі, темні

змійки, навівали їй страх за себе перед ним. Вона відчувала, що він повертає її кудись убік від того, що в мріях здавалось їй таким простим і світлим.

— Папашо! — раптом спитала вона старика, скоряючись думці й бажанню, що зненацька спалахнули в ній.— Папашо! А хто, по-вашому, Тарас?

Маякін здригнувся. Брови його сердито заворушилися, він пильно подивився гострими очима в доччине обличчя і сухо спитав її:

— Це що за балачка?

— Хіба не можна говорити про нього? — тихо і ніяково сказала Любов.

— Не хочу я про нього говорити... І тобі не раджу! — Старик погрозив дочці пальцем і, суворо нахмурившись, похилив голову.

Але, сказавши, що не хоче говорити про сина, він, мабуть, не так як слід зрозумів себе, бо, помовчавши з хвилину, заговорив похмуро й сердито:

— Тараско — теж нарив... Дихає життя на вас, молоко-сосів, а ви справжніх запахів його відрізнути не можете, ковтаєте всяку погань, і через те у вас — муть у довбешках!.. Тараско... Років більш як тридцять йому тепер... пропав він для мене!.. Тупориле порося...

— Що він зробив? — спитала Любов, жадібно дослухаючись до слів старика...

— А хто це знає? Він сам, мабуть, тепер зрозуміти себе не може... якщо порозумнішав... А мабуть-таки — став розумний... не дурного батька син... і натерпівся немало... Потурають їм, нігілістам! Мені б їх — я б їм вказав, що робити... В пустиню! В пустинні місця — кроком руш!.. Ану ви, розумники, влаштуйте-но тут життя, як самі хочете! Ану-бо! А начальниками над ними настановив би путящих мужичків... Ану, шановні панове, вас годували, напували, вчили — чого ви навчились? Давайте-но боржок... Я б щербатого шага на них не витратив, а весь сік з них видушив би — віддай! Людиною нехтувати не слід, — в тюрму її посадити — мало! Ти порушив закон, то вже й пан? Ні, ти мені попрацюй... Від зерна одного колос цілий народжується, а щоб людина марно пропадала — не можна цього дозволяти... Ощадливий столяр кожну трісочку в ділі використовує — так людина має бути витрачена для діла, вся до останньої своєї жили. Всяка погань в житті місце має, а людина — ні-

коли не погань... Ех! недобре, коли сила живе без розуму, та негаразд, коли й розум без сили. От тепер Хомка... Хто це там лізе, глянь-но!

Обернувшись, Любов побачила, що доріжкою в саду, шанобливо знявши картуза і кланяючись їй, іде Єфим, капітан «Єрмака». Обличчя у нього було безнадійно-винувате, і весь він якийсь приголомшений... Яків Тарасович впізнав його і, знову занепокоївшись, крикнув:

— Що сталося?

— Так що — я до вас! — сказав Єфим, з низьким поклоном спинившись коло стола.

— Ну, бачу, до мене... В чому річ? Де пароплав?

— Пароплав — там! — Єфим ткнув рукою кудись у повітря й важко переступив з ноги на ногу.

— Де, чорт? Кажі — що сталося? — гнівно закричав старик.

Єфим набрав у груди багато повітря й повільно промовив:

— Баржу № 9-й розбили. Чоловікові спину перебили, — а одного зовсім нема, так що, мабуть, утопився...

— Та-ак! — зловісно міряючи очима капітана, протяжно вимовив Маякін. — Ну, Єфимко, здеру ж я з тебе шкуру...

— Це не я! — швидко сказав Єфим.

— Не ти? — крикнув старик і весь затрясся. — Хто?

— Самі хазяїн...

— Хомка? А ти, — ти що?!

— Я — в люку лежав...

— А-а! Ти ле-жав...

— Зв'язаний...

— Що-о? — зойкнув старик тонким голосом.

— Дозвольте по порядку... Так що вони були випивши і кричать: «Іди геть! я сам буду командувати!» Я кажу: «Не можу! Через те, що я — капітан...» — «Зв'язати, кажуть, його!» І, зв'язавши, спустили мене в люк, до матросів... А як самі були випивши, то й захотіли пожартувати... Назустріч нам ішов віз... шість порожніх барж під «Чорногорцем». Хома Гнатович і загородили їм дорогу... Свистали ті... не раз... треба сказати правду — свистали!

— Н-ну?

— Ну, і не справились... дві передні навалило на нас...

як вони вдарили в борт нашої, ми і вдрізки... І вони обидві розбились... А нам набагато гірше довелось...

Маякін підвівся з стільця і засміявся деренчливим, злим сміхом. А Єфим зітхав, розводив руками й говорив:

— Характер у них надто вже широкий... Тверезі вони більше все мовчать та задумані ходять, а як підмочать вином свої пружини — і забирає їх... Так що — на той час вони й собі й ділу не хазяїн, а лютий ворог — вибачайте! Я хочу залишити службу, Якове Тарасовичу! Мені без хазяїна — не звично, не можу я без хазяїна жити...

— Мовчи! — суворо сказав Маякін.— Де Хома?

— Там, на місці... Вони зразу після цієї пригоди опам'ятались і зараз же послали по робітників... Піднімати муть баржу... мабуть, уже й почали...

— Один він там? — спитав Маякін, схиляючи голову.

— Не... зовсім...— тихо відповів Єфим, скося глянувши на Любу.— Бариня при них... чорна така... Наче не сповна розуму жінка...— зітхаючи, сказав Єфим.— Все співає... дуже гарно співає... спокуса велика!

— Я тебе про неї не питаю! — із злістю закричав Маякін. Зморшки обличчя його болісно скривились, і Любові здалося, що батько заплаче зараз...

— Заспокойтесь, папашо! — ласкаво попросила вона.— Може, втрата невелика...

— Невелика? — дзвінко крикнув Яків Тарасович.— Що ти, дурна, розумієш! Хіба баржа розбилась?! Ех ти! Чоловік розбився! Он воно що! А він же — потрібен мені! Потрібен він мені, чорти ви дурноверхі!

Старик гнівно затряс головою і швидким кроком пішов доріжкою саду, до дому...

...Хома в цей час був верст за чотириста в сільській хаті, на березі Волги. Він тільки що прокинувся і, лежачи серед хати, на купі свіжого сіна, дивився похмуро в вікно, на небо, повите сірими, кудлатими хмарами.

Не ворущачи тяжкою на похмілля головою, Хома відчував, що в грудях у нього теж наче безмовні хмари ходять, — ходять, віють на серце вогким холодом і давлять його. В русі хмар по небу було щось безсиле, боязке... і в собі він почував те саме... Не думаючи, він згадував пережите за останні місяці.

Йому здавалось, що він упав у каламутний, гарячий потік, його пойняли темні хвилі, схожі на ці хмари на небі, — пойняли й несуть кудись. В темряві і в шумі, що

був навколо нього, він невиразно бачив, що разом з ним мчать ще якісь люди, кожного дня — нові, але всі однаково жалюгідні, гидкі. П'яні, галасливі, зажерливі, вони крутились навколо нього, гуляли за його гроші, лаяли його, бились один з одним, кричали, навіть плакали не раз. Пам'ятає, він когось ударив по обличчю, з когось зірвав сюртук і кинув його в воду і хтось цілував йому руки мокрими, холодними губами, гидкими, як жаби... Цілував і з плачем просив не вбивати... Якісь обличчя миготіли в його пам'яті, звуки і слова звучали в ній... Жінка в жовтій шовковій кофті, розстебнутій на грудях, голосно, з риданням співала:

То будем же жить, поки можна...

А там — хоч трава-а не рості!

..Всі ці люди, як і він, поійняті тією ж темною хвилею, і плинуть з нею, наче сміття. Всім їм — боязко, мабуть, заглянути вперед, щоб бачити, куди ж несе їх ця шалено-сильна хвиля. І, заливаючи вином свій страх, вони борсаються, кричать, роблять щось безглузде, дуріють, галасують, галасують, і ніколи їм не буває весело. Він теж усе це робив. Тепер йому здавалось, що робив він усе це для того, щоб швидше поминути темну смугу життя.

Серед безладної гульні, в юрбі людей, збаламучених буйними пристрастями, напівбожевільних у прагненні забути себе, — одна Саша завжди була спокійна й однакова. Вона не впивалась, вона завжди говорила з людьми твердим, владним голосом, і всі її рухи були однаково впевнені, наче цей потік не мав над нею влади, а вона сама керувала бурхливою його течією. Вона здавалась Хомі найрозумнішою з усіх, хто був коло нього, найбільш жадібною на галас і гульню; вона всіма командувала, завжди вигадувала щось нове і з усіма людьми говорила однаково: з візником, лакеєм і матросом тим самим тоном і такими словами, як і з подругами своїми і з ним, Хомою. Вона була краща й молодша за Пелагію, але пестоші її були мовчазні, холодні... Хомі думалось, що вона глибоко в серці своєму ховає від усіх щось страшне, що ніколи нікого вона не полюбить, не відкриє всієї себе. Це таємне, заховане в жінці, вабило його до неї почуттям боязкої цікавості, напруженого інтересу до спокійної і холодної душі її, темної, як її очі.

Якось раз Хома сказав їй:

— Ого, скільки ми з тобою грошей посіяли.

Вона глянула на нього і спитала:

— А нащо їх берегти?

«Нащо, справді?» — подумав Хома, здивований тим, що вона так просто міркує.

— Ти хто така? — спитав він її іншим разом.

— Хіба забув, як я звуся?

— Ну, таке скажеш!

— То чого ж тобі треба?

— Я про походження питаю...

— А! Ну, ярославська я,— з Углича, міщанка... Арфістка... Що ж, солодша я для тебе буду, коли ти дізнався, хто я?

— Хіба я дізнався? — усміхаючись, спитав Хома.

— Мало тобі! А більше — я нічого не скажу... Для чого? Всі з одного місця родом — і люди і худоба... Дурниці всі ці балачки... Ти от давай подумаємо, як нам жити сьогодні?

Того дня вони катались на пароплаві з оркестром музики, пили шампанське і всі страшенно повпивались. Саша співала якоїсь особливої, надзвичайно сумної пісні, і Хома плакав, як дитина, розчулений співом. Потім він танцював з нею «руської», стомився, кинувся за борт і мало не втонув.

Тепер, згадуючи це, — і багато чого іншого, — він відчував сором за себе і невдоволення Сашею. Він дивився на її струнку постать, слухав рівне дихання її і počував, що не любить цієї жінки, не потрібна вона йому. В його важкій на похмілля голові повільно зароджувались якісь сірі, тягучі думки. Немовби все, що він пережив за цей час, скрутилось у ньому в клубок, важкий і вогкий, і от тепер клубок цей качається в грудях його, потроху розмотуючись, і його в'яжуть тонкі, вогкі нитки.

«Що це зі мною діється? — думав він. — Хто я такий?»

Його вразило це запитання, і він спинився на ньому, намагаючись додуматись — чому він не може жити спокійно і впевнено, як інші живуть? Йому стало ще більш совісно від цієї думки, він заворушився на сні і роздратовано штовхнув ліктем Сашу.

— Обережніше!.. — крізь сон сказала вона.

— Подумаєш, не велика пані! — пробурмотів Хома.

— Що?

— Нічого...

Вона обернулася спиною до нього і, солодко позіхнувши, заговорила ліниво:

— Снилось мені, ніби я знов арфісткою стала. Співаю соло, а проти мене стоїть прездоровенний, брудний собака, вишкірив зуби і жде, коли я скінчу... А мені — страшно його... і знаю я, що він зжере мене, як тільки я перестану співати... і от я все співаю, співаю... і раптом наче нестає мені голосу... Страшно! А він — клацає зубами... До чого б це?..

— Перестань базікати! — похмуро спинив її Хома. — Ти ось що скажи: що ти про мене знаєш?

— А от знаю, що прокинувся ти, — не обертаючись до нього, відповіла вона.

— Це правда — прокинувся я, — задумливо промовив Хома і, закинувши руки за голову, продовжував: — Через те тебе й питаю — яка я, по-твоєму, людина?

— Похмільна, — позіхнувши, відповіла Саша.

— Олександро! — з проханням вигукнув Хома. — Не дурій! Ти скажи по совісті, що ти про мене думаєш?

— Нічого не думаю! — сухо відповіла вона.

Він тяжко зітхнув і замовк. Полежавши з хвилину теж мовчки, Саша заговорила звичайним своїм, байдужим голосом:

— Скажи йому! З якої б ото речі я думала про всякого? Мені про себе подумати і то — ніколи... А може, не хочеться...

Хома сухо засміявся і сказав:

— Мені б не хотіти нічого!..

Жінка підвела голову з подушки, заглянула в обличчя Хомі і знову лягла, кажучи:

— Мудруєш ти... Гляди — добра від цього тобі не буде... Нічого я не можу сказати про тебе... Ну, от скажу я тобі, що ти за інших кращий... Що ж із цього буде?

— А чому кращий? — задумливо спитав Хома.

— Та — так! Пісні хорошої співають — плачеш ти... підлоту людина робить — б'єш її... З жінками — простий, не знущаєшся з них... Ну, й завзятим можеш бути...

Все це не задовольнило Хому.

— Не те ти говориш! — тихо сказав він.

— Ну, я не знаю, чого тобі треба... Баржу як піднімуть — що будемо робити?

— Що нам робити? — спитав Хома.

— В Нижній поїдемо чи в Казань?

— Чого?

— Погуляємо...

— Не хочу я більше гуляти...

Обоє вони довго мовчали, не дивлячись одне на одного.

— Тяжка у тебе вдача,— заговорила Саша.— Нудна.

— Пиячити я більше не буду! — твердо сказав Хома.

— Брешеш! — заперечила Саша спокійно.

— От побачиш! Ти що думаєш — добре так жити?

— Побачу.

— Ні, ти скажи — добре?

— А — що краще?

Хома подивився на неї збоку і роздратовано сказав:

— Які ж у тебе слова — противні!

— І тут не вгодила! — усміхнувшись, промовила Саша.

— Нар-род! — говорив Хома, болісно скрививши обличчя.— Живуть теж... а як? Лізуть кудись... Тарган повзе — і то знає, куди і чого йому треба, а ти — що? Ти — куди?..

— Зажди! — спокійно спинила його Саша.— Тобі до мене яке діло? Ти від мене береш, чого хочеш, а в душу мені не лізь!

— В ду-ушу! — зневажливо протягнув Хома.— В яку душу?

Вона стала ходити по кімнаті, збираючи розкидану одягу. Хома спостерігав її і був невдоволений тим, що вона не розсердилась на нього за слова про душу. Обличчя у неї було байдуже, як завжди, а йому хотілось бачити її злюю або ображеною, хотілось чогось людського.

— Душа! — крикнув він, добиваючись свого.— Хіба людині з душею можна жити так, як ти живеш? В душі — вогонь горить... сором у ній...

Вона в цей час сиділа на лавці, надягала панчохи, але при його словах підвела голову і втупилась в його обличчя строгими очима.

— Чого дивишся? — спитав Хома.

— Ти це навіщо говориш? — відповіла вона, не зводячи з нього очей.

В її запитанні було щось погрозливе. Хома відчув, що боїться її, і вже без задириливості в голосі сказав:

— Як же не говорити?

— Е-ех ти! — зітхнула Саша і знову взялась одягатись.

— А що я?

— Та так... Наче ти від двох батьків народився... Знаєш ти, що я помітила за людьми?

— Ну?

— Котра людина сама за себе відповідати не може,— значить, боїться вона себе, значить — копійка їй ціна!

— Це ти про мене? — спитав Хома, помовчавши.

Вона накинула на плечі широкий рожевий капот і, стоячи посеред кімнати, сказала низьким, глухим голо-сом людині, що лежала коло її ніг:

— Про душу мою ти не смій говорити... Нема тобі до неї діла! Я -- можу говорити! Я, коли б захотіла, сказала б усім вам — ого як! Є у мене слова про вас... як молотки! Так би по головешках застукала по ваших... подуріли б ви... Але — словами вас не вилікуеш... Вас на вогні палити треба, от як сквороди в чистий понеділок випалюють...

Швидко звівши руки до голови, вона поривчасто розпустила волосся, і коли воно важкими чорними пасмами розсипалось по плечах її,— жінка гордо тріпнула головою і зневажливо сказала:

— Не дивись, що я гуляща! І в грязі людина буває чистіша за ту, що в шовках гуляє... Якби ти знав, що я про вас, жеребців, думаю, яку злість маю проти вас! Зі злості й мовчу... бо — боюсь, коли скажу її,— порожньо в душі стане... жити нічим буде!..

Тепер вона знов подобалась йому. В словах її було щось споріднене з його настроєм. Він, усміхнувшись, з задоволенням в голосі й на обличчі сказав їй:

— І я теж відчуваю — росте у мене в душі щось... Ех, заговорю і я своїми словами, як настане час...

— Проти кого це? — байдуже спитала Саша.

— Проти всіх! — вигукнув Хома, схоплюючись на ноги.— Проти фальшу!.. Я питаю...

— Спитай-но: самовар готовий? — байдуже наказала йому Саша.

Хома глянув на неї і з серцем крикнув:

— Іди к чорту! Питай сама...

— Чого ти лаєшся?

І вона вийшла з хати...

...Вітер різкими поривами літав над рікою, і вкрита

бурими хвилями ріка судорожно рвалася назустріч вітрові з шумним хлопотінням, вся в піні гніву. Кущі надбережного верболозу низько хилились до землі, тремтячі, гнані ударами вітру. В повітрі носився свист, вищання і густий, охкаючий звук, що виривався з десятка людських грудей:

— Іде — іде — іде!

Коло гористого берега стояли на якорях дві порожні баржі, високі щогли їх, піднявшись у небо, тривожно похитувались то в один, то в другий бік, креслячи в повітрі невидимий узор. Палуби барж заставлені риштованням з товстих колод; всюди висіли блоки; ланцюги й канати гойдалися в повітрі; кільця ланцюгів стіха бряжчали... Юрба мужиків в синіх і червоних сорочках волокла по палубі велику колоду і, важко гупаючи ногами, охкала на всі груди:

— Іде — іде — іде!

До риштовання теж приліпились сині й червоні грудки; вітер, роздуваючи сорочки й штани, надавав людям чудних форм, роблячи їх то горбатими, то круглими й надутими, як пузирі. Люди на риштованні й палубах щось зв'язували, рубали, пиляли, забивали цвяхи, всюди миготіли великі руки з засуканими по лікті рукавами сорочок. Вітер розносив над рікою бадьорий шум: пилка гризла дерево, захлинаючись від злої радості; сухо крєтали колоди, поранені сокирами; болісно тріщали дошки, розколюючись від ударів, ехидно вищав рубанок. Залізний брязкіт ланцюгів і стогнуче скрипіння блоків зливалися з шумом хвиль, вітер гучно вив і гнав по небу хмари.

— Ану, хло-опці, бе-ерем, давай!

— Ану, дру-ужно, іще разок!..— з проханням виспівав хтось високим голосом.

Хома, красивий і стрункий, в короткому драповому піджаку і в високих чоботях, стояв, притулившись спиною до щогли, і, тремтячою рукою скубучи борідку, милувався роботою. Гомін навколо нього викликав і в ньому бажання кричати, поратись разом з мужиками, рубати дерево, носити вантажі, командувати — примусити всіх звернути на себе увагу й показати всім свою силу, спритність, живу душу в собі. Але він стримувався і стояв мовчки, нерухомо: йому було соромно. Він хазяїн тут над усіма, і коли візьметься працювати сам — ніхто не

повірять, що він працює просто через те, що йому хочеться працювати, а не для того, щоб підігнати їх, показати їм приклад.

Русявий і кучерявий парубок з розстебнутим коміром сорочки раз у раз пробігав повз нього то з дошкою на плечі, то з сокирою в руці; він підстрибував, як той козел, що розігрався, розсипав навколо себе веселий, дзвінкий сміх, жарти, міцну лайку і працював невтомно, допомагаючи то одному, то другому, швидко і спритно бігаючи по палубі, заваленій трісками й деревом. Хома уперто стежив за ним і відчував заздрість до цього парубка.

«Щасливий, мабуть...» — думав Хома. Ця думка викликала в ньому гостре бажання вгамувати цього парубка, осоромити його. Всі навколо охоплені запалом спішної роботи, дружно й успішно встановляли риштовання, припасовували блоки, готуючись підняти з dna ріки затоплену баржу; всі були бадьорі, веселі і — жили. А він стояв осторонь від них, не знаючи, що робити, нічого не вміючи, почувуючи себе непотрібним у цьому великому труді. Прикро було йому почувати себе зайвим серед людей, і чим більше він придивлявся до них, тим більше зростала ця образа. Його колола думка, що от же — для нього все це робиться, і однак він тут ні до чого...

«Де ж моє місце? — похмуро думалось йому. — Де моє діло?..»

Підрядчик, маленький мужичок з гострою сивенькою борідкою й вузькими очима на сірому зморщеному обличчі, підійшов до нього і сказав неголосно, з якоюсь особливою виразністю в словах:

— Все приготували, Хомо Гнатовичу, все тепер як годиться... Благословившись — починати бі!..

— Починай... — коротко сказав Хома, одвертаючись убік від гострого погляду вузьких очей мужика.

— От і слава тобі, господи! — сказав підрядчик, неквапно застібаючи чумарку і набираючи поважного вигляду. Потім він, поволі повертаючи голову, оглянув риштовання на баржах і дзвінко крикнув:

— По-о місцях, хлопці!

Мужики швидко стовпились в окремі тісні групи біля коловоротів, по бортах, і їхній гомін вщух. Деякі спритно повилазили на риштовання і дивилися звідти, тримаючись за вірьовки.

— Глядіть, хлопці! — лунав дзвінкий і спокійний голос підрядчика.— Чи все як має бути? Настане час жінці родити — сорочок ніколи шити... Ну — молись богу!

Кинувши картуза на палубу, підрядчик підвів обличчя до неба і став щиро хреститись. І всі мужики, попідводивши голови до хмар, теж почали широко вимахувати руками, кладучи на груди хрест. Деякі молилися вголос; глухий, притамований гомін долучився до шуму хвиль:

— Господи, благослови!.. Пресвята богородице... Микола Угоднику...

Хома слухав ці вигуки, і вони лягали на душу йому, як тягар. Всі стояли з непокритими головами, а він забув зняти картуза, і підрядчик, скінчивши молитись, значливо порадив йому:

— Попросити б і вам господа...

— Ти знай своє діло, — мене не вчи! — сердито глянувши на нього, відповів Хома. Чим далі йшло діло — тим важче й прикріше було йому бачити себе зайвим серед спокійно певних своєї сили людей, готових підняти для нього кілька десятків тисяч пудів з дна ріки. Йому хотілося, щоб їх спіткала невдача, щоб усі вони осоромились перед ним, у голові його мелькала зла думка:

«Може, ще ланцюги порвуться...»

— Слухай! — кричав підрядчик. І враз, сплеснувши руками в повітрі, він пронизливо закричав: — Да-а-ва-ай!

Робітники підхопили його крик, і всі голосно, збуджено і з напруженням закричали:

— Да-а-ва-ай! Іде-е...

Блоки вишали й рипіли, бряжчали ланцюги, напинаючись від ваги, що раптом звисла на них, робітники, спершись грудьми на важелі коловорота, ричали, важко тупали по палубі. Поміж баржами шуміли і хлюпали хвилі, ніби не хотіли віддавати людям свою здобич. Всюди навколо Хоми натягались і дрижали напружено ланцюги й канати, вони кудись повзли по палубі коло його ніг, як величезні сірі черв'яки, підіймалися вгору, кільце за кільцем, з брязкотінням падали звідти, а оглушливе ревіння робітників покривало собою всі звуки.

— Уве-есь пі-ішов, увесь пішов — пішо-ов... — співали вони злагоджено і переможно. А в густу хвилю їх голосів, як ніж у хліб, вганявся й різав її дзвінкий голос підрядчика:

— Хло-опці! Разо-ом... разо-ом...

Хому пойняло дивне хвилювання: йому страшенно захотілось влитися в це збуджене ревіння робітників, широке й могутнє, як ріка, в дратуюче скрипіння, вищання, брязкіт заліза й буйний хлюпіт хвиль. У нього від сили бажання виступив піт на обличчі, і раптом, одірвавшись від щогли, він, широко стрибаючи, кинувся до коловорота, блідий від збудження.

— Разо-ом! Разо-ом! — кричав він диким голосом. Добігши до важеля коловорота, він з розгону ткнувся в нього грудьми і, не відчуваючи болю, з ревінням став ходити круг коловорота, міцно упираючись ногами в палубу. Щось гаряче лилося в груди йому, заступаючи місце тих зусиль, які він витрачав, крутячи важіль. Невимовна радість вирувала в ньому і рвалась назовні збудженим криком. Йому здавалося, що він один, лише своєю силою обертає важіль, підіймаючи вагу, і що сила його все росте. Зігнувшись і схиливши голову, він, як бик, йшов назустріч вазі, що відкидала його назад, та все ж поступалася. Кожен крок вперед все більше збуджував його, витрачене зусилля зразу ж змінювалось у ньому напливом пекучої гордості. Голова у нього паморочилась, очі налились кров'ю, він нічого не бачив і тільки відчував, що перед ним поступаються, що він переборює, що ось зараз він перекине своєю силою щось величезне, що стоїть йому на дорозі, — перекине, переможе і тоді зітхне легко і вільно, сповнений гордої радості. Перший раз в житті його пойняло таке натхненне почуття, і він всією силою голодної душі своєї ковтав його, п'янів від нього і виявляв свою радість гучним, радісним криком в лад з робітниками:

— Уве-есь пі-ішов, увесь пішов, пішо-ов...

— Сті-ій! Закріплюй! Стій, хлопці!..

Хому штовхнуло в груди і відкинуло назад...

— З благополучним закінченням, Хомо Гнатовичу! — поздоровляв його підрядчик, і зморшки тремтіли на обличчі його радісним промінням. — Слава тобі, господи! Стомились?

Холодний вітер віяв в обличчя Хомі. Вдоволений, хвалькуватий гомін лунав навколо нього; ласкаво перекидаючись лайками, веселі, з усмішками на спітнілих обличчях, мужики підходили до нього й тісно обступали його. Він розгублено усміхався: збудження його ще не

охололо в ньому й не давало йому змоги збагнути, що сталося і чому всі навколо такі радісні й задоволені.

— Сто сімдесят тисяч пудів наче редьку з грядки висмикнули!

Хома, стоячи на купі каната, дивився через голови робітників і бачив: серед барж, борт коло борту з ними, з'явилась третя, чорна, слизька, обплутана ланцюгами. Всю її пожолобило, вона ніби спухла від якоїсь страшної хвороби і, немічна, незграбна, зависла над водою поміж своїми подругами, спираючись на них. Зламана щогла сумно стирчала посеред неї; по палубі текли червонуваті струмені води, схожі на кров. Всюди на палубі лежали купи заліза, мокрі уламки дерева.

— Підняли? — спитав Хома, не знаючи, що йому сказати про цю потворну важку масу, і знов відчуваючи образ, коли подумав, що тільки задля того, щоб підняти з води цю брудну, розбиту потвору, він так скипів душею, так зрадів...

— Як вона?.. — невизразно сказав Хома підрядчикові.

— Нічого! Розвантажити швидше та чоловік із двадцять артілку теслярів на неї поставити — вони її швидко опорядять! — утішаючим голосом говорив підрядчик.

А русявий парубок, широко й весело усміхаючись в обличчя Хомі, питав:

— Горілочка буде?

— Встигнеш! — суворо сказав йому підрядчик. — Бачиш — стомився чоловік...

Тоді мужики заговорили:

— Як не стомитись!

— Хіба ж легко!

— Без звички, звісно, стомишся...

— Без звички й кашу їсти трудно...

— Не стомився я... — похмуро сказав Хома, і знов залунали шанобливі вигуки мужиків, що все тісніше обступали його:

— Робота, коли хто охочий до неї, — діло приємне.

— Однаково, що бавитись...

— Так ніби з жінкою погратися...

Тільки русявий парубок наполягав на своєму:

— Ваше степенство! На відерце б, га? — говорив він, усміхаючись і зітхаючи.

Хома дивився на бородаті обличчя перед собою і відчував у собі бажання сказати їм щось образливе. Але

в голові у нього якось усе переплуталось, він не знаходив у ній ніяких думок і, нарешті, не знаючи сам, що говорить, з серцем сказав:

— Вам би все пиячити тільки! Вам однаково, що робити! А ви б подумали — нащо? Для чого?.. Ех, ви! Розуміти треба...

На обличчях людей, що стояли круг нього, з'явилося здивування; сині й червоні бородаті постаті почали зітхати, чухатись, переступати з ноги на ногу. Деякі безнадійно подивившись на Хому, одвернулися вбік.

— Н-да! — зітхнувши, сказав підрядчик. — Це... не вадить! Тобто — щоб подумати! Це слова... від розуму!

— Хіба наше діло розуміти? — сказав русявий парубок, труснувши головою. Йому вже нудно стало говорити з Хомою; він запідозрив його в тому, що той не хоче дати на горілку, і трохи сердився.

— Ото ж бо! — повчально сказав Хома, задоволений тим, що парубок поступився перед ним, і не помічаючи косих, насмішкуватих поглядів. — А хто розуміє... той чуває, що треба — вічну роботу робити!

— Для бога, значить! — пояснив підрядчик, оглядаючи мужиків, і, благочестиво зітхнувши, додав: — Це правда, — ох, це правда!

А Хома запалювався бажанням говорити щось правильне й важливе, щоб після цього всі ці люди поставились до нього якось інакше, — йому не подобалось, що всі вони, крім русявого парубка, мовчать і дивляться на нього недружелюбно, спідлоба, такими байдужими, похмурими очима.

— Треба таку роботу робити, — говорив він, ворущачи бровами, — щоб і через тисячу років люди сказали: оце богородські мужики зробили... от!..

Русявий парубок здивовано глянув на Хому і спитав:

— Волгу, чи що, нам випити? — А потім фиркнув, похитав головою і заявив: — Не зможемо ми цього, — полопаємо всі!..

Хома зніяковів від його слів і подивився навколо себе: мужики усміхались похмуро, зневажливо. Ці усмішки кололи його, як голки.

Якийсь серйозний мужик з великою сивою бородою, що до того часу не відкривав рота, раптом відкрив його, підступив до Хоми й повільно промовив:

— А коли б ми навіть Волгу до дна випили, та ще

оцією горою закусили — то й те забудеться, ваше степенство. Все забудеться,— бо життя довге... Таких ділов, щоб високо стирчали,— не нам робити...

Сказав і, плюнувши під ноги собі, байдужно відійшов від Хоми, увійшовши в юрбу, як клин у дерево. Його слова остаточно приголомшили Хома: він почував, що мужики вважають його дурним і смішним. І, щоб врятувати своє хазяйське значення в їх очах, щоб знову привернути до себе вже стомлену увагу мужиків, він набундючився, смішно надув щоки і значливим голосом бухнув:

— Жертвую,— на три відрал!

Короткі промови завжди більш змістовні і здатні викликати сильне враження. Мужики шанобливо розступились перед Хомою, низько кланяючись йому і з веселими, вдячними усмішками дякуючи йому за щедрість дружиним, схвальним гоном.

— Перекиньте-но мене на берег,— сказав Хома, почувуючи, що збудження, яке знов виникає в ньому, недовго продержиться. Якийсь черв'як смоктав його серце.

— Тужно мені! — сказав він, прийшовши до хати, де Саша, в гарному червоному платті, поралась біля стола, розставляючи на ньому вина й закуски.— Олександро! Хоч би ти що-небудь зробила зі мною, чи що... га?

Вона уважно подивилась на нього і, сівши на лавку, пліч-о-пліч з ним, сказала:

— Коли тужно — значить, хочеться чого-небудь... Чого тобі треба?

— Не знаю я! — сумно хитнувши головою, відповів Хома.

— А ти подумай...

— Не вмю я думати...

— Ех ти, дитятко! — тихо і зневажливо сказала Саша, відсуваючись від нього.— Зайва тобі голова...

Хома не збагнув її тону, не помітив руху. Упираючись руками об лавку, він нахилився наперед, дивився в підлогу і говорив, хитаючись усім корпусом:

— Іноді думаєш, думаєш... всю тобі душу думки, як смолою, обліплять... І раптом усе зникне з тебе, наче провалиться наскрізь кудись... В душі тоді — як у погребі темно. Навіть страшно... Наче ти не людина, а провалля бездонне...

Саша скоса глянула на нього і стиха заспівала:

Ех, повіє вітер — туман з моря надійде...

— Гуляти я не хочу... Все одне й те саме: і люди, і забави, і вино... Злий я роблюся — так би всіх і бив... Не подобаються мені люди... Ніяк не зрозумієш — для чого живуть?

Ой — і сумно без тебе, миленький, жить...

— співала Саша, дивлячись поперед себе в стіну.

А Хома все хитався і говорив:

— Але ж — усі живуть, галасують, а я тільки очима кліпаю... Від матері, чи що, я такий нечутливий? Хрещений батько каже — вона як крига була... І все її вабило кудись... Пішов би до людей і сказав би: «Братіки, рятуйте! Жити не можу!» Подивишся навкруги — нема кому сказати... Всі — сволочі!

Хома міцно, непристойно вилаявся і замовк. Саша, урвавши пісню, відсунулась ще далі від нього. Бушував вітер, кидаючи порохом у шибки вікон. На печі таргани шаруділи, повзаючи в лучині. На подвір'ї жалібно мукало теля.

Саша з усмішкою глянула на Хому і сказала:

— Он ще один нещасненький мукає... Ішов би ти до нього; може, порозумієтесь...— І, поклавши руку на його кучеряву голову, вона жартома штовхнула її.— Чого ти рипиш? Гуляти бридко — за діло берись...

— Господи,— хитнув головою Хома,— трудно говорити так, щоб розуміли тебе... трудно! — І роздратовано він майже закричав: — Яке діло? Що воно, діло? Тільки й того, що називається — діло, а так, коли вглиб, у корінь подивитись,— безглуздя! Яка користь з того діла? Гроші? Багато їх у мене!.. Задушити можу ними на смерть, засипати тебе з головою... Обман один, діла ці всі... Бачу я ділків — ну що ж? Навмисне вони кружляють в ділах, для того, щоб самих себе не видно було... Ховаються, дяволи... Ану, витягни їх з метушні тієї,— що буде? Як сліпі, почнуть соватися туди й сюди... подуріють! Ти думаєш, як є діло, то буде від нього людині щастя? Ні, брешеш! Тут — не все ще!.. Ріка тече, щоб по ній їздили, дерево росте на користь, собака — дім стереже... всьому на світі можна знайти виправдання! А люди — як таргани — зовсім зайві на землі... Все для них, а вони для чого? В чому їх виправдання?

Хома торжествувал. Йому здалося, що він знайшов щось хороше для себе і сильне проти людей. Він голосно сміявся.

— Голова у тебе не болить? — турботливо запитала Саша, допитливим поглядом дивлячись йому в обличчя.

— Душа у мене болить! — запально вигукнув Хома.— І через те болить, що — не мириться! Давай їй відповідь, як жити? Для чого? От — хрещений батько,— він з розумом! Він каже — життя роби! А всі кажуть: заїло нас життя!

— Слухай! — серйозно сказала Саша.— По-моєму, треба тобі женитись — от і все!

— Нащо? — пересмикнувши плечима, спитав Хома.

— Хомут тобі потрібний...

— Гарзд! Живу з тобою... А ви ж, мабуть, усі однакові? Одна за одну не краща... До тебе була у мене одна,— з таких самих. Ні, та своєю охотою... сподобався я їй, вона і... Хороша була... А проте,— все однакове, те саме, зовсім як у тебе, хоч ти за неї краща... Але — бариня одна сподобалась мені... справжня бариня, дворянка! Казали, гуляє... Її не досяг... Н-да-а... Розумна, освічена, в розкошах жила... Я бувало думав — ось де скуштую справжнього!.. Не досяг... Може, якби вдалось,— по-інакшому все було б... Вабило мене до неї... А тепер от — залив її вином — забуваю... І це недобре... Ех ти, людина! Падлюка ти, якщо по совісті сказати...

Хома замовк, задумався. А Саша встала з лавки і пройшлась по хаті, прикусуючи губи. Потім спинилась проти нього і, закинувши руки на голову, сказала:

— Знаєш що? Піду я від тебе...

— Куди? — спитав Хома, не підводячи голови.

— Не знаю... однаково! Зайве ти говориш... Нудно з тобою...

Хома підвів голову, глянув на неї і сумно засміявся:

— Ну-у? Невже?

— Я теж з таких... теж — настане мій час,— задумаюсь... І тоді пропаду... Але тепер мені ще рано... Ні, я ще поживу... а потім — хай буде, що буде!

— А я — теж пропаду? — байдуже спитав Хома, вже стомлений своєю балачкою.

— Аякже! — спокійно і впевнено відповіла Саша.— Такі люди всі пропадають...

Вони з хвилину мовчали, дивлячись в очі одне одному.

— Що ж будемо робити? — спитав Хома.

— Обідати треба.

— Ні, взагалі? Потім?

— Н-не знаю...

— Ти йдеш-таки?

— Піду... Давай ще погуляємо на прощання. Поїдемо в Казань та там — з димом, з полум'ям — і погуляємо. Відпою я тебе...

— Це можна! — погодився Хома. — На прощання — слід!... Ех ти... диявол! Життя! Слухай, Сашко, про вас, гулящих, кажуть, що ви на гроші зажерливі і навіть злодійки...

— Нехай кажуть... — спокійно сказала Саша.

— Хіба тобі не образливо це? — з цікавістю спитав Хома. — От ти — не зажерлива, — вигідно тобі зі мною, багатий я, а ти — йдеш від мене... Значить — не зажерлива...

— Я? — Саша подумала і сказала, махнувши рукою: — Може, й не зажерлива — а що з того? Я ж іще не зовсім... пропаща, не така, як по вулицях ходять... А ображатись — на кого? Нехай говорять, що хочуть... Люди ж скажуть, а я людську святість добре знаю! Якби мене обрали в судді — тільки мертвого виправдала б!.. — І, засміявшись недобрим сміхом, Саша сказала: — Ну, годі дурниці говорити... сідай до столу!..

...На другий день вранці Хома і Саша стояли поруч на трапі пароплава, що підходив до пристані на Усті. Величезна чорна шляпа Саші привертала загальну увагу публіки хвацько загнутими крисами та білим пір'ям; Хомі було незручно стояти поруч з нею і почувати, як по його зняковілому обличчю повзають цікаві погляди. Пароплав шипів і здригався, підпливаючи бортом до конторки, всіяної барвисто вбраною юрбою людей, і Хомі здавалось, що він бачить серед різноманітних облич і постатей когось знайомого, що наче все ховається за спину інших, але не зводить з нього очей.

— Ходімо в каюту! — стурбовано сказав він своїй подрузі.

— А ти не вчись гріхи від людей ховати, — усміхаючись, відповіла Саша. — Знайомого, чи що, побачив?

— Хтось стежить за мною...

Придивившись до юрби на пристані, він змінився на обличчі і тихо додав:

— Це хрещений батько...

Коло борту пристані, втиснувшись поміж двома дебелими жінками, стояв Яків Маякін і з ехидною чемністю помахував у повітрі картузом, піднявши вгору іконописне

обличчя. Борідка у нього здригалась, лисина блищала, і оченята свердлили Хома, як свердлики.

— Н-ну, яструб! — пробурмотів Хома, теж знявши картуза і киваючи головою хрещеному батькові.

Мабуть, Маякіну дуже приємне було вітання Хоми, — старик якось увесь скрутився, затупотів ногами, і обличчя його освітілось в'їдливою усмішкою.

— Мабуть, дадуть хлопчикові прочухана! — піддразнювала Саша.

Її слова разом з усмішкою хрещеного батька наче жар в грудях у Хоми розпалили...

— Побачимо, що буде... — кризь зуби сказав він і раптом заляк у злomu спокої. Пароплав причалив, люди шугнули хвилею на пристань. Затертий юрбою Маякін на хвилину зник з очей і знову виринув, усміхаючись переможно усмішкою. Хома, насупивши брови, невідривно дивився на нього і йшов назустріч йому, повільно ступаючи по містках. Його штовхали в спину, налягали на нього, тиснули — все це ще більш збуджувало. Ось він зіткнувся з стариком, і той зустрів його чемненьким поклоном і запитанням:

— Куди зволите мандрувати, Хома Гнатовичу?

— В своїх справах, — твердо відповів Хома, не вітаючись з хрещеним батьком.

— Похвально, пане мій! — весь просіявши, сказав Яків Тарасович. — А баринька з пір'ям — що вона таке вам?

— Полюбовниця! — голосно сказав Хома, не спускаючи очей під гострим поглядом хрещеного батька.

Саша стояла позад нього і з-за плеча спокійно розглядала маленького старичка, голова якого була нижче від підборіддя Хоми. Публіка, звернувши увагу на голосні слова Хоми, поглядала на них, передчуваючи скандал. Маякін, що раптом відчув можливість скандалу, одразу і правильно визначив бойовий настрій хрещеника. Він поворушив зморшками, пожував губами і мирно сказав Хоми:

— Треба мені з тобою поговорити... В гостиницю підемо?

— Можу... ненадовго...

— Ніколи, значить? Видно, ще баржу розбити поспішаєш? — не втерпівши, сказав старик.

— А чому ж їх не бити, коли б'ються? — задириливо, але твердо заперечив Хома.

— А, звичайно!.. Не ти наживав — то чого тобі жаліти? Ну, ходімо... Та чи не можна бариньку... хоч утопити на деякий час? — тихо сказав Маякін.

— Ідь, Сашо, до міста, візьми номер у Сибірському заїзді,— я скоро приїду! — сказав Хома і, звернувшись до Маякіна, молодецьки об'явив: — Готовий!..

До гостиниці обидва йшли мовчки. Хома, бачивши, що хрещений батько, щоб не відстати від нього, підстрибує на ходу, навмисне ступав ширше, і те, що старик не може йти в ногу з ним, підтримувало й посилювало в ньому буйне почуття протесту, яке він і тепер уже ледве стримував у собі.

— Чоловічку! — лагідно сказав Маякін, прийшовши в зал гостиниці і прямуючи в найдальший куток.— Подай-но ти мені клюквового кваску пляшечку...

— А мені — коньяку,— наказав Хома.

— О-от... Коли карти погані, завжди з козиря ходи! — глузливо порадив йому Маякін.

— Ви моєї гри не знаєте! — сказав Хома, сідаючи за стіл.

— Та годі! Багато людей так грають!

— Я так граю, що — або головошка на шматки, або стіна пополам! — гарячково сказав Хома і пристукнув кулаком по столі.

— Не похмелявся ще сьогодні? — спитав Маякін, ледве усміхаючись.

Хома сів на стільці твердіше і з перекирвленим обличчям заговорив:

— Папашо хрещений!.. Ви розумна людина... я поважаю вас за розум...

— Спасибі, синку! — уклонився Маякін, підвівшись і обпершись руками об стіл.

— Я хочу сказати, що мені вже не двадцять років... Я не маленький.

— Ще б пак! — погодився Маякін.— Чималий вік ти прожив, що й казати! Якби комар стільки часу прожив — як курка завбільшки виріс би...

— Заждіть жарти жартувати!..— попередив Хома і зробив це так спокійно, що Маякін аж знітився, і зморшки на його обличчі тривожно затремтіли.

— Ви чого сюди приїхали? — спитав Хома.

— А... накоїв ти лиха тут... то я хочу подивитись — чи багато? Я, бачиш, родич тобі ніби... і один я в тебе!..

— Даремно ви турбуєтесь... Ось що, папашо... Або ви даєте мені повну волю, або все моє діло беріть у свої руки,— все беріть! Все, до останнього карбованця!

Це вирвалось у Хоми зовсім несподівано для нього; раніш він ніколи не думав нічого подібного. Але тепер, сказавши хрещеному батькові ці слова, він раптом зрозумів, що якби хрещений батько взяв у нього майно,— він став би цілком вільною людиною, міг би йти, куди хоче, робити, що завгодно... До цієї хвилини він був обплутаний чимось, але не знав своїх пут, не вмів зірвати їх із себе, а тепер вони самі спадають з нього так легко і просто. В грудях його спалахнула тривожна й радісна надія, він незв'язно бурмотів:

— Це найкраще! Візьміть усе й — кінець! А я — під усі чотири вітри!.. Я так жити не можу... Наче гірі на мене почеплені... Я хочу жити вільно... щоб самому все знати... я буду шукати життя собі... А то — що я? Арештант... Ви візьміть усе це... к чорту все! Який я купець? Не люблю я нічого... А так — пішов би від людей... роботу яку-небудь робив би... А то от — п'ю я... з бабою зв'язався...

Маякін дивився на нього, уважно слухав, і обличчя його було суворе, нерухоме, наче закам'яніло. Над ними лунав трактирний, глухий гомін, проходили повз них якісь люди, Маякіну кланялись, але він нічого не бачив, уперто розглядаючи схвильоване обличчя похресника, що усміхалося розгублено, радісно і в той же час жалібно...

— Е-ех, ожино ти моя, кисла ягодо! — зітхнувши, сказав він, перебиваючи мову Хоми.— Заплутався ти. Мелеш — нісенітниця... Треба зрозуміти — від коньяку ти оце чи від дурості?

— Папашо! — вигукнув Хома.— Було ж так... кидали все майно люди!

— Не при мені було... Не близькі мені люди! — сказав Маякін суворо.— А то я б їм — показав!

— Багато таких угодниками стали, як пішли...

— Мм... У мене не пішли б!.. І нащо я з тобою серйозно говорю? Тьху!..

— Папашо! Чому ви не хочете? — з серцем крикнув Хома.

— Ти слухай! Якщо ти сажотрус — лізь, сучий сину, на дах!.. Пожежник — стій на каланчі! І всякий рід людини повинен мати свій порядок життя... Адже геля-

там — по-ведмежому не ревти! Живеш ти своїм життям — і живи! І не белькочи, не лізь, куди не треба! Роби життя своє — своїм способом!

З темних вуст старика забила тремтливим, блискучим струменем знайома Хома впевнена, швидка мова. Він не слухав, охоплений думкою про свободу, яка здавалась йому так просто можливою. Ця думка вп'ялась йому в мозок, і в грудях його все міцніло бажання порвати зв'язок свій з мутним і нудним життям, з хрещеним батьком, пароплавами, гульнею — з усім, серед чого йому було задушливо жити.

Мова старика долітала до нього наче здалеку: вона зливалась із дзенькотом посуду, з човганням ніг лакеїв по підлозі, з чийось п'яним криком.

— І вся ця нісенітниця у головешці в тебе завелась від молодого твого запалу! — говорив Маякін, постукуючи рукою по столі. — Молодечтво твоє — дурість; вся мова твоя — безглуздя... Чи не в монастир піти тобі?

Хома слухав і мовчав. Гомін, що кипів круг нього, наче відходив від нього все далі. Він уявляв себе серед величезної метушливої юрби людей, які невідомо для чого метушаться, лізуть одне на одного, очі у них жадібно витріщені, люди горлають, падають, давлять одне одного, всі товчуться на одному місці. Йому через те погано серед них, що він не розуміє, чого вони хочуть, не вірить у їх слова. І коли вирватись з середини їх на свободу, на край життя, та звідти подивитись на них, — тоді вже зрозумієш і побачиш, де серед них твоє місце.

— Я ж розумію, — вже лагідніше говорив Маякін, бачачи, що Хома задумався, — хочеш ти щастя собі... Ну, воно скоро не дається... Його, як гриба в лісі, пошукати треба, треба над ним спину погнути... та й найшовши, — дивись — чи не поганка?

— То звільните ви мене? — раптом підвівши голову, спитав Хома, і Маякін одвів очі вбік від його палаючого погляду. — Дайте зітхнути... дайте мені вбік одійти від усього! Я придивлюсь, як воно все робиться... і тоді вже... А так — зіп'юсь я...

— Не говори дурниць! Чого юродствуєш? — сердито крикнув Маякін.

— Ну, — добре! — спокійно відповів Хома. — Не хочете ви цього? То — нічого не буде! Все розтринькаю!

І більш нам говорити нема про що,— прощайте! Візьмуть я тепер за діло! Дим піде!..

Хома був спокійний, говорив упевнено; йому здавалось, що коли він так вирішив,— не зможе хрещений батько перешкодити йому. Але Маякін випростався на стільці і сказав — теж просто і спокійно:

— А знаєш ти, що я з тобою можу зробити?

— Що хочете! — махнувши рукою, сказав Хома.

— От. Тепер я так хочу — поїду до міста і буду клопотатися, щоб визнали тебе божевільним і посадили в дім для божевільних...

— Хіба це можна? — недовірливо, але вже зляканим голосом спитав Хома.

— У нас, друже милий, усе можна!

Хома схилив голову і, спідлоба глянувши в обличчя хрещеному батькові, здригнувся, думаючи:

«Посадить... не пожаліє...»

— Якщо ти серйозно дурієш — я теж повинен серйозно щось робити з тобою... Я батькові твоєму дав слово — поставити тебе на ноги... І я тебе поставлю! Не будеш стояти — в залізо закую... Тоді встоїш... Я знаю — все це у тебе з перепоєю... Але якщо ти батьком нажите в бешкетах розтринькуватимеш — я тебе з головою накрию... Дзвона вилию над тобою... Жартувати зі мною дуже незручно!

Зморшки на щоках Маякіна піднялись догори, очиці усміхалися з темних набряків насмішкувато, холодно. І на лобі у нього зморшки зобразили якийсь чудний узор, підіймаючись до лисини. Непохитне й безжалісне було його обличчя.

— Значить — нема мені ходу? — похмуро спитав Хома.— Перегороджуєте ви мені путі?

— Хід є — йди! А я тебе направляю... Якраз на своє місце прийдеш...

Від цієї самовпевненості, від цієї непохитної хвальковитості Хома вибухнув обуренням. Засунувши руки в кишені, щоб не вдарити старика, він випростався на стільці і впритул заговорив, зціпивши зуби:

— Чого ви все хвалитесь? Чим тобі хвалитися? А син твій де? Дочка он твоя — що таке? Ех ти... упорядник життя! Ну, розумний ти — все знаєш: скажи — навіщо живеш? Не вмреш, чи що? Що ти зробив за життя? Чим тебе згадають?..

Зморшки Маякіна здригнулись і опустились донизу, через що вираз обличчя його зробився хворобливим, плаксивим. Він роззявив рота, але нічого не сказав, дивлячись на похресника здивовано, мало не з острахом.

— Мовчи, щеня! — тихо сказав він.

Хома встав із стільця, кинув картуза на голову собі і з ненавистю оглянув старика.

— Гуляти буду! Все прогуляю!..

— Гарзд, — побачимо!..

— Прощавай! Герой!.. — усміхнувся Хома.

— До скорого побачення! — сказав Маякін тихо і наче задихаючись.

Яків Маякін залишився в трактирі один. Він сидів за столом і, нахилившись над ним, малював на підносі узори, вмочаючи тремтячого пальця в розлитий квас. Гостра голова його схилилася все нижче на столом, наче він не міг зрозуміти того, що креслив на підносі його сухий палець.

На лисині у нього блищали краплі поту і, як звичайно, зморшки на щоках здригались часто й тривожно...

Кивнувши головою до пологого, Яків Тарасович спитав його з особливою значливістю:

— Скільки з мене належить?

Х

До сварки з Маякіним Хома гуляв з нудьги, напівбайдужно, — тепер він загуляв з озлобленням, майже з розпачем, сповнений мстивого почуття і якогось зухвальства проти людей, — зухвальства, що часом дивувало і його самого. Він бачив, що люди навколо нього, тверезі — нещасні й дурні, п'яні — гидкі і ще дурніші. Ніхто з них не цікавив його; він навіть не питав, як вони звуться, забував, коли і де знайомився з ними, і завжди відчував бажання сказати і зробити щось образливе для них. В дорогих, шикарних ресторанах коло нього були якісь пройдисвіти, куплетисти, фокусники, актори, поміщики, що розорилися гульнею. Ці люди спочатку ставились до нього поблажливо, хвастаючи перед ним витон-

ченими смаками, знанням вин і страв, потім підлабузювались до нього, позичали гроші, які він сам уже позичав під векселі. В дешевих трактирах коло нього кружляли яструбами парикмахери, маркери, якісь чиновники, співаки; серед цих людей він почував себе краще, вільніше,— вони були не такі розпусні, він їх легше розумів, часом вони виявляли здорові, сильні почуття, і завжди в них було більше чогось людського. Але, як і «чиста публіка»,— ці теж були жадібні до грошей і нахабно оббирали його, а він бачив це і брутално знущався з них.

Безумовно — були жінки. Фізично здоровий, Хома купував їх, дорогих і дешевих, гарних і поганих, дарував їм великі гроші, міняв їх мало не щотижня і загалом — ставився до них краще, ніж до мужчин. Він глузував з них, говорив їм сороміцькі й образливі слова, але ніколи, навіть напів'яний, не міг позбутися якоїсь ніяковості перед ними. Всі вони — найбільш нахабні й безсоромні — здавались йому беззахисними, як малі діти. Завжди готовий побити першого-ліпшого мужчину, він ніколи не чіпав жінок, хоч, іноді, бридко лаяв їх, роздратований чим-небудь. Він почував себе незмірно дужчим за жінку, жінка здавалась йому незмірно нещаснішою за нього. Ті, котрі розпутничали по-молодецьки, вихваляючись своєю розпутністю, викликали у Хоми соромливе почуття, від якого йому ставало ніяково й незручно. Якось одна з таких жінок, п'яна й бешкетна, під час вечері, сидячи з ним поруч, вдарила його по щоці шкаралупкою з дині. Хома був напів'яний. Він зблід від образи, встав із стільця і, сховавши руки в кишені, лютим, тремтячим від образи голосом сказав:

— Ти, стерво! Забирайся геть! Інший би тобі за це голову розколов... А ти знаєш, що я смирний з вами і не підніметься у мене рука на вашу сестру... Виженіть її к чорту!

Саша через кілька днів після приїзду в Казань пішла на утримання до сина якогось горілчаного заводчика, що гуляв вкупі з Хомою. Виїжджаючи з новим хазяїном кудись на Каму, вона сказала Хомі:

— Прощай, любий чоловіче! Може, зустрінемося ще,— одна у нас дорога! А серцю волі, раджу тобі, не давай... Гуляй собі, скільки зможеш, а тоді—прощайте, пороги, де походили мої білі ноги... Прощай!

Вона міцно поцілувала його в губи, причому очі її стали ще темніші.

Хома був радий, що вона од'їжджає від нього: обридла вона йому, і лякала його її холодна байдужість. Але тут у ньому щось здригнулося, він одвернувся вбік від неї і тихо промовив:

— Може,— не уживешся... тоді знов до мене приїжджай!

— Спасибі! — відповіла вона йому і чомусь засміялась незвичайним для неї, хрипким сміхом...

Так жив Хома день за днем, плекаючи невиразну надію відійти кудись на край життя, геть із цієї метушні. Ночами, залишаючись сам на сам з собою, він, міцно заплющивши очі, уявляв собі темну юрбу людей, страшну величезністю своєю. Стовпившись десь в улоговині, повній курного туману, ця юрба в галасливій метушні кружляла на одному місці й була схожа на зерно в млиновому коші. Немовби невидиме жорно, сховане під ногами її, мололо її, і люди хвилясто рухались під ним, чи то поспішаючи вниз, щоб швидше бути змеленими і зникнути, чи то вириваючись угору, щоб уникнути безжалісного жорна.

Хома бачив у юрбі знайомі йому обличчя: ось батько ломиться кудись, могутньо розштовхуючи й валячи всіх на шляху своєму, пре на всі груди і громогласно регоче... і зникає, провалюючись під ноги людей. Ось, вигинаючись вужем, то стрибаючи на плечі, то прослизуючи між ногами людей, працює всім своїм сухим, але гнучким і жилавим тілом хрещений батько... Любов кричить і побивається, поспішаючи за батьком, то відстаючи від нього, то знов наближаючись. Пелагія швидко і прямо йде кудись... Ось Софія Павлівна стоїть, безсило звисивши руки, як стояла вона тоді, останній раз у себе в вітальні... Очі у неї великі, і страх світиться в них. Саша, байдужа, не звертаючи уваги на штурхани, йде прямо в саму гущу, спокійно дивлячись на все темними очима. Гомін, вереск, сміх, п'яні крики, азартну суперечку чує Хома; пісні і плач носяться над величезною, метушливою купою живих людських тіл, стиснених у ямі; вони повзають, давлять одне одного, вискакують на плечі одне одному, тикаються, як сліпі, всюди наштовхуються на подібних до себе, борюкаються і, падаючи, зникають з очей. Шелестять гроші, ширяючи, як кажани, над головами людей, і люди жа-

дібно простягають до них руки, брязкотить золото і срібло, дзвенять пляшки, хлопають корки, хтось ридає, і тужливий жіночий голос співає:

То будем любить, поки можна-а,
А там — хоч тра-ава не рости!

Ця картина усталилась у голові в Хоми і щоразу яскравіша, величезна, жива виникала перед ним, викликаючи в грудях його невиразне почуття, в яке, наче струмки в річку, вливались і страх, і обурення, і жаль, і злість, і ще багато чого. Все це закипало в грудях до напруженого бажання,— від сили якого він задихався, на очі йому набігали сльози, і йому хотілося кричати, вити звіром, злякати всіх людей—зупинити їх безглузде вовтузіння, влити в гомін і метушню життя щось своє, сказати якісь гучні, тверді слова, спрямувати їх усіх в один бік, а не одне проти одного. Йому хотілось хапати їх руками за голови, відривати одне від одного, набити одних, а інших приголубити, докоряти всім, освітити їх якимось вогнем...

Нічого в ньому не було — ні потрібних слів, ні вогню, було в ньому тільки бажання, зрозуміле йому, але нездійсненне... Він уявляв себе поза улоговиною, в якій киплять люди; він бачив, що твердо стоїть на ногах і — німий. Він міг би крикнути людям:

«Як живете? Чи не соромно?»

Але якщо вони, почувши його голос, спитають:

«А — як треба жити?»

Він прекрасно розумів, що після такого запитання йому довелось б злетіти з висоти сторчма, туди, під ноги людям, до жорна. І сміхом провели б його загибель.

Іноколи йому здавалось, що він божеволіє від пияцтва,— ось чому лізе йому в голову це, страшне. Зусиллям волі він гасив цю картину, але, як тільки залишався сам і був не дуже п'яний,— наново сповнювався марення, знов знемагаючи під тягарем його. Бажання свободи все росло й міцніло в ньому. Але вирватися з пут свого багатства він не міг.

Маякін, що мав від нього доручення керувати всім ділом, робив так, що Хомі мало не щодня доводилось відчувати тягар обов'язків, які лежали на ньому. До нього раз у раз звертались по платежі, пропонували йому угоди на перевезення вантажів, службовці звертались з

такими дрібницями, якими він раніше не турбувався, бо вони виконували їх на свою відповідальність. Його відшукували в трактирах, розпитували його про те, як і що треба робити; він говорив їм, часом зовсім не розуміючи, так це треба робити чи інакше, помічав їхню приховану зневагу до себе і майже завжди бачив, що вони роблять діло не так, як він наказав, а інакше і краще. В цьому він відчував спритну руку хрещеного батька і розумів, що старий притискає його для того, щоб повернути на свій шлях. І в той же час помічав, що він — не господар у своєму ділі, а лише складова частина його, частина не важлива. Це дратувало його і ще далі відштовхувало від старика, ще дужче збуджувало його прагнення вирватися з діла, нехай би навіть ціною його загибелі. Він щалено розкидав гроші по трактирах і всяких кублах, але це тривало недовго — Яків Тарасович закрив у банках поточні рахунки, вибравши всі вклади. Незабаром Хома відчув, що й під векселі дають йому вже не так охоче, як спочатку давали. Це вразило його самолюбство і зовсім обурило, налякало його, коли він дізнався, що хрещений батько пустив серед торгових людей чутку про те, що він, Хома, — не сповна розуму і що над ним, може, доведеться встановити опіку. Хома не знав, до яких меж сягає влада хрещеного батька і не наважувався порадитись з ким-небудь з цього приводу: він був певен, що серед торгових людей старий — сила і може зробити все, що захоче. Спочатку йому було моторошно відчувати над собою руку Маякіна, але потім він помирився з цим і продовжував своє одчайдушне, п'яне життя, в якому тільки одне йому було втіхою — люди. Що день, то більше він переконувався, що вони — безтямніші і з усіх поглядів гірші за нього, що вони — не господарі життя, а лакеї його, і що воно крутить ними, як хоче, гне і ламає їх, як йому завгодно.

Так він і жив — наче йшов по болоту, де на кожному кроці чигала небезпека загрузнути в грязі і твані, а його хрещений батько — в'юном звивався в сухенькій і твердій місцині, пильно стежачи здалека за життям похресника.

Після сварки з Хомою Маякін повернувся додому похмуро-задумливим. Очиці його блищали сухо, і весь він вирівнявся, як туго натягнута струна. Зморшки болісно збіглись, обличчя стало наче ще менше й темніше, і коли Любов побачила його таким — їй здалося, що він сер-

йозно хворий. Мовчазний старик нервово метався по кімнаті, кидаючи дочці у відповідь на її запитання сухі, короткі слова, і, нарешті, прямо крикнув їй:

— Відчепись! Не до тебе...

Їй стало жаль його, коли вона побачила, як зажурено і смутно дивляться гострі, зелені очі, і, коли він сів за обідній стіл, поривчасто підійшла до нього, поклала руки на плечі йому і, заглядаючи в обличчя, ласкаво і тривожно спитала:

— Папашо! Ви нездужаєте — скажіть!

Її ніжність виявлялася дуже рідко і завжди пом'якшувала самотнього старика, і хоч він не відповідав на неї чомусь, проте — все ж таки цинив її. І тепер, здригнувши плечима і скинувши з них її руки, він сказав їй:

— Иди, йди на своє місце... Ач забирає тебе Євина сверблячка...

Але Любов не пішла; настійливо заглядаючи в очі йому, вона з образою в голосі спитала:

— Чому ви, папашо, завжди так говорите зі мною, — наче я маленька або дуже дурна?

— Тому що ти велика, а не дуже розумна... Н-да! Оце й усе! Иди, сідай і їж...

Вона одійшла і мовчки сіла проти батька, ображено стуливши губи. Маякін їв, проти свого звичаю, повільно, довго мішаючи ложкою в тарілці щів і пильно розглядаючи їх.

— Якби засмічений розум твій міг збагнути батькові думки! — раптом сказав він, зітхаючи з якимось свистом.

Любов відкинула вбік свою ложку і мало не з сльозми в голосі заговорила:

— Нащо ображати мене, папашо? Бачите ж ви — одна я! завжди одна! Адже розумієте ви, як тяжко мені жити — а ніколи ви слова ласкавого не скажете мені... І ви ж теж самотні, і вам тяжко...

— От і Валаамова ослиця заговорила! — усміхнувшись, сказав старик. — Н-ну, що ж далі буде?

— Горді ви дуже, папашо, вашим розумом...

— А ще що?

— Це не добре!.. Чого ви мене відштовхуєте? Адже у мене нікого нема, крім вас...

У неї на очі набігли сльози; батько помітив їх, і обличчя його здригнулось.

— Якби ти не дівка була! — вигукнув він. — Якби в тебе розум був, як... у Марфи Посадниці, приміром, — ех, Любов! Наплював би я на всіх... на Хомку... Ну, не реви!

Вона витерла очі й спитала:

— Що ж Хома?

— Бунтує... Ха-ха! Каже: «Візьміть у мене все майно, пустіть мене на волю...» Спасатись хоче... по шинках!.. Ось він що задумав, наш Хома...

— Що ж це?.. — нерішуче спитала Любов.

— Що це? — гарячкуючи і здригаючись, заговорив Маякін. — А це в нього або з перепною, або — не дай бог! — материне... старовірське... і якщо це кулугурська закваска в ньому, — багато буде мені з ним бою! Він — прудьми пішов проти мене... зухвалість велику проявив... Молодий — хитрості немає в ньому... Каже: «Все проп'ю!» Я тобі проп'ю!

Маякін підняв руку над головою і, стиснувши кулака, шалено погрозив ним.

— Як смієш? Хто нажив діло, хто його впорядкував? Ти? Батько твій... Сорок літ праці покладено, а ти його зруйнувати хочеш? Ми всі повинні, де дружно лавою, де обережно, один за одним, йти до свого місця... Ми, купці, торгові люди, віками Росію на своїх плечах несли і тепер несемо... Петро Великий був цар божеського розуму — він нам ціну знав! Як він нас підтримував? Книжки друкував навмисне, щоб ми навчались діла... Он у мене з його наказу надрукована книга Полідора Віргілія Урбінського про винахідників речей... в сімсот двадцятому році надрукована... егеж! Це треба зрозуміти!.. Він дав нам хід... А тепер — ми на своїх ногах стоїмо... Ходу нам дайте! Ми фундамент життя закладали — самі в землю замість цегли лягали, — тепер нам поверхи треба будувати... дайте ж нам вільно діяти! Ось куди наш брат повинен курс держати... Ось де завдання! Хомка цього не розуміє. Повинен зрозуміти і — продовжувати.... У нього батькові кошти... Я здохну — мої приєднаються: працєю, шмаркачу! А він колобродить. Ні, ти зажди! Я тебе піднесу до належної точки!

Старик задихався від збудження і блискучими очима дивився на дочку так люто, ніби на її місці Хома сидів. Любов лякало його збудження.

— Втрований шлях батьками — і ти мусиш простувати

по ньому. П'ятдесят років я працював — для чого?.. Діти мої! Де в мене діти?

Старик сумно схилив голову, голос його урвався, і так глухо, наче він говорив кудись собі всередину, він сказав:

— Один — пропав... другий — п'яниця!.. Дочка... Кому ж я труд свій перед смертю здам?.. Якби зять був... Я думав — переказиться Хомка, нагостриться, — віддам тебе йому і з тобою все — на! Хомка негодящий... А іншого на місце його — не бачу... Які люди стали!.. Колись — залізни були люди, а тепер — ніякої тривкості в них нема... Що це? Чому?

Маякін з тривогою дивився на дочку, вона мовчала.

— Скажи, — спитав він її, — чого тобі треба? Як, потвоєму, жити треба? Чого ти хочеш? Ти вчилась, читала — що тобі потрібно?

Запитання сипались на голову Любові несподівано для неї, вона збентежилась. Вона й задоволена була з того, що батько питає її про це, і боялась відповідати йому, щоб не втратити ваги в його очах. І от, вся якось напружившись, наче збираючись стрибнути через стіл, вона невпевнено і з тремтінням в голосі сказала:

— Щоб усі були щасливі... і вдоволені... всі люди — рівні... свобода потрібна всім... так само, як повітря... і в усьому — рівність!

Батько з спокійним презирством сказав їй:

— Так я й знав: дурепа ти позолочена!

Вона поникла головою, але зараз же раптово підвела її і з тугою вигукнула:

— Ви ж самі кажете: свобода...

— Мовчи вже! — грубо крикнув на неї старик. — Навіть того не бачиш, що з кожної людини явно назовні пре... Як можуть бути всі щасливі й рівні, коли кожен хоче вищим за іншого бути? Навіть жебрак свою гордість має і перед іншими завжди чим-небудь вихваляється... Мала дитина — і та хоче першою серед товаришів бути... І ніколи людина перед людиною не поступиться — дурні так тільки думають... У кожного — душа своя... тільки тих, хто душі своєї не любить, можна обтесати на один копил... Ех ти!.. Начиталась, нажерлась погані...

Гіркий докір, в'їдливе презирство відобразились на обличчі старика. З грюкотом відштовхнувши від стола своє крісло, він схопився з нього і, заклавши руки за спину, дрібними кроками почав бігати по кімнаті, потрушуючи

головою і щось говорячи сам до себе злим, свистячим шепотом... Любов, бліда від хвилювання та образи, почувавши себе дурною і безпорадною перед ним, дослухалася до його шепоту, і серце її тріпотливо билось.

— Один zostався... Як Іов... О, господи!.. Що я вдію? Чи я — не розумний? Чи я — не хитрий?

Дівчині стало до болю жаль старого; її поїняло палоче бажання допомогти йому; їй хотілось бути потрібною для нього.

Гарячими очима стежачи за ним, вона раптом сказала йому тихо:

— Папашо... любий! Не журіться... ще ж Тарас живий... може, він...

Маякін раптом зупинився, наче вкопаний, і поволі підняв голову.

— Молодим дерево покривилось, не видержало,— на старість і поготів зламається... Ну, все-таки... і Тарас тепер мені соломина... Хоч навряд чи ціна йому вища, ніж Хомі... Є у Гордеева характерець... є в ньому батькова сміливість... Багато він може підняти на себе... А Тараско... це ти вчасно згадала...

І старий, що хвилину перед тим занепавав духом аж до скарг, що в журбі метався по кімнаті, як миша в пастці, тепер з заклопотаним обличчям, спокійно і твердо знову підійшов до стола, старанно поставив біля нього своє крісло і сів, кажучи:

— Треба буде пощупати Тараска!.. в Усоллі він живе, на заводі якомусь... Чув я від купців — соду, чи що, виробляють там... Дізнаюсь докладно...

— Дозвольте, я напишу йому, папашо? — здригаючись від радості і вся червона, тихо попросила Любов...

— Ти? — спитав Маякін, мигцем глянувши на неї, потім помовчав, подумав і сказав: — Можна! Це навіть — краще! Напиши... Спитай — чи жонатий? Як, мов, живеш? Що думаєш?.. Та я тобі скажу, що написати, коли настане час...

— Ви швидше, папашо!.. — сказала дівчина.

— Швидше от треба тебе заміж віддавати... Я тут придивляюсь до одного, руденького, — хлопець наче не дурний... Закордонного виробу, між іншим...

— Це Смолін, папашо? — з тривогою і цікавістю спитала Любов.

— А хоч би й він — то що ж? — діловито поцікавився Яків Тарасович.

— Нічого... Я його не знаю... — непевно відповіла Любов.

— Познайомимо... Пора, Любов, пора! На Хому надія погана... хоч я і не відступлюсь від нього...

— Я на Хому не розраховувала...

— Це ти даремно... Якби розумніша була — може б, він не пустився берега!.. Я бувало, бачивши вас удвох, думав: «Приворожить дівка моя хлопця до себе!» А — помилився...

Вона задумалась, слухаючи його значливі слова. Останнім часом їй, здоровій і сильній, все частіше спадала думка про одруження, — іншого виходу з своєї самотності вона не бачила. Бажання покинути батька й виїхати куди-небудь, щоб чого-небудь учитись, щось робити, — вона вже давно пережила, як пережила самотньо в собі багато інших бажань, таких самих неглибоких. Від різноманітних книжок, прочитаних нею, в ній залишився каламутний осадок, і хоч це було щось живе, але живе як протоплазма. З цього осаду в дівчині розвинулось почуття невдоволення своїм життям, прагнення особистої незалежності, бажання звільнитись від тяжкої батькової опіки, — але не було ні сил здійснити ці бажання, ні уявлення про те, як вони здійснюються. А природа навівала своє, і дівчина, бачачи молодих матерів з дітьми на руках, почувала журливу і образливу нудьгу. Часом, спиняючись перед дзеркалом, вона з смутком розглядала своє повне, свіже обличчя з темними кругами коло очей, і їй ставало жаль себе: життя обходить, забуває її збоку десь. Тепер, слухаючи батькові слова, вона уявляла собі — яким може бути цей Смолін? Вона зустрічала його ще гімназистом, він тоді був весь у ластовинні, кирпатий, чистенький, статечний і нудний. Танцював він важко й незграбно, говорив нецікаво... З тієї пори минуло багато часу: він був за кордоном, учився там чогось, — який він тепер? Від Смоліна думка її перескочила до брата, і вона з завмиранням серця подумала: що він відповість їй на листа? Який він? Образ брата, яким вона уявляла його собі, заступив перед нею й батька, і Смоліна, і вона вже говорила собі, що до зустрічі з Тарасом ні за що не погодиться вийти заміж, коли раптом батько крикнув їй:

— Гей, Любавко! Чого задумалась? Про що ше?

— Так,— швидко все йде...— усміхнувшись, відповіла Люба.

— Що — швидко?

— Та все... тиждень тому говорити з вами про Тараса не можна було, а тепер от...

— Потреба, дівко! Потреба — сила, сталюого прута в пружину гне, а сталь — упориста! Тарас? Подивимось! Людина цінна тим, як вона опирається силі життя,— якщо не життя її, а людина життя на свій лад крутить,— то моє їй шанування! Е-ех, старий я! А життя тепер он яке кипуче стало. Інтересу в ньому — що рік, то більше,— все більш смаку в ньому! Так би й жив весь час, так би й орудував!..

Старик смачно плямкав губами, потирав руки, й очі його жадібно поблискували.

— А ви от — з ріденькою кров'ю людя! Ще не виресли, а вже себе переросли і трухляві живете, як стара редька... І те, що життя все кращим стає,— недоступне вам... Я шістдесят сім років на цій землі живу і вже от над могилою своєю стою, але бачу: в давнину, коли я молодий був, і квіток на землі менше було, й не такі гарні квітки були... Все прикрашується! Будівлі які почали будувати! Знаряддя всяке, торговельне... Пароплавища! Розуму в усе сила-силенна вкладено! Дивишся — думаєш: «От так люди, молодці!» Все добре, все приємно,— тільки ви, наслідники наші,— всякого живого почуття позбавлені! Який-небудь дурисвіт з міщан і то меткіший за вас... Он отой... Єжов — що він таке? А удає з себе суддю навіть над усім життям — обдарований сміливістю! А ви — тьху! Злидарями живете... Поздирати б з вас шкури та посипати по живому м'ясу сіллю — застрибали б!

Яків Тарасович, маленький, зморщений і кістлявий, з чорними уламками зубів у роті, лисий і темний, наче обсмалений жаром життя, прокопчений у ньому, весь тремтів у палкому збудженні, закидаючи деренчливими, зневажливими словами свою дочку — молоду, здорову й повну. Вона дивилась на нього винуватими очима, ніяково усміхалась, і в серці її росла пошана до жвавого й непохитного в своїх бажаннях старика...

А Хома все гуляв і колобродив. В одному з дорогих ресторанів міста він потрапив у приятельськи радісні обійми сина горілчаного заводчика, який взяв на утримання Сашу.

— Оце так зустріч! А я тут третій день марную в тяжкій самотині... В усьому місті немає жодної порядної людини, так що я навіть з газетярами вчора познайомився... Нічого, народ веселий... спочатку удавали з себе аристократів і все фиркали на мене, але потім всі, як чопи, понापивались... Я вас познайомлю з ними. Тут один є фейлетоніст, — отой, котрий вас тоді звеличив... як його? Веселий хлопець, чорт його візьми!

— А як Олександра? — спитав Хома, трохи приголомшений голосною мовою цього високого, розв'язного хлопця в строкатому костюмі.

— Н-ну, знаєте, — скривився той, — ця ваша Олександра — погань жінка. Якась — темна... нудно з нею, чорт її забери! Холодна, як жаба, брр! Ні, я їй дам відставку...

— Холодна — це правда, — сказав Хома й задумався.

— Кожна людина повинна робити своє діло якнайкраще! — повчально сказав син горілчаного заводчика. — І коли ти стаєш на утримання, то теж повинна виконувати свій обов'язок якнайкраще, — якщо ти порядна жінка... Ну-с, горілки вип'ємо?

Випили. І, звичайно, повпивались.

Надвечір в гостиниці зібралась велика й галаслива компанія, і Хома, п'яний, але сумний і тихий, говорив, плутаючи язиком:

— Я так розумію: одні люди — черви, інші — горобці... Горобці — це купці... Вони їдять черв'яків... Так уже їм належить... Вони — потрібні... А я і всі ви — ні до чого... Ми живемо так, без виправдання... Зовсім не треба нас... Але й ті... і всі — для чого? Це треба зрозуміти... Братіки!.. Нащо я потрібний? Не треба мене!.. Вбийте мене... щоб я вмер... Хочу, щоб я вмер...

Він плакав рясними, п'яними слізьми. До нього підсів якийсь маленький, чорний чоловічок, про щось нагадував йому, ліз цілуватись з ним і кричав, стукаючи ножом по столі:

— Мовчіть! Слово сировині! Дайте слово слонам і мамонтам непорядкованості життя! Говорить святі слова сира російська совість! Ричи, Гордеев! Ричи на все!..

І він знов чіплявся за плечі Хоми і ліз на груди до

нього, піднімаючи до його обличчя свою круглу, чорну, гладенько острижену голову, яка невпинно вертілась на його плечах на всі боки, так що Хома не міг розглядіти його обличчя, сердився на нього за це і все відпихав його від себе, роздратовано вигукуючи:

— Не лізь! Де твоя пика?

Навколо них лунав оглушливий, п'яний регіт, і, задихаючись від нього, син горілчаного заводчика хрипко ревів до когось:

— Иди до мене! Сто карбованців на місяць, харчі і квартиру! Слово честі! Иди! Слово честі! Плюнь на газету — я дорожче дам!

І все гойдалося з боку в бік плавними, хвилястими рухами. Люди то віддалялись від Хоми, то наближались до нього, стеля опускалась, а підлога підходила вгору, і Хомі здавалось, що ось його зараз розплющить, роздушить. Потім він відчув, що пливе кудись по неосяжно широкій і бурхливій річці, і, хитаючись на ногах, злякано почав кричати:

— Куди пливемо? Де капітан?

Йому відповів гучний, безтямний сміх п'яних людей і різкий, огидний крик чорного чоловічка:

— Справді-і! Де капітан?

Хома опам'ятався від цього кошмару в маленькій кімнатці з двома вікнами, і перше, на чому спинились його очі, було сухе дерево. Воно стояло під вікном; товстий стовбур його з облізлою корою перепиняв світлу доступ у кімнату, вигнуте й чорне гілля без листя безсило простяглося в повітрі, і, погойдуючись, жалібно скрипіло. Йшов дощ, по шибках лились струмки води, було чути, як вона тече з даху на землю і схлипує. До цього плаксивого звуку долучався другий, тонкий, що раз у раз уривався, квапливе скрипіння пера по паперу і якесь уривчасте бурчання.

Насилу повернувши на подушці важку голову, Хома побачив маленького чорного чоловічка, він, сидячи за столом, швидко дряпав пером по паперу, схвально хитав круглою головою, вертів нею на всі боки, пересмикував плечима і весь — всім своїм маленьким тілом, одягненим

лише в підштаники й нічну сорочку — безупинно рухався на стільці, ніби йому було гаряче сидіти, а встати він не міг чомусь. Ліва його рука, худа й тонка, то міцно терла лоба, то робила в повітрі якісь незрозумілі знаки; босі ноги човгали по підлозі, на шиї тріпотіла якась жила, і навіть вуха його ворушились. Коли його обличчя оберталось до Хоми — Хома бачив тонкі губи, які шепотіли щось, гострий ніс, ріденькі вусики; ці вусики стрибали вгору щоразу, коли чоловічок усміхався... Обличчя у нього було жовте, поморщене, і чорні, жваві, блискучі оченята здавались чужими на ньому.

Стомившись дивитись на нього, Хома почав повільно водити очима по кімнаті. На великі цвяхи, позабивані в її стіни, були нашіплені пачки газет, через що здавалось, що стіни вкриті опухами. Стеля була обклеєна колись білим папером; він поздимався пухирями, полопався, повідставав і висів брудними клаптями; на підлозі валялась одежа, чоботи, книжки, подертий папір... Вся кімната справляла таке враження, наче її ошпарили окропом.

Чоловічок кинув перо, нахилився над столом, швидко затарабанив по краю його пальцями рук і тихенько кволлим голоском заспівав:

Бе-ери барабан — і не бійся!
Ці-луй маркітантку палкіш!
Оце — вся глибока наука,
Оце — філософія вся!

Хома тяжко зітхнув і сказав:

— Зельтерської б напиться...

— Ага! — вигукнув чоловічок і, скочивши з стільця, опинився біля дивана, на якому лежав Хома. — Здоров, товаришу! Зельтерської? З коньяком чи просто?

— Краще з коньяком... — сказав Хома, тиснувши простягнуту йому суху й гарячу руку і пильно вдивляючись в обличчя чоловічка...

— Єгорівно! — крикнув той до дверей і, обернувшись до Хоми, спитав: — Не впізнаєш, Хомо Гнатовичу?

— Пам'ятаю... щось... наче зустрічались...

— Чотири роки тривала ця зустріч... але це давно було! Ежов...

— Господи! — вигукнув Хома здивовано, підводячись на дивані. — Та хіба це ти?

— Я, брат, сам часом не вірю в це, але факт — це щось таке, від чого сумнів відскакує, як гумовий м'яч від заліза...

Обличчя Єжова кумедно перекривилось, і руки навіть стали обмацувати груди.

— Н-ну-у! — протяжно мовив Хома.— Та й постарівся ж ти! Скільки ж тобі років?

— Тридцять...

— А — наче п'ятдесят... сухий, жовтий!.. Видно, не розкошував?

Хоми було жаль бачити веселого й меткого шкільного товариша таким виснаженим, жаль було, що він живе у цьому закамарку. Він дивився на нього, сумно кліпав очима й бачив, як обличчя Єжова сіпається, а очіці палають роздратованням. Єжов відкупорював пляшку з водою і, зайнятий цим, мовчав, стиснувши пляшку коліньми й даремно силкуючись витягнути з неї корок. І це його безсилля також зворушувало Хому.

— Н-да, обсмоктало тебе життя... А вчився... — задумливо говорив він.

— Пий! — сказав Єжов, що аж зблід від втоми, подаючи йому склянку. Потім він потер лоба, сів на диван до Хоми і заговорив:

— Науку — обличш! Наука є божественний напій... але поки що непридатний для вжитку, як горілка, не очищена від сивушатного масла. Для щастя людини наука ще не готова, друже мій... і в людей, які вживають її, тільки голови болять... от як у нас з тобою тепер... Ти чого ото так необережно п'єш?

— А що мені робити? — спитав Хома, усміхаючись.

Єжов допитливо, примруженими очима подивився на Хому і сказав:

— Зіставляючи твоє запитання з усім тим, що ти вчора мовив, відчуваю душею, що ти, друже, теж не від веселого життя веселишся...

— Ех! — тяжко зітхнув Хома, встаючи з дивана.— Яке життя? Так щось... безглузде... Живу один... нічого не розумію... плюнути на все хочеться і провалитись би куди-небудь! Втекти б від усього... Нудьга!

— Це цікаво! — сказав Єжов, потираючи руки і весь крутячись.— Це цікаво, якщо це правда, бо доводить, що святий дух невдоволення життям проник уже і в купецькі опочивальні... в мертвецькі душі, утоплених в жирних

шах, в озерах чаю та інших рідинах... Ти мені все виклади по порядку... Я, брат, тоді роман напишу...

— Мені говорили, що ти вже й так написав про мене щось там? — зацікавлено спитав Хома і ще раз уважно оглянув старого товариша, не розуміючи, що може написати він, такий жалюгідний.

— Написав! А ти читав?

— Ні, не довелось...

— А що ж тобі говорили?

— Здорово, нібито, вилаяв ти мене.

— Гм... А тобі не цікаво самому прочитати? — допитувався Єжов, невідривно розглядаючи Гордєєва.

— Я прочитаю! — обіцяв йому Хома, почувавши, що ніяково йому перед Єжовим і що Єжова ніби ображає таке ставлення до його писання.— Справді,— це ж цікаво, коли про мене написано...— додав він, добродушно усміхаючись до товариша.

Ця зустріч породила в ньому лагідне, добре почуття, викликавши спогади про дитинство, і вони миготіли тепер у пам'яті його,— миготіли, як маленькі скромні вогники, що злякано світили йому з далечини минулого.

Єжов підійшов до стола, на якому вже стояв і кипів самовар, мовчки налив дві склянки густого, як дьоготь, чаю, і сказав Хомі:

— Іди, пий чай... Розкажуй!

— Мені нема чого розказувати... Пусте у мене життя! Краще ти мені про себе розкажи... ти все-таки, мабуть, більш за мене знаєш...

Єжов задумався, не перестаючи вертитись і крутити головою. Коли він задумувався,— тільки обличчя його ставало нерухомим,— усі дрібні зморшки на ньому збирались коло очей і оточували їх немовби промінням, а очі через це заходили глибше під лоб...

— Н-да, я, брат, дещо бачив...— заговорив він, хитаючи головою.— І знаю я, мабуть, більше, ніж мені слід знати, а знати більше, ніж треба, так само шкідливо людині, як і не знати того, що необхідно. Розказати тобі, як я жив? Спробую. Ніколи, нікому не розказував про себе... бо ні в кому не збуджував інтересу... Дуже вже прикро жити на світі, не збуджуючи в людях інтересу до себе!..

— Я вже й з обличчя та й з усього іншого бачу, що це добре тобі жилося! — сказав Хома, почувавши

задоволення від того, що й товаришеве життя не со-
лодке.

Єжов одразу вихилив свій чай, жбурнув склянку на
блюде, поставив ноги на край стільця і, обнявши коліна
руками, поклав на них підборіддя. В цій позі, маленький
і гнучкий, як гума, він заговорив:

— Студент Сачков, колишній мій учитель, а тепер
доктор медицини, вінтер і холоп, говорив мені бувало,
коли я добре вивчу урок: «Молодець, Колю! Ти здібний
хлопчик. Ми, різночинці, бідні люди, з заднього двору
життя, повинні вчитись і вчитись, щоб стати поперед
усіх... Росія потребує розумних і чесних людей, старайся
бути таким, і ти будеш господарем своєї долі, корисним
членом суспільства. На нас, різночинців, покладені тепер
найкращі надії країни, ми покликані внести в неї світло,
правду...» і таке інше. Я йому, тварюці, вірив... І от з
того часу минуло щось двадцять років — ми, різночинці,
виросли, але розуму не набрались і світла в життя не
внесли. Росія, як і раніш, хворіє на свою хронічну хво-
робу — надмір мерзотників, і ми, різночинці, з задово-
ленням поповнюємо собою їх юрби. Мій учитель, повто-
рюю, — лакей, безлика й безмовна істота, якій міський
голова наказує, а я — блазень на службі суспільству.
Мене, брат, тут у місті переслідує слава... Іду вулицею
й чую — візник каже своєму товаришеві: «Он Єжов іде!
Здорово лається, їдять його мухи!» Н-да! Цього теж до-
сягти треба...

Обличчя Єжова скривилось у в'їдливу гримасу, він
беззвучно, самими губами, засміявся. Хома не розумів
його мови, і він, щоб сказати що-небудь, сказав на-
вмання:

— Не туди, значить, влучив, куди цілив...

— Егеж, я думав, що виросту чимось більшим... І ви-
ріс би!

Фейлетоніст схопився із стільця і забігав по кімнаті,
з вереском вигукуючи:

— Але, щоб зберегти себе цільним для життя, — по-
трібні величезні сили! Вони були... Була у мене гнучкість,
спритність... я все це прожив для того, щоб навчитись
чогось... що тепер зовсім не потрібне мені. Я і багато
таких, як я, — пограбували себе для того, щоб назбирати
що-небудь для життя... Подумай, — бажаючи зробити з
себе людину цінну, я всіляко знецінював свою особу...

Щоб учитись і не здохнути з голоду, я шість років підряд навчав грамоти якихось бовдурів і витерпів силу-силенну гидоти від різних папаш і мамаш, які без усякого сорому принижували мене... Заробляючи на хліб і чай, я не мав часу заробити на чоботи і звертався до благодійних товариств з уклінними просьбами про позички... Якби тільки благодійники могли підрахувати, скільки духу в людині вбивають вони, підтримуючи життя тіла! Якби вони знали, що в кожному карбованці, який вони дають на хліб,— на дев'яносто дев'ять копійок отрути для душі! Якби їх розірвало від надміру їх доброти й гордості, якої вони набираються від своєї священної діяльності! Немає на світі людини гидкішої і противнішої за ту, що подає милостиню, нема людини нещаснішої за ту, що бере її!

Єжов бігав по кімнаті, наче поїнятий божевіллям, папір під ногами його шурхотів, рвався, розлітався клаптями. Він скрипів зубами, вертів головою, його руки метлялись у повітрі, наче надламані крила птаха. Хома дивився на нього з дивним, двоїстим почуттям: він і жалів Єжова, і приємно йому було бачити, як він мучиться.

А в горлі Єжова щось часом вищало, наче незмазана завіса.

— Отруений добрістю людей, я загинув від фатальної здатності кожного бідняка, що вибивається в люди,— від здатності задовольнятися малим, ждучи більшого... О! ти знаєш? — через брак самооцінки гине більше людей, ніж від сухот, і ось чому вожді мас, можливо, служать околоточними наглядачами!

— Чорт з ними, з околоточними! — сказав Хома, махнувши рукою.— Ти про себе давай...

— Про себе! Я — весь тут! — вигукнув Єжов, спинившись серед кімнати і б'ючи себе в груди руками.— Все, що міг,— я вже зробив... досяг ступеня звеселювача публіки і — більш нічого не можу!

— Ти зажди-но,— жваво сказав Хома.— Ти скажи — а що треба робити, щоб спокійно жити... тобто, щоб бути собою вдоволеним?

— Для цього треба жити неспокоїно й уникати, як поганої хвороби, навіть можливості бути вдоволеним собою!

Для Хоми ці слова прозвучали марно, не зворухнувши в його серці ніякого почуття, не зродивши в голові жодної думки.

— Треба жити завжди закоханим у що-небудь недоступне тобі... Людина стає вищою на зріст через те, що тягнеться вгору...

Тепер, облишивши говорити про себе, Єжов заговорив іншим тоном, спокійніше. Голос його звучав твердо і впевнено, обличчя стало поважне й суворе. Він стояв серед кімнати, піднісши руку з витягнутим пальцем, і говорив, немов читав:

— Самовдоволена людина — затвердлий опух на грудях суспільства... Вона напихає себе копійчаними істинами, обгризеними шматочками затхлої мудрості й існує, як комірчина, в якій скупа хазяйка зберігає всякий мотлох, зовсім не потрібний їй, ні на що негодящий... Доторкнешся до такої людини, відчиниш двері в неї, і на тебе війне смородом гниття, і в повітря, яким ти дихаєш, увіллється струмінь якоїсь затхлої погані... Ці нещасні люди називаються людьми твердими духом, людьми принципів і переконань... і ніхто не хоче помітити, що принципи для них — тільки штани, якими вони прикривають злидарську наготу своїх душ. На вузьких лобах таких людей завжди сяє всім зрозумілий напис: «спокій і поміркованість» — фальшивий напис! Потри лоби їх твердою рукою, і ти побачиш справжню вивіску, — на ній зображено: «обмеженість і туподушність»!..

— Скільки бачив я таких людей! — з гнівом і жахом крикнув Єжов. — Скільки розвелось цих роздрібних крамничок! В них знайдеш і коленкор для саванів, і дьоготь, і цукерки, і буру для винищення тарганів, — але не знайдеш нічого свіжого, гарячого, нічого здорового! До них приходиш з хворою душею, змучений самотністю, — приходиш з жадобою почути щось живе... Вони пропонують тобі якусь теплу жуйку, пережовані ними книжкові думки, що прокисли від старості... І завжди ці сухі й тверді думки настільки мізерні, що для того, щоб їх висловити, потрібна величезна кількість дзвінких і порожніх слів. Коли така людина говорить, мені здається: оце сита, але обпоена шкапа, обвішана бубонцями, — везе віз сміття за місто і — нещасна! — вдоволена своєю долею...

— Теж, значить, зайві люди... — сказав Хома.

Єжов спинився проти нього і з в'їдливою усмішкою на губах сказав:

— Ні, вони не зайві, о ні! Вони існують для зразка — для того, щоб показати, чим я не повинен бути. Власне

кажучи — місце їм в анатомічних музеях, там, де зберігаються всякі потвори, всякі хворобливі відхилення від гармонійного... В житті, брат, нічого нема зайвого... в ньому навіть я потрібен! Тільки ті люди, в яких у грудях, на місці вмерлого серця — величезний нарив як-найогиднішого самозакохання,— тільки вони — зайві... але й вони потрібні, хоч би для того, щоб я міг вилити на них мою ненависть...

Цілий день, аж до вечора, кипів Єжов, виригаючи огуду на людей, ненависних йому, і його слова заражали Хому своїм злим запалом,— заражали, викликаючи у нього бойове почуття. Але часом у нього спалахувало недовір'я до Єжова, і один раз він прямо спитав його:

— Ну... а в очі людям можеш ти так говорити?

— При всякій зручній нагоді... І щонеділі — в газеті... Хочеш — прочитаю?

І не дожидаючи відповіді Хоми, він зірвав з стіни кілька аркушів газети і, так само бігаючи по кімнаті, став читати йому. Він ричав, верещав, сміявся, вишкіряв зуби і скидався на злого собаку, який рветься з цепу в безсилій люті. Не мігши збагнути думки в писаннях товариша, Хома відчував їх зухвалу сміливість, в'їдливе глузування, гарячу злість, і йому було так приємно, наче його в жаркій бані віниками парили...

— Ловко! — вигукував він, схоплюючи яку-небудь окрему фразу: — Здорово пущено!

Раз у раз перед ним миготіли знайомі прізвища купців та іменитих городян, яких Єжов вражав то сміливо й гостро, то шанобливо, тонким, як голка, жалом.

Похвали Хоми і його очі, що горіли задоволенням, запалювали Єжова ще більше, він дедалі голосніше вив і ричав, то знесилено падаючи на диван, то знову схоплюючись і підбігаючи до Хоми.

— Ану, про мене прочитай! — крикнув Хома.

Єжов пошукав у купі газет, вирвав з неї аркуш і, взявши його обома руками, став перед Хомою, широко розставивши ноги, а Хома розлігся в кріслі з продавленим сидінням і слухав, усміхаючись.

Замітка про Хому починалась описом гулянки на полях, і Хома, слухаючи читане, став відчувати, що деякі окремі слова злегка кусають його, як комарі. Обличчя його стало серйозніше, він нахилив голову й похмуро мовчав. А комарів ставало все більше...

— Дуже вже ти розходився! — сказав він, на-
решті, збентежено й невдоволено. — Адже тільки тим, що
зганьбити людину вмієш, перед богом не вислу-
жишся...

— Мовчи! Зажди! — коротко кинув йому Єжов і чи-
тав далі.

Встановивши у своїй статті, що купець в справі вчи-
нення неподобств і скандалів безперечно має перевагу
над представниками інших суспільних станів, Єжов за-
питував: чому це? — і відповідав:

«Мені здається, що цей нахил до диких вихваток ви-
пливає з браку культури остільки ж, оскільки обумовлен-
ий надлишком енергії та неробством. Не може бути
сумніву в тому, що наше купецтво — за незначними ви-
нятками — стан найбагатший здоров'ям і в той же час
найменш трудящий...»

— Оце правда-а! — вигукнув Хома, вдаривши кула-
ком по столі. — Це так! У мене сили — на бика, а ро-
боти — на горобця...

«Куди ж подіти купцеві свою енергію? На біржі її
багато не витратиш, і от він марнує надлишок мускуль-
ного капіталу по шинках на гульню, не маючи уявлення
про інші, продуктивніші й цінніші для життя пункти за-
стосування сили. Він — ще звір, а життя для нього вже
стало кліткою, і йому тісно в ній з його добрим здоров'ям
і нахилом до широкого розмаху. Обмежений культурою,
він інколи візьме та й набешкетує. Купецький бешкет —
завжди бунт полоненого звіра. Безумовно — це погано...
Але — ой! — буде ще гірше, якщо цей звір до своєї сили
назбирає трохи розуму та дисциплінує її! Повірте — він
і тоді не перестане вчиняти скандали, але — це вже бу-
дуть історичні події. Борони нас, боже, від таких подій!
Бо вони стануться від стремління купця до влади, їх ме-
тою буде — всемогутність одного стану і — не добиратиме
купець засобів задля цієї мети...»

— Ну, що скажеш, — правильно? — спитав Єжов, до-
читавши газету й кинувши її набік.

— Кінця я не розумію... — відповів Хома. — А от про
силу — правильно!

Він покvapно й запально викинув перед Єжовим
звичні свої думки про життя, про людей, про душевну
свою плутанину і замовк, впавши на диван.

— Н-да-а! — протяжно вимовив Єжов. — Он до чого

доліз!.. Це, брат, діло добре! Ти — як з книжками? Читаєш що-небудь?

— Ні, не люблю! Не читав...

— Через те й не любиш, що не читав...

— Я навіть боюсь читати... Бачив я — тут одна... гірш запою це в неї! І яка користь з книжки? Одна людина придумав що-небудь, а інші читають... Коли цікаво, то ще добре... Але щоб учитися з книжки, як жити, — це вже щось безглузде! Адже людина написала, не бог, а які закони та приклади людина встановити може сама для себе?

— А євангеліє? Його теж написали люди.

— То — апостоли... Тепер їх нема...

— Нічого, — заперечив до діла! Правильно, брат, апостолів нема... Залишились тільки Іуди, та й то мізерні.

Хома почував себе добре, бачачи, що Єжов слухав його слова уважно й ніби зважає кожне слово, сказане ним. Перший раз в житті зустрічаючись з таким ставленням до себе, Хома сміливо й легко викладав перед товаришем свої думки, не турбуючись про слова й почувуючи, що його зрозуміють, бо хочуть зрозуміти.

— А цікавий ти хлопець! — сказав йому Єжов днів через два після зустрічі. — І хоч важко ти говориш, але відчувається в тобі велика сміливість серця! Якби ти хоч трохи знав порядки життя! Заговорив би ти тоді... досить-таки голосно, я думаю... да-а!

— Словами себе не визволиш!.. — зітхнувши, сказав Хома. — Ти от якось говорив про людей, котрі удають, що все знають і можуть... Я теж знаю таких... Хрещений батько мій, приміром... От проти них би рушити... їх би викрити!.. Досить-таки шкідливий народ!..

— Не уявляю я, Хомо, як ти будеш жити, коли збережеш у собі те, що тепер носиш... — задумливо сказав Єжов.

Він також пив, цей маленький, ошпарений життям чоловічок. Його день починався так: вранці за чаєм він проглядав місцеві газети, підбираючи в них матеріал для фейлетона, який писав тут же, на краю стола. Потім біг в редакцію і там різав іногородні газети, складаючи з вирізок «Провінціальні картинки». В п'ятницю він повинен був писати недільний фейлетон. За все це йому платили сто карбованців на місяць; працював він швидко, і весь вільний час використовував на «огляд і вивчення

богоугодних закладів». Разом з Хомою він тинявся до пізньої ночі по клубах, гостиницях, трактирах, всюди збираючи матеріал для своїх писань, які він називав «шітками для чищення громадської совісті». Цензора він називав «завідувачем поширення в житті істини і справедливості», газету називав «звідницею, яка займається ознайомленням читача з шкідливими ідеями», а свою в ній роботу — «продажем душі вроздріб» і «спробою до зухвалості проти божественних інституцій».

Хома не дуже розумів, коли Єжов жартує й коли він говорить серйозно. Про все він говорив палко й гаряче, все гостро осуджував — це подобалось Хомі. Але часто, почавши говорити з запалом, він так само запально суперечив сам собі і спростовував себе або закінчував якою-небудь смішною вихваткою. Тоді Хомі здавалося, що в цього чоловіка нема нічого, що б він любив, що міцно сиділо б у ньому і керувало ним. Тільки про себе самого він говорив якимось особливим голосом, і чим з більшим запалом говорив про себе, тим нещадніше лаяв усіх і все. До Хоми він ставився двоїсто — то він підбадьорював його, говорячи йому з запалом і дрожем:

— Спростовуй і вали все, що можеш! Дорожчого за людину нічого нема, так і знай! Кричи що є сили: свободи! свободи!..

А коли Хома, запалюючись від пекучих іскор його мови, починав мріяти про те, як він почне спростовувати й валити людей, котрі задля своєї вигоди не хочуть розширити життя, — Єжов часто раптом зупиняв його:

— Облиш! Нічого ти не можеш! Таких, як ти, — не треба... Ваш час, — час сильних, але нерозумних, минув, брат! Спізнився ти... Нема тобі місця в житті...

— Нема? Брешеш! — кричав Хома, збуджений запереченням.

— Ну, що ти можеш зробити?

— А от — уб'ю тебе! — злісно говорив Хома, стискаючи кулак.

— Е, опудало! — здвигаючи плечима, переконливо і з співчуттям промовляв Єжов. — Хіба це діло? Я й так скалічений майже на смерть...

І раптом, запалений тужливою злістю, він весь сіпався і говорив:

— Скривдила мене доля моя! Нащо я працював, як

машина, дванадцять років підряд? Щоб учитися... Нащо я дванадцять років без відпочинку ковтав у гімназії й університеті суху й нудну, ні на що не потрібну мені суперечливу нісенітницю? Щоб стати фейлетоністом, щоб день за днем бути блазнем, звеселяючи публіку і запевняючи себе в тому, що це їй потрібно, корисно... Вистріляв я весь заряд душі по три копійки за постріл... Яку віру я здобув собі? Тільки віру в те, що все в цьому житті ні к чорту не годиться, все треба поламати, зруйнувати... Що я люблю? Себе... і почуваю, що об'єкт любові моєї не вартий любові моєї...

Він майже плакав і все якось дряпав тонкими, кволими руками груди й шию собі.

Але іноді на нього находила бадьорість, і він говорив в іншому дусі:

— Е, ні, я ще свого не відспівав! Увібрали дещо груди мої, і — я свисну, як бич! Зажди-но, покину газету, візьмусь до серйозного діла й напишу одну маленьку книжку... Я назову її — «Відхідна»: є така молитва — її читають над вмираючими. І це суспільство, прокляте прокляттям внутрішнього безсилля, перед тим, як здохнути йому, прийме мою книжку як мускус.

Стежачи за ним і порівнюючи його розмови, Хома бачив, що і Єжов така сама слабка й заплутана людина, як і він сам. Але розмови Єжова збагачували мову Хоми, і часом він з радістю помічав, як вдало і сильно висловлював ту чи іншу думку.

Не раз він зустрічав у Єжова якихось особливих людей, котрі, здавалось йому, все знали, все розуміли і все заперечували, в усьому вбачали обман і фальш. Він мовчки придивлявся до них, прислухався до їх слів; їх зухвалість подобалась йому, але його зв'язувало й відштовхувало від них щось горде у їх ставленні до нього. І потім йому виразно впадало в очі те, що в кімнаті Єжова всі були розумніші і кращі, ніж на вулиці і в гостиницях. У них були особливі кімнатні розмови, кімнатні слова, жести, і все це — поза кімнатою замінювалось звичайнісіньким, людським. Іноді в кімнаті вони всі розгорялись, як велике вогнище, і Єжов був серед них найяскравішою головою, але блиск цього вогнища ледве освітлював темряву душі Хоми Гордєєва.

Якось раз Єжов сказав йому:

— Сьогодні — гуляємо! Наші наборщики згуртува-

лися в артіль і беруть у видавця всю роботу відрядно... З цього приводу буде випивка і мене запрошено,— це я їм порадив... Підемо? Почастуєш їх добре...

— Можу...— сказав Хома. Йому було байдуже, з ким проводити час, що був тягарем для нього.

Увечері того дня Хома і Єжов сиділи в компанії людей з сірими обличчями, за містом, на узліссі. Наборщиків було чоловік з дванадцять; пристойно одягнені, вони трималися з Єжовим просто, по-товариському, і це трохи дивувало й бентежило Хому, на думку якого Єжов все-таки був немовби хазяїном або начальником для них, а вони — тільки слуги його. Вони ніби не помічали Гордеева, хоч, коли Єжов знайомив Хому з ними, всі тиснули йому руку й говорили, що раді бачити його... Він ліг осторонь, під кущем ліщини, і стежив за всіма, почувавши себе чужим у компанії, помічаючи, що й Єжов немовби навмисне одійшов від нього геть далі і теж мало звертає уваги на нього. Він помічав також, що маленький фейлетоніст наче пристосовувався до тону наборщиків,— метушився вкупі з ними коло багаття, відкупорював пляшки з пивом, лаявся, голосно реготав, усіляко намагався бути схожим на них. І одягнений він був простіше, ніж завжди одягався.

— Ех, братіки! — вигукував він хвацько.— Добре з вами! Я ж теж невеличка птичка... всього лише син судового сторожа, унтер-офіцера Матвія Єжова!

«Нащо він це говорить? — думав Хома.— Мало хто чий син... Не за батька шана, а за ум...»

Заходило сонце, в небі теж палало величезне вогненне багаття, забарвлюючи хмари в колір крові. З лісу пахло вогкістю, віяло тишею, коло узлісся галасливо вовтузились темні постаті людей. Один з них, невисокий і худий, в широкому солон'яному брилі, награвав на гармонії, другий, з чорними вусами і в картузі на потилиці, стиха підспівував йому. Ще двоє перетягались на палиці, випробовуючи силу. Кілька постатей поралось біля кошика з пивом і харчами; високий чоловік з напівсивою бородою підкидав у багаття гілки, оповиті важким білуватим димом. Сирі гілки, потрапляючи у вогонь, жалібно пищали й потріскували, а гармонія завзято вигравала веселу мелодію, і фальцет співака підкріплював і доповнював її веселу гру.

Осторонь від усіх, біля урвища невеликої промоїни,

полягали трое молодих хлопців, а перед ними стояв Єжов і дзвінко говорив:

— Ви несете священний прапор праці... і я, як ви, рядовий тієї ж армії, ми всі служимо її величності пресі і повинні жити в міцній, тривкій дружбі...

Хома перестав вслухатись у промову товариша, приваблений іншою розмовою. Говорили двоє: один високий, сухотний, погано одягнений і з сердитим поглядом, другий молоденький, з русявим волоссям і борідкою.

— По-моєму,— похмуро й покашлюючи говорив високий,— дурниця це! Як можна женитися нашому братові? Підуть діти — хіба вистачить на них? Жінку треба одягати... та ще яка попадеться...

— Дівчина вона славна...— тихо сказав русявий.

— Ну, це вона тепер хороша... Одна річ наречена, друга — дружина... Та не в тому суть... А тільки — коштів невістачить... і сам підірвешся в роботі, і її заїздиш... Зовсім неможлива річ одруження для нас... Хіба ми можемо сім'ю утримати на такому заробітку? От бачиш—я жонатий... всього чотири роки... а вже скоро мені — кінець!

Він закашлявся, кашляв довго, з виттям, і коли перестав, то сказав товаришеві, задихаючись:

— Облиш... нічого не виїде...

Той сумно схилив голову, а Хома подумав:

«До діла говорить...»

Неуважність до нього трохи ображала його і в той же час викликала в ньому почуття пошани до цих людей з темними, припорошеними свинцевим пилом обличчями. Майже всі вони розмовляли діловито й серйозно, в мові їх виблискували якісь особливі слова. Ніхто з них не запобігав перед ним, не ліз до нього з настирливістю, властивою для його трактирних знайомих, товаришів погульні. Це подобалось йому...

«Ач, які...— думав він, усміхаючись сам до себе,— мають свою гордість...»

— А ви, Миколо Матвійовичу,— зачувся чийсь ніби докірливий голос,— ви не по книжці судіть, а по живій правді...

— Проба-ачте, друзі мої! Чого вас учить досвід ваших товаришів?..

Хома обернув голову туди, де голосно ораторствував Єжов, знявши шляпу і вимахуючи нею над головою. Але в цей час йому сказали:

— Підсувайтесь ближче до нас, пане Гордєєв!

Перед ним стояв низенький і товстий парубок, в блузі і високих чоботях, і, добродушно усміхаючись, дивився в обличчя йому. Хомі сподобалась його широка, кругла пика з товстим носом, і він теж з усмішечкою відповів:

— Можна й ближче... А що — до коньяку чи не час нам наблизитись? Я тут узяв з собою пляшок з десять... про всяк випадок...

— Ого! Видно — ви сурйозний купець... Зараз я перекажу компанії вашу дипломатичну ноту!..

І сам перший зареготав од своїх слів веселим і голосним сміхом. І Хома зареготав, почувавучи, як на нього від багаття чи від хлопця війнуло чимось веселим і теплим.

Вечірня зоря повільно згасала. Здавалось, там, на заході, опускається в землю величезна пурпурова завіса, відкриваючи бездонну глибину неба і веселий блиск зірок, що мінилися в ньому. Вдалині, в темній масі міста, невидима рука сіяла вогні, а тут у мовчазному спокої стояв ліс, чорною стіною підносячись до неба... Місяць ще не зійшов, над полем лежали теплі сутінки...

Вся компанія сіла великим колом недалеко від багаття; Хома сидів поруч з Єжовим спиною до вогню і бачив перед собою ряд яскраво освітлених облич, веселих і простих. Всі були вже збуджені випивкою, але ще не п'яні, сміялись, жартували, намагались співати й пили, закушуючи огірками, білим хлібом, ковбасою. Все це було Хомі якесь особливо приємне і добре, він ставав сміливіший, проймався загальним, хорошим настроєм, і почував у собі бажання сказати що-небудь хороше цим людям, чим-небудь сподобатись усім їм. Єжов, сидячи поруч з ним, совався на землі, штовхав його плечем і, похитуючи головою, невиразно бурмотів щось під ніс собі...

— Братіки! — крикнув товстий парубок. — Давайте заспіваємо студентської... ну, раз, два!..

Плинуть, мов хви ілі...

Хтось загув басом:

Всі дні...

Товариші! — сказав Єжов, зводячись на ноги із склянкою в руці. Він похитувався й обпирався другою ру-

кою об голову Хоми. Почата пісня урвалася, і всі обернули до нього голови...

— Трудівники! Дозвольте мені сказати вам кілька слів... од серця... Я щасливий з вами! Мені добре серед вас... Це через те, що ви — люди праці, люди, чие право на щастя не підлягає сумніву, хоч і не визнається... В здоровому середовищі вашому, яке облагороджує душу, чесні люди, так добре, легко дихати самотній, отруєній життям людини!..

Голос Єжова здригнувся, задзвенів, і голова затряслась. Хома відчув, як щось тепле капнуло йому на руку, і глянув у скривлене обличчя Єжова, який продовжував промову, здригаючись всім тілом:

— Я — не один... нас багато таких, затурканих долею, розбитих і хворих людей... Ми — нещасніші за вас, бо багатші і тілом і духом, але ми сильніші за вас, бо озброєні знанням... яке нам нема до чого застосувати... Ми всі з радістю готові прийти до вас і віддати вам себе, допомогти вам жити... більше нам нічого робити! Без вас ми — без ґрунту, ви без нас — без світла! Товариші! Ми долею самою створені для того, щоб доповнювати одні одних!

«Чого це він у них просить?» — думав Хома, здивовано слухаючи промову Єжова. І, оглядаючи обличчя наборщиків, він бачив, що вони дивляться на оратора також запитливо, не розуміючи, скучно.

— Майбутнє — ваше, друзі мої! — говорив Єжов нетвердо, і сумно похитував головою, наче жалкуючи про майбутнє і проти свого бажання поступаючись владою над ним цим людям. — Майбутнє належить людям чесної праці... Велика робота стоїть перед вами! Це ви маєте створити нову культуру... Я — ваш плоттю і духом, син солдата — пропоную: вип'ємо за ваше майбутнє! Ур-ра-а!

Єжов, випивши з своєї склянки, важко сів на землю. Наборщики дружно підхопили його надірваний вигук, і в повітрі прокотився громовий, сильний крик, від якого затряслося листя на деревах.

— Тепер пісню! — знов запропонував товстий парубок.

— Давай! — підтримали його два-три голоси. Виникла галаслива суперечка про те, що співати. Єжов слухав галас і, крутячи головою то в один, то в другий бік, оглядав усіх.

— Братіки! — раптом знову крикнув він. — Скажіть мені... скажіть мені кілька слів на моє привітання вам...

Знову — хоч і не зразу — всі замовкли, дивлячись на нього — деякі з цікавістю, деякі приховуючи усмішку, деякі з явно виявленим невдоволенням на обличчях. А він знов підвівся з землі і збуджено говорив:

— Тут двоє нас... знедолених у житті,— я і оцей... Ми обидва хочемо одного й того ж... уважності до людини... щастя почувати себе потрібними людьми... Товариші! І оцей великий і дурний чоловік...

— А ви, Миколо Матвійовичу, не ображайте гостя! — пролунав чийсь густий і невдоволений голос.

— Справді, це зайве! — підтвердив товстий парубок, що запросив Хому до багаття. — Нащо образливі слова? Третій голосно й виразно сказав:

— Ми зібрались повеселитись... відпочити...

— Дурні! — кволо засміявся Єжов. — Добрі дурні!.. Вам жаль його? Але — знаєте ви, хто він? Це один з тих, котрі смочуть у вас кров...

— Годі, Миколо Матвійовичу! — крикнули до Єжова. І всі загомоніли, не звертаючи більше уваги на нього. Хомі так стало жаль товариша, що він навіть не образився на нього. Він бачив, що ці люди, які захищали його від нападів Єжова, тепер навмисне не звертають уваги на фейлетоніста, і розумів, що коли Єжов помітить це, — боляче йому буде. І, щоб відвернути товариша від можливої неприємності, він штовхнув його в бік і сказав, добродушно усміхаючись:

— Ну, ти, лайливцю, — вип'ємо, чи що? А то, може, додому пора?

— Додому? Де домівка в людини, якій нема місця серед людей? — спитав Єжов і знову закричав: — Товариші!

Його крик потонув у загальному гомоні без відповіді. Тоді він поник головою і сказав Хомі:

— Ходімо звідси!..

— Ну, ходімо... Хоч я б ще посидів... Цікаво... Благо-родно вони, чорти, поведуться... їй-богу!

— Я не можу більше: мені холодно.

Хома звівся на ноги, зняв картуза і, вклонившись на-борщикам, голосно й весело сказав:

— Дякую, панове, за угошення! Прощавайте!

Його зразу обступили, і залунали переконуючі голоси:

— Заждіть! Куди ви? От заспівали б разом, га?

— Ні, треба йти... ось і товаришеві самому незручно... проведу... Весело вам гуляти!

— Ех, заждали б ви!..— вигукнув товстий парубок і тихо шепнув: — Його можна одного провести...

Сухотний теж сказав тихенько:

— Ви залишайтеся... А ми його до міста проведемо, там на візника — і все!

Хомі хотілось залишитись і в той же час було боязко чогось. А Єжов звівся на ноги і, вчепившись за рукава його пальта, пробурмотів:

— Ході-імо... чорт з ними!

— До побачення, панове! Піду! — сказав Хома і пішов геть від них, супроводжуваний вигуками чемного співчуття.

— Ха-ха-ха! — зареготав Єжов, одійшовши від багаття кроків на двадцять.— Проводжають із співчуттям, а самі раді, що я пішов... Я їм заважав перетворитись на тварюк...

— Це правда, що заважав...— сказав Хома.— І чого ти промови розводиш? Люди зібрались повеселитися, а ти канючиш у них... Їм від того нудьга...

— Мовчи! Ти нічого не розумієш! — різко крикнув Єжов.— Ти думаєш — я п'яний? Це тіло моє п'яне, а душа — твереза... вона завжди твереза і все чуває... О, скільки мерзенного на світі, тупого, мізерного! І люди ці, дурні, нещасні люди...

Єжов зупинився і, вхопившись за голову руками, постояв з хвилину, похитуючись на ногах.

— Н-да-а! — протяжно вимовив Хома.— Дуже вони не схожі на інших... Чемні... Пани неначе... І міркують правильно... Розуміють... А просто ж — робітники!..

В темряві позад них голосно заспівали хорової пісні. Нестрійна спочатку, вона все росла і от полилась широкою, бадьорою хвилею в нічному, свіжому повітрі над пустинним полем.

— О, боже мій! — зітхнувши, сказав Єжов сумно й тихо.— До чого пристати душею? Хто вдовольнить її бажання дружби, братерства, любові, роботи чистої і святої?..

— Ці прості люди,— повільно й задумливо говорив Хома, не вслухаючись у те, що говорив товариш, заглибившись у свої думки,— вони, коли придивитись до

них,— нічого! Навіть дуже... Цікаво... Мужики... робітники... якщо їх так просто розглядати — однаково як коні... Везуть собі, кречуть...

— Все наше життя вони везуть на своїх горбах! — роздратовано вигукнув Єжов.— Везуть, як коні... покірливо, тупо... І ця їх покірливість — наше нещастя, наше прокляття...

Він, похитуючись, довго йшов мовчки і раптом якимось глухим голосом, що захлинався і ніби з живота у нього виходив, став читати, вимахуючи в повітрі рукою:

Життя мене так одурило,
Такий був нещасний шлях мій...

— Це, брат, мої вірші,— сказав він, зупинившись і сумно похитуючи головою.— Як воно там далі? Забув... Е-ех!

Що в грудях ожити несила
Роям там похованих мрій...

— Брат! Ти щасливіший за мене, бо — дурний...

— Не скигли! — роздратовано сказав Хома.— От слухай, як вони співають...

— Не хочу слухати чужих пісень...— заперечливо хитнувши головою, сказав Єжов.— У мене є своя...

І він завив диким голосом:

Що в грудях ожити неси-ила
Роям там похованих мрій...
Багато тих мрі-ій!

Єжов заплакав, схлипуючи, як жінка. Хомі було жаль його і тяжко з ним. Нетерпляче шарпнувши його за плече, він сказав:

— Перестань! Ходімо... Який-бо ж ти, брат, кволий...

Вхопившись руками за голову, Єжов випростав зігнуте тіло, напружився і знов журливо й дико заспівав:

Бага-ато тих мрій!
Ім там ті-існо!
Я в савани їх повдяга-ав...
Й над ними тужливу пісню
Уже не одну проспів-а-ав!

— О, господи! — з розпачем зітхнув Хома.

Здалека до них плинула крізь пільму й тишу голосна

хорова пісня. Хтось присвистував у такт приспіву, і цей гострий свист, що різав вухо, випереджав хвилю сильних голосів. Хома дивився туди й бачив високу й чорну стіну лісу, яскраву, вогненну пляму багаття, що мінилася на тій стіні, й невиразні постаті навколо плями. Стіна лісу була — як груди, а вогнище — наче кривава рана в них. Охоплені густою пільмою з усіх боків, люди на фоні лісу здавались маленькими, як діти, вони ніби теж горіли, облиті полум'ям багаття, вимахували руками і співали своєї пісні голосно, сильно.

А Єжов, стоячи поруч з Хомою, знов закричав ридаючим голосом:

Та спі-івом тепер не порушу
Я більше їх мертвого сну...
Господь! упокій мо-ою ду-ушу!
Навік безнаді-ійно сумну-у!..
Господь... упокій мо-ою душу...

Хома здригнувся на звуки моторошного виття, а маленький фейлетоніст істерично зойкнув, прямо грудьми кинувся на землю і зарідав так жалібно й тихо, як плачуть хворі діти...

— Миколо! — говорив Хома, підводячи його за плечі. — Перестань, — що таке? Годі... як не соромно!

Але тому було не соромно: він бився на землі, як риба, вихоплена з води, а коли Хома звів його на ноги, — міцно пригорнувся до його грудей, обхопивши його боки тонкими руками, і все плакав...

— Ну, гаразд! — говорив Хома крізь міцно зіцплені зуби. — Годі, любий...

І обурений стражданням змученої тіснотою життя людини, повний образи за неї, він у пориві злої туги густим і гучним голосом заричав, обернувши обличчя туди, де в пільмі виблискували вогні міста:

— О, чорти... анахтеми!

XI

— Любавко! — сказав одного разу Маякін, прийшовши додому з біржі, — сьогодні увечері приготуйся — жениха привезу! Закусочку нам влаштуй посолідніше. Срібла старого побільше вистав на стіл, вази для фрук-

тів теж вийми... Щоб у ніс йому шпигонув наш стіл! Не-хай бачить,— у нас кожна річ — рідкісна!

Любов, сидячи коло вікна, штопала батькові шкарпетки, і голова її була низько схилена до роботи.

— Навіщо це все, папашо? — невдоволено й ображено спитала вона.

— А — для соусу, для смаку!.. І для порядку... Бо — дівка не коняка, без збруї з рук не збудеш...

Любов нервово підвела голову вгору і, відкинувши геть від себе роботу, червона від образи, глянула на батька... і, знов узявши в руки шкарпетки, ще нижче схилила над ними голову. Старик походжав по кімнаті, заклопотано поскубуючи рукою борідку; очі його дивились кудись далеко, і було видно, що весь він поринув у велику, складну думу. Дівчина зрозуміла, що він не буде слухати її і не захоче збагнути того, які образливі для неї його слова. Її романтичні мрії про чоловіка-друга, освічену людину, який читав би разом з нею розумні книжки і допоміг би їй розібратися в неясних бажаннях її,— були задушені в ній непохитним батьковим вирішенням віддати її заміж за Смоліна, осіли в душі її гірким осадком. Вона звикла дивитись на себе, як на щось краще і вище за звичайну дівчину купецького стану, яка думає тільки про убори і виходить заміж завжди з розрахунку батьків, рідко з вільного потягу серця. І от тепер вона сама виходить тільки через те, що — пора, і через те, що батькові її потрібен зять, спадкоємець його діла. А батько, мабуть, думає, що сама собою вона навряд чи здатна привернути увагу чоловіка, і прикрашує її сріблом. Обурена, вона колола собі пальці, ламала голки, але мовчала, добре знаючи, що все, що може сказати вона,— серце батька її не почує.

А старик походжав по кімнаті і то стиха наспівував псалми, то значливо навчав дочку, як їй триматися з жєнихом. І разом з тим він щось підраховував на пальцях, хмурився й усміхався...

— Тек-с!.. «Суди мене, боже, і розсуди про мою... від людини неправедної й облесної врятуй мене...» Н-да-а... Материні ізумруди надінь, Любов...

— Годі, папашо! — вигукнула дівчина тужно. — Облиште, будь ласка...

— А ти не хвищайся! Слухай, чого навчають...

І він знов поринав у свої розрахунки, примружу-

ючи зелені очі і прядучи пальцями у себе перед обличчям.

— Тридцять п'ять процентів виходить... шахрай хлопчина... Пошли світло твоє й істину твою...

— Папашо! — сумовито і з побоюванням вигукнула Любов.

— Га?

— Ви... вам він подобається?

— Хто?

— Смолін...

— Смолін? Н-да... він — ше-ельма... розумний хлопець... Ну — я пішов... То ти теє, — озбройся!..

Залишившись одна, Любов покинула роботу і прихилилась до спинки стільця, щільно заплющивши очі. Міцно стиснені руки її лежали на колінах, і пальці їх хрустіли. Повна гіркоти ображеного самолюбства, вона відчувала моторошний страх перед майбутнім і безмовно молилась:

«О, боже мій! О, господи!.. Якби він був порядною людиною!.. Зроби, щоб він був порядний... шириий... О, боже! Приходить якийсь мужчина, оглядає тебе... і на довгі роки бере собі... Як це ганебно і страшно... Боже мій, боже!.. Порадитися б з ким-небудь... Одна... Тарас хоч би...»

Коли вона згадала про брата, їй стало ще більш прикро, ще більш жалко себе. Вона написала Тарасові довгого захопленого листа, в якому говорила про свою любов до нього, про свої надії на нього; благаючи брата якнайшвидше приїхати побачитись з батьком, вона змальовувала йому плани спільного життя, запевняла Тараса, що батько — розумна людина і може все зрозуміти, розповідала про його самотність, захоплювалась його життєздатністю і скаржилась на його ставлення до неї.

Два тижні вона з трепетом ждала відповіді і коли, одержавши, прочитала її, — то розплакалась до істерики від радості й розчарування. Відповідь була суха й коротка: в ній Тарас повідомляв, що через місяць буде в справах на Волзі і не промине нагоди зайти до батька, якщо старий справді проти нього нічого не має. Лист був холодний; вона з слізьми кілька разів перечитувала його, і м'яла, і бгала, але він не став тепліший від цього, а тільки змок. З аркушика жорсткого поштового паперу, списаного розгонистим, твердим почерком, на неї дивив-

лося зморщене, недовірливо нахмурене обличчя, худе й вугласте, як батькове обличчя.

На батька синів лист справив інакше враження. Дізнавшись, що Тарас написав, старий весь стрепенувся і жваво, з якоюсь особливою усміщечкою, поквапливо звернувся до дочки:

— Ану, дай-но сюди! Покажи-но! Хе! Почитаємо, як розумники пишуть... Де окуляри?.. «Дорога сестро!» Н-да...

Старик замовк, прочитав про себе синове послання, поклав його на стіл і, високо звівши брови, із здивованим обличчям мовчки пройшовся по кімнаті. Потім знов прочитав листа, задумливо постукав пальцями по столі і виголосив:

— Нічого,— писання ґрунтовне... без зайвих слів... Що ж? Може, й справді зміцнів чоловік отам на холоді... Холод там лютий... Нехай приїде... Подивимось... Цікаво... Н-да... В псалмі Давидовому сказано: «Внегда повернутись ворогові моєму назад»... забув, як воно далі... «Ворогові забракло зброї вкрай... і загине пам'ять його з шумом...» Ну, ми з ним без шуму поговоримо...

Старик намагався говорити спокійно, із зневажливою усмішкою, але усмішка не виходила на обличчі у нього, зморшки збуджено здригалися, й очиці виблискували якось особливо.

— Ти йому ще напиши, Любовко... давай, мовляв, сміливо приїжджай!

Любов написала Тарасові ще, але вже коротшого і спокійнішого листа, і тепер день за днем ждала відповіді, намагаючись уявити собі, яким має бути він, цей таємничий брат? Раніш вона думала про нього з тією побожною пошаною, з якою віруючі думають про подвижників, людей праведного життя,— тепер їй стало боязко його, бо він ціною тяжких страждань, ціною молодості своєї, запропашеної в засланні, набув права суду над життям і людьми... От приїде він і питає її:

«Що ж, ти своєю волею, з кохання виходиш заміж?»

Одна за одною в голові у дівчини народжувались сумовиті думки, бентежили й мучили її. Пзійнята нервовим настроєм, майже в розпачі і ледве стримуючи сльози, вона все-таки хоч і напівсвідомо, але точно виконала всі батькові вказівки: прикрасила стіл старовинним сріблом,

наділа шовкове плаття кольору сталі і, сидячи перед дзеркалом, стала чіпляти до ушей величезні ізумруди — фамільну дорогоцінність князів Грузинських, що залишилась у Маякіна, як застава, разом з безліччю інших рідкісних речей.

Дивлячись у дзеркало на своє схвильоване обличчя, на якому пухлі й соковиті губи здавалися ще червонішими через блідість щік, оглядаючи свій пишний бюст, тісно обтягнутий шовком, вона відчула себе красивою і гідною уваги будь-якого чоловіка, хто б він не був. Зелені самоцвіти, що виблискували в її вухах, ображали її, як зайве, і до того ж їй здалося, що їх мерехтіння лягає їй на щоки тонкою жовтуватою тінню. Вона виїняла з вух ізумруди, замінивши їх маленькими рубінами, думаючи про Смоліна — що він за людина?

Потім їй не сподобались темні круги під очима, і вона почала ретельно обсипати їх пудрою, не перестаючи думати про нещастя бути жінкою і докоряючи собі за безвольність. Коли плями коло очей зникли під шаром білила й пудри, Любові здалося, що від цього очі її втратили блиск, і вона стерла пудру... Останній погляд у дзеркало переконав її, що вона досить-таки красива, — красива добротною і міцною красою смолистої сосни. Це приємне усвідомлення трохи заспокоїло її тривогу й нервозність; вона вийшла в їдальню солідною ходою багатой нареченої, яка знає собі ціну.

Батько і Смолін уже прийшли.

Любов на мить спинилась у дверях, красиво примруживши очі й гордо стиснувши губи. Смолін устав з стільця, зробив крок назустріч їй і шанобливо уклонився. Їй сподобався поклін, сподобався й сюртук, що зграбно сидів на гнучкому тілі Смоліна. Він мало змінився — такий самий рудий, гладенько острижений, весь у ластовинні; тільки вуса виросли у нього довгі й пишні, та очі стали немов більші.

— Який став, е? — крикнув Маякін до дочки, вказуючи на жениха.

А Смолін тиснув їй руку і, усміхаючись, говорив звучним баритоном:

— Смію сподіватись — ви не забули старого товариша?

— Ви потім поговорите, — сказав старик, обмацуючи дочку очима. — Ти, Любаво, поки що попорядкуй тут, а ми

з ним докінчимо одну маленьку розмову. Ну, Африкане Митровичу, розкажуй...

— Ви пробачите мені, Любов Яківно? — лагідно спитав Смолін.

— Будь ласка, не турбуйтеся,— сказала Любов.

«Увічливий!» — відзначила вона і, походжаючи по кімнаті від стола до буфета, почала уважно дослухатися до мови Смоліна. Говорив він лагідно, впевнено.

— Так от,— я щось чотири роки вивчав становище російської шкіри на закордонних ринках. Років тридцять тому нашу шкіру вважали там зразковою, а тепер попиту на неї все знижується, звичайно, разом з ціною. І це цілком природно — адже при відсутності капіталу і знань усі ці дрібні виробники-шкіряники не мають можливості підняти виробництво на належну висоту і в той же час — здешевити його... Товар їх обурливо поганий і дорогий... Вони завинили перед Росією тим, що зіпсували її репутацію виробника найкращої шкіри. Взагалі — дрібний виробник, позбавлений технічних знань і капіталу,— отже, поставлений у неможливість поліпшувати своє виробництво відповідно до розвитку техніки,— такий виробник — нещастя країни, паразит її торгівлі...

Любов відчула в простоті мови Смоліна поблажливе ставлення до її батька, це її образило.

— Мм...— промимрив старик, одним оком дивлячись на гостя, а другим стежачи за дочкою.— Отже, значить, твій тепер намір — спорудити таку величезну фабрику, щоб усім іншим — гроб і кришка?

— О, ні! — вигукнув Смолін, плавним рухом відмахуючись від слів старика.— Моя мета — піднести значення і ціну російської шкіри за кордоном, і от, озброєний знанням виробництва, я будую зразкову фабрику і випускаю на ринки зразковий товар... Торговельна честь країни...

— Багато, кажеш, капіталу потрібно? — задумливо спитав Маякін.

— Близько трьохсот тисяч...

«Стільки батько не дасть за мною»,— подумала Любов.

— Моя фабрика випускатиме також шкіру в виробках, у вигляді чемоданів, взуття, збруї, ременів...

— А про який ти процент мрієш? — спитав старик.

— Я — не мрію, я — вираховую з усією точністю, можливою в наших російських умовах,— значливо ска-

зав Смолін.— Виробник повинен бути зовсім тверезий, як механік, що створює машину... Треба брати до уваги тертя кожного щонайменшого гвинтика, коли ти хочеш робити серйозне діло серйозно. Я можу дати вам прочитати складену мною записочку, яка ґрунтується на моєму особистому вивченні скотарства і споживання м'яса в Росії.

— Ач як! — усміхнувся Маякін.— Принеси записочку,— цікаво! Видно — ти в Європах не марнував часу... А тепер — попоїмо чого-небудь за російським звичаєм...

— Як поживаєте, Любов Яківно? — спитав Смолін, озброюючись ножем і виделкою.

— Вона у мене скучно живе...— відповів за дочку Маякін.— Домоправителька, все господарство на ній лежить, ну й ніколи їй веселитися...

— І нема де, треба додати,— сказала Люба.— Купецьких балів і вечір я не люблю...

— А театр? — спитав Смолін.

— Теж рідко буваю... нема з ким...

— Театр! — вигукнув старик.— Скажіть на милість — нащо це там взяли моду, щоб купця диким дурнем виставляти? Дуже воно смішно, але — незрозуміло, бо — неправда. Який я дурень, коли в думі я — хазяїн, в торгівлі—хазяїн, та й театрець той—мій?.. Бачиш на театрі купця і розумієш — не згідно з життям! Звісно, коли історичне виставляють — приміром: «Життя за царя» з співами й танцями, або «Гамлета» там, «Чародійку», «Василису» — тут правда не обов'язкова, через те, що — діло минуле і нас не стосується... Правда чи неправда — аби було здорово... А коли сучасність виставляєш,— то вже не бреші! І показуй людину, як слід...

Смолін слухав балачку старика з ввічливою усмішкою на губах і поглядав на Любов так, наче запрошував її заперечити старикові. Трохи ніяково вона сказала:

— А все-таки, папашо, в більшості купецький стан неосвічений, дикий...

— Н-да,— ствердно кивнувши головою, промовив Смолін.— На жаль,— це сумна істина... А в товариствах ви ні в яких не берете участі? Тут же у вас багато всяких товариств...

— Так,— зітхнувши, сказала Любов.— Але я якось осторонь від усього живу...

— Хазяйство,— озвався батько.— Он скільки всякого

мотлоху в нас... треба тримати все це на обліку, в чистоті й порядку...

Він самовдоволено кивнув головою на стіл, заставлений сріблом, і на шафку, полиці якої вгинались під вагою речей і нагадували виставку в вікні магазину. Смолін оглянув усе це, і на губах його мелькнула іронічна усмішка. Потім він глянув в обличчя Любові; вона в його погляді вловила щось дружне, співчуваюче їй. Вона трохи зашарілась і внутрішньо, з боязкою радістю сказала про себе:

«Слава богу!..»

Світло важкої бронзової лампи наче яскравіше заблищало в гранях кришталевих ваз, в кімнаті стало ясніше.

— А мені подобається наше старе, хороше місто! — говорив Смолін, з ласкавою усмішкою дивлячись на дівчину, — таке воно гарне, жваве... Є в ньому щось бадьоре, що заохочує до праці... сама його мальовничість збуджує якимось... В ньому хочеться жити широким життям... хочеться працювати багато й серйозно... І до того ж — інтелігентне місто... Дивіться — яка путяща газета видається тут... До речі — ми хочемо її купити...

— Хто це — ви? — спитав Маякін.

— Та от я... Урванцов, Шукін.

— Це — похвально! — вдаривши рукою по столі, сказав старик. — Пора їм пельку заткнути — давно порал! Особливо Єжов там є... пилка така зубата... От його ви й приборкайте! Та добре!..

Смолін знову глянув на Любов усміхненим поглядом, і знов її серце радісно здригнулось. З яскравим рум'янцем на обличчі вона сказала батькові, внутрішньо адресуючись до жениха:

— Наскільки я розумію Африкана Дмитровича, він купує газету зовсім не для того, щоб затулити їй рота, як ви говорите...

— А що з нею робити? — спитав старик, здвигнувши плечима. — Тільки базікання та розбрат від неї... Звісно, коли діловий народ, сам купець візьметься в ній писати...

— Видання газети, — повчально заговорив Смолін, перебиваючи мову старика, — коли його розглядати навіть з комерційної точки зору, може бути дуже прибутковим ділом. Але крім цього, у газети є інша, важливіша мета —

це захист прав особи та інтересів промисловості й торгівлі...

— От я й кажу — якщо сам купець буде керувати нею, газетою, тоді — вона потрібна...

— Дозвольте, папашо...

Вона відчувала потребу висловитись перед Смоліним; їй хотілось переконати його, що вона розуміє значення його слів, вона — не звичайна купецька дочка, ганчірниця і танцюристка. Смолін подобався їй. Перший раз вона бачила купця, який довго жив за кордоном, про все говорить так значливо, пристойно поводитьсь, добре одягнений і говорить з її батьком — першим розумником у місті — поблажливим тоном дорослого з малолітнім.

«Після весілля умовлю його повезти мене за кордон...» — раптом подумала вона і, збентежившись від цієї думки, забула те, що хотіла сказати батькові. Густо почервонівши, вона кілька секунд мовчала, вся охоплена страхом, що це мовчання Смолін може витлумачити невигідно для неї.

— Ви, заговорившись, зовсім забули запропонувати гостеві вина... — нарешті вийшла вона з становища після кількох неприємних секунд мовчання.

— Це твоє діло: ти хазяйка... — заперечив батько.

— О, будь ласка, не турбуйтеся! — жваво вигукнув Смолін. — Я ж майже не п'ю...

— Справді? — спитав Маякін.

— Запевняю вас! Іноді чарку, дві, коли стомлений або нездужаю... А вино для задоволення — незрозуміло мені... Є інші розваги, більш гідні культурної людини...

— Барині, чи що? — підморгнувши, спитав старик.

Смолін глянув на Любов і сухо сказав її батькові:

— Театр, книги, музика...

Любов так вся і розцвіла, почувши ці слова.

А старик спідлоба подивився на достойного молодого чоловіка, усміхнувся гостренько і раптом випалив:

— Ех, іде життя вперед! Раніш песик хлібець жер — тепер моська і на сметану не гляне... Пробачте, люб'язні панове, за кисле слово... надто вже воно, тее слово, до речі! Воно — не про вас, а взагалі...

Любов зблідла і злякано глянула на Смоліна. Він сидів спокійно, розглядаючи старовинну сільницю-ковчежок, прикрашену емаллю, крутив вуса і ніби й не чув слів старика... Але його очі потемніли, і губи були стулені

якось дуже тісно, через що брите підборіддя уперто випнулось наперед.

— Отже, пане майбутній фабрикант,— наче нічого й не сталося, заговорив Маякін,— триста тисяч карбованців, і — діло твоє запалає, як пожежа?

— Через півтора роки я випущу першу партію говару, який у мене одірвуть з руками,— з непохитною впевненістю сказав Смолін і втупився в очі старика твердим, холодним поглядом.

— Значить: торговий дім Смолін і Маякін і — ніяк інакше? Тек-с... Пізно мені начебто нове діло починати, га? Для мене вже, мабуть, давненько труна зроблена,— ти як думаєш про це?

Замість відповіді Смолін кілька секунд сміявся соковитим, але байдужим і холодним сміхом, а потім сказав:

— Та що ви...

Старик здригнувся, почувши його сміх, і злякано відсахнувся ледве помітним рухом тулуба. Після слів Смоліна всі троє з хвилину мовчали.

— Н-да-с...— сказав Маякін, не підводячи низько опущеної голови.— Треба подумати про це... треба мені подумати...— Потім, підвівши голову, він пильно оглянув дочку й жениха і, вставши з стільця, сказав похмуро і грубо: — На хвилинку я одійду від вас у кабінетик свій...

І пішов, важко човгаючи ногами, зігнувши спину, похиливши голову...

Молоді люди, залишившись сам на сам, перемовились кількома незначними фразами і, мабуть, відчувши, що це тільки віддаляє їх одне від одного, обоє замовкли тяжким і ніяковим, вичікуючим мовчанням. Любов, узявши апельсин, з перебільшеною увагою почала чистити його, а Смолін оглянув свої вуса, опустивши очі донизу, потім ретельно розгладив їх лівою рукою, погрався ножем і раптом притишеним голосом спитав у дівчини:

— А...— пробачте мені за нескромність! — мабуть, справді, тяжко вам, Любов Яківно, жити з папашею... старозавітний він у вас і — пробачте — черствуватий!

Любов здригнулась і глянула на рудого чоловіка вдячними очима, кажучи йому:

— Не легко, але я звикла... У нього є свої позитивні якості!

— О, це безперечно! Але вам, молодій, гарній, освіченій, вам з вашими поглядами...

Він ласкаво і співчутливо усміхався, голос у нього був такий лагідний... В кімнаті повіяло теплом, що зігрівало душу. В серці дівчини все яскравіше розгорялась неспілива надія на щастя.

ХІІ

Хома сидів у Єжова і слухав міські новини з уст свого товариша. Єжов, сидячи на столі, закиданому газетами, і гойдаючи ногами, розказував:

— Почалась виборча кампанія, купецтво висуває на голову твого хрещеного батька,— старого чорта! Він безсмертний... Йому, мабуть, півтора ста років уже минуло? Дочку свою він віддає за Смоліна — пам'ятаєш, рудого? Про нього кажуть, що це порядна людина... як на наш час, то порядними людьми називають і розумних мерзотників, через те що — людей нема! Африкашка удає з себе освічену людину, вже встиг влізти в інтелігентне товариство і — зразу став помітним. Як глянеш на пику — першорядний шахрай, але, очевидно, відіграватиме роль, бо має почуття міри. Н-да, брат, Африкашка — ліберал... Ліберальний купець — це помісь вовка і свині.

— Пес з ними, з усіма! — сказав Хома, байдуже махнувши рукою. — Що мені до них? Ти як — п'єш усе?

— Чому ж мені не пити?

Напіводягнений і розпатланий Єжов був схожий на обскубану птицю, яка тільки що побилась і ще не встигла пережити збудження бою.

— П'ю, бо треба мені, вряди-годи, гасити полум'я серця... А ти, сирий пеньок, жеврієш потрошку?

— Треба мені йти до старика!.. — скрививши обличчя, сказав Хома.

— Дерзай!..

— Не хочеться...

— То не йди!..

— Треба...

— А тоді — йди...

— Що ти все жартуєш? — невдоволено сказав Хома. — Наче й справді весело йому...

— Мені, їй-богу, весело! — вигукнув Єжов, зіскочивши зі столу. — Я-ак я вчор-ра одному панові всипав перцю в газеті! І потім — я чув один мудрий анекдот:

сидить компанія на березі моря і розводиться, філософствуючи про життя. А єврей і каже: «Панове! А нащо штільки багато усяких шлів? І я вам шкажу вже й зразу: життя наше не варте ні копійки, як оче бурхливе море!..»

— Е, ну тебе,— сказав Хома.— Прощай!..

— Іди! У мене сьогодні високий настрій і стогнати я з тобою не можу... тим більш, що ти й не стогнеш, а — рохкаєш...

Хома пішов, а Єжов залишився, виспівуючи на весь голос:

Бий в бар-рабан і — не бійся...

«Сам ти барабан...» — роздратовано подумав Хома.

У Маякіна його зустріла Люба. Чимось схвильована і збуджена, вона несподівано з'явилась перед ним, швидко говорячи:

— Ти? Боже мій! Я-акий ти блідий... як схуд... Гарно, видно, живеш!

Потім обличчя її перекривилось тривогою і вона майже пошепки вигукнула:

— Ах, Хомо! Ти не знаєш — адже... от! Чуєш? Дзвонять! Може — він...

І дівчина кинулась із кімнати, залишивши за собою шелест шовкового плаття і здивованого Хому,— він навіть не встиг спитати її,— де батько? Яків Тарасович був удома. Він, парадно одягнений, в довгому сюртуку, з медалями на грудях, стояв у дверях, розкинувши руки і тримаючись ними за одвірки. Його зелені очіці обмацували Хому; відчувши їх погляд, він підвів голову й зустрівся з ними.

— Здрастуйте, пане мій хороший! — заговорив старий, докірливо хитаючи головою.— Звідки зволили прибути? Хто це так жирок обсмоктав з вас? Чи може — свиня шукає, де в калюжі глибше, а Хома, де — гірше?

— Нема у вас інших слів для мене? — похмуро спитав Хома, невідривно дивлячись на старика.

Раптом він побачив, що хрещений батько здригнувся, ноги його затряслись, очі часто закліпали, і руки вчепились за одвірки. Хома рушив до нього, вважаючи, що старому млосно, але Яків Тарасович глухим і сердитим голосом сказав:

— Оступись... одійди!..

Хома відступив назад і опинився поруч з невисоким, круглим чоловіком, він, кланяючись Маякіну, хрипким голосом говорить:

— Здрастуйте, папашо!

— Здра-астуй, Тарасе Яковичу, здрастуй...— не відриваючи рук від одвірків, говорив і кланявся старий, криво усміхаючись,— ноги його тремтіли.

Хома одійшов убік і сів, скам'янівши від цікавості.

Маякін, стоячи в дверях, розгойдував своє хирляве тіло, все упираючись руками в одвірки, і, схиливши голову набік, мовчки дивився на сина. Син стояв навпроти нього, високо піднявши голову, нахмуривши брови над великими темними очима. Чорна, клинцювата борідка й маленькі вуса здригались на сухому обличчі, з хрящуватим, як у батька, носом. З-за його плеча Хома бачив бліде, злякане й радісне обличчя Люби — вона дивилась на батька благально, і здавалось — зараз вона закричить. Кілька секунд усі мовчали, не рухаючись, пригнічені тим, що відчували. Мовчання порушив тихий, дивно глухий голос Якова Маякіна:

— Старуватий ти, Тарасе...

Син мовчки усміхнувся в обличчя батькові і швидким поглядом оглянув його з голови до ніг.

Батько, одірвавши руки від одвірків, ступив назустріч синові і — спинився, раптом нахмурившись. Тарас Маякін одним великим кроком став навпроти батька і простягнув йому руку.

— Ну... поцілуємось!..— тихо запропонував батько.

Вони судорожно обхопили один одного руками, міцно поцілувались і відступили один від одного. Зморшки старшого здригались, сухе обличчя меншого було нерухоме, майже суворе. Любов радісно схлипнула. Хома незграбно засовався в кріслі, почувуючи, що йому перехоплює дух.

— Ех, діти! Виразки в серці,— а не радість у ньому ви!..— дзвенячим голосом поскаржився Яків Тарасович, і, мабуть, багато вклав він у ці слова, бо зараз же після них аж засяяв, підбадьорився і жваво заговорив, звертаючись до дочки:

— Ну ти, розкисла від солодкості! Ану, давай там приготуй нам чого-небудь... Вгостимо, чи що, блудного сина! Ти, мабуть, старенький, забув, який він є, батько в тебе?

Тарас Маякін розглядав родителя вдумливим поглядом і усміхався, мовчазний, одягнений в чорне, через що

сиве волосся на голові і в бороді вирізнялось яскравіше...

— Ну, сідай! Говори — як жив, що робив? Куди ди-вишся? Це — похресник мій, Гната Гордеева син, Хома, — Гната пам'ятаєш?

— Я все пам'ятаю, — сказав Тарас.

— О? Це добре... якщо не хвастаєш!.. Ну, — жонатий?

— Удівець...

— Діти є?

— Померли... двоє було...

— Жа-аль... Онуки у мене були б...

— Я закурю? — спитав Тарас у батька.

— Катай!.. Ач як, — сигари куриш..

— А ви не любите їх?

— Я? Мені однаково... Я про те, що по-великопан-ському якось, коли сигара... Я просто так сказав, — смішно мені... Отакий солідний стариган, борода по-іно-земному, сигара в зубах... Хто такий? Мій синочок — хе-хе-хе! — Старий штовхнув Тараса в плече й відскочив від нього, наче злякавшись — чи не рано він радіє, чи так, як треба, ставиться він до цього напівсивого чоловіка? І він допитливо й підозріло заглянув у великі, з жовту-ватими набряками, синові очі.

Тарас усміхнувся в обличчя батьковій привітною і теплою усмішкою і задумливо сказав йому:

— Таким от я і пам'ятаю вас, веселим, жвавим... Немовби за ці роки ви анітрохи не змінились!..

Старик гордо випрямився і, вдаривши себе кулаком у груди, сказав:

— Я — ніколи не змінюся!.. Через те, що над людиною, яка собі ціну знає, життя не має влади!

— Ого! який ви гордий...

— У сина вдався, мабуть! — з хитрою гримасою про-мовив старик. — У мене, брат, син сімнадцять років мов-чав з гордості...

— Це через те, що батько не хотів його слухати... — нагадав Тарас.

— Та годі! Тільки бог знає, хто перед ким винен... Він, справедливий, скаже це тобі, зажди! Не час нам з тобою про це тепер говорити... Ти ось що скажи — що ти робив ці роки? Як це ти на содовий завод потрапив? В люди як ти вибився?

— Історія довга! — зітхнувши, сказав Тарас і, випу-

стивши з рота клубок диму, почав неквапно: — Коли я дістав можливість жити на волі, то став на роботу в конторі управителя золотими копальнями Ремезових...

— Знаю!.. Три брати, — всіх знаю! Один — виродок, другий — дурень, а третій — скнара...

— Два роки прослужив у нього, — а потім одружився з його дочкою... — хрипким голосом розказував Маякін.

— Так. Не дурний...

Тарас задумався і помовчав. Старик глянув на його сумне обличчя.

— З жінкою, значить, добре жив... — сказав він. — Ну, що ж? Мертвому — рай, живий — далі грай!.. Не такий уже ти старий... Давно овдовів?

— Третій рік...

— А на соду як потрапив?

— Це завод тестів...

— Ага-а! Скільки одержуєш?

— Щось п'ять тисяч...

— Шматок не черствий! Н-да-а! От тобі й каторжник!

Тарас глянув на батька твердим поглядом і сухо спитав його:

— До речі, звідки це ви взяли, що я на каторзі був?

Старик глянув на сина із здивуванням, яке швидко змінилося в ньому радістю:

— А — як же? Не був? О, щоб вам! Значить — як же? Та ти не ображайся! Хіба розбереш? Сказано — в Сибір! Ну, а там — каторга!..

— Щоб раз назавжди покінчити з цим, — серйозно і значливо сказав Тарас, поляпуючи рукою по коліну, — я скажу вам зразу ж, як усе це було. Я був засланий у Сибір на поселення на шість років і весь час заслання жив у Ленському гірничому окрузі... В Москві сидів у тюрмі щось дев'ять місяців — от і все!

— Та-ак! Але — як же це? — збентежено й радісно бурмотів Яків Тарасович.

— А тут розпустили цю безглузду чутку...

— Вже й справді — безглузду! — журився старик.

— І дуже нашкодили мені одного разу...

— Ну-у? Невже?

— Так... Я почав своє діло...

Уважно слухаючи розмову Маякіних, пильно розглядаючи приїжджого, Хома сидів у своєму кутку й здивовано кліпав очима. Згадуючи ставлення Любові до брата,

до певної міри настроений її розповідями про Тараса, він сподівався побачити в особі його щось незвичайне, не схоже на звичайних людей. Він думав, що Тарас і говорить якось особливо, і одягається по-своєму, взагалі — не схожий на людей. А перед ним сидів солідний чоловік, строго одягнений, дуже схожий обличчям на батька, і відрізнявся від нього лише сигарою. Говорить він коротко, по-діловому, про звичайнісінькі речі, — де ж особливе в ньому? Ось він почав розказувати батькові про вигідність виробництва соди... На каторзі він не був, — набрехала Любов!

Вона раз у раз з'являлась у кімнаті. Її обличчя сяяло щастям, і очі з захопленням оглядали чорну постать Тараса, одягненого в такий особливий, товстий сюртук з кишеними на боках і з великими гудзиками. Вона ходила навшпиньках і все якось витягала шию в напрямі до брата. Хома запитливо поглядав на неї, але вона його не помічала, пробігаючи повз двері з тарілками й пляшками в руках.

Трапилось так, що вона заглянула в кімнату саме в той час, коли її брат говорив батькові про каторгу. Вона завмерла на місці, тримаючи піднос у простягнутих руках, і вислухала все, що сказав брат про покарання, якого зазнав. Вислухала і — повільно одійшла, не вловивши здивовано-насмішкуватого погляду Хоми. Заглибившись у свої думки про Тараса, трохи ображений тим, що ніхто не звертає на нього уваги і ще ні разу не глянув на нього, — Хома перестав на хвилину стежити за розмовою Маякіних і раптом відчув, що його схопили за плече. Він здригнувся і скочив на ноги, мало не збивши хрещеного батька.

— Ось — дивись! Ось Маякін! Його кип'ятили в семи казанах, а він — живий! І — багатий! Зрозумів? Без усякої допомоги, сам — пробився до свого місця! Це означає — Маякін! Маякін — людина, яка тримає долю в своїх руках... Зрозумів? Учись! В сотні нема такого, шукай в тисячі... Так і знай: Маякіна з людини ні в чорта, ні в ангела не перекуєш...

Приголомшений буйним натиском, Хома розгубився, не знаючи, що сказати старикові у відповідь на його галасливу похвальбу. Він бачив, що Тарас, спокійно покурюючи свою сигару, дивиться на батька, і куточки його губів тремтять від усмішки. Обличчя у нього поблажливо

задоволене, і вся постать по-панському горда. Він наче бавився радістю старика...

А Яків Тарасович тикав Хоми пальцем у груди й говорив:

— Я його, сина рідного, не знаю,— він душі своєї не відкривав передо мною... Може, між нами така різниця виросла, що її не тільки орел не перелетить — чорт не перелізе!.. Може, його кров так перекипіла, що й духу батькового нема в ній... а — Маякін він! І я це відчуваю зразу... Відчуваю і кажу: «Нині відпускаєш раба твого, владико!..»

Старик тремтів у лихоманці радіння, наче пританцьовував, стоячи перед Хомою.

— Ну, заспокойтесь, батечку! — сказав Тарас, повільно вставши з стільця й підходячи до батька.— Сядьмо...

Він неуважно усміхнувся до Хоми і, взявши батька під руку, повів до столу...

— Я в кров вірю! — говорив Яків Тарасович.— В ній вся сила! Батько мій казав мені: «Яшко! ти справжня моя кров!» У Маякіних кров густа, ніяка жінка ніколи не розведе її... А ми вип'ємо шампанського! Вип'ємо? Говори мені... говори про себе... як там, у Сибіру?

І знов, наче наляканий і витверезений якоюсь думкою, старик втупився в синове обличчя допитливим поглядом. А через кілька хвилин ґрунтовні, але короткі відповіді Тараса знову збудили в ньому галасливу радість. Хома все слухав і придивлявся, нишком сидячи в своєму кутку.

— Золотопромисловість, звичайно, діло солідне,— говорив Тарас спокійно й поважно,— але все-таки ризиковане, до того ж потребує великого капіталу... Дуже вигідно мати діло з інородцями... Торгівля з ними, навіть налагоджена абияк, дає величезний процент... Це абсолютно безпомилкове підприємство... Але — нудне. Воно не потребує великого розуму, в ньому нема де розвернутись людині,— людині великого почину...

Увійшла Любов і запросила всіх у їдальню. Коли Маякіни пішли туди, Хома непомітно сів у Любов за рукав, і вона залишилась удвох з ним, квапливо питаючи його:

— Чого тобі?

— Нічого...— усміхаючись, сказав Хома.— Хочу спитати тебе — рада?

— Ще б пак! — вигукнула Люба.

— А чого?

— Чудний ти! — здивовано глянувши на нього, сказала Любов. — Хіба не бачиш?

— Е-ех ти! — з презирливим співчуттям протяг Хома. — Хіба від твого батька, — хіба в нашому купецькому побуті народиться що-небудь путяще? А ти брехала мені: Тарас — такий, Тарас — сякий! Купець, як купець... І черево купецьке... — Він був задоволений, бачачи, що дівчина, обурена його словами, кусає губи, то червоніючи, то бліднучи...

— Ти... ти, Хомо!.. — задихаючись, почала вона і раптом, тупнувши ногою, крикнула йому: — Не смій говорити зі мною!

На порозі кімнати вона обернула до нього гнівне обличчя і півголосом кинула:

— У, ненависник!..

Хома засміявся. Йому не хотілось іти туди до столу, де сидять троє щасливих людей. Він чув їх веселі голоси, задоволений сміх, дзвін посуду і розумів, що йому, з тягарем на серці, не місце поруч з ними. І ніде нема йому місця. Постоявши самотньо серед кімнати, Хома вирішив піти з дому, де люди раділи. Вийшовши на вулицю, він відчув образу на Маякіних: все-таки це були єдині на світі люди, близькі йому. Перед ним постало обличчя хрещеного батька, тремтячі від збудження зморшки, освітлювані радісним блиском його зелених очей.

«В темряві й гнилючок світить», — злісно думав він. Потім йому згадалось спокійне, серйозне Тарасове обличчя і поруч з ним постать Люби, що напружено прагнула до нього. Це збудило в ньому заздрість і — сум.

«Хто на мене так подивиться?..»

Він опам'ятався від своїх думок на набережній, коло пристаней, розбуджений шумом праці. Всюди несли й везли всякі речі й товари; люди рухались швидко, заклопотано, поганяли коней, роздратовуючись, кричали один на одного, наповнювали вулицю безладною метушнею і оглушливим шумом квапливої роботи. Вони вовтузились на вузькій смузі землі, забрукованій камінням, з одного боку забудованій високими будинками, а з другого — обрізаній крутим урвищем до ріки; кипуча метушня справляла на Хому таке враження, ніби всі вони зібрались утікати кудись від цієї роботи в грязі, тісноті й шумі, —

зібрались втікати і поспішають як-небудь швидше закінчити недороблене, що не відпускає їх від себе. Їх уже ждали величезні пароплави, стоячи попід берегами, випускаючи з труб клуби диму. Каламутна вода ріки, тісно заставленої суднами, жалібно й тихо хлюпала об берег, наче просила дати їй хвилину спокою і відпочинку...

З одної з пристаней давно вже лунала в повітрі весела «дубинька». Крючники робили якусь роботу, яка потребувала швидких рухів, і пристосовували до неї заспів і приспів.

По шинках купці товсті
Грю-ють наливочки густі,

— жвавим речитативом розказував заспівувач. Артіль дружно підхоплювала:

Ой, дубинько, ухнем!

І потім баси кидали в повітря тверді звуки:

Іде, іде...

А тенори вторували їм:

Іде, іде...

Хома вслухався в пісню й пішов до неї на пристань. Там він побачив, що крючники, витягнувшись у дві лінії, викочують на мотузах з трюму пароплава величезні бочки. Брудні, в червоних сорочках з розстебнутими комірами, в рукавицях на руках, голих по лікоть, вони стояли над трюмом і жартома, весело, дружно, в такт пісні, шарпали мотузи. А з трюму вилітав високий, сміхотливий голос невидимого заспівувача:

А мужик працює гірко,
Та не має й на горілку...

І артіль голосно й дружно, як одні великі груди, зітхала:

Е-ех, ду-убинько, ухнем!

Хомі було приємно дивитись на цю гармонійну, як музика, роботу. Замурзані обличчя крючників світилися усмішками, робота була легка, йшла успішно, а заспівувач був в ударі. Хомі думалось, що добре було б отак дружно працювати з товаришами під веселу пісню, стомитись від

роботи, випити склянку горілки і наїстись жирних щів, зварених огрядною і моторною артільною матінкою...

— Проворніше, хлопці, проворніше! — залунав поряд з ним неприємний, хрипкий голос. Хома обернувся. Товстий чоловік з великим животом, стукаючи об палубу пристані палицею, дивився на крючників маленькими оченятами. Обличчя і шия його були облиті потом; він щохвилини витирав його лівою рукою і дихав так важко, неначе йшов на гору.

Хома неприязно подивився на цього чоловіка й подумав:

«Люди працюють, а він упріває... А я — ще гірший за нього...»

З кожного враження у Хоми зараз же вирізнялась ключа думка про його нездатність до життя. Все, на чому спинялась його увага, мало щось образливе для нього, і це образливе цеглиною лягало на груди йому.

Увечері він знов зайшов до Маякіних. Старика не було вдома, і в ідальні за чаєм сиділи Любов з братом. Підходячи до дверей, Хома чув хрипкий голос Тарасів:

— Що ж змушує батька морочитися з ним?

Побачивши Хому, він замовк, втупившись в обличчя його серйозним, допитливим поглядом. На обличчі Любові ясно позначилося збентеження, і вона, ніби просячи пробачення, сказала Хомі:

— А! Це ти...

«Про мене йшла мова!» — зрозумів Хома, сідаючи до столу.

Тарас одвів од нього очі й сів у крісло глибше. З хвилину тривала ніякова мовчанка, і вона була приємна Хомі.

— Ти на обід підеш? — спитала, нарешті, Любов.

— На який?..

— Хіба не знаєш? Кононов новий пароплав святить... Молебень буде, а потім поїдуть угору по Волзі...

— Мене не кликали... — сказав Хома.

— Нікого не кликали... Просто він на біржі запросив — хто бажає вшанувати мене, — будь ласка!

— Я не бажаю...

— Ні? Дивись — випивка там буде грандіозна, — скося глянувши на нього, сказала Любов.

— Я й на свої нап'юсь, як захочу...

— Знаю! — виразно кивнувши головою, сказала Любов.

Тарас бавився чайною ложкою, крутячи її пальцями, і спідлоба поглядав на них.

— А де хрещений батько? — спитав Хома.

— В банк поїхав... Сьогодні засідання правління...
Вибори будуть...

— Знов його оберуть?..

— Звичайно...

І знов розмова урвалася. Тарас повільно, великими ковтками випив чай і, мовчки підсунувши до сестри склянку, усміхнувся до неї. Вона також усміхнулась радісно й щасливо, схопила склянку й почала ретельно мити її. Потім обличчя її набуло виразу напруженого, вона вся якось насторожилась і півголосом, майже по-можно спитала брата:

— Можна повернутись до початку розмови?

— Будь ласка! — коротко дозволив Тарас.

— Ти сказав — я не зрозуміла — як це? Я спитала: «Якщо все це — утопії по-твоєму, якщо це неможливо... мрії... то що ж робити людині, яку не задовольняє життя?»

Її очі з напруженою увагою спинились на спокійному братовому обличчі. Він глянув на неї, поворушився на кріслі й, похиливши голову, спокійно і значливо заговорив:

— Треба подумати, з якого джерела з'являється невдоволення життям?.. Може, це від невміння трудитись... від недостачі пошани до праці? Або — від неправильного уявлення про свої сили... Нещастя більшості людей полягає в тому, що вони вважають себе здатними на більше, ніж можуть... А тимчасом перед людиною стоїть невелика вимога: вона повинна обрати собі діло по силах і робити його якнайкраще... Треба любити те, що робиш, і тоді праця — навіть найгрубіша — підноситься до творчості... Стілець, зроблений з любов'ю, завжди буде хороший, красивий і міцний стілець... І так — в усьому... Ти почитай Смайльса — не читала? Дуже путяща книжка... Здорова книжка... Леббока «Радощі життя» почитай... Взагалі пам'ятай, що англійці найбільш працездатна нація, чим і пояснюється їх надзвичайний успіх в галузі промисловій і торговельній... У них праця — майже культ... Висота культури завжди стоїть у безпосередній залежності від любові до праці... А чим вища культура, — тим глибше задоволені потреби людей, тим менше перешкод до дальшого розвитку потреб людини... Щастя —

якнайповніше задоволення потреб... От... І, як бачиш, щастя людини обумовлене її ставленням до своєї праці...

Тарас Маякін говорив так повільно й тягуче, наче йому самому було неприємно й нудно говорити. А Любов, нахмуривши брови й витягшись у напрямку до нього, слухала мову його з жадібною увагою в очах, готова все прийняти й увібрати в душу свою.

— Ну, а якщо людині все огидно?..— заговорив Хома.

— Що саме огидно? — спитав Маякін спокійно і не глянувши на Хому.

Той нахилив голову, уперся руками в стіл і так, биком, продовжував висловлюватись:

— Все — не до душі... Діла... праця... люди... Коли, скажімо, я бачу, що все — обман... Не діло, а так собі — затичка... Порожнечу душі затикаємо... Одні працюють, другі тільки командують і приють... А одержують за це більше... Це нащо ж так? га?

— Не можу збагнути вашої думки!..— заявив Тарас, коли Хома спинився, почувачи на собі зневажливий і сердитий погляд Любові.

— Не розумієте? — з усмішкою подивившись на Тараса, спитав Хома.— Ну... скажімо так: їде людина човном по річці... Човен, може, й добрий, а під ним все-таки глибина... Човен — міцний... але якщо людина глибину цю темну під собою відчує... ніякий човен її не врятує...

Тарас дивився на Хому байдуже і спокійно. Дивився, мовчав і тихо постукував пальцями по краю стола. Любов занепокоєно крутилась на стільці. Маятник годинника глухим, зітхаючим звуком відбивав секунди. І серце Хоми билось повільно й важко, почувачи, що тут ніхто не відгукнеться теплим словом на його тяжке нерозуміння.

— Робота — ще не все для людини...— говорив він швидше самому собі, ніж цим людям.— Це неправильно, що в праці — виправдання... ті люди, які не роблять зовсім нічого все життя, а живуть краще за трудящих... це як? А трудящі — вони просто нещасні коні! На них їдуть, вони терплять... більш нічого!.. Але вони мають перед богом своє виправдання... Їх питають: «Ви для чого жили, га?» Вони скажуть: «Нам ніколи було думати про це... ми все життя працювали!» А я яке виправдання маю? І всі

люди, котрі командують, чим вони виправдаються? Для чого жили? А я так вважаю, що неодмінно всім треба твердо знати — для чого живеш?

Він помовчав і, швидко підвівши голову, вигукнув глухим голосом:

— Невже для того людина народжується, щоб попрацювати, грошей загребти, будинок збудувати, дітей народити і — вмерти? Ні, життя щось та означає собою... Людина народилась, пожила й померла — навіщо? Треба поміркувати — для чого живемо? Пуття нема в житті нашому... Потім — не рівно все — це зразу видно! Одні багаті — на тисячу чоловік грошей у себе мають... і живуть без діла... інші — ціле життя гнуть спину в роботі, а нема у них ні копійки... А тимчасом різниця в людях — мала... Інший — без штанів живе, а розбалакує так, наче в шовки одягнений...

Охоплений своїми думками, Хома довго б викладав їх, але Тарас одсунув своє крісло від стола, встав і з зітханням неголосно промовив:

— Ні, дякую!.. Більше не хочу...

Хома круто обірвав свою мову і повів плечима, з усмішкою глянувши на Любов.

— Звідки це ти набрався такої філософії? — спитала вона недовірливо й сухо.

— Це не філософія... Це... кара! — півголосом сказав Хома. — Розплющ очі й дивись на все — тоді це само в голову полізе...

— От до речі, Любо, зверни увагу, — заговорив Тарас, стоячи спиною до столу й розглядаючи годинник, — песимізм зовсім не властивий англосаксонській расі... Те, що називають песимізмом Свіфта і Байрона, — лише пекучий, їдкий протест проти недосконалості життя і людини... А холодного, розумового й пасивного песимізму у них не зустрінеш...

Потім, наче раптом згадавши про Хому, він обернувся до нього, заклавши руки за спину і, дригаючи стегном, сказав:

— Ви порушуєте дуже важливі питання. Дехто вважає їх дитячими... Якщо вони серйозно цікавлять вас — вам треба почитати книжок... В них ви знайдете немало цінних міркувань про смисл життя... Ви — читаете книжки?

— Ні! — коротко відповів Хома. — Не люблю...

— Проте вони могли б де в чому допомогти вам...— сказав Тарас, і на губах його майнула усмішка...

— Якщо люди допомогти мені в моїх думках не можуть — книжки й поготів!..— похмуро промовив Хома.

Йому стало нудно з цією байдужою людиною. Він хотів би піти, але в той же час йому хотілося сказати Любові щось образливе про її брата, і він ждав, чи не вийде Тарас з кімнати. Любов мила посуд; обличчя у неї було зосереджене й задумливе, руки рухались мляво. Тарас, походжаючи по кімнаті, зупинявся перед мисниками з сріблом, посвистував, давав щиглі пальцями по склу і розглядав речі, примружуючи очі. Хома, помітивши, що Любов кілька разів запитливо, з неприязню і дожданням глянула на нього, зрозумів, що він заважає їй.

— Я у вас ночую...— сказав він, усміхаючись до неї.— Треба мені переговорити з хрещеним батьком. Та й нудьга вдома самому...

— То ти піди, скажи Марфуші, щоб вона приготувала тобі постіль в кутковій кімнаті...— поквапливо порадила Любов.

— Можу...

Він устав і вийшов з їдальні. І зараз же почув, що Тарас неголосно спитав сестру про щось.

«Щось про мене,— подумав він. Раптом у голові його майнула зла думка:— Послухати, що скажуть розумні люди...»

Він тихо пройшов у другу кімнату, теж суміжну з їдальнею. Світла тут не було, лише вузька смужка світла з їдальні, проходячи крізь непричинені двері, лежала на темній підлозі. Хома тихо, з завмираючим серцем, підійшов до самих дверей і зупинився...

— Тяжкий хлопець...— сказав Тарас.

Знизивши голос, поквапно заговорила Любов:

— Він тут весь час гуляв... Бешкетував — страшенно! Раптово якось почалось у нього... Спочатку побив у клубі зятя віце-губернатора. Папаша морочився, морочився, щоб загасити скандал. Добре ще,— виявилось, що у побитого погана репутація... Проте більш як дві тисячі коштувало це батькові... А поки батько клопотався з приводу одного скандалу, Хома мало не втопив цілу компанію в Волзі.

— От страховище! І зайнятий дослідженнями про смисл життя...

— Іншим разом їхав на пароплаві з компанією таких, як сам, гультаїв, і раптом каже їм: «Моліться богу! Всіх вас зараз покидаю в воду!» Він страшенно дужий... Ті — кричати... А він: «Хочу послужити вітчизні, хочу очистити землю від паскудних людей...»

— Це дотепно!

— Жахлива людина! Скільки він натворив за ці роки диких вихваток!.. Скільки прожив грошей!

— Скажи — батько керує його ділом на яких умовах — не знаєш?

— Не знаю! У нього повна довіреність є... А що?

— Так... Солідне діло! Звичайно, налагоджене воно по-російськи — препогано... І проте — прекрасне діло! Якщо до нього взятись як слід...

— Хома зовсім нічого не робить... Все в руках батькових...

— Так?

— Знаєш, іноді мені здається, що у Хоми оцей... задумливий настрій, розмови оці — щирі, і що він може бути дуже... порядним!.. Але я не можу помирити його скандального життя з його розмовами і міркуваннями...

— Та й не варто про це турбуватись... Недоросток і ледащо — шукає виправдання своїм лінощам...

— Ні, знаєш, іноді він буває — як дитина...

— Я і сказав — недоросток. Чи варто говорити про неука й дикуна, який сам хоче бути дикуном і неуком? Ти бачиш: він міркує так само, як ведмідь у байці голоблі гнув...

— Надто ти вимогливий...

— Так, я вимогливий! Люди цього потребують... Ми всі, росіяни, страшенні незнайлади... На щастя, життя складається так, що ми хоч-не-хоч потроху підтягуємось... Мрії — юнакам та дівам, а серйозним людям — серйозне діло...

— Інколи мені дуже жаль Хому... Що з ним буде?

— Нічого не буде особливого — ні доброго, ні поганого... Проживе гроші, розориться... Е, ну його! Такі, як він, тепер уже не часто трапляються... Тепер купець розуміє силу освіти... А він, цей твій молочний брат, він загине...

— Правильно, пане мій! — сказав Хома, з'являючись на порозі. Блідий, нахмуривши брови, скрививши губи, він дивився в очі Тарасові і глухо говорив: — Правильно! Пропаду я і — амінь! Аби тільки швидше!

Любов з острахом на обличчі схопилася з стільця і підбігла до Тараса, що спокійно стояв серед кімнати, за-сунувши руки в кишені:

— Хомо! О! Соромно! Ти підслухував — ах, Хомо! — розгублено говорила вона.

— Мовчи! Вівця!

— Н-да, підслухувати під дверима недо-обре! — повільно промовив Тарас, не спускаючи з Хоми зневажли-вого погляду.

— Нехай недобре! — махнувши рукою, сказав Хома.— А хіба я винен, що правду тільки підслухати можна?

— Іди собі, Хомо! Будь ласка! — просила Любов, ту-лячись до брата.

— Ви, може, маєте щось сказати мені? — спокійно спитав Тарас.

— Я? — вигукнув Хома.— Що я можу сказати? Ні-чого не можу!.. Це ви от — ви все можете...

— Отже, вам зі мною нема про що говорити? — знову спитав Тарас.

— Ні!..

— Це мені приємно...

Він обернувся боком до Хоми і спитав у Любові:

— Як ти думаєш — скоро повернеться батько?

Хома подивився на нього і, відчуваючи щось схоже на пошану до цієї людини, обережно пішов геть з дому. Йому не хотілося йти до себе, у величезний порожній будинок, де кожний крок його викликав гучну луну, і він пішов вулицею, повитою тоскно сірими сутінками пізньої осені. Він думав про Тараса Маякіна.

«Твердий... В батька вдався, тільки не такий метушли-вий... Мабуть, теж — проноза... А Любка — мало не свя-тим його вважала — дурепа! Як він мені вичитував! Суд-дя! Вона — добра до мене!..»

Але всі ці думки не викликали у нього ні образи на Тараса, ні симпатії до Любові.

Ось повз нього промчав рисак хрещеного батька. Хома бачив маленьку постать Якова Маякіна, але й вона не викликала в ньому нічого. Ліхтарник пробіг, випе-редив його, приставив драбину до ліхтаря й поліз по ній. А вона раптом посунулась під його вагою, і він, об-нявши ліхтарний стовп, сердито й голосно вилаявся... Якась дівчина штовхнула Хому клунком у бік і ска-зала:

— Ах, пробачте...

Він глянув на неї і нічого не відповів. Потім з неба посипалась паморозь,— маленькі, ледве видні краплинки вогкості застидали вогні ліхтарів і вікна магазинів сірватим пилом. Від цього пилу стало важко дихати...

— До Єжова, чи що, піти ночувати? Вицпити з ним...— подумав Хома і пішов до Єжова, не маючи бажання ні бачити фейлетоніста, ні пити...

У Єжова на дивані сидів патлатий чоловік у блузі, в сірих штанах. Обличчя у нього було темне, ніби копчене, очі нерухомі й сердиті, над товстими губами стирчали щетинисті солдатські вуса. Сидів він на дивані з ногами, обнявши їх величезними ручищами і поклавши на коліна підборіддя. Єжов сидів боком в кріслі, перекинувши ноги через його бильце. Серед книжок і паперів на столі стояла пляшка горілки, в кімнаті тхнуло солоною рибою.

— Ти чого блукаєш?—спитав Єжов Хому і, кивнувши на нього головою, сказав чоловікові, що сидів на дивані: — Гордеев!

Той глянув на Хому і різким, скрипучим голосом сказав:

— Краснощоків...

Хома сів у куток дивана, об'явивши Єжову:

— Я ночувати прийшов...

— Ну, то що ж? Говори далі, Василю...

Той скося глянув на Хому і заскрипів:

— По-моєму, ви даремно нападаєтесь так на дурних людей — Мазаньєлло дурень був, але те, що треба, він виконував якнайкраще. І який-небудь Вінкельрід — теж дурень, напевне... проте, якби він не встромив у себе імперських пік, то швейцарцям дали б чосу. Мало хіба таких дурнів! А проте — вони герої... А розумники — якраз боягузи... Щосили вдарив би по перешкоді, а він міркує: «А що з цього вийде? а як би дарма не пропасти?» І стоїть перед ділом, як кілок... поки не одубіє. Дурень — він хоробрий! Прямо лобом у стіну — трісь! Розіб'є головешку — ну що ж? Телячі голови не дорогі... А коли він розколину в стіні зробить,— розумники з неї ворота розкопирсають, пройдуть і — честь собі припишуть!.. Ні, Миколо Матвійовичу, хоробрість діло добре й без розуму...

— Василю, ти говориш дурниці! — сказав Єжов, протягаючи до нього руку.

— А, звісно! — погодився Василь.— Де мені решетом воду носити! А все-таки я не сліпий... І от бачу: розуму багато, а пуття нема.

— Зажди! — сказав Єжов.

— Не можу! У мене сьогодні чергування... Я й так, мабуть, спізнився... Я завтра знайду — можна?

— Давай! Я тобі всиплю перцю!

— Таке ваше діло...

Василь повільно випростався, встав з дивана, взяв великою, чорною лапою жовту, сухеньку ручку Єжова й потиснув її:

— Прощайте!

Потім кивнув головою Хоми й боком поліз у двері.

— Бачив? — спитав Єжов у Хоми, показуючи рукою на двері, за якими ще лунали важкі кроки.

— Що за людина?

— Помічник машиніста, Васька Краснощоків... От візьми з нього приклад: в п'ятнадцять років почав грамоти вчитись, а в двадцять вісім прочитав чорт його знає скільки хороших книжок, та дві мови вивчив досконало... За кордон їде...

— Чого? — спитав Хома.

— Вчитися, подивитись, як там люди живуть... А ти от — киснеш...

— Про дурнів він правильно говорив! — задумливо сказав Хома.

— Не знаю, бо я — не дурень...

— Правильно! Тупій людині треба одразу діяти... Насів, звалив...

— Ну, завів своєї! — вигукнув Єжов.— Ти мені краще ось що скажи: правда, що до Маякіна син повернувся?

— Правда... А хіба що?

— Нічого!

— По морді твоїй видно, є щось...

— Знаємо ми цього сина — чули про нього... На батька схожий?

— Кругліший... серйозності більше... такий холодний!

— Ну, ти, брат, тепер дивись в обидва! А то вони тебе обпатрають. Цей Тарас тестя свого в Єкатерин-бурзі так спритно обібрав...

— Хай і мене оббере, коли хоче. Я йому за це, крім спасибі, ні слова не скажу...

— Це ти все про старе? Щоб звільнитися? Облиш!

Нащо тобі свобода? Що ти з нею робитимеш? Адже ти ні до чого не здатний, безграмотний... От якби мені звільнитись від необхідності пити горілку та їсти хліб!

Ежов схопився на ноги і, ставши навпроти Хоми, почав говорити високим голосом, наче декламуючи:

— Я зібрав би залишки моєї пошматованої душі і разом з кров'ю серця плюнув би в пики нашій інтел-лігенції, чор-рт її забирай! Я б їм сказав: «Кузьки! ви, кращій сік моєї країни! Факт вашого буття оплачений кров'ю і слізьми десятків поколінь російських людей! О! гниди! Як ви дорого коштуєте своїй країні! Що ж ви робите для неї? Чи перетворили ви сльози минулого на перли? Що дали ви життю? Що зробили? Дозволили перемогти себе? Що робите? Дозволяєте знущатися з себе...»

Він люто затупотів ногами і, зціпивши зуби, дивився на Хому палаючим, злим поглядом, схожий на розлючену хижу тварину.

— Я сказав би їм: «Ви! Ви дуже багато розмовляєте, але ви мало розумні й зовсім безсилі і — боягузи всі ви! Ваше серце напхане мораллю та добрими намірами, але воно м'яке й тепле, як перина, дух творчості спокійно й міцно спить у ньому, і воно не б'ється у вас, а повільно погойдується, як колиска». Вмочивши пальця в кров серця мого, я б намазав на їхніх лобах тавра моїх докорів, і вони, вбогі духом, нещасні в своєму самовдоволенні, страждали б... О, тоді вже вони страждали б! Бич мій тонкий, і тверда фука! І я надто люблю, щоб жаліти! А тепер вони — не страждають, бо надто багато, надто часто й голосно говорять про свої страждання! Брешуть! Справжнє страждання мовчазне, справжня пристрасть не знає перешкод собі!.. Пристрасті, пристрасті! Коли вони відрояться в серцях людей? Всі ми нещасні від безстрастності...

Задихнувшись, він закашлявся і кашляв довго, бігаючи по кімнаті й вимахуючи руками, як божевільний. І знову став перед Хомою з блідим обличчям і налитими кров'ю очима. Дихав він важко, губи у нього здригались, оголюючи дрібні й гострі зуби. Розпатланий, з коротким волоссям на голові, він скидався на йоржа, викинутого з води... Хома не перший раз бачив його таким, і, як завжди, заражався його збудженням. Він слухав кипучу мову маленького чоловіка мовчки, не стараючись збагнути її

змісту, не бажаючи знати, проти кого вона спрямована — ковтаючи саму лише її силу. Слова Єжова бризкали на нього, як окріп, і гріли його душу.

— Я знаю міру сил моїх, я знаю — мені закричать: «Мовчи!» Скажуть: «Цить!» Скажуть розумно, скажуть спокійно, знущаючись із мене, з висоти величі своєї скажуть... Я знаю — я маленька пташка, о, я не соловей! Я неук у порівнянні з ними, я тільки фейлетоніст, людина для розваги публіки... Нехай кричать і заткнуть мені горло, нехай! Ляпас влучить по щоці, а серце все-таки буде битися! І я скажу їм: «Так, я неук! І перша моя перевага перед вами є та, що я не знаю ні одної книжної істини, яка для мене була б дорожчою за людину! Людина є всесвіт, і хай живе навіки вона, що носить у собі весь світ! А ви, ви задля слова, в якому, може, не завжди є зміст, зрозумілий вам,— ви часто-густо, задля слова завдаєте один одному виразки й рани, задля слова бризкаєте один на одного жовтю, силуєте душу... За це життя суворо покарає вас, повірте: зірветься буря, і вона змете і змие вас з землі, як дощ і вітер порох з дерева! В мові людській є тільки одне слово, зміст якого всім ясний і дорогий, і коли це слово вимовляють, воно звучить так: свобода!»

— Трощи! — заревів Хома, скочивши з дивана й хапаючи Єжова за плечі. Блискучими очима він заглядав в обличчя Єжову, нахилиючись до нього, і з журбою, з прикрістю майже застогнав: — Е-ех! Миколко... Любий, жаль мені тебе, страшенно! Так мені жаль — сказати не можу!

— Що таке? Чого ти? — відштовхуючи його, крикнув Єжов, здивований і спантеличений несподіваним поривом і дивними словами Хоми.

— Ех, брат! — говорив Хома, знижуючи голос, через що він робився переконливішим і густішим.— Жива ти душа,— за що пропадаєш?

— Хто? Я? Пропадаю? Брешеш!

— Любий! Нічого ти не скажеш нікому! Нема кому! Хто тебе почує? Тільки я от...

— Іди ти к чорту! — злісно крикнув Єжов, відскакуючи від нього, як опечений.

А Хома говорив переконливо і з великим сумом:

— Ти говори! Говори мені!.. Я винесу твої слова, куди треба... Я їх розумію... І, ой, як опечу людей! Зажди тільки!.. Трапиться мені нагода!..

— Иди собі! — істерично закричав Єжов, притулившись спиною до стіни. Він стояв розгублений, пригнічений, розлючений і відмахувався від простягнених до нього рук Хоми. А в цей час двері в кімнату відчинились, і на порозі стала якась вся чорна жінка. Обличчя в неї було сердите, обурене, щока зав'язана хусткою. Вона рвучко підвела голову, простягла до Єжова руку й заговорила з сичанням і свистом:

— Миколо Матвійовичу! Пробачте — це неможливо! Звірячий вереск, ревіння!.. Щодня гості... Поліція ходить... Ні, я більше терпіти не можу! У мене нерви... Прошу вас завтра звільнити квартиру... Ви не в пустині живете — навколо вас — люди!.. Всім людям потрібен спокій... У мене — зуби... Завтра ж, прошу вас...

Вона говорила швидко, більша частина її слів зникла в свисті й сичанні; вирізнялись тільки ті слова, які вона вигукувала верескливим, роздратованим голосом. Кінці хустки стирчали на голові у неї, як маленькі ріжки, і тряслись від руху її щелепи. Хома, побачивши її схвильовану постать, сів на диван. Єжов стояв і, потираючи лоба, з напруженням дослухався до її слів...

— Так і знайте! — крикнула вона, а за дверима ще раз сказала: — Завтра ж! Неподобство...

— Ч-чорт! — прошепотів Єжов, тупо дивлячись на двері.

— Н-да-а! Строго! — здивовано поглядаючи на нього, сказав Хома.

Єжов, піднявши плечі, підійшов до стола, налив половину чайної склянки горілки, проковтнув її і сів біля стола, низько схиливши голову. З хвилину мовчали. Потім Хома несміливо й неголосно сказав:

— Як воно все сталося... оком не встигли кліпнути і — раптом така розправа... га?

— Ти! — раптово підвівши голову, заговорив Єжов, злісно й дико дивлячись на Хому. — Ти мовчи! Ти — чорт би тебе взяв... Лягай та спи!.. Страховище... Кошмар... у!

Він погрозив Хомі кулаком. Потім налив ще горілки й знов випив...

Через кілька хвилин Хома, роздягнений, лежав на дивані і крізь напівзаплющені очі стежив за Єжовим, що нерухомо у зламаний позі сидів біля стола. Він дивився в підлогу, і губи його помалу ворухнулись... Хома був здивований — він не розумів, за що розсердився на нього

Єжов? Не за те ж, що його виганяють з квартири? Адже він сам кричав...

— О, диявол!..— прошепотів Єжов і заскрипів зубами.

Хома обережно підвів голову з подушки. Єжов, глибоко й гучно зітхаючи, знов простяг руку до пляшки. Тоді Хома тихенько сказав йому:

— Ходім краще куди-небудь у гостиницю... Ще не пізно...

Єжов подивився на нього й чудно засміявся, потираючи голову руками. Потім устав з стільця й коротко сказав Хомі:

— Одягайся!

І, бачачи, як повільно й незграбно заворушився Хома на дивані, він нетерпляче і з злістю закричав:

— Ну, швидше ворушись!.. Голобля символічна!

— А ти не лайся! — миролюбно усміхаючись, сказав Хома.— Чи варто сердитись через те, що баба розвокталась?

Єжов глянув на нього, плюнув і різко зареготав...

ХІІІ

— Чи всі тутечки? — спитав Ілля Єфимович Кононов, стоячи на носі свого нового пароплава і сяючими очима оглядаючи юрбу гостей.— Здається, всі!

І, підвівши вгору своє гладке й червоне, щасливе обличчя, він гукнув до капітана, що вже стояв на містку біля рупора:

— Відпливай, Петрухо!

— Єсть!..

Капітан зняв з лисої голови шапку, побожно перехрестився, глянувши на небо, провів рукою по широкій, чорній бороді, кркнув і скомандував:

— Назад! Тихий!

Гості, за прикладом капітана, також почали хреститись, їх картузи й циліндри мигнули в повітрі, як згряя чорних птиць.

— Благослови, господи! — розчулено вигукнув Кононов.

— Віддай кормову! Вперед! — командував капітан.

Величезний «Ілля Муромець» могутнім зітханням випустив у борт пристані густий клубок білої пари і плавно, лебедем, рушив проти течії.

— От пішов! — з захопленням сказав комерції радник Луп Резников, чоловік високий, худий і благообразний. — Не здригнувся! Як бариня в танець!..

— Левіафан! — благочестиво зітхаючи, промовив рябий і сутулуватий Трохим Зубов, соборний староста, перший у місті лихвар.

День був сірий; суцільно повите осінніми хмарами небо відбилосся в воді ріки, надавши їй холодного свинцевого відблиску. Сяючи свіжими фарбами, пароплав плив по однокольоровому фону ріки величезною, яскравою плямою, і чорний дим його дихання важкою хмарою стояв у повітрі. Білий, з рожевуватими кожухами, яскравочервоними колесами, він легко різав носом холодну воду і розганяв її до берегів, а шибки в круглих вікнах бортів і в вікнах рубки яскраво блищали, наче усміхаючись самовдоволеною, переможною усмішкою.

— Панове шановна компанія! — знявши шляпу з голови, проголосив Кононов, низько кланяючись гостям. — Як тепер ми, так би мовити, воздали богові — богове, то дозвольте, щоб музики воздали кесареві — кесареве!

І, не дожидаючи відповіді гостей, він, приставивши кулак до рота, крикнув:

— Музики! «Слався» грай!

Військовий оркестр, що стояв за машиною, гримнув марш.

А Макар Бобров, директор купецького банку, почав підспівувати приемним баском, відбиваючи такт пальцями на своєму величезному животі:

— Слався, сла-ався, наш руський цар — тра-ра-та! Бум!

— Прошу, панове, за стіл! Будь ласка! Чим бог послав... Уклінно прошу... — запрошував Кононов, тупцюючи у тісній групі гостей.

Іх було чоловік з тридцять, все солідні люди, цвіт місцевого купецтва. Ті, що були старші, — лисі й сиві, — одяглись у старомодні сюртуки, картузи й чоботи «бутилками». Але таких було небагато: переважали циліндри, штиблети й модні візитки. Всі вони товпились на носі пароплава і поволі, зважаючи на прохання Кононова, йшли на корму, покриту парусиною, де стояли столи з закускою. Луп Резников ішов під руку з Яковом Маякіним і, нахилиючись до його вуха, щось нашіптував йому, а той слухав і хитрувато усміхався. Хома, якого хреще-

ний батько привів на святкування після довгих умовлянь,— не знайшов собі товариша серед цих неприємних йому людей і самотньо тримався осторонь від них, похмурий і блідий. Останні дні він в компанії з Єжовим дуже пив, і тепер у нього тріщала голова на похмілля. Йому було незручно в солідній компанії, гомін голосів, грім музики і шум пароплава — все це дратувало його.

Він відчував невідкладну потребу похмелитися, і йому не давала спокою думка про те, чого це хрещений батько був сьогодні такий ласкавий з ним і навіщо привів його сюди, в компанію цих перших у місті купців? Навіщо він так переконливо умовляв, навіть упрошував його йти до Кононова на молебень та обід?

Приїхавши на пароплав під час молебня, Хома став збоку і всю службу дивився на купців.

Вони стояли в побожному мовчанні; обличчя їх були благочестиво зосереджені; молились вони побожно й щиро, глибоко зітхаючи, низько кланяючись, розчулено зводячи очі до неба. А Хома дивився то на того, то на іншого і згадував те, що йому було відомо про них.

Ось Луп Резников,— він почав кар'єру хазяїном публічного дому і розбагатів якимось одразу. Кажуть, він задушив одного з своїх гостей, багатого сибіряка... Зубов замолоду скуповував селянську пряжу. Двічі збанкрутував... Кононов, років з двадцять тому, судився як палій, а тепер теж перебуває під слідством за звалтування малолітньої. Разом з ним — вже вдруге, за таким самим обвинуваченням — притягнений до справи і Захар Кирилович Робустов — товстий, низенький купець з круглим обличчям і веселими голубими очима... Серед цих людей немає майже жодного, про якого Хомі не було б відомо чого-небудь злочинного.

Він знав, що всі вони заздрять успіхові Кононова, який рік у рік збільшує кількість своїх пароплавів. Багато хто з них у сварці один з одним, всі не щадять один одного в бойовому торговельному ділі, всі знають один про одного погані, нечесні вчинки... Але тепер, зібравшись біля Кононова, тріумфуючого і щасливого, вони злились у щільну, темну масу і стояли і дихали, як одна людина, зосереджено мовчазні й оточені чимось хоч і невидимим, але твердим,— чимось таким, що відштовхувало Хому від них і викликало в ньому острах перед ними.

«Обманщики...» — думав він, підбадьорюючи себе.

А вони тихенько покашлювали, зітхали, хрестились, кланялись і, обступивши духовенство компактною стіною, стояли непохитно і твердо, як великі, чорні каменюки.

«Прикидаються!» — вигукував про себе Хома. Поруч з ним стояв горбатий, одноокий Павлин Гущин, який не дуже давно пустив з торбами дітей свого недоумкуватого брата; він проникливо шепотів, дивлячись єдиним оком у нудне небо:

— «Го-осподи! Ані люттю твоєю не викривай мене, ані гнівом твоїм не карай мене...»

І Хома почував, що цей чоловік благає бога з непохитною, глибокою вірою в милість його.

— «Господи боже батьків наших, що заповідав Ноеві, рабу твому, збудувати кивот для спасіння світу...» — густим басовим голосом говорив священник, зводячи очі до неба і підносячи вгору руки: — «І цей корабель захисти і дай йому ангела благого, мирного... тих, що схочуть пливати на ньому, обережи...»

Купецтво одностайно, широкими помахами рук хрестило собі груди, і на всіх обличчях позначалось одне почуття — віри в силу молитви...

Все це візалося в пам'ять Хоми, викликаючи в ньому здивування перед людьми, які, уміючи твердо вірити в милість бога, були такі жорстокі до людини.

Його дратувала їх солідна непохитність, ця одностайна впевненість у собі, урочисті обличчя, гучні голоси, сміх. Вони вже посідали за столи, заставлені закусками, і плотолюбно любувались величезним осетром, красиво обсипаним зеленню та великими раками. Трохим Зубов, зав'язуючи серветку, щасливими, солодко примруженими очима дивився на дивовижну рибу і говорив сусідові, мукомелові Іоні Юшкову:

— Іоно Никифоровичу! Дивись — кит! Цілком для твоєї особи футляром може бути... га? Як нога в чобіт, влізеш... га? Хе-хе!

Маленький і кругленький Іона обережно простягав коротеньку руку до срібного цебра з свіжою ікрою, жадібно плямкав губами і скося поглядав на пляшки перед собою, боячись перекинути їх.

Навпроти Кононова на козлах стояло барило старої горілки, виписаної ним з Польщі; у величезній раковині,

оздобленій сріблом, лежали устриці, і над усіма наїдками височів якийсь різнобарвний паштет, зроблений у вигляді вежі.

— Панове! Прошу! Хто чого бажає! — кричав Кононов. — У мене все зразу подано, — що кому до душі... Російське наше, рідне — і чуже, іноземне... все зразу! Так воно краще... Хто чого бажає? Хто хоче слимаків, скойок оцих — га? З Індії, кажуть...

А Зубов говорив своєму сусідові, Маякіну:

— Молитва «Во еже устроїти корабель» до буксирного й річкового пароплава не підходяща, тобто, не те що — не підходяща, — а самої її мало!.. Річковий пароплав, місце постійного проживання команди, має бути дорівняний до дому... Значить, треба, крім молитви «Во еже устроїти корабель», — читати молитву на закладини дому... Ти чого вип'єш?

— Я чоловік не винний, налий мені горілочку кминної!.. — відповів Яків Тарасович.

Хома, сівши край столу, серед якихось боязких і скромних людей, раз у раз відчував на собі гострі погляди старика.

«Бойться, що наскандалю...» — думав Хома.

— Братіки! — хрипів потворно товстий власник пароплавів Ящуров. — Я без оселедця не можу! Я неодмінно з оселедця починаю... у мене така природа!..

— Музики! Давай «Персидський марш»...

— Зажди! Краще — «Коль славен»...

— Дуй «Коль славен»...

Зітхання машини й шум пароплавних коліс, злившись із звуками музики, утворили в повітрі щось подібне до дикої пісні зимової хуртовини. Свист флейти, різкий спів кларнета, похмуре гурчання басів, дрібушки маленького барабана і гуркіт ударів у великий — все це падало на одноманітний і глухий звук коліс, що розбивали воду, бентежно носилось у повітрі, вбирало гомін людських голосів і линуло за пароплавом, як ураган, змушуючи людей кричати на весь голос. Часом у машині чулося злісне сичання пари, і в цьому звукові, що несподівано вдирався в хаос гомону, вереску і криків, було щось роздратоване і зневажливе...

— А що ти вексель відмовився мені дисконтувати — цього я тобі повік не забуду! — кричав хтось несамовитим голосом.

— Го-оді! Хіба тут квітатися місце? — лунав голос Боброва.

— Братіки! Треба промови говорити!

— Музики — цить!

— Ти приходить до мене в банк, я тобі й поясню, чому не дисконтував...

— Промова! Тихше...

— Музи-ики, переста-аны!

— «Во лузях»!..

— «Мадам Ангу»!..

— Не треба! Якове Тарасовичу — просимо!

— Це називається — страсбурзький пиріг...

— Просимо! Просимо!

— Пиріг? Н-не схоже... ну, все-таки я з'їм!..

— Тарасовичу! Давай...

— Братіки мої! Весело! Йй-богу...

— А в «Прекрасній Єлені» вона, голубчику, виходила зовсім майже голенька... — раптом прорвався кризь гомін тонкий і розчулений голос Робустова.

— Зажди! Іаков Ісава — обдурич? Ага!

— Тарасовичу! Не єрепенься!

— Тихше! Панове! Яків Тарасович скаже слово!

І саме у той час, коли гомін ущух, залунав чийсь голосний, обурений шепіт:

— Яа-ак вон-на мене, шельма, вщипне...

А Бобров спитав гучним басом:

— За як-ке місце?

Вибухнув регіт, але скоро вщух, бо Яків Тарасович Маякін, вставши на ноги, відкашлювався і, погладжуючи лисину, оглядав купецтво серйозним поглядом, чекаючи уваги.

— Ну, братове, роззявляй вуха! — з задоволенням крикнув Кононов.

— Панове купецтво! — заговорив Маякін, усміхаючись. — Є в мові освічених і вчених людей одне іноземне слово, «культура» називається. Так от про це слово я й поговорю, як умію...

— Смирно!..

— Шановні панове! — вже голосніше заговорив Маякін. — У газетах про нас, про купецтво, раз у раз пишуть, що ми, мовляв, з цією культурою незнайомі, ми, мовляв, її не бажаємо й не розуміємо. І називають нас дикими людьми... Що ж це таке — культура? Прикро мені, ста-

рому, слухати такі розмови, і взявся я одного разу розглянути слово — що воно в собі має?

Маякін замовк, обвів очима публіку і, переможно усміхнувшись, чітко продовжував:

— Виявилось, з шукань моїх, що слово це означає обожування, любов, високу любов до діла і порядку життя. «Такі — подумав я, — такі! Значить — культурна людина буде та, котра любить діло й порядок... котра взагалі — життя любить упорядковувати, жити любить, ціну собі в житті знає... Добре!» — Яків Тарасович здригнувся; зморшки розійшлись по обличчю його промінням від усміхнених очей до губів, і вся його лиса голова стала схожа на якусь темну зірку.

Купецтво мовчки й уважно дивилось йому в рот, і всі обличчя були напружені увагою. Люди так і завмерли з тих поз, в яких їх застала промова Маякіна.

— Але, коли так, — а саме так і треба тлумачити це слово, — коли так, то люди, які називають нас некультурними й дикими, виригають на нас ганьбу! Бо вони тільки слово це люблять, а не смисл його, а ми любимо самий корінь слова, любимо справжню його начинку, ми — діло любимо! Отож, ми й маємо в собі справжній культ до життя, тобто обожування життя, а не вони! Їм міркувати до вподоби, а нам — діяти... І от, панове купецтво, приклад нашої культури, — любові до діла, — Волга! Ось вона, рідна наша матінка! Вона може кожною краплею води своєї ствердити нашу честь і спростувати ганьбу на нас... Сто років тільки минуло, панове мої, з того часу, як імператор Петро Великий на ріку цю розшивив пустив, а тепер по ріці тисячі парових суден ходять... Хто їх будував? Російський мужик, зовсім не вчена людина! Всі ці величезні пароплавища, баржі — чиї вони? Наші! Ким придумані? Нами! Тут усе — наше, тут усе — плід нашого розуму, нашої руської кмітливості і великої любові до діла! Ніхто нічим не допомагав нам! Ми самі розбої на Волзі викоріняли; самі на свої карбованці дружини наймали — викоренили розбій і завели на Волзі, на всіх тисячах верст довжини її, тисячі пароплавів і різних суден. Яке краще місто на Волзі? В котрому купця більше... Чиї найкращі будинки в місті? Купецькі! Хто найбільш за бідних піклується? Купець! По шажку, по копечці збирає, сотні тисяч жертвує. Хто храми спорудив? Ми! Хто державі більш за всіх грошей дає? Купці!..

Панове! Тільки нам діло дороге задля самого діла, задля любові нашої до впорядкування життя, тільки ми й любимо порядок і життя! А хто про нас говорить—той говорить...— він смачно вимовив сороміцьке слово,— і більш нічого! Не-хай! Віє вітер — шумить верба, перестав — мовчить верба... І не вийде з верби ні голоблі, ні мітли — некорисне дерево! Від некорисності й галас. Що вони, судді наші, зробили, чим життя прикрасили? Нам це невідомо... А наше діло всім видно! Панове купецтво! Вбачаючи в вас найперших людей життя, бо ви самі трудитесь і любите труди свої, вбачаючи в вас людей, які все зробили і все можуть зробити,— от я всім серцем моїм, з пошаною і любов'ю до вас піднімаю цей свій повний бокал — за славне, міцне духом, роботяще російське купецтво... Многая вам літа! Живіть здорові на славу матері Росії! Ура-а!

Різкий, деренчливий крик Маякіна викликав оглушливе, захоплене ревіння купецтва. Всі ці дебели, м'ясисті тіла, розпалені вином і промовою старика, заврушилились і випустили з грудей такий дружний, масивний крик, що, здавалось, усе навколо здригнулось і затряслось.

— Якове! Труба ти божа! — кричав Зубов, простягаючи свій бокал до Маякіна.

Перекидаючи стільці, штовхаючи стіл, причому пляшки й посуд дзвеніли й падали, купці лізли на Маякіна з бокалами в руках, збуджені, радісні, деякі з слізьми на очах.

— Га? Що це сказано? — питає Кононов, схопивши за плече Робустова і трясучи його. — Ти — зрозумій! Великі сказано слова!

— Якове! Дай — почоломкаємось!

— Качати Маякіна!

— Музика, грай...

— Туш! Марш... Персидський!..

— Не треба музики! К чорту!

— Тут ось вона, музика! Ех, Маякін!

— Мал бех во братії моїй... але розуму імами...

— Брешеш, Трохиме!

— Якове! Помреш ти скоро — жаль! Такий жаль... не сказати!

— Ну, та й похорон же буде!

— Панове! Встановимо капітал імені Маякіна! Кладу тисячу!

— Помовчте! Заждіть!

— Панове! — весь здригаючись, знов почав говорити Яків Тарасович.— І ще тому ми єсть найперші люди життя і справжні господарі в своїй вітчизні, що ми—мужики!

— Прравильно!

— Так! Мматінко рідна! Ну, старий!

— Дай сказати...

— Ми — корінні руські люди, і все, що від нас,— корінне руське! Отож воно і є найбільш справжнє — найбільш корисне й обов'язкове...

— Як в око вліпив!

— Просто!

— Мудрий, яко змії!

— І лагідний, яко...

— Яструб! Ха-ха!

Купці обступили свого оратора тісним колом, масними очима дивились на нього і вже не могли від збудження спокійно слухати його промови. Навколо нього стояв гомін голосів і, зливаючись з шумом машини, з ударами коліс по воді, утворював вихор звуків, заглушаючи голос старика. І хтось з захопленням верещав:

— Ком-маринського! Руської!..

— Це ми все зробили! — кричав Яків Тарасович, показуючи на ріку.— Наше все! Ми життя будували!

Раптом пролунав голосний вигук, що покрив усі звуки:

— А! Це ви? Ах ви...

І слідом за цим у повітрі виразно залунала базарна лайка. Всі зразу почули її і на секунду — замовкли, відшукуючи очима того, хто вилаяв їх. В цю секунду було чути тільки тяжкі зітхання машини та скрипіння стернових ланцюгів...

— Це хто лається? — спитав Кононов, нахмуривши брови...

— Ех! Не можемо без бешкетів! — з жалем зітхаючи, промовив Резников.

На обличчях купців відбилися тривога, зацікавлення, здивування, докір, і всі люди якимось не в лад зам'ялись. Тільки один Яків Тарасович був спокійний і навіть ніби задоволений тим, що сталося. Звівшись навшпиньки, він дивився, витягнувши шию, кудись на кінець стола, й оченята його чудно блищали, наче він там бачив щось приємне для себе.

— Гордеев!..— тихо сказав Іона Юшков.

І всі голови обернулись, куди дивився Яків Маякін. Там, спираючись руками на стіл, стояв Хома. Вишкіривши зуби, він мовчки оглядав купецтво палаючими, широко розкритими очима. Нижня щелепа у нього тряслась, плечі здригались, і пальці рук, міцно вп'явшись у край стола, судорожно дряпали скатерть. Побачивши його пововчому люте обличчя і цю гнівну позу, купецтво знов замовкло на секунду.

— Чого баньки повитріщали? — спитав Хома і знов додав до свого запитання міцну лайку.

— Впився! — хитнувши головою, сказав Бобров.

— І нащо його запросили? — тихо шепотів Резников.

— Хома Гнатовичу! — статечно заговорив Кононов. — Бешкетувати не треба... Якщо... тее... голова паморочиться — піди, брат, тихо, мирно в каюту і — ляж! Ляж, голубе, і...

— Цить, ти! — заричав Хома, поводячи на нього очима. — Не смій зі мною говорити! Я не п'яний — я тверезіший за всіх тут! Зрозумів?

— Та ти зажди-но, голубе, — тебе хто кликав сюди? — почервонівши від образи, спитав Кононов.

— Це я його привів! — почувся голос Маякіна.

— А! Ну, тоді, — звичайно!.. Пробачте, Хома Гнатовичу... Та коли ти його, Якове, привів... тобі його і вгамувати треба... А то... негарно...

Хома мовчав і усміхався. І купці мовчали, дивлячись на нього.

— Ех, Хомко! — заговорив Маякін. — Знов ти ганьбиш старість мою...

— Папашо хрещений! — вишкіряючи зуби, сказав Хома. — Я ще нічого не зробив, значить, рано мені орації читати... Я не п'яний, — я не пив, а все слухав... Панове купці! Дозвольте мені промову сказати? Ось шанований вами мій хрещений батько говорив... а тепер похресника послухайте...

— Які промови? — сказав Резников. — Нащо розмови? Зійшлись повеселитися...

— Ні, це вже облиш, Хома Гнатовичу...

— Краще випий чого-небудь...

— Давайте вип'ємо! Ах, Хома... славного ти батька син!

Хома відштовхнувся від столу, випростався і, все усмі-

хаючись, слухав, як його ласкаво умовляли. Серед цих солідних людей він був наймолодший і найвродливіший. Струнка постать його, обтягнута сюртуком, вигідно вирізнялась серед купи гладких тіл з товстими животами. Смагляве обличчя з великими очима було правильніше і свіжіше за червоні, забрезклі пики. Він випнув груди вперед, зціпив зуби і, розгорнувши поли сюртука, засунув руки в кишені...

— Лестощами та приязню ви мені тепер рота не замажете! — сказав він твердо і з погрозою. — Будете слухати чи ні, а я говорити буду... Вигнати тут мене нікуди...

Він хитнув головою і, трохи піднявши плечі, об'явив спокійно:

— Але якщо хто-небудь хоч пальцем торкне — вб'ю! Клянусь господом богом — скільки зможу — вб'ю!

Юрба людей, що стояла проти нього, сколихнулася, як кущі під вітром. Залунав тривожний шепіт. Обличчя Хоми потемніло, очі стали круглими...

— Ну, говорилося тут, що це ви життя робили... що ви зробили найбільш справжнє і справедливе...

Хома глибоко зітхнув і з невимовною ненавистю оглянув обличчя слухачів, що раптом якимось чудно понадувались, наче попухли... Купецтво мовчало, все щільніше тулячись один до одного. В задніх рядах хтось бурмотів:

— Про що це він? Га? З святого письма, чи з говови?

— О, н-наволоч! — вигукнув Гордеев, хитаючи головою. — Що ви зробили? Не життя ви зробили — тюрму... Не порядок ви влаштували — кайдани на людину викували... Душно, тісно, повернутись ніде живій душі... Гине людина!.. Душогуби ви!.. Чи розумієте ви, що тільки через терпіння людське ви живете?

— Це що ж таке? — вигукнув Резников, з обурення і гніву сплеснувши в долоні: — Я таких слів слухати не можу...

— Гордеев! — закричав Бобров. — Гляди — ти говориш не гаразд...

— За такі слова ой-ой-ой! — значущо сказав Зубов.

— Цить! — заревів Хома, і очі його налились кров'ю. — Зарохкали...

— Панове! — залунав, наче напилок заскрипів по залізу, спокійно-зловісний голос Маякіна.— Уклінно прошу — не перешкоджайте! Нехай погавкає,— нехай собі потішиться!.. Від його слів ви не зламаєтесь...

— Ну, ні, щиро дякую! — крикнув Юшков.

А поруч з Хомою стояв Смолін і шепотів йому в вухо:

— Перестань, голубчику! Що ти, з глузду з'їхав?

— Забирайся геть! — твердо сказав Хома, блиснувши на нього гнівними очима.— Іди он до Маякіна, лижи його, може, кусень перепаде!

Смолін свиснув крізь зуби й одійшов набік. І купецтво один по одному стало розходитись по пароплаву. Це ще більш роздратовало Хому: він хотів би прикувати їх до місця своїми словами і — не знаходив у собі таких міцних слів.

— Ви зробили життя? — крикнув він.— Хто ви? Шахраї, грабіжники...

Кілька чоловік обернулось до Хоми, наче він їх назвав.

— Кононов! Скоро тебе за дівчинку судити будуть? На каторгу засудять,— прощай, Ілля! Даремно пароплави будуєш. В Сибір на казенному повезуть...

Кононов важко сів на стілець; обличчя його налилось кров'ю, і він мовчки погрозив кулаком. [Потім] хрипко сказав:

— Гаразд... добре... я цього не-е забуду...

Хома побачив його перекривлене обличчя з тремтливими губами і зрозумів, якою зброєю і найдужче він ударить цих людей.

— Будівники життя! Гушин — чи даєш милостиню племінникам своїм? Давай хоч по копійці на день... не мало ти вкрав у них... Бобров! Нашо на полюбовницю набрехав, що вона обікрала тебе, і в тюрму її засадив? Коли обридла — синові б віддав... однак же він тепер до другої твоєї залицяється... А ти не знав? Ех, свиня гладка... А ти, Луп,— відкрий знов веселий дім та й облуплюй там гостей, як ті липи... Потім тебе чорти облуплять, ха-ха! З такою благочестивою пікою добре шахраєм бути!.. Кого ти вбив тоді, Луп?

Хома говорив, перериваючи слова свої реготом, і бачив, що слова його добре впливають на цих людей. Раніш, коли він говорив до всіх них, вони одвертались від нього, відходили набік, збиралися в групи й віддалік ди-

вились на свого викривача презирливими й лютими очима. Він бачив усмішки на їх обличчях, він відчував у кожному їх русі щось зневажливе і розумів, що слова його хоч і дратують їх, але не дошкуляють так глибоко, як би йому хотілось. Все це охолоджувало його гнів, і вже в ньому зароджувалось гірке усвідомлення невдачі свого нападу на них... Але як тільки він заговорив про кожного зокрема, ставлення слухачів до нього швидко й різко змінилось.

Коли Кононов важко сів на стілець, ніби не витримавши ваги суворих слів Хоми,— Хома помітив, що на обличчях деяких купців майнули в'їдливі й злостиві посмішки. Він почув чийсь схвальний і здивований шепіт:

— Оце — здо-орово!

Цей шепіт додав сили Хомі, і він впевнено почав кидати насмішки і лайки на тих, хто потрапляв йому на очі. Він радісно ливчав, бачачи, як впливають його слова. Його слухали мовчки, уважно; кілька чоловік підступили ближче до нього.

Лунали протестуючі вигуки, але неголосні, короткі, і щоразу, коли Хома вигукував чие-небудь ім'я,— всі мовчали і слухали і зловтішно, скоса поглядали на товариша, якого Хома викривав.

Бобров ніяково сміявся, але його маленькі очіці свердлили Хому, як свердлики. А Луп Резников, вимахуючи руками, незграбно підстрибував і, задихаючись, говорив:

— Будьте свідками... Я цього не прошу! Я — до мирного... Що таке? — І раптом тонким голосом заверещав, простягнувши до Хоми руки: — Зв'язати його!..

Хома реготав:

— Правди не зв'яжеш, брешеш!

— До-обре ж! — тягнув Кононов глухим, надірваним голосом.

— От, панове купецтво! — задзвенів Маякін.— Прощу полюбуватись! От він який!

Купці один за одним підступали до Хоми, і на обличчях їх він бачив гнів, цікавість, зловтішне почуття задоволення, страх... Хтось із тих скромних людей, серед яких він сидів, шепотів Хомі:

— Так їх!.. Валяй їх! Це все на добре...

— Робустов! — кричав Хома.— Чого смієшся? Чого радієш? Будеш і ти на каторзі!..

— Зсадити його на берег! — раптом загорлав Робустов, схоплюючись на ноги.

А Кононов кричав до капітана:

— Назад! До міста! До губернатора!..

І хтось значливо, тремтячим від хвилювання голосом говорив:

— Це підстроєно... Це навмисне... Навчили його... напоїли, щоб був сміливіший...

— Ні, це бунт!

— В'яжи його! Просто — в'яжи його!

Хома схопив пляшку з-під шампанського і махнув нею в повітрі.

— Ану, поткніться! Ні, видно-таки, доведеться вам послухати мене...

Він знову з веселою люттю, не тямлячи себе від радості, що ці люди корчилились і кидались під ударами його слів, почав вигукувати імення й базарні лайки, і знов гомін обурення трохи вщух. Люди, яких не знав Хома, дивились на нього з жадібною цікавістю, схвально, деякі навіть з радісним здивованням. Один з них, маленький, сивий старичок з рожевими щоками й мишачими оченятами, раптом звернувся до ображених Хомою купців і солодким голосом проспівав:

— Це — від совісті слова! Це — нічого! Треба стерпіти... Пророче викриття... Адже грішні! Треба правду сказати, ду-уже ми...

На нього засичали, а Зубов навіть штовхнув його в плече. Він уклонився і — зник в юрбі...

— Зубов! — кричав Хома. — Скільки ти людей з торбами пустив? Чи сниться тобі Іван Петрович М'якінников, що повісився через тебе? Чи правда, що ти кожної обідні з церковної карнавки по десять карбованців крадеш?

Зубов не чекав нападу і завмер на місці з піднятою вгору рукою. Але потім він заверещав тонким голосом, чудно підстрибнувши на місці:

— А! Ти й мене? І — і мене?

І раптом, надувши щоки, він люто почав грозити кулаком Хомі, верескливим голосом виголошуючи:

— Р-рече без-зумець в серці своєму — нема бога!.. До архієрея поїду! Фармазон! Каторга тобі!

Мегушня на пароплаві зростала, і Хома, бачачи цих розлючених, розгублених, ображених ним людей, почував себе казковим богатирем, що побиває страховищ. Вони

метушились, вимахували руками, говорили щось один одному — одні червоні від гніву, інші бліді, всі однаково безсилі спинити потік його знущань з них.

— Матросів! — кричав Резников, шарпаючи Кононова за плече.— Що ти, Ілля? Запросив нас на глум?

— Проти одного шмаркача...— верещав Зубов.

Коло Якова Тарасовича Маякіна зібралась юрба і слухала його тиху балачку, з люттю і ствердно киваючи головами.

— Давай, Якове! — голосно говорив Робустов.— Ми всі свідки — катай!

І над загальним гомоном голосів лунав гучний голос Хоми:

— Ви не життя будували — ви помийницю зробили. Болото і духоту розвели ви ділами своїми. Де ваша совість? Пам'ятаєте ви бога? П'ятак — ваш бог! А совість ви прогнали... Куди ви її прогнали? Кровопивці! Чужою силою живете... чужими руками працюєте! Скільки людей кров'ю плакало від великих діл ваших? І в пеклі вам, наволочі, місця нема по заслугах ваших... Не в огні, а в грязі киплячій вас варити будуть. Віками не позбудетесь мук...

Хома зайшовся голосним реготом і, взявшись у боки, захитався на ногах, високо задерши голову.

В цю мить кілька чоловік швидко переморгнулись, одразу кинулись на Хому і здавили його своїми тілами. Почалась метушня...

— По-опав! — вимовив хтось, аж задихаючись.

— А-а? Ви — так? — хрипко крикнув Хома.

З півхвилини ціла купа чорних тіл вовтузилась на одному місці, важко тупаючи ногами, і з неї лунали вигуки:

— Вали його на землю!

— Руку держіть... руку! О-ой...

— За-а бороду?

— Не бий! Не смій бити...

— Готов!..

— Здоровий!..

Хому одволокли до борту і, поклавши його під стіною капітанської каюти, одійшли від нього, обсмикуючи костюми, витираючи спітнілі обличчя. Він, стомлений боротьбою, знесилений ганьбою поразки, лежав мовчки, обдертий, замщений у чомусь, міцно зв'язаний по руках і ногах рушниками.

Тепер настала черга знушатися з нього. Почав Зубов. Він підійшов до нього, поштовхав його ногою в бік і солдким голосом, весь здригаючись від насолоди мститись, спитав:

— Що, пророче громоподібний, га? Ану, покуштуй, який солодкий полон вавілонський, хе-хе-хе!

— Зажди-но...— хрипким голосом сказав Хома, не дивлячись на нього.— Зажди... відпочину... Язика ви мені не зв'язали...— Але Хома вже розумів, що більш він нічого не може ні зробити, ні сказати. І не через те не може, що зв'язали його, а через те, що згоріло в ньому щось, і — темно, порожньо стало в душі...

До Зубова підійшов Резников. Потім один за одним стали наближатися інші... Бобров, Кононов і ще кілька чоловік з Яковом Маякіним попереду пішли в рубку, неголосно розмовляючи про щось.

Пароплав на всіх парах ішов до міста. Від того, що трясся його корпус, на столах дрижали й дзвеніли пляшки, і цей деренчливий жалібний звук Хома чув найвиразніше. Над ним стояла юрба людей і говорила йому злі й образливі слова.

Але обличчя цих людей Хома бачив наче крізь туман, і слова їх не вражали його серця. В ньому, з глибини його душі, росло якесь велике, гірке почуття; він стежив за його зростанням і хоч ще не розумів його, але вже відчував щось тужливе, щось ганебне...

— Ти подумай — шарлатан ти! — що ти накоїв з собою? — говорив Резников.— Яке тепер життя для тебе можливе? Адже тепер ніхто з нас плюнути на тебе не схоче!

— Що я зробив? — намагався зрозуміти Хома. Купецтво стояло навколо нього суцільною темною масою...

— Н-ну,— сказав Ящуров,— тепер, Хомко, твоє діло скінчене...

— М-ми тебе...— тихо промимрив Зубов.

— Розв'яжіть! — сказав Хома.

— Ну, ні! Щиро дякуємо!

— Покличте хрещеного батька...

Але Яків Маякін сам прийшов у цей час. Підійшов, спинився над Хомою, пильно, сформованими очима оглянув його простягнену постать і — тяжко зітхнув.

— Ну, Хомо...

— Звелить розв'язати мене! — пригніченим голосом попросив Хома.

— Знов буянити будеш? Ні, вже полеж так...— відповів йому хрещений батько.

— Я більше слова не скажу... клянусь богом! Розв'яжіть — соромно мені! Адже я не п'яний...

— Божишся, що не будеш буянити? — спитав Маякін.

— О, господи! Не буду...— простогнав Хома.

Йому розв'язали ноги, але руки залишили зв'язаними. Коли він підвівся, то подивився на всіх і з жалюгідною усмішкою сказав тихенько:

— Ваша зверху...

— Завжди буде зверху! — відповів йому хрещений батько, суворо усміхаючись.

Хома, зігнувшись, з руками, зв'язаними за спиною, мовчки підійшов до столу, не підводячи очей ні на кого. Він став нижчий на зріст і схуд. Розпатлане волосся падало йому на лоб і скроні; розірвана й пом'ята на грудях сорочка висунулась з-під жилета, і комір закривав йому губи. Він крутив головою, щоб зсунути комір під підборіддя, і — не міг зробити цього. Тоді сивенький старичок підійшов до нього, поправив що треба, з усмішкою глянув йому в очі й сказав:

— Треба стерпіти...

Тепер, при Маякіні, люди, які знущалися з Хоми, — мовчали, запитливо і з цікавістю поглядаючи на старика і ждучи від нього чогось. Він був спокійний, але очі у нього поблискували якимось невідповідно до події, — ясно...

— Дайте горілки мені!..— попросив Хома, вмовившись за столом і спершись на край його грудьми. Його зігнута постать була жалюгідна й безпорадна. Навколо нього говорили стиха, ходили якимось обережно. І все поглядали то на нього, то на Маякіна, що сів навпроти нього. Старик не зразу дав горілки похресникові. Спочатку він пильно оглянув його, потім, не поспішаючи, налив чарку і, нарешті, мовчки підніс її до губ Хоми. Хома висмоктав горілку й попросив:

— Ще!

— Годі!..— відповів Маякін.

І слідом за тим настала тяжка для всіх хвилина повного мовчання. До столу підходили нишком, навшпиньках і, підійшовши, витягали шиї, щоб побачити Хому.

— Ну, Хомко, розумієш ти тепер, що наробив? — спитав Маякін. Говорив він тихо, але всі чули його запитання.

Хома хитнув головою і промовчав.

— Прощення тобі — нема! — продовжував Маякін твердо і підвищуючи голос.— Хоч усі ми — християни, але прощення тобі не буде від нас... Так і знай...

Хома підвів голову і задумливо сказав:

— А про вас, папашо, я забув... Нічого ви не почули від мене...

— От! — з прикрістю крикнув Маякін, показуючи рукою на похресника.— Бачите?

Залунав глухий, протестуючий гомін.

— Ну, та вже однаково! — з зітханням продовжував Хома.— Однаково! Нічого... ніякого пуття не вийшло!..

І він знов зігнувся над столом.

— Чого ти хотів? — спитав хрещений батько суворо.

— Чого? — Хома підвів голову, подивився на купців і усміхнувся.— Та хотів...

— П'яниця! Мерзотник!

— Я — не п'яний! — похмуро заперечив Хома.— Я всього випив дві чарки... Я зовсім тверезий був...

— Значить,— сказав Бобров,— твоя правда, Якове Тарасовичу: не сповна розуму він...

— Я? — вигукнув Хома.

Але на нього не звернули уваги. Резников, Зубов і Бобров нахилились до Маякіна й тихо про щось почали говорити.

«Опіка...» — вловив Хома одне слово...

— Я при своєму розумі! — сказав він, одхиляючись на спинку стільця і дивлячись на купців каламутними очима.— Я розумію, чого хотів. Хотів сказати правду... Хотів викрити вас...

Його знов пойняло хвилювання, і він раптом сіпнув руки, намагаючись звільнити їх.

— Е-е! Зажди! — вигукнув Бобров, хапаючи його за плечі.— Придержте-но його.

— Ну, держіть! — тоскно й гірко сказав Хома.— Держіть...

— Сиди смирно! — суворо крикнув хрещений батько.

Хома замовк. Усе, що він зробив,— ні до чого не по-вело, його слова не похитнули купців. Ось вони обступують його щільною юрбою, і йому нічого не видно з-за

них. Вони спокійні, непохитні, ставляться до нього як до буяна і щось замишляють проти нього. Він почував себе роздавленим цією темною масою міцних духом, розумних людей... Тепер йому здавалось, що він сам собі чужий і не розуміє того, що він зробив цим людям і навіщо зробив. Він навіть почував образливе щось, ніби сором за себе перед собою. У нього дерло в горлянці, і в грудях наче якийсь порох обсипав серце його, і воно билось тяжко, нерівно. Він повільно й задумано повторював, не дивлячись ні на кого:

— Хотів сказати правду...

— Дурню! — презирливо сказав Маякін. — Яку ти можеш сказати правду? Що ти розумієш?

— У мене серце зболіло... Ні, я правду почував!

Хтось сказав:

— З балачки його видно, що не сповна розуму...

— Правду говорити — не кожному дано! — суворо і повчально заговорив Яків Тарасович, піднявши руку вгору. — Коли ти почував — це дурниці! І корова відчуває, коли їй хвоста ламають... А ти — зрозумій! Усе зрозумій! І ворога зрозумій... Ти догадайся, про що він уві сні думає, тоді й катай!

Як звичайно, Маякін захопився був викладом своєї філософії, але вчасно зрозумівши, що переможеного битись не вчать, зупинився. Хома тупо подивився на нього і чудно захитав головою...

— Відчепись від мене! — жалібно попросив Хома. — Все ваше! Ну — чого ще вам?

Всі уважно прислухались до його слів, і в цій уважності було щось упереджене, зловісне...

— Жив я, — говорив Хома глухим голосом. — Дивився... Нарвало у мене в серці. І от — прорвався нарив... Тепер я знесилився зовсім! Наче вся кров витекла...

Він говорив одотонно, безбарвно, і мова його скидалась на марення...

Яків Тарасович засміявся.

— Що ж, ти думав язиком гору злизати? Назбирав злості на блошицю, а пішов на ведмедя? Так, чи що? Юродивий!.. Батько б твій бачив тебе тепер — ех!

— А все-таки, — раптом упевнено й голосно сказав Хома, і знов очі його спалахнули, — все-таки — ваша в усьому вина! Ви зіпсували життя! Ви все стиснули... від вас задуха... від вас! І хоч слабка моя правда проти вас,

а все-таки — правда! Ви — окаянні! Будьте ви прокляті всі...

Він затіпався на стільці, намагаючись звільнити руки, і закричав, люто блискаючи очима:

— Розв'яжіть руки!

Його обступили тісніше; обличчя купців стали суворіші, і Резников повчально сказав йому:

— Не галасуй, не буянь! Скоро в місті будемо... Не страмись, та й нас не страми... Не прямо ж з пристані— в дім для божевільних тебе?

— Та-ак?! — вигукнув Хома.— То ви мене в дім для божевільних?

Йому не відповіли. Він подивився на їх обличчя і поник головою.

— Поводься смирно,— розв'яжемо!..— сказав хтось.

— Не треба! — тихо заговорив Хома.— Однаково...

І мова його знову стала схожа на марення.

— Я пропав... знаю! Тільки — не від вашої сили... а від своєї слабкості... так! Ви теж черва перед богом... І — заждіть! Задихнетесь... Я пропав — через сліпоту... Я побачив багато й осліп... Як сова... Малим, пам'ятаю... ганяв я сову в яру... вона полетить і тріснеться об що-небудь... Сонце осліпило її... Побилась уся і — пропала... А батько тоді сказав мені: «Отак і людина: інший метається, метається, весь поб'ється, змучиться і кинеться навмання... аби тільки відпочити!..» Ей! розв'яжіть мені руки...

Обличчя його зблідло, очі заплющились, плечі затремтіли. Обдертий і пом'ятий, він захитався на стільці, б'ючись грудьми об край стола, і став щось шепотіти.

Купецтво значуще переглядалось. Деякі, штовхаючи один одного під боки, мовчки кивали головами на Хому. Обличчя Якова Маякіна було нерухоме й темне, наче вирізьблене з каменю.

— Може, розв'язати? — прошепотів Бобров.

— Ні, не треба...— стиха сказав Маякін.— Залишимо його тут... а хто-небудь нехай пошле по карету... Просто в лікарню...

Він пішов до рубки, тихо сказавши:

— Постережіть... коли б, чого доброго, в воду не стрибнув...

— А — жаль хлопця! — сказав Бобров, подивившись йому вслід.

— Ніхто не винен, що він дурний!..— похмуро відповів Резников.

— А Яків...— кивнувши головою вслід Маякіну, пошепки сказав Зубов.

— Що Яків? Він тут не програв...

— Н-да-а... він тепер... поопікується!..

Їх тихий сміх і шепіт зливалися з зітханнями машини і, мабуть, не досягали до слуху Хоми. Він нерухомо дивився поперед себе тьмяним поглядом, і тільки губи у нього ледве здригались...

— Син до нього з'явився...— шепотів Бобров.

— Я його знаю, сина,— сказав Ящуров.— Зустрічав у Пермі...

— Що він за чоловік?

— Діловий... Великим орудує ділом в Усоллі...

— Отже — цей Якову непотрібен... Н-да... он воно що!

— Дивіться — плаче!

— О?

Хома сидів, відхилившись на спинку стільця і схиливши голову на плече. Очі його були заплющені, і з-під вій одна за одною викочувались сльози. Вони текли по щоках на вуса... Губи Хоми судорожно здригались, сльози падали з вусів на груди. Він мовчав і не рухався, тільки груди його здіймалися важко й нерівно. Купці подивились на бліде, змучене і змарніле, мокре від сліз обличчя його з опущеними донизу куточками губ і тихо, мовчки стали відходити від нього геть...

І от Хома лишився один із зв'язаними за спиною руками перед столом, заставленим брудним посудом і всякими залишками бенкету. Інколи він відкривав важкі запухлі вії, і очі його крізь сльози тьмяно й сумно дивилися на стіл, де все було повалено, зруйновано...

Минуло років зо три.

Щось із рік тому Яків Тарасович Маякін помер. Умираючи при повному розумі, він лишився вірний собі й за кілька годин до смерті говорив синові, дочці й зятеві:

— Ну, діти,— живіть багато! Наївся Яків усяких злаків, значить, Якову пора геть із двору... Бачите — вмираю, а не журюся... І це господь пам'ятатиме... Я його, всеблагого, тільки жартами турбував, а стогнаннями та

скаргами — ніколи! Господи! Радий я, що вмiючи пожив — по милостi твоїй! Прощайте, дiтки... Живiть дружно... Не мудруйте занадто... Знайте — не той святий, хто вiд гiха ховається та спокiйно лежить... Страхом вiд гiха не оборонишся — про це й говорить притча про таланти... А хто хоче вiд життя толку добитись — той гiха не боїться... Помилку господь йому простить... Господь призначив людину на впорядкування життя... а розуму їй не дуже багато дав — значить, суворо стягати недоїмок не буде!.. Бо святий вiн i багатомилостивий...

Вмер вiн пiсля короткої, але дуже болiсної агонії...

Єжова за щось вислали з мiста незабаром пiсля пригоди на пароплавi.

В мiстi виник новий великий торговий дiм пiд фiрмою «Тарас Маякiн i Африкан Смолiн»...

За всi три роки про Хома не чути було нiчого. Казали, що пiсля того, як вiн вийшов з лiкарнi, Маякiн вiдправив його кудись на Урал до материних родичiв.

Недавно Хома з'явився на вулицях мiста. Вiн якийсь обчухраний, пом'ятий i не сповна розуму. Майже завжди напiдпитку, вiн з'являється — то похмурий, з насупленими бровами i з опущеною на груди головою, то з жалюгідною i сумною усмiшкою юродивого. Інколи вiн бешкетує, але це трапляється рiдко. Живе вiн у сестри у дворi, у флiгельку...

Купцi й городяни, якi знають його, часто смiються з нього. Iде Хома вулицею, i раптом хто-небудь кричить до нього:

— Гей ти, пророк! Iди сюди!

Хома дуже рiдко пiдходить до того, хто його кличе, — вiн уникає людей i не любить говорити з ними. Та коли вiн пiдiйде, — йому кажуть:

— Ану, про кiнець свiту скажи слово, га? Хе-хе-хе!
Про-орок!

. . .

ДВАДЦЯТЬ ШІСТЬ І ОДНА

Поєма

Нас було двадцять шість чоловік — двадцять шість живих машин, замкнених у вогкому підвалі, де ми з ранку до вечора місили тісто, роблячи кренделі та сушки. Вікна нашого підвалу впиралися в яму, викопану перед ними й викладену цеглою, зеленою від вогкості; рами були загороджені знадвору густою залізною сіткою, і сонячне світло не могло пробитися до нас крізь шибки, припалі борошняним пилом. Наш хазяїн позабивав вікна залізом на те, щоб ми не могли дати шматка його хліба жебракам і тим із наших товаришів, що, живучи без роботи, голодували, — наш хазяїн називав нас шахраями й давав нам на обід замість м'яса — тухлу тельбушину...

Нам було задушно й тісно жити в кам'яній коробці під низькою й важкою стелею, що взялася кіптявою й павутинням. Нам було важко й нудно серед товстих стін, розмальованих плямами бруду й цвілі... Ми вставали о п'ятій годині ранку, не встигши виспатись, і — тупі, байдужі — о шостій вже сідали до столу робити кренделі з тіста, приготовленого для нас товаришами тоді, коли ми ще спали. І цілий день з ранку до десятої години вечора одні з нас сиділи за столом, розкачуючи руками пружне тісто й похитуючись, щоб не заклакнути, а інші в цей час місили борошно з водою. І цілий день задумливо й журно муркотіла кипляча вода в казані, де кренделі варилися, лопата пекаря люто й швидко шаркала об чернінь печі, скидаючи слизькі варені шматки тіста на га-

рячу цеглу. З ранку до вечора по один бік печі горіли дрова, і червоний відблиск полум'я тріпотів на стіні майстерні, наче безмовно сміявся з нас. Величезна піч скидалась на потворну голову казкового страховища,— вона ніби висунулася з-під підлоги, роззявила широку пащу, повну яскравого вогню, дихала на нас жаром і дивилась на безконечну роботу нашу двома чорними западинами відтулин над челюстями. Ці дві глибокі западини були як очі — безжальні й байдужі очі страховища: вони дивилися завжди однаково темним поглядом, начебто стомившись дивитися на рабів і не сподіваючись від них нічого людського, зневажали їх холодною зневагою мудрості.

День у день в борошнянім пилю, в грязюці, натяганій нашими ногами з двору, в густій, пахучій задусі ми розкачували тісто й робили кренделі, змочуючи їх нашим потом, і ми ненавиділи нашу роботу гострою ненавистю, ми ніколи не їли того, що виходило з-під наших рук, нам кращий був чорний хліб, ніж кренделі. Сидячи за довгим столом один проти одного, — дев'ять проти дев'ятьох, — ми протягом довгих годин механічно совали руками й пальцями і так звикли до своєї роботи, що ніколи вже й не стежили за рухами своїми. І ми так придивилися один до одного, що кожен з нас знав усі зморшки на обличчях товаришів. Нам ні про що було розмовляти, ми до цього звикли і весь час мовчали, якщо не лаялись — бо завжди є за що вилаяти людину, а особливо товариша. Але й лаялись ми рідко — чим може завинити людина, коли вона напівмертва, коли вона — як істукан, коли всі почуття її заглушені тяжкістю праці? Та мовчання страшне й болюче лише для тих, хто все вже сказав і нічого йому більше говорити; а для людей, які не починали своєї мови, — для них мовчання просте й легке... Інколи ми співали, і пісня наша починалася так: серед роботи раптом хто-небудь зітхав важким зітханням стомленої коняки і заводив тихенько одну з тих протяжних пісень, жалібно-лагідний мотив яких завжди полегшує тягар на душі співця. Співає один із нас, а ми спершу мовчки слухаємо його самотню пісню, і вона гасне й глухне під важкою стелею підвалу, як маленький вогонь багаття в степу вогкої осінньої ночі, коли сіре небо висить над землею, мов свинцевий дах. Потім до співця пристає другий, і — ось уже два голоси тихо й тоскно

плавають в задусі нашої тісної ями. І раптом зразу кілька голосів підхоплять пісню,— вона скипає, як хвиля, дужчає, голоснішає і наче розсуває вогкі, важкі стіни нашої кам'яної тюрми...

Співають усі двадцять шість; гучні, давно зіспівані один з одним голоси сповнюють майстерню; пісні тісно в ній: вона б'ється об камінь стін, стогне, плаче і живить серце тихим лоскотним болем, ятрить у ньому старі рани й будить тугу... Співці глибоко й тяжко зітхають; хтось несподівано урве пісню й довго слухає, як співають товариші, і знову вливає свій голос у загальну хвилю. Хтось, тоскно вигукнувши: «ех!» — співає, заплющивши очі і, може, густа, широка хвиля звуків здається йому дорогою кудись в далечінь, освітленою яскравим сонцем, широкою дорогою, і він бачить, як він іде нею...

Полум'я в печі все тріпоче, все шаркає по цеглі лопата пекаря, муркоче вода в казані, і відблиск вогню на стіні все так само дрижить, безмовно сміючись... А ми виспівуємо чужими словами своє тупе горе, важку тугу живих людей, позбавлених сонця, тугу рабів. Так от жили ми, двадцять шість, у підвалі великого кам'яного дому, і нам було так важко жити, наче всі три поверхи цього дому були збудовані просто на плечах наших...

Але, крім пісень, у нас було ще щось хороше, щось таке, що ми любили і що, може, заміняло нам сонце. На другому поверсі нашого дому містилася золотошвейня, і в ній, серед багатьох дівчат-майстринь, жила шістнадцятилітня покоївка Таня. Щоранку до шибки віконця, прорізаного у дверях із сіней до нас в майстерню,— притулялось маленьке, рожеве личко з блакитними, веселими очима і дзвінкий, лагідний голос гукав нам:

— Арештантики! дайте кренделиків!

Ми всі обертались на цей ясний звук і радісно, добродушно дивилися на чисте дівоче обличчя, що славно усміхалось нам. Нам було приємно бачити приплющений до скла ніс і дрібні, білі зуби, які блищали з-під рожевих губ, розтулених усмішкою. Ми кидалися відчинити їй двері, штовхаючи один одного, і — ось вона, — весела така, мила, — заходить до нас, підставляючи свій фартух, стоїть перед нами, схиливши трохи набік свою голівку, стоїть і все усміхається. Довга й товста коса каштано-

вого волосся, спускаючись через плече, лежить на грудях її. Ми, брудні, темні, потворні люди, дивимось на неї знизу вгору,— поріг дверей вище від підлоги на чотири східці,— ми дивимось на неї, піднявши голови догори, і вітаємо її з добрим ранком, кажемо їй якісь особливі слова,—вони знаходяться у нас тільки для неї. У нас в розмові з нею й голоси лагідніші, і жарти легші. У нас для неї — все особливе. Пекар виймає з печі лопату кренделів, найбільш підпечених та рум'яних, і спритно скидає їх у фар-тух Тані.

— Гляди, хазяїнові не попадись! — застерігаємо ми її. Вона хитрувато сміється, весело гукає нам:

— Прощайте, арештантики! — і зникає прудко, як мишеня.

Та й усе... Але довго по тому, як вона піде, ми приємно говоримо про неї один з одним — все те саме говоримо, що говорили вчора й раніше, бо і вона, і ми, і все навколо нас таке саме, яким воно було і вчора, і раніше... Це дуже важко й болісно, коли людина живе, а навколо неї ніщо не змінюється, і якщо це не вб'є нас — смерть душі її, то чим довше вона живе, тим болісніша їй нерухомість навколишнього... Ми завжди говорили про жінок так, що часом нам самим огидно було слухати нашу брутально-безсоромну мову, і це зрозуміло, бо ті жінки, яких ми знали, може, і не варті були іншої мови. Але про Таню ми ніколи не говорили погано; ніколи і ніхто з нас не дозволяв собі не тільки доторкнутися рукою до неї, а й навіть вільного жарту не чула вона від нас ніколи. Може, це тому так було, що вона не зоставалась довго з нами: майне у нас в очах, як зірка, що падає з неба, і зникне, а може тому, що вона була маленька й дуже красива, а все красиве збуджує повагу до себе навіть і в грубих людей. І ще — хоч каторжна наша праця робила з нас тупих волів, ми все ж залишалися людьми і, як усі люди, не могли без того, щоб не поклонятися хоч би чому. Кращого за неї — нікого не було біля нас, і ніхто, крім неї, не звертав уваги на нас, що жили в підвалі, — ніхто, хоч у домі жили десятки людей. І нарешті — мабуть, це головне — всі ми вважали її за щось своє, за щось таке, що існує ніби тільки завдяки нашим кренделям; ми поклали собі за обов'язок давати їй гарячі кренделі, і це стало для нас щоденною жертвою кумирові, це стало майже священним обрядом,

і що не день, то більше прикріпляло нас до неї. Крім кренделів, ми давали Тані багато порад — тепліше одягатися, не бігати швидко по сходах, не носити важких оберемків дров. Вона слухала наші поради з усмішкою, відповідала на них сміхом і ніколи не слухалась нас, але ми не ображались на це: нам треба було тільки показати, що ми піклуємось про неї.

Часто вона зверталася до нас з різними проханнями, просила, наприклад, відчинити важкі двері в погріб, наколоти дров,— ми з радістю і навіть з гордістю якоюсь робили їй це та все інше, чого вона хотіла.

Та коли один з нас попросив її полатати йому його єдину сорочку, вона, зневажливо пирхнувши, сказала:

— Ото іще! Стану я, як же!..

Ми добре поглузували з дивака і — ніколи ні про що більше не просили її. Ми її любили, — цим усе сказано. Людина завжди хоче покласти свою любов на кого-небудь, хоч іноді вона нею давить, іноді бруднить, вона може отруїти життя ближнього своєю любов'ю, бо, люблячи, не поважає того, кого любить. Ми повинні були любити Таню, бо більше було нікого нам любити.

Часом хто-небудь з нас раптом чомусь починав міркувати так:

— І чого це ми балуємо дівча? Що в ній такого? га? Дуже ми з нею чогось панькаємось!

Людину, що зважувалась промовляти такі речі, ми швидко й грубо приборкували — нам треба було що-небудь любити: ми знайшли собі це й любили, а те, що любимо ми, двадцять шість, мусить бути нерушимим для кожного, як наша святиня, і всякий, хто йде проти нас у цьому,— ворог наш. Ми любимо, може, і не те, що справді гарне, але ж нас — двадцять шість, і тому ми завжди хочемо дороге нам — бачити священним для інших.

Любов наша не менш важка, ніж ненависть... і, може, саме через те деякі горді і твердять, що наша ненависть більш приємна, ніж любов... Але чому ж вони не тікають від нас, коли це так?

Крім крендельної, у нашого хазяїна була ще й булочна; вона містилася в тому ж таки домі, відокремлена від нашої ями тільки стіною, але булочники — їх було четверо — тримались осторонь від нас, вважаючи свою ро-

боту чистішою за нашу, і тому, вважаючи себе кращими за нас, вони не ходили до нас у майстерню, зневажливо посміювалися з нас, коли зустрічали нас у дворі; ми теж не ходили до них, нам забороняв це хазяїн, побоюючись, що ми будемо красти здобні булки. Ми не любили булочників, бо заздрили їм: їх робота була легша за нашу, вони одержували більше, ніж ми, їх годували краще, у них була простора, світла майстерня, і всі вони були такі чисті, здорові — огидні нам. А ми всі — якись жовті і сірі; трое з нас хворіли на сифіліс, деякі — на коросту, один був зовсім скарлючений ревматизмом. Вони святами та у вільний від роботи час одягалися в піджаки й чоботи на рипах, двоє з них мали гармонії, і всі вони ходили гуляти в міський сад, — а ми носили якесь брудне дрантя і шкарбани чи личаки на ногах, нас не пускала до міського саду поліція, — чи могли ж ми любити булочників?

І от якось ми довідалися, що в них запис пекар, хазяїн звільнив його і вже найняв іншого, і що той інший — солдат, ходить в атласній жилетці і при годиннику з золотим ланцюжком. Нам було цікаво подивитися на такого ферта, і, сподіваючись побачити його, ми, один по одному, стали раз у раз вибігати на двір.

Але він сам прийшов у нашу майстерню. Штурханом ноги ударивши в двері, він одчинив їх і, залишивши відчиненими, став на порозі, усміхаючись, і сказав нам:

— Боже поможи! Здорові були, хлопці!

Морозне повітря, вдираючись у двері густою, димчатою хмаркою, крутилося біля його ніг, а він стояв на порозі, дивився на нас згори вниз, і з-під його білявих, хвацьки закручених вусів блищали великі, жовті зуби. Жилетка на ньому була справді якась особлива — синя, вишита квітками, вона вся якось сяяла, а гудзики на ній були з якихось червоних камінців. І ланцюжок був...

Вродливий він був, цей солдат, високий такий, здоровий, з рум'яними щоками, і великі, світлі очі його дивилися гарно — лагідно і ясно. На голові в нього був надітий білий туго накрохмалений ковпак, а з-під чистого, без єдиної плямочки, фартуха визирали гострі носки модних, яскраво вичищених чобіт.

Наш пекар шанобливо попросив його зачинити двері; він не кваплячись зробив це і став розпитувати нас про хазяїна. Ми наперебій один перед одним сказали йому, що хазяїн наш пройда, шахрай, лиходій і кат — усе, що

можна й треба було сказати про хазяїна, але не можна написати тут. Солдат слухав, ворухив вусами і розглядав нас лагідним, ясним поглядом.

— А у вас тут дівчаток багато...— раптом сказав він.

Деякі з нас шанобливо засміялись, інші скривили солодкі пики, хтось пояснив солдатові, що тут дівчаток — дев'ять штук.

— Користуетесь? — спитав солдат, підморгуючи оком.

Знов ми засміялися, не дуже голосно і сконфуженим сміхом... Багатьом би з нас хотілося здатися солдатові такими ж завзятими молодцями, як і він, та ніхто не вмів зробити цього, ні один не міг. Хтось признався в цьому, тихо сказавши:

— Де вже нам...

— Егеж, вам це трудно! — впевнено мовив солдат, пильно розглядаючи нас. — Ви щось... не теє... Видержки у вас нема... порядного образу... вигляду, значить! А жінка — вона любить вигляд у людині! Йй щоб корпус був справжній... щоб усе акуратно! І до того вона поважає силу... Рука щоб — о!

Солдат висмикнув з кишені праву руку з засуканим рукавом сорочки, по лікоть голу, і показав її нам... Рука була біла, дужа, поросла блискучою, золотистою шерстю.

— Нога, груди — у всьому потрібна твердість... І знов же — щоб одягнений був чоловік по формі... як того вимагає краса речей... Мене ось — жінки люблять. Я їх не кличу, не маню, — самі по п'ять зразу на шию лізуть...

Він сів на мішок з борошном і довго розповідав про те, як люблять його жінки і як він сміливо поводить ся з ними. Потім він пішов, і коли двері, вискнувши, зачинилися за ним, ми довго мовчали, думаючи про нього та про його оповідання. А потім якось раптом усі заговорили, і зразу виявилось, що він усім нам сподобався. Такий простий і славний — прийшов, посидів, поговорив. До нас ніхто не ходив, ніхто не розмовляв з нами так, по-дружньому... І ми всі говорили про нього і про майбутні його успіхи у золотошвачок, які, зустрічаючись з нами у дворі, або, образливо стуляючи губи, обминали нас бочком, або йшли просто на нас, начебто нас і не було на їх дорозі. А ми завжди тільки милувалися ними і в дворі, і коли вони проходили повз наші вікна — зи-

мою вбрані в якісь особливі шапочки й шубки, а влітку — в капелюшках з квітами і з різнобарвними зонтиками в руках. Зате між собою ми говорили про цих дівчат так, що якби вони чули нас, то всі збожеволіли б від сорому й образи.

— Одне, коли б він і Танюшку... не зіпсував! — раптом заклопотано сказав пекар.

Ми всі замовкли, вражені цими словами. Ми якось забули про Таню: солдат ніби затулив її від нас своєю великою, красивою постаттю. Потім почалась галаслива суперечка: одні казали, що Таня не допустить себе до цього, другі запевняли, що їй проти солдата не встояти, треті, нарешті, пропонували в тому разі, якщо солдат почне чіплятися до Тані, — переламати йому ребра. І, нарешті, всі вирішили стежити за солдатом і Танею, попередити дівчину, щоб вона стереглася його... Це припинило суперечки.

Минуло з місяць часу; солдат пік булки, гуляв з золотошвачками, часто заходив до нас у майстерню, але про перемоги над дівчатами не розповідав, а все тільки вуса куртив та смачно облизувався.

Таня щоранку приходила до нас по «кренделики» і, як завжди, була весела, мила, ласкава з нами. Ми пробували заговорити з нею про солдата, — вона називала його «витрішкуватим телям» та іншими смішними прізвиськами, і це заспокоїло нас. Ми пишалися з нашої дівчини, бачивши, як золотошвачки липнуть до солдата; ставлення Тані до нього якось підносило всіх нас, і ми, ніби керуючись її ставленням, самі починали ставитися до солдата зневажливо. А її ще дужче полюбили, ще радісніше й добродушніше зустрічали її ранками.

Але одного разу солдат прийшов до нас трохи напідпитку, сів і почав сміятися, а коли ми спитали його, з чого це він сміється? — він пояснив:

— Дві побилися за мене... Лідка з Грушкою... Я-ак вони себе покалічили, га? Ха-ха! За волосся одна одну, та на підлогу її в сінях, та верхи на неї... ха-ха-ха! Піки подряпали... порвались... сміховище! І чому ото жінки не можуть чесно битися? Чого вони дряпаються? га?

Він сидів на лавці, здоровий, чистий такий, радісний, сидів і все реготав. Ми мовчали. Нам він чомусь був неприємний цього разу.

— Н-ні, як мені щастить на жінок, га? Сміховище! Моргнеш і — готова! Ч-чорт!

Його білі руки, вкриті блискучою шерстю, піднялися і знов упали на коліна, гучно лягнувши по них. І він дивився на нас таким приємно здивованим поглядом, наче й сам щиро дивувався, чому він такий щасливий у справах з жінками. Його товста, рум'яна пика самовдоволено й щасливо лисніла, і він усе смачно облизував губи.

Наш пекар сильно й сердито шаркнув лопатою по припічку й раптом насмішкувато сказав:

— Не великою силою валять ялинки, а ти сосну повали...

— Це — ти мені, чи що, кажеш? — спитав солдат.

— А тобі...

— Що таке?

— Нічого... проїхало!

— Ні, ти зажди! Що таке? Яка сосна?

Наш пекар не відповідав, швидко орудуючи лопатою в печі: скине в неї зварені кренделі, підчепить готові і з шумом шпурляє на підлогу, до хлопчаків, що нанизують їх на лико. Він ніби забув про солдата й розмову з ним. Але солдата раптом охопив якийсь неспокій. Він звівся на ноги й пішов до печі, ризкуючи наткнутись грудьми на держак лопати, що судорожно мигтів у повітрі.

— Ні, ти скажи — хто така? Ти мене образив... Я? Від мене не відіб'ється жодна, ні-і! А ти мені кажеш такі прикрі слова...

Він справді здавався ображеним. Йому, мабуть, ні за що було поважати себе, крім як за своє вміння зводити жінок; може, крім цієї здібності, в ньому не було нічого живого, і тільки через неї він почував себе живою людиною.

Є ж люди, що для них найціннішим і найкращим в житті є яка-небудь хвороба їх душі або тіла. Вони носяться з нею весь час життя і тільки нею живуть, страждаючи від неї, вони живлять себе нею, вони на неї скаржаться іншим і тим звертають на себе увагу ближніх. За це беруть від людей співчуття до себе, і крім цього — у них нема нічого. Відберіть у них цю хворобу, вилікуйте їх, і вони будуть нещасні, бо втратять єдиний засіб до життя, — вони стануть порожніми тоді. Іноді життя людини буває таке бідне, що вона мимоволі мусить цінити

свій порок і ним жити; і можна сказати, що часто люди бувають порочними з нудьги.

Солдат образився, ліз на нашого пекаря і вив:

— Ні, ти скажи — хто?

— Сказати? — раптом повернувся до нього пекар.

— Ну?!

— Таню знаєш?

— Ну?

— Ну і от! Спробуй...

— Я?

— Ти!

— Ії? Це мені — тьху!

— Подивимось!

— Побачиш! Ха-ха!

— Вона тебе...

— Місяць строку!

— Ото який ти хвалько, солдате!

— Два тижні! Я покажу! Хто така? Танька! Тьху!..

— Ну, іди геть... заважаєш!

— Два тижні — і все! Ах ти...

— Іди, кажу!

Наш пекар враз розлютився й замахнувся лопатою. Солдат здивовано позадкував від нього, подивився на нас, помовчав і тихо, зловісно сказавши: «Добре ж!» — пішов від нас.

Поки тривала суперечка, ми мовчали, зацікавлені нею. Та коли солдат пішов, серед нас знявся жвавий, голосний гамір і шум.

Хтось крикнув пекареві:

— Не діло ти вчинив, Павле!

— Роби, знай! — люто відказав пекар.

Ми почували, що солдата дошкулило до живого і що Тані загрожує небезпека. Ми почували це, і в той же час усіх нас охопила пекуча, приємна нам цікавість — що буде? Чи встоїть Таня проти солдата? І майже всі упевнено кричали:

— Танька? Вона встоїть! Ії голими руками не візьмеш!

Нам страшенно хотілось випробувати міцність нашого божка; ми напружено доводили один одному, що наш божок — міцний божок і вийде переможцем з цієї сутички. Нам, нарешті, стало здаватися, що ми мало розпалили солдата, що він забуде про суперечку і що нам

треба добре роздратовати його самолюбство. Ми з цього дня почали жити якимось особливим, напружено-нервовим життям,— так ще не жили ми. Ми цілі дні сперечалися один з одним, якимось порозумнішали всі, стали більше й краще говорити. Нам здавалося, що ми граємо в якусь гру з чортом, і ставка з нашого боку — Таня. І коли ми довідалися від булочників, що солдат почав «упадати за нашою Танькою», нам зробилося моторошно гарно і так цікаво жити, що ми навіть не помітили, як хазяїн, користуючись нашим збудженням, набавив нам роботи на чотирнадцять пудів тіста на добу. Ми немовби навіть і не втомлювались від роботи. Ім'я Тані цілий день не сходило у нас з язика. І кожного ранку ми ждали її якимось особливо нетерпляче. Іноколи нам уявлялося, що ось вона ввійде до нас,— і це вже буде не та колишня Таня, а якась інша.

Ми, однак, нічого не казали їй про ту суперечку, що сталася. Ні про що не питали її і, як і перше, ставились до неї любовно й гарно. Але вже в це ставлення закралося щось нове й чуже колишнім нашим почуттям до Тані — і це нове було гострою цікавістю, гострою й холодною, як сталений ніж...

— Братці! Сьогодні строк! — сказав одного разу вранці пекар, стаючи до роботи.

Ми добре знали це й без його нагадування, але всетаки стрепенулись.

— Дивіться на неї... зараз прийде! — запропонував пекар.

Хтось з жалем вигукнув:

— Та хіба ж очима що побачиш!

І знову між нами спалахнула жвава, галаслива суперечка. Сьогодні ми дізнаємось, нарешті, наскільки чистий і неприступний для бруду той посуд, куди ми вклали наше найкраще. Цього ранку ми якимось зразу і вперше відчули, що справді граємо велику гру, що ця проба чистоти нашого божка може знищити його для нас. Ми всі ці дні чули, що солдат уперто й настирливо переслідує Таню, але чомусь ніхто з нас не спитав її, як вона ставиться до нього? А вона й далі акуратно щоранку приходила до нас по кренделики й була така ж сама, як завжди.

І цього дня ми незабаром почули її голос:

— Арештантики! Я прийшла...

Ми квапилися впустити її, і коли вона ввійшла, то, проти звички, зустріли її мовчанкою. Пильно дивлячись на неї, ми не знали, про що нам говорити з нею, про що спитати її. І стояли ми перед нею темною, мовчазною юрбою. Її, видимо, здивувала незвична для неї зустріч,— і раптом ми побачили, що вона зблідла, занепокоїлась, якось зашамоталась на місці і здушеним голосом спитала:

— Що це ви... які?

— А ти? — похмуро кинув їй пекар, не зводячи з неї очей.

— Що я?

— Н-нічого...

— Ну, давайте швидше кренделики...

Ніколи раніше вона не підганяла нас...

— Устигнеш! — сказав пекар, не рухаючись і не відриваючи очей від її обличчя.

Тоді вона раптом повернулася і зникла в дверях.

Пекар узявся за лопату і спокійно мовив, одвернувшись до печі:

— Значить — усел!.. Ой, і солдат!.. Падлюка!..

Ми, як отара баранів, штовхаючи один одного, пішли до столу, мовчки посідали і мляво почали працювати. Незабаром хтось сказав:

— А може ще...

— Ну-ну! Балакай! — закричав пекар:

Ми всі знали, що він людина розумна, розумніша за нас. І окрик його ми зрозуміли, як упевненість в перемозі солдата... Нам було сумно й неспокійно...

О дванадцятій годині,— під час обіду,— прийшов солдат. Він був як завжди чистий і фертуватий і — як завжди — дивився нам просто у вічі. А нам ніяково було дивитися на нього.

— Ну, панове чесні, хочете, я вам покажу солдатське молодецтво? — сказав він, гордо посміхаючись.— То ви виходьте в сніг і дивіться в щілини... второпали?

Ми вийшли і, навалившись один на одного, припали до щілин у дощатій стіні сіней, що виходила у двір. Ми недовго ждали... Незабаром спішною ходою, з заклопотаним обличчям, по двору пройшла Таня, перестрибуючи через калюжі талого снігу й грязі. Вона зникла за дверима в погріб. Потім, не кваплячись і посвистуючи, туди

пройшов солдат. Руки в нього були засунуті в кишені, а вуса ворушились...

Ішов дощ, і ми бачили, як його краплі падали в калюжі, і калюжі морщились під їх ударами. День був вогкий, сірий — дуже нудний день. На дахах ще лежав сніг, а на землі вже появились темні плями грязі. І сніг на дахах теж узявся бурою, бруднуватою припадкою. Дощ ішов повільно, звучав він сумно. Нам було холодно й неприємно ждати...

Перший вийшов з погребка солдат: він пішов по двору повільно, ворушачи вусами, засунувши руки в кишені, — такий же, як завжди.

Потім — вийшла й Таня. Очі в неї... очі в неї сяяли радістю й щастям, а губи — усміхалися. І йшла вона, як уві сні, похитуючись, непевними кроками...

Ми не могли знести цього спокійно. Всі зразу ми кинулися до дверей, вискочили у двір і — засвистіли, загорлали на неї злісно, гучно, дико.

Вона здригнулась, побачивши нас, і стала, як укопана, в грязюку під її ногами. Ми обступили її і зловтішно, без упину, лаяли її сороміцькими словами, говорили їй безсоромні речі.

Ми робили це не голосно, не кваплячись, бачачи, що їй нема куди йти, що вона оточена нами і ми можемо знущатися з неї, скільки хочемо. Не знаю чому, але ми не били її. Вона стояла серед нас і вертіла головою то туди, то сюди, слухаючи наші образи. А ми — все більше, все дужче кидали в неї брудом і отрутою наших слів.

Краска збігла з її обличчя. Її блакитні очі, за хвилину перед тим щасливі, широко розкрилися, груди дихали важко, і губи здригались.

А ми, обступивши її, мстилися їй, бо вона пограбувала нас. Вона належала нам, ми на неї витрачали наше найкраще, і хоч це найкраще — крихти жебраків, але нас — двадцять шість, вона — одна, і тому нема їй муки від нас, гідної вини її! Як ми її ображали!.. Вона все мовчала, все дивилася на нас дикими очима, і всю її бив дрож.

Ми сміялися, ревли, гарчали... До нас звідкись підбігали ще люди... Хтось із нас смикнув Таню за рукав кофти...

Раптом очі її блиснули; вона, не кваплячись, підняла

руки до голови і, поправляючи волосся, голосно, але спокійно сказала просто в очі нам:

— Ах ви, арештанти нещасні!..

І вона пішла просто на нас, так просто пішла, немовби нас і не було перед нею, наче ми не заступали їй дороги. Через те нікого з нас справді не стало на її шляху.

А вийшовши з нашого кола, вона, не обертаючись до нас, так само голосно й зневажливо ще сказала:

— Ах ви, на-аволоч... га-ади...

І — пішла, пряма, красива, горда.

А ми залишилися серед двору, в грязюці, під дощем і сірим небом без сонця...

Потім і ми мовчки пішли в свою вогку кам'яну яму. Як раніше — сонце ніколи не заглядало до нас у вікна, і Таня не приходила більше ніколи!..

ПУЗИРІ

Оповідання

Щороку, з того часу, як він став «нашим відомим і талановитим белетристом», Іван Іванович Іванов справляє для себе ялинку...

Ось чому, увечері 31 грудня 1890 року, місяць, вишшовши на небеса, непорушно став серед них, зачудований. Високо піднявши брови і розкривши губи, що дрижали від стримуваної усмішки, він дивився на землю і, здавалось, не вірив своїм очам. Він дививсь у вікно квартири Івана Івановича і — ось що він бачив там.

Серед великої кімнати стояла висока ялинка, і в темній зелені її весело сяяли вогні свічок, а навколо ялинки повільно походжав, заклавши руки за спину, Іван Іванович, вбраний по-святковому і ясно, щасливо усміхнений.

Крім свічок, на ялинці не було ніяких прикрас, — вона вся була увішана лише вирізками з газет, та де-не-де на гілках її висіли гумові іграшки, що зображали собак, ослів, свиней та інших тварин. Іван Іванович самотньо ходив круг ялинки, іноді спинявся проти одного з папірців, старанно розправляв його руками і, відкашлявшись, починав читати вголос з солодко тріпочучими нотками:

— «Нове оповідання нашого відомого і талановитого белетриста п. І. І. Іванова ще раз свідчить про благородство його поглядів на явища життя, про його гарячу любов до людей і підтверджує нашу думку про глибину його таланту...»

Іван Іванович щасливо усміхався, акуратно згортав

папірця і, поставивши собі на долоню гумову собачку, підвішену за хвіст, дивлячись на неї з щирим жалем, говорив їй теж уголос і переконливо:

— Чув? А ти от не визнаєш у мені таланту! А ти все лаєдси... все розносиш мене... ех ти! Та це ж ти з заздрощів, я знаю! Тобі заздро, що в мене такий великий талант... Негарно заздрити!.. От ти мені заздриш, а я тебе за хвостика на ялинку повісив,— е-е-ге!

Він скидав собачку з долоні, і вона довго тріпотала в повітрі, метляючись на нитці, ніби їй було боляче висіти в такій незручній позі.

А Іван Іванович уже читав другого папірця:

— «Російська література збагатилася в особі І. І. Іванова ще одним — неабияким талантом...»

— Хе-хе-хе! — сміявся талановитий Іван Іванович і, взявши в руки гумову свинку, говорив їй: — Що? Висиш? Ну, от бачиш ти, як небезпечно бути несправедливою! От ти пишеш про мене, що я — так собі письменничок, а інші кажуть, що я — майже Тургенев... І за інших більший, та-ак! Он воно що! От полічи-но: тут на ялинці висять шістдесят дві похвальні рецензії, а вас усіх, хто мене лає,— тільки семеро... Що!

Іван Іванович дав свині щигля пальцем у рило і знову почав читати рецензію:

— «Коли песимісти кричать про оскудіння російської літератури,— мені здається, що вони просто не знають її, бо хіба таке явище нашої літератури, як геніальний Іван Іванов...»

Іван Іванов відчув, що у нього навіть спина почервоніла. Він оглянувся навкруги, щасливо засоромлений, але в кімнаті, крім нього, нікого не було. Ця рецензія була найдорожчою для нього. Діставши її, він—взагалі людина вельми байдужа до релігії — пішов до церкви і відслужив молебень за здоров'я невідомого критика.

А тепер, прочитавши свідоцтво про свою геніальність уголос, все до кінця, він глибоко зітхнув і побожно обцілував його... А потім, звертаючись до повішених на ялинці зображень критиків, невдоволених його творами, він, поважно піднявши палець угору, сказав їм глибоким голосом:

— Р-розумійте, язиці!..

Потім він почав знімати їх з ялинки і, зв'язавши в жмут, кинув у куток кімнати. Але йому було сумно роз-

лучитися з рецензіями... Він дививсь на них і кліпав очима. Хотілося ще утішитися ними. Але як? Він кілька хвилин стояв у роздумі. І, нарешті, ясно усміхнувшись, став знімати їх і розстилати на дивані, який стояв у кутку кімнати. Вкривши ними весь диван, він погасив свічки на ялинці, роздягся і ліг на ці папірці, сповнені похвальних відгуків про нього...

У кімнаті було темно і тихо. Іноді шелестів папір, м'яким таким, ласкаючим слух звуком. Іноді лунав тихий, щасливий сміх:

— Хе-хе-хе-е! I-gil!

Потім почулося тихе хропіння...

Місяць у небі надув щоки і поплив своїм шляхом, ледве стримуючи сміх...

Снилось йому, що лежить він на купі рецензій і дрімає, а біля ложа його стоїть хор критиків і співає на голос «люлі-люлечки»:

А пиши-пиши-пиши,
Для душі пиши-пиши!

Обличчя в критиків були всі такі ясні, ласкаві, і — дивна річ! — у жодного з них не було зубів! Темні отвори їхніх відкритих ротів нагадували собою душники в печі і — більше нічого. З них повівало снотворним теплом і лилася шипляча лагідна мелодія:

А пиши-пиши-пиши,
А шиши-шиши-шиши...

Іван Іванович дивився на них і зворушеним голосом говорив:

— Дякую вам! Уклінно вам дякую! Я, їй-богу, сконфужений... мені незручно... я ж... що ж? Я готовий... Дуже вдячний! Я — зворушений! Я вам напишу... роман, дуже хороший... Спасибі, спасибі, панове!

І він відчував, що по всьому його тілу розлився якийсь гарячий струмінь, омиваючи його палкою ласкою...

І раптом ніби всі фігури критиків об'єднались в одну яскраву фігуру. Це була жінка.

Повна, з обрзклим лицем, сильно розмальованим, вона грала підведеними очима, і її надто яскраві губи фамільярно усміхались Іванові Івановичу. Костюм її поєднував кольори жовтий, червоний і зелений...

В одній руці вона тримала гілочку, подібну до різки,

а в другій — щось на зразок вінка, від якого пахло лавровим листом.

— Що таке? — занепокоївся Іван Іванович, закутуючись в одіяло.— Я... чого ви бажаєте? Я, здається, вже зустрів вас... Ви хто?

І раптом — вона, голосно засміявшись, сказала йому:

— Не пізнав? Я — Слава!

— Про-обачте! — мовив Іван Іванович.— Але — ради бога! Я не можу встати перед вами... я не одягнутий... тобто я — роздягнутий! Візит ваш... несподіваний і такий приємний мені...

— Не хвилюйся, Ванечко!—сказала Слава тоном доброї матері.— Я ж не зважаю на правила пристойності... Я прийшла увінчати тебе... Прийми ж мій поцілунок!..

Вона, нахилившись над ним, впилася в його уста своїми фарбованими губами, і Іван Іванович відчув, що поцілунок її пахне друкарською фарбою.

— Іване! — говорила Слава, обнявши його однією рукою за шию, а другою натягаючи вінок на череп йому, як обруч на бочонок.— Іване! Ходім зо мною на Парнас! Пора! Тебе там ждуть!

— Пані! Дозвольте мені одягтись,— сказав Іван Іванович, тремтячи від захвату.

— Іване! Повір, що геній не повинен нічого приховувати від світу!

— А чи я не застуджусь? — спитав Іван Іванович.

— О, ні! — сказала Слава.

Вона висмикнула його з-під одіяла і, схопивши в обійми, стала вкривати лице його поцілунками. Іван Іванович почував себе так, ніби він танув на грудях її, танув і — закипав. Йому здавалось, що на його тілі набігають пузирі, ніби там було опечено, і що — о, боже мій! — він весь, вся істота його надувається, перетворюючись у величезний водянистий пузир.

— Що ти зі мною робиш? — закричав він так гучно, що трохи не лопнув.

Слава торжествуюче усміхнулась йому, і тут Іван Іванович Іванов знепритомнів...

...Відчуття вогкості й холоду змусило його прийти до пам'яті. І як тільки він опам'ятався, то зразу ж збагнув, що з ним сталося дивне й фантастичне перетворення.

Він бачив, що він — не більше як пузир, один з тих ефемерних пупирів, які вискакують на калюжах води в негоду. І ще він бачив, що справді він — «наш відомий і талановитий белетрист» — плаває на поверхні якоїсь каламутної калюжі, невеликої і обмеженої бордюром рідкої грязі. Навколо нього плавала велика сила йому подібних, вони підштовхували його, переганяли і з шипінням лопались. Над калюжею линув дивний і одноманітний звук — щось шипіло і раз у раз пищало, як перекисла опара, коли її місять. З неба, вкритого безнадійно сірими хмарами, падали смутні краплі дощу; вони падали на поверхню калюжі, вода морщилась від їх ударів, а пупирі все вискакували на ній, кудись пливли, штовхаючи один одного, шипіли і лопались. За коротку мить свого буття вони ледве встигали відобразити в собі оточення їх і сіре небо над ними. Вони повторювали шипіння один одного і металась на поверхні калюжі, маленькі, каламутні, нещасні...

Іван Іванович спочатку тримався осторонь їх. Надувшись до можливих, без ризику лопнути, розмірів, він із зневажливим зацікавленням оглядався круг себе, стараючись зрозуміти — де він?

Що це таке?

Повз нього рухалась до берега калюжі купка малих пупирів, і один з них шипів, повчаючи тих, що йшли за ним:

— Суть життя — в красі...

— Ну, ну, ну! — скрикнув один з пупирів, що йшли за учителем, набираючи вигляду розумника, якому зразу все стало зрозуміло, поважно надувся і — зразу ж лопнув.

— Письменник — це дудка, через яку проходячи, мудрість життя перетворюється на гармонію звуків і слів... І він є пензель у руці духа життя, — пензель, яким хтось мудрий пише на скрижалях мистецтва...

Але тут оратор теж лопнув, а на місці, яке він займав, не лишилось ніякого знаку.

«Це знайомі слова! — подумав Іван Іванович. — І, здається, це знайомі обличчя... Але дивно! — чому ж вони не помічають мене?»

І він ще трошки надувся.

Але ось його штовхнули, і він побачив поряд з собою невідомого йому пупиря.

— Здрастуйте, Іванов! Не пізнали? А пам'ятаєте критичну статтю про вашу повість у «Гомоні віджилих»? Це моя!

— Ах! — мовив приємно здивований Іванов. — Це ви? Повірте, що мені... що я вас... надзвичайно радий! Дякую! Така тонка і розумна, така приємна стаття!

— По заслугах! Ваш талант дав мені загально матеріалу на десять фейлетонів — плюс насолода від читання ваших яскравих творів... Великий у вас талант!

— Ги-и! Я дуже радий... Добре, коли подобаєшся, значить, уллучив саме в точку... Та однак дехто і лає мене...

— О, чи варто на них зважати? Що вони розуміють у літературі? Я ж, не забудьте, уже сто третій рік займаюся критикою... так!

— Надзвичайно вдячний вам! Але скажіть — це що ж? це де ж ми? — спитав Іван Іванович.

Критик повернувся на своїй основі і відповів:

— Це — Парнас! Наш сучасний Парнас...

Іван Іванович зіщулився від здивування...

— Т-а-ак! — сказав він, помовчавши. — Он як! Нічого... але — трохи тісно тут і вогко, знаєте...

— О, до цього звикаєш! Місце справді багате на вологу... Але...

Раптом Іван Іванович відчув, що на нього чимось бризнуло, — ніби співбесідник чхнув, — і, оглянувшись, побачив, що критика вже немає поряд з ним.

«Як вони швидко лопаються!» — подумав Іван Іванович і ще трохи зіщулився. А навколо нього все виникали нові й нові лузирі. Вони, схоплюючись на поверхні калюжі, ловили витонченим слухом щось сказане раніше за них і, все життя повторюючи це слово або фразу на один і той же лад, зникали.

Штовхали вони один одного добре, але старались робити це непомітно. Було ясно видно, що всі вони терпіти не можуть один одного, і було виразно чути, що в звуках їхньої мови сичить злоба, ображене самолюбство, заздрість. Кожен з них старався якомога більше звернути на себе увагу, кожен намагався заслонити другого від світла, і всі однаково хотіли підмітити один в одному те місце, ткнувши в яке, можна зробити пузиреві якнайбільше і найбільш роздратувати його.

— Ми відображаємо життя... ми відображаємо життя... — лунало шипіння.

«Однак де ж життя? тобто як же вони бачать життя?» — подумав Іван Іванович.

У цій каламутній воді, геть чисто вкритій пузирями, було дуже мало схожого на життя, якщо не вважати тих поганих почуттів, думок і слів, що їх випускали з себе пузири. Було багато беззубого шипіння, було багато намірів і потуг зобразити з себе щось більше від пузиря, але це кінчалось однаково сумно. Лунав короткий «пшик!» — і на місці буття пузиря лишалася зморшка, яка швидко зникала з поверхні води...

Іванові Івановичу стало якось незручно.

— Однак... треба їм сказати! Так, треба... Треба сказати так: «Панове! Ви всі поза життям! Бережіться! Бо воно суворо покарає! Ви, зібравшись у цій трясовині, обманюєте себе, думаючи, що живете... До життя, панове, до життя! Киньмо незгоди і — до життя!..» Та-ак, якщо я це скажу — всі звернуть на мене увагу! Я зразу піднімусь вище за всіх!

Іван Іванович став надиматися, щоб знайти в собі досить духу для подвигу, і, надувшись, як міг, він раптом голосно сказав:

— Панове! Ось я...

Але зразу ж лопнув...

...І прокинувся.

Він насамперед обмацав руками — чи тут, чи під ним рецензії про нього?

І, коли вони приємно зашелестіли під його пальцями, він відчув, що все гаразд, і подумав сам собі:

«Дурний сон... Надзвичайно безглуздий сон... Фу!»

Але все-таки, коли він закрив очі, йому стало здаватися, що в усій кімнаті повно-повнісінько легких мутних пузирів, вони метушаться в повітрі і безшумно лопаються...

Це видіння не перешкодило Іванові Івановичу добре заснути.

ПРИМІТКИ

До другого тома увійшли твори, написані М. Горьким у 1896—1900 роках. З них такі входили раніше до зібрань творів письменника: «Коновалов», «Болесь», «Ярмарок у Голтві», «Бешкетник», «Подружжя Орлових», «Колишні люди», «Мальва», «З нудьги», «Кирилко», «Про чорта», «Ще про чорта», «Хома Гордеев», «Двадцять шість і одна». Всі ці твори неодноразово редагував сам М. Горький. Останній раз письменник редагував їх при підготовці зібрання творів у виданні «Книга», 1923—1927 рр.

Інші твори другого тома включаються в зібрання творів уперше. За деякими винятками, ці твори, опубліковані в газетах, збірниках 90-х років, М. Горький повторно не редагував.

Переклади текстів і приміток до цього тома здійснені за третім і четвертим томами видання: М. Горький, Собрание сочинений в 30-ти томах, Гослитиздат, Москва.

КОНОВАЛОВ

Вперше надруковано в журналі «Новое слово», 1897, № 6, березень, з підзаголовком «Нарис».

Оповідання написано у другій половині 1896 р. В листі від 7 грудня 1896 р. один з редакторів журналу «Новое слово» О. М. Скабичевський писав М. Горькому: «Чи не будете такі ласкаві уповноважити редакцію зробити деякі скорочення у вашій чудовій повісті. Можу вас запевнити, що скорочення матимуть лише цензурний характер і не будуть дуже великі». М. Горький відповів згодою. Таким чином, можна гадати, що «деякі скорочення» були зроблені редакцією до зلاحі рукопису до набору і, отже, первісний надрукований текст відрізняється від тексту автора.

Оповідання включалося до березневого номера журналу «Новое слово». Цензор Єлагін, що стежив за журналом, у своєму донесенні цензурному комітетові визнав оповідання М. Горького «дуже тенденційним і шкідливим». Цензурний комітет з цією оцінкою погодився і в своєму донесенні Головному управлінню в справах друку підкреслив, що «особливу увагу цензури звернув на себе нарис М. Горького «Коновалов», у багатьох місцях соціалістичного та різко підбурювального характеру». Вихід у світ березневої книжки журналу було зупинено, і редакторів журналу запропонували зробити в оповіданні цензурні вилучення за вказівкою комітету. Вилучено було сімнадцять окремих місць, і оповідання з'явилося на сторінках журналу у дуже спотвореному вигляді. Так, наприклад, були повністю вилучені сцени читання книги «Бунт Стеньки Разіна», діалог про «нагороди сочинителям» (стор. 17 цього видання від слів: «тобто як» і до слів: «треба їх підтримати»), репліка автора: «Хоч би розгорітися яскравіше!» (стор. 51) та інші.

З усіма цензурними вилученнями оповідання ввійшло в «Очерки и рассказы», 1898, том II, видання перше. Виключені цензурою місця, крім двох, були відновлені у другому виданні «Очерков и рассказов», 1899.

Не були відновлені такі цензурні вилучення:

Замість: «...ї розповід йому про нагороди сочинителям...» (стор. 18 цього видання) було: «...ї розповід йому про нагороди сочинителям, про спалених на вогнищах, зогнилих у тюрмах, загинулих від наклепу, доведених до безумства, тих, що опошлили і зрадили себе — про всіх по-різному замучених кращих людей землі, імена і життя яких я в той час знав».

Замість: «— Люди? Люди скрізь є... Книги? Ну, годі вже тобі книги читати!» (стор. 49 цього видання) було: «Люди? На біса вони тобі? Ти людина розуміюча, грамотна, нащо тобі люди? Чого тобі від них треба? Та й потім — люди скрізь є...»

— Еге! — вставив хохол, звиваючись на землі, як вуж.— Людей скрізь... багато; людині пройти до цього місця не можна, щоб на ноги їм не ставати. Ото без ліку народжуються! Як поганки після дощу... та тих хоч пани їдять.

Він філософськи сплюнув і знову став цокотіти зубами.

— І люди народжуються для панів, дивак-чоловік,— посміхнувся Коновалов: — Ось бачиш, будують мол і залізницю... порт потім буде тут. Хто буде? Люди. А кому користь? Панам. Люди попрацюють і підуть ще шукати собі роботу — більше нічого. Залишаться в порту інженери, купці та інші... От диваки! Клопочуться, клопочуться вони все своє життя і все лише, щоб грошей накопичити. І мають же досить грошей— ні! Давай ще! Навіщо? Адже все, що є на світі, вже купити можуть... Не розуміють, засмоктала їх ця суета, бігають за карбованцем усе своє життя і все ще скаржаться — мало! А чому мало? Досить... Каторжники вони, якщо поміркувати над їх життям; куди гірше за нас їм живеться. Пороззявляли роти, думають усю землю проковтнути, та гак усе життя і гасають, як вовки.— І з виглядом людини, яка не гірше за Соломона пізнала суету сует, Коновалов поглянув на мене, ніби хотів сказати: «А що, як я нині міркую? То ж то!» — А з приводу тебе знову скажу — в містах не живи Що там? Самі недуги і непорядок. Книги? Ну, годі вже, мабуть, тобі книги читати!»

Оповідання включалося до всіх зібрань творів.

Друкується за текстом, що підготував М. Горький для зібрання творів у виданні «Книга».

БОЛЕСЬ

Вперше надруковано в газеті «Нижегородский листок», 1897, № 130, 14 травня, під назвою «Листи».

У виданні «Знання» і в зібраннях творів оповідання датowane автором 1896 р. До цього ж року М. Горький відносить оповідання і в листі до Д. Д. Протопопова (березень 1900 р.).

Під заголовком «Болесь» оповідання ввійшло у друге видання тома другого «Очерков и рассказов», 1899, і потім включалося до всіх зібрань творів М. Горького.

Друкується за текстом, що підготував М. Горький для зібрання творів у виданні «Книга».

ЯРМАРОК У ГОЛТВИ

Вперше надруковано в газеті «Нижегородский листок», 1897, № 196, 20 липня, і № 210, 3 червня, з підзаголовком «Нарис».

Оповідання відбиває враження М. Горького від життя його на Україні у 1897 р.

Без підзаголовка оповідання включалося до всіх зібрань творів.

Друкується за текстом, що підготував М. Горький для зібрання творів у виданні «Книга».

БЕШКЕТНИК

Вперше надруковано в журналі «Северный вестник», 1897, № 8, серпень, з підзаголовком «Нарис».

У листі М. Горького до Д. Д. Протопопова (березень 1900 р.) оповідання датоване 1897 роком, тобто роком його першої публікації, цей же рік позначений і в прижиттєвих виданнях.

Оповідання включалося до всіх зібрань творів; починаючи з другого видання тома першого «Очерков и рассказов», 1899, друкувався без підзаголовка.

Друкується за текстом, що підготував М. Горький для зібрання творів у виданні «Книга».

ПОДРУЖЖЯ ОРЛОВИХ

Вперше надруковано в журналі «Русская мысль», 1897, книга X, жовтень, з підзаголовком «Начерк».

Оповідання неодноразово піддавалося значній авторській правці.

Найістотніші зміни зробив М. Горький при підготовці тексту оповідання до першого видання тома першого «Очерков и рассказов», 1898. Крім численних стилістичних виправлень і скорочень тексту, М. Горький зовсім переробив сцену розриву Григорія Орлова з дружиною і наново написав сцену зіткнення Орлова з лікарем.

Оповідання без підзаголовка включалося до всіх зібрань творів.

Друкується за текстом, що підготував М. Горький для зібрання творів у виданні «Книга».

КОЛИШНІ ЛЮДИ

Вперше надруковано в журналі «Новое слово», 1897, книга I, жовтень, і книга 2, листопад, з підзаголовком «Нарис».

Оповідання відбиває казанські зустрічі та враження М. Горького 1885—1886 рр.

На закид Л. М. Толстого: «Ви — сочинитель. Всі ці ваші «Кувалди» — вигадані», — М. Горький зауважив, що «Кувалда — жива людина», і розповів про зустріч свою в камері казанського мирового судді Колонтаєва з людиною, описаною під ім'ям Кувалди («Лев Толстой»).

У статті «Про те, як я вчився писати» М. Горький пише: «Змалюваного мною в «Колишніх людях» утримувача нічліжки Кувалду я побачив вперше в камері мирового судді Колонтаєва. Мене вразило почуття власної гідності, з яким цей чоловік у лахмітті відповідав на запитання судді, презирство, з яким він заперечував поліцейському, обвинувачу і потерпілому — трактирнику, якого побив Кувалда». Про це ж М. Горький писав І. Груздзову: «Кувалда — прізвисько відставного офіцера, прізвище якого я не пам'ятаю, та навряд чи й знав його. Познайомився я з ним у камері мирового судді Колонтаєва, куди зайшов, рятуючись від дощу. Суду підлягав Кувалда за скандал у публічному місці і здивував мене незалежністю поведінки перед суддею і хитромудрістю своїх

відповідей. Нічліжка його містилася в кінці Задньої Мокрої, біля міських смітників. У п'яному вигляді Кувалда любив декламувати Полежаєва:

Я — загибав.
Мій злобний геній
Торжествував.

Це завжди дуже хвилювало мене» (Архів О. М. Горького).

Оповідання включалося до всіх зібрань творів; починаючи з другого видання тома другого «Очерков и рассказов», 1899, друкувався без підзаголовка.

Друкується за текстом, що підготував М. Горький для зібрання творів у виданні «Книга».

МАЛЬВА

Вперше надруковано в журналі «Северный вестник», 1897, № 11, листопад, і № 12, грудень, з підзаголовком «Начерк».

Оповідання включалося до всіх зібрань творів; починаючи з другого видання тома другого «Очерков и рассказов», 1899, друкувалося без підзаголовка.

Друкується за текстом, що підготував М. Горький для зібрання творів у виданні «Книга».

З НУДЬГИ

Вперше надруковано в «Самарской газете», 1897, № 275, 25 грудня, з підзаголовком «Нарис».

При підготовці тексту оповідання до першого видання тома першого «Очерков и рассказов», 1898, М. Горький дуже скоротив закінчення оповідання, виключивши сцену про те, як знайшли Орину, і сцену судового слідства.

Без підзаголовка оповідання включалося до всіх зібрань творів.

Друкується за текстом, що підготував М. Горький для зібрання творів у виданні «Книга».

[«ВПЕРШЕ Я ПОВАЧИВ ЦЮ ЖИНКУ...»]

Вперше надруковано в «Литературной газете», 1946, № 92, 25 травня.

Написано у 1897 р.

В Архіві О. М. Горького є два автографи оповідання — чорновий і чистовий; останній не закінчений. Друкується за чистовим автографом з доданням закінчення з чорнового.

КИРИЛКО

Вперше надруковано в журналі «Жизнь», 1899, книга перша, січень, з підзаголовком «З записної книжки».

Оповідання включалося до всіх зібрань творів.

Друкується за текстом, що підготував М. Горький для зібрання творів у виданні «Книга».

ПРО ЧОРТА

Вперше надруковано в журналі «Жизнь», 1899, книга перша, січень.

Включалось до всіх збірань творів.
Друкується за текстом, що підготував М. Горький для зібрання творів у виданні «Книга».

ЩЕ ПРО ЧОРТА

Вперше надруковано в журналі «Жизнь», 1899, книга друга, лютий, з цензурним вилученням першого розділу (від слів: «Був у мене товариш» аж до слів: «...вигадана мною»).

З відновленням вилученого цензурою тексту оповідання включалося до всіх збірань творів.

Друкується за текстом, що підготував М. Горький для зібрання творів у виданні «Книга».

ХОМА ГОРДЕЄВ

Вперше надруковано в журналі «Жизнь», 1899, томи: II, III, IV, VI, VII, VIII, IX, лютий — квітень, червень — вересень, з підзаголовком «Повість». Окремим виданням повість вийшла у 1900 р. з посвятою А. П. Чехову у виданні «Библиотека «Жизни», № 3.

У перших книгах журналу «Жизнь» за 1899 рік, в яких друкувалась повість М. Горького, є такий відзив В. І. Леніна в листі до О. М. Потресова від 27 квітня 1899 року: «Беллетристика прямо хороша и даже лучше всех!» (В. И. Ленин, Сочинения, вид. 3, т. XXVIII, стор. 31—32).

Початок роботи над повістю відноситься до 1898 р. Творчий задум О. М. Горький розкрив у листі до С. Дороватовського у лютому 1899 р. «Ця повість,— писав він,— приносить мені чимало хороших хвилин і дуже багато страху та сумнівів,— вона має бути широкою, змістовною картиною сучасності, і в той же час на фоні її мусить шалено борстись енергійна здорова людина, що шукає діла відповідно до сил, шукає простору своїй енергії. Їй тісно. Життя давить її, вона бачить, що героям у ньому нема місця, їх звальють з ніг дрібниці, як Геркулеса, що перемагав гідр, звалила б з ніг хмара комарів». У тому ж листі далі О. М. Горький пише: «...паралельно з працею над Хомою складаю план іншої повісті «Кар'єра Мишки Вягіна». Це теж історія про купця, але про купця вже типового, здібного, розумного, енергійного шахрая, який з посудника на пароплаві досягає посади міського голови. Хома — не типовий як купець, як представник класу, він тільки здорова людина, що хоче вільного життя, якій тісно в рамках сучасності. Необхідно поряд з ним поставити іншу постать, щоб не порушити правди життя» (Архів О. М. Горького).

У своєму листуванні періоду друкування повісті М. Горький багато разів скаржився на численні перекручення і вилучення, які робила царська цензура.

О. М. Горький вже у липні 1899 р. збирався переробити «Хому Гордеева», про що й писав С. Дороватовському: «Я його буду взимку переписувати з початку і до кінця і, думаю,— виправлю, оскільки це можливо» (Архів О. М. Горького).

Великі виправлення М. Горький вніс до тексту повісті для окремого видання в серії «Библиотека «Жизни», 1900 р., а також для видання товариства «Знание», 1903 р., та для зібрання творів у виданні «Книга». В результаті цієї роботи з повісті виключені цілі розділи, окремі сцени, змінено розподіл повісті на розділи.

На стор. 541 взято в квадратні дужки слово «потім», введене в тексті редакцією замість слова «Хома», що є, очевидно, авторською опискою.

Повість включалася до всіх зібрань творів.

Друкується за текстом, що підготував М. Горький для зібрання творів у виданні «Книга».

ДВАДЦЯТЬ ШІСТЬ І ОДНА

Поема

Вперше надруковано в журналі «Жизнь», 1899, том XII, грудень.

Поема містить у собі факти, що відносяться до казанського періоду життя О. М. Горького, коли він працював у крендельній пекарні Василя Семенова. У «Моїх університетах» М. Горький пише: «Цей період життя змальований в моїх оповіданнях «Хазяїн», «Коновалов», «Двадцять шість і одна» — тяжкий час! Однак повчальне».

Як згадує Н. К. Крупська, поема належала до числа улюблених В. І. Леніним творів М. Горького (див. Н. К. Крупська, Ленін і Горький. Газета «Комсомольская правда», 1932, № 222, 25 вересня).

Поема включалася до всіх зібрань творів.

Друкується за текстом, що підготував М. Горький для зібрання творів у виданні «Книга».

ПУЗИРІ

Вперше надруковано в газеті «Северный курьер», 1900, № 60, 1 січня.

До зібрань творів не включалось.

Друкується за текстом газети «Северный курьер».

З М І С Т

	Стор.
Коновалов. <i>Переклад Є. Кротевича</i>	7
Болесь. <i>Переклад М. Шумила</i>	54
Ярмарок у Голтві. <i>Переклад Є. Дроб'язка</i>	59
Бешкетник. <i>Переклад А. Хуторяна</i>	71
Подружжя Орлових. <i>Переклад І. Сенченка</i>	88
Колишні люди. <i>Переклад Є. Дроб'язка</i>	141
Мальва. <i>Переклад А. Хуторяна</i>	200
З нудьги. <i>Переклад М. Шумила</i>	246
[«Вперше я побачив цю жінку...»]. <i>Переклад А. Шияна</i>	263
Кирилко. <i>Переклад А. Хуторяна</i>	267
Про чорта. <i>Переклад А. Шияна</i>	279
Ще про чорта. <i>Переклад А. Шияна</i>	287
Хома Гордєєв. <i>Переклад С. Ковганюка</i>	299
Двадцять шість і одна. <i>Переклад А. Хуторяна</i>	554
Пузирі. <i>Переклад Ф. Склєра</i>	568
 П р и м і т к и	 575

Оформлення
художника *М. Пікалова*

Редактор *О. Шпильова*
Художній редактор *К. Калугін*
Техн. редактор *С. Зіскіндер*
Коректор *О. Кузнецова*

М. ГОРЬКИЙ
Сочинення, том 2.
(На українском языке).

БФ 03984. Здано на виробництво 19. VII. 1952 р.
Підписано до друку 20. IX. 1952 р.
Формат паперу 84×108 $\frac{2}{3}$. Папер. арк.
5,125. Друк. арк. 29,93+1 вкл. Обл.-вид.
арк. 32,164. В друк. арк. 70,176 знаків.
Ціна 11 крб. Зам. № 910.
Тираж 20.000.

Надруковано з матриць 4-ої Поліграффабрики
на книжковій фабриці, Одеса, Стурлзевський
зав., б. Зам № 4083